

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV-ÉS IRODALOM-

**TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XXXI.

1-2.

Az erdélyi magyar nyelvtudomány — Tanulmányok az
ókori néprajz köréből — Adalékok a kuruc kori népzene
magyar—szlovák kapcsolataihoz — Vita az általános
nyelvészetről

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

HARMATTA JÁNOS, PAPP FERENC, TÓKEI FERENC,
UJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:

SZABOLCSI MIKLÓS
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:

SÁRKÁNY MIHÁLY

Szerkesztőség: 1061 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 136.

Kiadóhivatal: 1054 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Antiqua
Acta Ethnographica
Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Musicologica
Studia Slavica

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek, a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendőek be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 64., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 84 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1863 Budapest V., Alkotmány u. 21 Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-1389), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389 Budapest I., Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

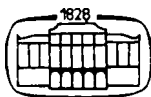
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXXI. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1979

I. OSZT. KÖZL.

TANULMÁNYOK

SZABÓ T. ATTILA

AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉRDÉSEI*

•

1. Még mielőtt 1872-ben Kolozsvárt, a második magyar egyetem létesítésével megnyílt a lehetőség a magyar nyelvnek és általában a tudományoknak főiskolai szinten magyar nyelven való előadásához, illetőleg műveléséhez, az erdélyi magyar nyelvtudomány ügye már több százados múltra tekintett vissza.

Magyarország három részre, a Habsburg-uralom alatt levő nyugati, a török hódoltság közepő és a keleti országrészre szakadása után a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési különfejlődés útján elinduló erdélyi fejedelemségnek a politikai és a gazdasági önállósulás mellett meg kellett teremtenie a társadalmi különfejlődés rendjén a viszonylagos művelődési, szellemi önállóságot is. Nem véletlen tehát, hogy az 1541 tjától önállósuló erdélyi fejedelemség a művelődési, szellemi élet minden vonalán hamarosan a magyar nemzeti műveltség ügyének nemcsak legkeletibb menedékhelyévé, hanem — a Habsburg elnemzetlenítő törekvésektől közvetlenül nem érintve — a nyugati országrész felé hatásokat sugározató pontjává is válik.

Ami bennünket most az itt tárgyalandó kérdés szempontjából érdekel, az erdélyi magyar szellemi törekvéseknek, a magyar nyelv vizsgálata, művelése előhaladásának ügye is csak ebben a nagy összefüggésben szemlélve érthető meg. A különfejlődés útján járó erdélyi művelődési életnek érdekében állott volna megteremtenie egyebek mellett a magyar nyelv vizsgálatának, művelésének tudományos előfeltételeit is a magyar nyelvtudományi munkálatok megindításával és fejlesztésével. Minthogy pedig ez nemcsak szervezett formában, társaságok, intézmények keretében nem történt meg, hanem szórványos, egyéni kezdeményezések alakjában is csak gyenge hatást kiváltó, egymástól független részleteredményekre vezetett, az erdélyinek minősíthető nyelvtudományi vizsgálódások kialakulásának kora a távoli jövőbe tolódott ki. Mégis, mivel valamely szellemi törekvés eredményeit igazában csak a megelőző időszakasz szerény kezdeményezéseinek ismeretében lehet kellően értékelni, nem árt néhány ilyen korai erdélyi nyelvtudományi teljesítményre legalább futólag hivatkoznom.

Mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy a XVI. század ötvenes éveitől jelentős kolozsvári nyomdászat olyan irányítói, mint a század harmadik negyedében Heltai Gáspár, majd a következő század végén Misztótfalusi Kis Miklós, részint elméleti, elvi kérdések tisztázásával, részint pedig a gyakorlatba való átültetésével egyetemes magyar vonatkozásban is sokat tettek, alapot vetettek a magyar szószármaztató helyesírási elv elfogadtatása érdeké-

*Szabó T. Attilának, az MTA tiszteleti tagjának a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya 1979. február 19-i felolvasó ülésén tartott előadása.

ben. A XVII. századközepe Erdélyben Geleji Katona István a magyar helyesírásnak és magyar nyelvművelésnek megfogalmazta elvi alapvetését is. Ezt az elvi alapvetést magába foglaló kis munka¹ egyetemes magyar vonatkozásban is az első, nyelvművelési elveket megfogalmazó és érvényesítő nyelvtudományi munka.

A XVIII. század második felében nyelvtudományi munkásságával kiemelkedik Benkő József. Ő előbb Pápai Páriz szótárának bővített kiadásán dolgozó Bod Péternek szolgáltatott jelentős szóanyagot, aztán *Transilvania* című munkájában szófejtésbeli készségről, majd másutt növény-elnevezésbeli nyelvújító törekvéséről tett bizonyosságot. Értethető hát, ha ezen túlmenően a Magyar Hirmondóban a nyelvújítók táborába állva, maga is segítette előre lendíteni a neológusok ügyét. A *Transilvaniába* foglalt szófejtései mellett – Sajnovics finnugor nyelvhasznító munkásságának ismeretében – a magyar és török nyelvrokonság cáfolatára – írt, de kéziratban maradt munkájában meglepően korszerű szófejtő elveket hangoztatott és a nyelvi kölcsönhatás kérdésében a Gyarmathi Sámuelével megegyező józan vélekedésről tett tanúságot (l. erre: Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Bp., 1978. 35 kk).

A XVIII. század végén az erdélyi nyelvtudományi munkásság kérdésének megszervezésére irányuló kísérletezésnek sokat ígérő, de – sajnos – rövidesen hamvába holt kezdeményezéséről tudunk. Aranka György és köre szinte három évtizedig fáradozott az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megteremtésén, de a francia forradalom után a társadalmi megmozdulások vonatkozásában idegesen gyanakvó bécsi kormányzat megakadályozta a társaság működését.² A nyelvtudomány egyéni művelését azonban a szervezett munkát lehetetlenné tevő rosszindulat sem akadályozhatta meg. A maga korából tudománytörténeti jelentőségben kiemelkedő Gyarmathi Sámuel előbb a magyar nyelvnek egy nagy, sok eredetiséget mutató nyelvtani rendszerezését teremti meg,³ majd túllépve a magyar nyelv keretein Sajnovics Jánosnak a lapp és a magyar nyelvet összehasonlító munkája⁴ után elsőként veti össze a magyar nyelvet az összes finnugor nyelvekkel,⁵ majd egy szófejtő szótárban⁶ megteremti nemcsak az első magyar etimológiai szótárt, de benne kijelöli a magyar nyelv szókészletének a környező nyelvek szókincsével egybevethető elemeit is.⁷

Az elméletibb jellegű eredmények mellett a nyelvtudomány gyakorlati alkalmazása is megteremtette a maga erdélyi alkotásait. A teljesen gyakorlati céllal készült, kisigényű iskolai nyelvtanokat és szójegyzékeket teljesen figyelmen kívül hagyva, csak a XVII. századi magyar szótárírás egy szerényebb erdélyi alkotására, Misztótfalusi Kiss Miklósnak

¹ Magyar grammatikácska. Gyulafehérvár, 1645. – Újabb kiadása: *NyF.* 30.

² L. erre: JANCsó ELEMÉR: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955 és az ott id. irodalmat.

³ Okoskodva tanító magyar nyelvmester. I–II. Kolozsvár és Nagyszében, 1794. – L. még tőle: Új próba a magyar írás módjában. Kolozsvár, 1794.

⁴ *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.* Haffniae, 1770 és Tirnaviae, 1770. – Új, hasonmáskiadása: *Uralic and Altaic Series* 91. Bloomington (USA), 1968.

⁵ *Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata.* Göttingae, 1799. – Új, hasonmáskiadása: i. h. Bloomington, 1968.

⁶ *Vocabularium.* Viennae, 1816.

⁷ L. a szerzőtől: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Bukarest, 1970. 212–235.

másodkézből való szótáracskájára,⁸ és Pápai Páriz Ferencnek ennél jóval jelentősebb, önálló latin–magyar és magyar–latin szótára,⁹ illetőleg ennek szerzőjük halála után megjelent még négy kiadására hivatkozhatunk. Ez utóbbi szótár a XVII. század végi, XVIII. század eleji erdélyi magyar köznyelv vizsgálati lehetőségét nézve máig a legjelentősebb erdélyi lexikográfiai forrásmunkának tekinthető. Mellettük a Háromszékről kiszármazott, nyelvi anyagában azonban erdélyi alapozású Baróti Szabó Dávidnak szótára és szólásgyűjteménye¹⁰ nyújt a XVIII. század végi erdélyi köz- és háromszéki tájnyelvi sajátságok vizsgálatával foglalkozó számára – kellő óvatossággal – használható anyagot.

A XIX. század elejétől a század közepe felé haladva egyre erősödő népköltészeti érdeklődés Erdélyi János gyűjtőmunkájával egyidejűleg Erdélyben is amazzal párhuzamos vállalkozásra készítette Kriza Jánost. Szerencsére Kriza már a népi életből nemcsak a színes költői alkotások iránt érdeklődött, és így a balladák, más verses alkotások megragyogó előadású mesék mellett a hétköznapiok nyelve, szó- és névanyaga is helyet kapott a két évtizedes gyűjtői fáradozás eredményeként 1863-ban közzétett *Vadrózsákban*. A kötet a halhatatlan értékű nyelvi nyersanyag mellett az erdélyi nyelvtudomány, sőt az egyetemes magyar nyelvtudomány történetében azért is jelentős, mert Kriza tollából benne jelent meg az első összefoglaló ismertetés a székely nyelvjárásokról. A *Vadrózsákban* ránk hagyományozódott nyelvi anyag a Magyar Nyelvőrben megjelentetett székelyföldi helynévközleményekkel együtt rendíthetetlenül kiemelkedő helyet biztosítanak Krizának a magyar nyelvjáráskutatás múlt századi történetében (l. erre vonatkozóan a szerzőtől: *Nyelv és múlt* 443–454, 544–545 és az ott idézett irodalmat).

Ha az erdélyi nyelvtudományi munkálkodásnak három-négy századra szétszóródó egyéni eredményekből kirajzolódó szerény képéhez a XIX. század közepe tájáról még hozzáadjuk Gyergyai Ferenc nyelvművelő jellegű művecskéjét,¹¹ úgy hiszem, sort kerítettem minden olyan jelentősebb nyelvtudományi teljesítmény megemlézésére, amely Erdély magyar egyeteme kolozsvári működésének megindulása előtt megtermékenyíthette az erdélyi magyarság művelődési életét. Mindez azonban a három évszázadnyi tekintélyes időszakaszra szétszórva bizony meglehetősen szerény teljesítmény.

2. Azt várhatnók, hogy a második magyarországi egyetem, a kolozsvári felavatása után hamarosan gyökeresen megváltozik a helyzet. Egy felsőoktatási intézmény létrehozása – mai elképzeléseink szerint – legtöbb esetben maga után vonja olyan anyagj, azaz elhelyezésszerű, személyi, sőt eszközi, vagyis könyvtári, felszerelésbeli lehetőségek biztosítását, amely az egyetem oktatási munkássága mellett a tudományos kutatások megindulásához és felvirágzásához is alapot teremthet. Az ilyen irányú feltételezésben, illetőleg várakozásban ringatózás azonban az elkövetkező több mint félszázadban – erdélyi vonatkozásban – csalódást jelentett.

Az okokat keresve, először is megállapítható, hogy a kolozsvári egyetemet 1872-ben ugyan megalapították, de a második magyarországi egyetem Kolozsvárt maradása sokáig

⁸ Dictionarium Latino–Hungaricum. Kolozsvár, 1702.

⁹ Dictionarium Latino–Ungaricum et Ungaricum–Latinum I–II. Lőcse, 1708. – Későbbi kiadásai: Nagyszombat, 1762. Nagyszomben, 1767, 1782. Pozsony és Nagyszomben, 1801.

¹⁰ Kisded szótár. Kassa, 1784. – Jóval használhatóbb a II. kiadás (1792). – A magyarság virági. Komárom, 1803 (A végén: Toldalék a Kisded szótárhoz).

¹¹ A magyar nyelv sajátságairól. Kolozsvár, 1851.

olyan bizonytalan volt, hogy az akkori uralkodó csak a negyedszázados évfordulón adatta ki a nevééről elnevezett egyetem alapító okmányát. Ezzel a bizonytalankodással volt kapcsolatban az egyetemi tanszékek, könyv- és más természetű gyűjtemények, diákjóléti intézmények elhelyezési kérdései megoldásának halogatása is. A kolozsvári egyetem a század végéig nem főiskolai oktatói, hanem közigazgatási, hivatali, sőt magán célokra emelt épületekben szorogott, könyvtárának használója alagsori helyiségekben volt kénytelen az akkor már jórészt csak muzeális könyvanyagot tartalmazó gyűjteményt használni. Az egyetem tudományos eszközbeli és megfelelő bútorzati feltételeinek biztosítására általában is, a magyar nyelvtudomány vonatkozásában meg éppen nagyon kevés gondot fordított a központi kormányzat.

Mindezekben túlmenően sok tudományágban, a magyar nyelvtudományéban meg különleges okoknál fogva éppen nem voltak biztosítva a tudományos munkálkodás személyi feltételei sem. Az egyetem nemcsak másodikként, de másodrangúként alapított egyetem volt a fővárosnak akkor már harmadfél százados múltra visszatekintő egyetemével szemben. Ez a másodrangúsági helyzet kifejeződött egyrészt a tanszékek, másrészt a tanszékekre kinevezett tanárok számának csekély voltában. A hungarológiai tárgyak vonatkozásában még a kornak a mainál jóval alacsonyabb igény szintjén gondolkozva is milyen szűkkeblűség volt például a magyar irodalom- és nyelvtudomány egyetemi oktatói és tudományos utánpótlást nevelő munkáját egyetlen osztatlan tanszékre, illetőleg a magyar irodalom- és nyelv együttes előadására kinevezett egyetlen tanárra bízni! Mivel aztán az elsőként kinevezett tanár, Imre Sándor ugyan nyelvtudományi, illetőleg népköltészeti érdeklődésű volt, mégis az 1872–1886 közötti másfél évtizedben a magyar nyelvtudomány szaktudományi igénnyel való művelésére maga a professzor alig-alig, hallgatói közül pedig senki sem vállalkozott. A tanári munkának a tudományművelés szintjén való hatástalanságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az utódlás kérdése sem azon az úton oldódott meg, ahogyan ma ezt már természetesnek tartjuk, hogy ti. a nyugalomba vonuló professzor személyes tanítványai közül került volna ki a tanszék-utód. Megfelelő kolozsvári neveltségű és kellő tudományos készültséggel, munkássággal rendelkező itteni jelölt hiányában a pesti egyetemen és külföldön nevelkedett Szinnyi Józsefet kellett a még mindig osztatlan magyar irodalmi és nyelvészeti tanszékre kinevezni. A tanszék új tanára maga is ugyan irodalomtörténésznek indult, de aztán hamarosan a magyar nyelvészet, sőt a finnugrisztika területére csapott át. Noha Szinnyi is csak átmeneti állomásnak tekintette a kolozsvári egyetemi tanszéket, a kívülről Kolozsvárra került tanárok közül talán legvilágosabban ő látta, hogy a kolozsvári egyetemnek Erdély egyetemévé kell válnia abban az értelemben, hogy a tanszemélyzetnek elsősorban ennek az országrésznek kérdéseivel kell tudományosan foglalkoznia. Nyilvánvalóan ilyen belátásból vett részt Szinnyi az Erdély tudományos kutatását célul maga elé tűző Erdélyi Múzeum-Egyesület életében is.^{1 2} Jóllehet erről maga – tudomásom szerint – sehol sem nyilatkozott, kolozsvári tanársága idejét és erdélyi tanítványaira való személyes hatását felhasználta az 1884. évi akadémiai megbízatás értelmében a gyűjtő-, majd rövidesen a szerkesztési munka szakaszába jutó *Magyar Tájszótár* (MTsz) erdélyi anyagának gazdagítására. Ennek eredménye volt az, hogy a *MTsz*-ba viszonylag olyan jelentős erdélyi magyar és székely tájszóanyag került bele. Még inkább mutatja Szinnyieinek különlegesen az erdélyi nyelvtudományi kérdések

^{1 2} L. erre: GYÖRGY LAJOS: Szinnyi József emlékezete: *EM*. XLVIII, 285.

irányában való tájékozódását az, hogy az *MTsz* anyagának gyűjtögetése közben és a környezetében élő románság nyelvének az erdélyi magyar nyelvre tett hatását látva, ráterelődött figyelme a magyar–román nyelvi kölcsönhatásra is. Tudományos tárgyilagosságára mutat, hogy elsősorban a magyar nyelvbe bekerült román elemek kérdésének vizsgálatát végezte el olyan példamutató alapossággal, hogy e kérdéstről közzétett terjedelmes monográfiája¹³ a magyar szókincs román eredetű elemeinek kutatója számára ma is és még sokáig a nélkülözhetetlen feldolgozások közé tartozik.

Sajnos, Szinyeivel – hét évi (1886–1893) kolozsvári tanárkodás után – az egyetlen olyan magyar nyelvésztanár távozott el a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszékéről, aki feladatának tekintette a különleges erdélyi magyar nyelvészeti feladatok kitzűzését és végzését. Utána ugyan bekövetkezett az az üdvös változás, hogy a tanszéket kettéosztották: nyelvészeti és irodalmi tanszéket teremtettek, ez a változás azonban személyi okok miatt egyáltalában nem vezetett az erdélyi magyar nyelvtudomány felendüléséhez. Szinyei után a magyar és finnugor nyelvtudományi tanszéket 1893–1901 között a finnugorista Halász Ignác, majd 1901–1905 között az ugyanilyen érdeklődésű Szilasi Móric töltötte be. Ők mindketten a maguk szakterületén bármennyire is kiváló kutatók voltak, a finnugor nyelvtudomány iránti kizárólagos érdeklődés megakadályozta őket abban, hogy Szinyei tudománypolitikai felismerését, sőt gyakorlatát kövessék az erdélyi nyelvi kérdések még behatóbb vizsgálatában. Nagy tudományos tekintélyükkel mégis valamelyes hatást gyakorolhattak a kolozsvári egyetem nyelvészeti érdeklődésű néhány kiváló hallgatójára. Ezeknek sorából elsősorban Melich Jánost és Mészöly Gedeont kell kiemelnem; emellett azonban részük lehetett az erdélyi nyelvjárások iránti érdeklődés felélesztésében is.

Bár 1906-tól a magyar nyelvészeti tanszéken a Szilasi nyomába lépő Zolnai Gyula a tulajdonképpeni Erdély határterületéről, a Kővár vidéki Nagysomkútról való volt, egy egészen kisigényű, fiatalkori nyelvjárási vázlaton kívül tudományos irodalmi munkásságából semmi sem bizonykodik arról, hogy kolozsvári tanár korában olyanszerű hivatástudat élhetett volna benne, mint elődei közül Szinyeiben. Az pedig, hogy még az 1919-i uralomváltkozás előtt a kolozsvári tanszéket a fővároshoz közelebb eső pozsonyival cserélte fel, a Kolozsvárhoz való ragaszkodásának és a tudományművelés itteni feladatainak felismerése tekintetében határozottan nemleges mozzanatnak számít. Meg kell viszont említenem azt, hogy az ő hallgatói közül került ki, az ő nyelvjárástani és nyelvjárástörténeti előadásain, szemináriumi gyakorlatain szerzett alapos nyelvtudományi tájékozottságot a modern erdélyi magyar nyelvtudományi munkásság úttörője, Csúry Bálint.

Annak ellenére, hogy a kolozsvári tudományegyetem nagy nyelvésztanárai legalább tudományos tekintélyükkel és a tudományos alapismeretek átadásával hallgatóikat ösztönözhatték, illetőleg kellő előkészítéssel szerelhatték fel a nyelvtudományi kutatásra, az egyetemi tanszéken nem volt keret, rajta kívül akkorában nem volt tudományos intézmény, mely a kutatások megindulását, anyagi lehetőségeit és tervszerűségét biztosíthatta volna. Nem volt Kolozsvárt megjelenő nyelvtudományi szakfolyóirat vagy más időszaki szakkiadvány, amely a megszülető nyelvtudományi eredményeket közzétehetette volna. Erdély nagy tudományos testületének, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek volt ugyan

¹³ A *Nyr.* XXII–XXIII. kötetében folytatásokban jelent meg.

Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya, sőt volt e szakosztálynak folyóirata is, az Erdélyi Múzeum, ennek azonban még megjelenése későbbi, fejlettebb szakaszában is a századforduló tájától kezdve helyet kellett biztosítania az elnevezése alá tartozó összes tudománysszakok számára, s így kevés tér jutott a történész és irodalomtörténész szerkesztők keze alatt az akkor és minden időkből amúgy is száraznak, érdektelennek tartott nyelvtudomány számára. Közérdekűbb, történeti fogantatású nyelvtudományi dolgozat azonban itt is jelent meg.¹⁴

Megfelelő tapasztalattal tudományos fő, hivatalos tanszéki támogatás, tudományos intézet és szakfolyóirat hiánya ellenére sem lehet századunk első két évtizedét a magyar nyelvtudomány erdélyi feladatainak vizsgálata, munkálása tekintetében merőben meddőnek minősíteni. A tudományos központban és e központtól távol, vidéken sanyargó középiskolai tanárok, lelkészek egyéni odaadása, nemegyszer csak a jóindulatú műkedvelőség szintjén elsősorban a nyelvjárásokra terelte rá a figyelmet. Az egyéni kutatás szakszerű alaposságát és eredményességét tekintve a jelzett időszakban az élen Horger Antal járt. Ő helyszíni gyűjtőmunkával a székelység egész területét Csiktől Brassóig, az e város környéki hétfalusi csángó településeket és más nyelvjárászigeteket bejárva olyan nyelvjárásstudományok egész sorát tette közzé, amelyek ma is az erdélyi nyelvjárások kutatásának legmaradandóbb eredményeit tartalmazó közleményeknek számítanak.¹⁵ Ha igényeink a nyelvjárásstudomány, a nyelvjárástörténet és a nyelvöldrajz kérdéseiben ma már némiképpen különböznek is a Horger követte elvektől és gyakorlatlól, nyelvjárásleírásainak távlati látásmódja, nyelvjárasi összefüggéseket felvillantó eredményei, a nyelvjárasi jelenségek magyarázatában a történeti szempont alkalmazása és főként az első erdélyi magyar nyelvöldrajzi térképlapnak és a hozzáfűzött magyarázatoknak közzététele a területi kötöttség határán túl nemcsak az erdélyi magyar, hanem az egyetemes magyar nyelvtudományban is úttörő szerepet és elévülhetetlen érdemeket biztosítanak neki.

A nyelvészeti látásmód úttörő volta, korabeli modernsége, a nyelv- és nyelvjárás-történeti, sőt összehasonlító nyelvjárás-történeti szempont alkalmazása tekintetében Horgerrel szinte egy szintre helyezhető Erdélyi Lajosnak a székelység, a gyimesi, bukovinai és moldvai csángók nyelvjárasi összefüggéseire rávilágító tanulmányai; ezek megjelenési idejüket tekintve ugyan átnyúlnak a húszas évekbe is, helyszíni kutatásait azonban Erdélyi jórészt 1919-ig végezte. Eredményeit, különösen a székelység és a dunántúli magyarság nyelvi kapcsolatait illetően ma ugyan már csak fenntartással, illetőleg kellő kritikával használhatjuk, a háromszéki nyelvjárások köréből gyűjtött anyag alapján megfogalmazott nyelvöldrajzi megállapításai és főként nyelvjárasi jelenségmonográfiái¹⁶ a modern szempontú erdélyi nyelvjárásstudomány körében jelentős és maradandó helyet biztosítanak számára. Az erdélyi nyelvjárásstudomány nagy kárára nagyarányú tervét, a háromszéki tájszótár anyagának összegyűjtését és szerkesztését a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásával sem valósította meg.

¹⁴ L. például HORGER ANTAL: A csángó nép és csángó név eredete: *EM.* XXII, 65–80, 125–137.

¹⁵ Ezeknek válogatott könyvészetére nézve l. tőle: *A magyar nyelvjárások.* Bp., 1934. 24, 28–29.

¹⁶ Ide vonható közleményeit felsorolja HORGER i. m. 28. – Ezek közül legtöbb később összegyűjtve is megjelent: *Magyar nyelvi tanulmányok I–III.* Bp. 1926, 1929, 1930.

Az 1919-i uralomváltás előtti két évtizedben részben e két nyelvésztől függetlenül, velük párhuzamosan, részben azonban kétségtelenül példájukon és a Magyar Nyelvőr meg a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárás-ismertető mintáin felbuzdulva, szorgalmas vidéki gyűjtők egész sora vállalkozott olyan nyelvjárás-anyaggyűjtő feladatokra, amelyeknek végzésére akkor még nemcsak Erdélyben, másutt sem volt szervezett keret és nem álltak rendelkezésre anyagi eszközök. A szakfolyóiratokban megjelent adalékok és közlemények százainak gyűjtőit, illetőleg szerzőit megemlítés nélkül hagyva, csak az önállóan közzétett tanulmányokat vagy tárgyuknál, az anyag kezelése módjánál fogva, illetőleg a szerző személye miatt az ismeretlenségből kiemelkedő teljesítményeket veszem a következőkben felsorolásszerűen számba.

A Nyelvőr nyelvjárásleíró monográfiai módszerét követve az akkor még nyelvészeti érdeklődésű Szabó Dezső, az író, Csíkszentdomokos nyelvről¹⁷ tett közzé egy kisebb leírást, de bár ő maga hamarosan szakított a nyelvtudománnyal, nyomában a nyelvjárás-tanulmányok egész sora jelent meg; legtöbbje egyéni feladatfelismerés, odaadás és nem egyetemi tanszéki támogatás eredményeként. Az így dolgozók sorából felsorolásszerűen ezeket a neveket említhetem meg: Bartha Károly, Konzsa Samu, László Géza, Márkos Albert, Németh Sándor, Szabó István és Viski Károly.¹⁸

Az itt előadottakból nyilvánvaló, hogy az 1918 előtti kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszéke a már jelzett és más okok miatt nem tudott olyan hatást gyakorolni a hallgatók többségére, amelyet az egyetemi munka megindulásától remélni lehetett.

Ennek az időszaknak teljesen csak nyelvjáráskutató érdeklődése mellett a magyar nyelvtudomány más területe felé való halk tájékozódással is találkozunk. A felhasználhatatlanul rejtekező gazdag erdélyi magyar nyelvemlékes anyagból Kelemen Lajos és Pálfi Márton együttes munkájának eredményeként közkinccsé vált, de – sajnos – sokáig a nyelvészeti számbavételt elkerülte a legrégebbi erdélyi magyar világi szövegemlék, *Suky István menedéklevele* (1508).¹⁹ Ez, valamint Kelemen Lajosnak egy másik szöveggözlése²⁰ és Pálfi Mártonnak a Kolozsvári Glosszák-at ismertető közleményei²¹ azonban nem ébresztették fel maradandóan a figyelmet az erdélyi múlt levéltárakban, könyvtárakban lappangó emlékei iránt.

Az erdélyi levéltári anyag közülünk nemrég elköltözött legnagyobb ismerőjének, Kelemen Lajosnak nem ez volt az egyetlen kísérlete, hogy a nyelvtörténeti érdeklődés körébe vonja az erdélyi múlt nyelvi emlékeit. Úttörő, de – sajnos – jó ideig követőkre nem találó kezdeményezést tett az erdélyi történeti helynévkutatás vonatkozásában is.

¹⁷ A csíkszentdomokosi nyelvjárás: *NyF.* 9.

¹⁸ BARTHA: Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Székelyudvarhely, 1914. – KONSZA: Nagybacon nyelvjárása: *NyF.* 75. – LÁSZLÓ: A Zilah vidéki nyelvjárás: *Nyr.* XXVII–XXVIII. köt. (folytatásokban). – MÁRKOS: Igék a nyikómenti székelységben (A kolozsvári un. koll. 1905–1906. évi ért.-jében). – NÉMETH: A domokosi nyelvjárás: *Nyr.* XLII, 9–15, 65–71. – SZABÓ: Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása. Székesfehérvár, 1914. – VISKI: A tordai nyelvjárás: *NyF.* 32.

¹⁹ Suky István magyar menedéklevele 1508-ból: *EM:* XIX, 257–264. – A nyelvemlék értékelésére l. a szerzőtől: A szó és az ember. Bukarest, 1971. 480–494.

²⁰ Az Erdélyi Múzeum legrégebbi magyar nyelvű oklevele [A Szilasi-féle Nyelvészeti Tanulmányok egyetlen megjelent füzetében (1905). 101–103.]. – Keltezésének helyesbitése: *MNy.* XLV. 334.

²¹ Az id. *Nyelvészeti Tanulmányok* 68–87. és *NyF.* 45.

Marosszék régi határneveinek közzétételével a helynévtörténet forrásainak kihasználására ő tette meg az első lépéseket. Jogos tehát az a megállapítás, hogy az erdélyi magyar névtörténeti kutatások kezdeményezésének érdeme az ő nevéhez fűződik.²²

4. Erdély magyar egyeteme megszüntetéséig, 1919 májusáig áttekintésben nézve a magyar nyelvtudomány erdélyi helyzetét, állapotát, szigorúan a magyar nyelvtudomány keretében maradva, egy feltűnő jelenségre rá kell mutatnom. Míg – Szinyeit kivéve – a magyar nyelvtudomány előadására és a tudományos utánpótlás nevelésére kinevezett többi tanár nemcsak hogy nem látta meg az erdélyi magyar egyetem különleges magyar nyelvtudományi feladatait, de előadásain, tudományos munkássága kifejtése rendjén még véletlenül sem foglalkozott az erdélyi nyelvi valóság valamely kérdésének vizsgálatával, volt az egyetemnek két olyan, nem a magyar nyelvészeti tanszék keretében működő tanára, aki tudományos munkásságában a magyar nyelvtudomány körébe tartozó kérdéssel is foglalkozott. Az egyik Brassai Sámuel, a másik Bálint Gábor.

Kettejük közül a szoros értelemben vett magyar nyelvtudományhoz Brassainak volt több köze. Az utolsó polihisztorként még ma is országosan ismert Brassai valóban olyan széles körű tudományos ismeretekkel rendelkezett, hogy mikor a kolozsvári egyetem létesítéskor felszólították: adja be kineveztetése iránti kérését, végül is ő valóban – a szakot meg nem határozva – egyetemi tanárságra való kinevezését kérte. Maradandót azonban Brassai mégsem saját tanszéke, az elemi matematika tudományának körében, hanem a magyar nyelvtudomány terén alkotott. A magyar nyelvhelyesség körébe tartozó, hangnemben nem nagyon emelkedett, túlzottan racionalista, ingatag alapokon nyugvó, múltó értékű vitacikkeit, tanulmányait csak éppen megemlítve, ő a magyar mondattani kutatásokban figyelemre méltó, bizonyos fenntartással máig is méltatott eredményekre jutott el. Sajnos, nagy tudása, elmeéle, ötletessége a tudományos vitákban sokszor nem kívánatos szenvedélyességgel és kicsinyes akadémikuskodással párosulva sok ellenséget szerzett neki az Akadémia nyelvész és nem nyelvész tagjai körében. De ha tudományos ellenfelei támadták is, a magyar mondattan alapvető elméleti kérdéseiről közzétett kötetei,²³ tanulmányai, vitatkozó cikkei a magyar mondattan elméleti kérdéseiben való világos látás szempontjából előre lendítő hatást gyakoroltak a magyar nyelvtudományi vizsgálódás történetében.

Egészen más téren került kapcsolatba, tudománytörténeti jelentőségben is különbözött a Brassaiétól a kortárs Bálint Gábor. A nagyon hányatott életű, Kelet-imádatában a különbségig elmenő Bálint Gábor a kolozsvári egyetem 1893-ban alapított uráaltaji tanszékének első betöltője volt.²⁴ Sok szenvedés, mellőztetés, a pesti nyelvészekkel való ádáz hadakozás után foglalta el tanszékét és hirdette, bizonygatta kérelmelhetetlen meg nem alkuvással a magyar nyelv altaji eredetét még akkor is, mikor már a török–ugor nyelvészeti harc a magyar nyelv eredete kérdésében – Hunfalvy Pál, Budenz József és köre munkálkodása nyomán – a finnugor eredet javára véglegesen eldőlt. E ritka nyelvtudású,

²²Értékelését l. a szerzőtől: A magyar helynévkutatás a XIX. században: *ETIÉvk.* 1943. 239–240. és külön: Kolozsvár, 1944. 61–62.

²³Őnállóan megjelent kötetei: A magyar mondat. Pest, 1860–1863. – A magyar bővített mondat. Uo. 1870. – A mondat dualizmusa. Bp., 1881–1882. – Szórend és akcentus. Uo. 1888.

²⁴Személyére és munkásságára l. GYORGY LAJOS: Bálint Gábor emlékezete: *ETIÉvk.* 1944. 82–110. és külön: Kolozsvár, 1945.

mintegy 30 európai és keleti nyelvet beszélő nyelvtudós hatalmas nyelvészeti ismeretei a kölcsönösen kíméletlen vitákban úgy pazarlódtak el, hogy a tűnő emberi életen túlmutató eredmény úgyszólván semmi sem maradt belőle. Mégis személyére mint a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományt érintő egyik fontos kérdésének harcos egyéniségére legalább ilyen futó megjegyzések alakjában rá kell terelődnie a figyelemnek.

5. Mielőtt rátérnénk az 1919 után következő félszázadban az erdélyi magyar nyelvtudomány helyzetének vizsgálatára, rá kell mutatnom az egyetemes magyar tudomány-politika egy múlt század végi – e század eleji nagy mulasztására. A magyar művelődés-politika, elfelejtkezve az erdélyi népi-nyelvi valóságról, a kolozsvári egyetemet nem tette azzá, amivé kellett volna tennie: a három legjelentősebb erdélyi nép és nyelv – a magyar, a román és a szász – egyetemévé, legalább olyan értelemben, hogy a magyaron kívül a német és a román nyelvi-irodalmi tanszéken a nemzetiségek irodalmi és nyelvi igényei a két nemzetiség számbeli és művelődési súlyához mérten legalább kis részben ki-elégüljenek. Nemcsak ez nem történt meg, hanem nem akadt folytatója – a magyar nyelvtudományt közvetlenül érdeklő kérdést említve – annak az üdvös kezdeményezésnek sem, amelyet az előbbieken Szinyei kolozsvári működése legfontosabb eredményeként jelölhettem meg: az erdélyi magyar–román–szász nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának. Amint a megelőzőkben láthattuk, a távlattalan szűklátókörűség és szűkkeblűség azonban nemcsak a jogos nemzetiségi nyelvi és irodalomtudományi igények kielégítésének elmulasztása tekintetében jellemezte az első világháború befejezése előtti félszázadban a magyar művelődéspolitikát, hanem még az erdélyi magyar nyelvtudományi kutatásnak elhanyagolása, a sajátos táji nyelvtudományi feladatok fel nem ismerése vonatkozásában is.

6. Ilyen előzmények, a különleges magyar táji – nyelvtudományi feladatoknak nemhogy elvégzése, de még csak fel sem ismerése állapotában érte meg Erdély magyarsága 1919 májusában a kolozsvári egyetemnek a román állam által való átvételét. Ennek következményeként az egyetem hivatalos nyelve a román lett, a magyar nyelvű előadások egyetlen osztatlan tanszék keretében is csak 1921-ben kezdődtek meg. Minthogy az egyetlen tanszékre kinevezett tanár, dr. Kristóf György személyében irodalomtörténész került, a magyar nyelvtudományt tekintve ismét olyan helyzet teremtődött, mint a kolozsvári egyetem 1872. évi alapítása idején. Az irodalomtörténész professzortól akkor még kevésbé lehetett elvárni, mint múlt századi elődjétől, hogy a magyar nyelvtudomány akkori fejlett szintjén akár csak egyetemi szintű előadásokat is tartson, de természetesen még kevésbé volt remélhető az, hogy a tanszék keretében az erdélyi magyar nyelvtudomány művelése, a tudományos utánpótlás biztosítása folytatódjék.

A magyarságnak a történelem folyamán kialakult önálló iskolaügyi helyzetét tekintve remélni lehetett azonban, hogy a több százados múlt tudományművelő hagyományain nevelkedett református, római katolikus meg unitárius felső- és középfokú tanintézetek, kollégiumok, teológiák tanársága köréből kerülnek majd ki olyan tudományos munkások, akik tovább viszik, művelik a legnemzetibb tudományukat: a magyar nyelvtudományt. Ha azonban hirtelenjében számba vesszük a századunk harmadik évtizede kezdetén Erdélyben nyelvtudományi munkásság folytatására reményt nyújtó erdélyi fő- és középiskolai tanárokat, csak a következő szerény sor állítható egybe: dr. Bitay Árpád, dr. Csúry Bálint, Konsza Samu, Márkos Albert és Pálfi Márton. Az erdélyi magyar nyelvtudomány bonyolult és szétágazó kérdéseinek megoldásához még

akkor is szerény ez a névsor, ha ennek minden tagja további halaszthatatlan feladatának tartotta volna a szóban forgó tudományág művelését, és így beválthatta volna az eddigi munkássága alapján hozzá fűzött reményeket. Mindez azonban nem, illetőleg a szak-tudomány alkotó művelése szintjén csak egyetlen kutató, Csúry Bálint esetében következett be. Csúry az uralomváltozást már jelentős nyelvtudományi eredmények birtokosa-ként érte meg, és akkor már legalább egy évtizede rendszeresen gyűjtötte egy vidékszótár szerkesztése céljából szülőföldje, Szamoshát szókincsét.²⁵ E szótár anyaggyűjtése és szerkesztése a kolozsvári református kollégiumban folytatott csaknem negyedszázados tanárkodása egész idejére kiterjedt, mellette azonban – az új államjogi helyzetben felismerve a helyzet kínálta lehetőségeket – Csúry hozzáfogott egy moldvai csángó szótár anyaggyűjtéséhez és a csángó nyelvrendszer feldolgozásához is. 1929-től több éven át nyári szünidejének jelentős részét csángó terepmunkára fordította. Főként a déli csángó Bogdánfalva nyelvi világát tanulmányozta, de ellátogatott a környék más déli csángó, sőt székelyes csángó településeire is. Sajnos, csángó anyagának csak nagyon csekély részét dolgozta fel; felbecsülhetetlen értékű csángó szótári anyaga a debreceni egyetemi tan-székre való távozása és 1941-ben történt halála után a második világháború befejezése táján értékes szakkönyvtárával együtt a háborús események során teljes egészében meg-semmisült.

Kolozsvári tanársága utolsó éveiben Csúry kísérletet tett a kolozsvári egyetem magyar szakos hallgatóinak nyelvtudományi továbbképzésére, illetőleg ilyen irányú képzésük hiányainak kiegészítésére, főként azzal a céllal, hogy nyelvjárási gyűjtésre készítse fel őket. A Kolozsvárról való távozásáig (1932) eltelt rövid három-négy év azonban nem volt elégséges ahhoz, hogy tervét valóra váltsa. Mégis, mivel Debrecenben való egyetemi tanársága idején megszervezett Magyar Népryelvkutató Intézete a továbbiakban szoros kapcsolatot tartott a harmincas évek vége felé meginduló erdélyi magyar nyelvjáráskutató munkálatok néhány végzőjével, az erdélyi újabb tervszerű nyelvtudományi munka megindításának lehetőségéhez ő nem kis mértékben járult hozzá. Mindemellett az erdélyi nyelvtudományi életben ő volt az első, aki egész életét a nyelvtudomány szolgálatában töltötte el, s határozottan látta a nyelvtudományi munkálkodás nemzet- és tudománypolitikai jelentőségét. Ilyenformán nemcsak szaktudományi iránymutatásával, de a legnemzetibb tudomány odaadó, lankadatlan és céltudatos művelésével is példát szolgáltatott erdélyi követőinek a nyelvtudományi munka végzésére.

7. Nem lehet csodálni, hogy a kisebbségi helyzetben az első évtized elejétől kezdve elsősorban a magyar nyelv ápolása, védelme állott feladatként az erdélyi magyar tudományosság ügyének legfőbb letéteményese, az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) vezetői előtt. Mikor aztán 1930-tól kezdve az Egyesület élete megélenkült, kolozsvári népszeresítő, valamint szakelődás-sorozatai megindultak, sőt az akadályoztatások ellenére vidéki vándorgyűléseit is megrendezhette, ezek az alkalmak lehetőséget nyújtottak az anyanyelvi műveltség öntudatosítására, a nyelvápolás elvi és gyakorlati kérdéseinek tisztázására is. Egészen érthető, hogy az ilyen jellegű előadást tartók sorában az akkor legtekintélyesebb, legsúlyosabb erdélyi nyelvészgyénység, Csúry Bálint állott elsőként az Egyesület előadói asztala mellé. Különben is ő, mindenkit megelőzve már 1928 őszén az

²⁵ Életére és működésére l. a szerzőtől: *MNy.* XXXVII, 65–82.; *Nyelv és múlt* 475–480.; – BAKÓ ELEMÉR: *M. Nnyv.* III, 7–38.

Erdélyi Irodalmi Társaságban a tőle megszokott komolysággal szóvá tette a nyelvápolás szükségességét. Ezzel és 1930-ban az EME-nek az uralomváltozás után Marosvásárhelyt megrendezett első, az összes vándorgyűlések sorozatában a nyolcadikon „Aggodalmak nyelvünk épsége körül” címmel tartott népszerűsítő előadásával Csűry mintegy megindítója volt a kisebbségi magyarság később egyre erősödő nyelvűvelő mozgalmának.²⁶

Még Csűry irodalmi társasági megnyilatkozása évében az irodalomtörténésznek indult, de a kisebbségi években az irodalomszervezésben és az irodalomkritikában kitűnt Császár Károly, a Pásztortűz irodalmi folyóirat szerkesztője már egy önálló nyelvűvelő kötetecskével jelentkezett, és ő tartotta három év múlva 1931-ben az EME nagyenyedi vándorgyűlésén is az ezután rendre hagyományossá váló nyelvűvelő előadást.²⁷ A következő években György Lajos Sepsiszentgyörgyön (1933),²⁸ Márkos Albert Brassóban (1934),²⁹ Szabó T. Attila Székelyudvarhelyen (1937),³⁰ ifj. Nagy Géza Tordán (1938), Molter Károly Gyergyószentmiklóson (1939)³¹ tartott nyelvűvelő előadást.

A Kolozsvárt és a vidéki városokban alkalmi, az évek távolában elhangzott előadások mellett az EME a rendszeres, időszakos nyelvűvelésre is sort kerített. Az 1918 óta megjelenésében szünetelő Erdélyi Múzeum folyóirat ugyanis 1930-tól negyedévenként újra megjelent. Ebben – 1933-ban Sepsiszentgyörgyön tartott előadása után – a folyóirat szerkesztője és az egyesület főtítkára, dr. György Lajos „Nyelvűvelés” címmel külön rovatot nyitott az anyanyelv ápolása ügyének. A rövid bevezető cikk világosan mutatja, hogy a szerkesztő és egyben egy ideig rovatvezető³² a Magyar Tudományos Akadémia nagyarányú nyelvűvédő, nyelvi öntudatot ápoló mozgalmához kapcsolódva eleinte főként a magyarországi mozgalom eredményeinek közlését tűzte ki célul, később azonban a rovat nagymértékben önállósult. A rendszeresen megjelenő cikkek tudományos alapossággal, de az avatatlan olvasó számára is érthető, tiszta nyelven igyekeztek elérni a kitűzött célt. Mikor 1942-ben az önálló rovat megszűnt, a folyóirat nyolc évfolyama nyelvűvelő cikkeinek összesített terjedelme már egész kis kötetnyit tett ki (EM. XLVII, 574). Az erdélyi magyarság akkori viszonyai között figyelemre méltó és eredményesnek nevezhető nyelvűvelő mozgalom munkatársakat is kapott a napilapok nyelvi öntudatot ápoló szerkesztőiben. A fegyvertársak közül különösen a kolozsvári Keleti Újság rovatvezetője, a költő Dsida Jenő és a Brassói Lapok író-szerkesztője, Kacsó Sándor tűnt ki. Ez utóbbi szerkesztő az erdélyi nyelvűvelés eredményessé tétele érdekében jelentős lépést tett akkor, mikor a kisebbségi igényekhez igazodva bővített és átdolgozott formában újra kiadta Kosztolányi Dezső Nyelvőrét.³³ Ha ehhez még hozzáteszem, hogy az ugyancsak

²⁶ Előadása rövidített formában: Erdélyi magyar nyelvünk állapota: *MNy.* XXVII, 253–258.

²⁷ A jelenkori nyelvűjítás. Kolozsvár, 1928. – A helyes magyarság (Ez utóbbi a vándorgyűlés emlékkönyvében nem jelent meg).

²⁸ Magyarosan: Az EME. XI. vándorgyűlési emlékkönyve 26–36.

²⁹ A nyelvűvelésre való nevelés: Az EME. XIII. vándorgyűlésének emlékkönyve 43–50.

³⁰ Anyanyelvünk épsége: Az EME. XIV. vándorgyűlésének emlékkönyve 51–56.

³¹ E két utóbbi előadás a vándorgyűlési emlékkönyv-kötetekben nem jelent meg.

³² A beköszöntő és az első közlemény: *EM.* XL, 74–77. – A rovatot eleinte GYÖRGY LAJOS, később főként e sorok írója, majd BRÜLL EMÁNUEL látta el nyelvűvelő cikkekkel; más szerzőtől kevés közlemény jelent meg.

³³ Anyanyelvünk. A helyes és tiszta magyarság kézikönyve. Idegen szavak szótára. Brassó, 1934.

György Lajos szerkesztésében és Márton Áron társszerkesztőségében Erdélyi Iskola címen megjelenő nevelésügyi folyóirat folytatásokban közölt egy kis nyelvművelő tanulmányt,³⁴ nagyjából rámutattam azokra a mozzanatokra, amelyek a kisebbségi sorsban élő magyarság nyelvészeinek és íróinak nyelvápoló mozgalmát a korlátozott lehetőségek között olyan jelentőssé tették.

8. Az alkalmazott, mondhatnók gyakorlati nyelvtudományi munkásság mellett a vizsgált időszakasz 30-as éveinek utolsó fél évtizede a szaktudományi munkálkodás megindulása és erősödése szempontjából is kiemelkedő jelentőségű a közelmúlt erdélyi tudománytörténetében. Noha e sorok írója személyes érdekeltségénél fogva csak viszolygással nyilatkozhatik erről az időszakról, mégis nyilatkoznia kell, hiszen bizonyos mozzanataiban mint résztvevő-irányító, ha – talán – nem is a legtárgyilagosabb megvilágításba helyez egyes mozzanatokot, mindenesetre a résztvevő személyes emlékei közvetlenségével világíthat rá az önállósulás útjára lépő erdélyi magyar nyelvtudomány e megszületési szakaszára.

Az előzőkben már rámutattam arra, hogy mikor Csűry 1932-ben, elfogadva a debreceni egyetem magyar és finnugor tanszékére való meghívást, ott hagyta Erdélyt, vele az egyetlen olyan nyelvész távozott el közülünk, aki a középiskolai tanári kötelességek teljesítése mellett egy élet kitartó munkáját teljességében a kutató-alkotó magyar nyelvtudománynak szentelte. Az ő távozásával mintegy fél évtizedig megszűnt a lehetőség annak, hogy a kolozsvári egyetemen szinte kizárólag irodalomtörténeti oktatásban részesülő magyar szakos hallgatók legalább az egyetem falain kívül korszerű magyar nyelvtudományi ismeretekre tegyenek szert. De éppen Csűry távozásával az erdélyi magyar nyelvtudományban jelentkező tátongó úr készítette e sorok íróját, hogy a Csűry előadásain szerzett nyelvtudományi ismeretek birtokában, kezdeti kizárólagos történeti és irodalomtörténeti érdeklődésétől elkanyarodva, egyre határozottabban a nyelvtudományi munkálkodás irányába tegyen – legalábbis a maga tudományos munkálkodása szempontjából – döntő lépéseket. Elzártságában teljesen magára hagyva néhány év kemény egyéni munkájával a nyelvtudomány területén legalább olyan szerény mérvű tájékozottságra tett szert, amely – ha nem is Csűry széles körű ismereteinek és évtizedes alkotó tudományművelő gyakorlatának fokán, de legalább szerény szinten – számára lehetővé tette azt, hogy Csűry nyelvtudományi utánpótlást nevelő kísérletét, az egyetemen kívüli nyelvtudományi előadások tartásával folytassa. A kolozsvári magyar egyetemi hallgatók akkori tanulmányi igazgatója, György Lajos más tudományterületekre is kiterjesztett ilyen irányú kezdeményezése számára lehetőséget teremtett a terv megvalósítására. Az 1926–1939 közötti időszakaszban évenként heti rendszeres előadások keretében elsősorban a halaszthatatlanul sürgősnek ítélt nyelvjáráskutató-képzés érdekeire ügyelve, hangtani előadások és lejegyző gyakorlatok alkalmain az arra önként vállalkozó egyetemi hallgatók magyar nyelvtudományi ismereteit igyekezett megalapozni. Jóllehet, a kísérlet csak csekély számú hallgatóság előtt folyt (a hallgatók száma átlag csak öt-hét körül mozgott), évek folyamán egynéhány hallgató tanári szakvizsgai dolgozata tárgyának megválasztásakor a nyelvtudomány irányába való tájékozódásról tett bizonyosságot,

³⁴A nyelvművelés időszerű kérdései: Erdélyi Iskola VI, 48–55., 191–193., 338–345., 498–506. és külön: *Népnevelési Füzetek* 5. – E tanulmány néhány más nyelvművelő cikkel együtt 1970-ben újra megjelent: *Anyanyelvünk életéből.* 19–151.

mások meg éppen egy életre eljegyezték magukat erre a munkára. E szerény kezdeményezés egy-két évig az eredmények közzétételi lehetőségének kilátástalanságával küszködött. A 30-as évek kisebbségi életében egyetlen „mindenes” tudományos folyóirat, az Erdélyi Múzeum csak csökkentett mértékben tudott a nyelv művelő rovat állandó megjelenítésén túl teret biztosítani a nyelvtudomány igényes szakmai megnyilatkozásai számára. Szerencsére 1939-ben Csúry Magyar Népnyelv címmel megindított nyelvjárás-kutató évkönyvében készségesen megfelelő teret bocsátott rendelkezésére az erdélyi kutatóknak is.

Az egyre szaporodó eredményekre vezető fáradozás jelentősen kitágította az erdélyi nyelvészeti munkálkodásnak addig úgyszólván teljesen csak a nyelv művelés irányában való tájékozódását olyan értelemben, hogy a nyelvjárás-kutatást, a szókincs-gyűjtést, a nyelvi kölcsönhatás kérdésének vizsgálatát és a helynévkutatást is bekapcsolta az akkor induló fiatalok munkálkodása rendjén a hovatovább erőteljes művelés alá kerülő nyelvtudományi ágak közé.³⁵ Egy irodalomtörténeti jellegű alkalmi kiadványban a nyelvtudomány művelőjeként – egy szókincskutatás körébe vágó meg egy helynévtörténeti tanulmány íróján kívül – Győrbíró Jenő és Márton Gyula személyében – egy helynévtörténeti és egy szókincs-közleménnyel – már két, akkor még az egyetem polgárai között nyilvántartott ifjú nyelvtudományi munkás eredményeinek közlésére³⁶ is sort lehetett keríteni, sőt a Magyar Népnyelv köteteiben – a szerzőnek egy alaktani tanulmánya mellett – helyet kapott Márton Gyula és Gálffy Mózes tollából egy-egy kisebb terjedelmű közlemény is (i. h. I, 118–121. II, 183–203).

9. A kezdeti szerény eredmények ilyen futó felsorolása után e sorok írójának – már személyes okoknál fogva is – nincs szándékában a 30-as évek végén egyre szaporodó közlemények könyvészeti adalékaival terhelt szólni az erdélyi magyar nyelvtudománynak arról az elhatározó jelentőségű időszakaszáról, amely megteremtette a később kolozsvári, illetőleg erdélyi iskola néven emlegetett, elég jelentős eredményeket felmutató nyelvtudományi csoportosulás munkálkodásának lehetőségeit. Minthogy részben az ekkor megvetett alapokon nyugszik e csoportosulásnak korunkig tartó nyelvtudományi tevékenysége, és az igazán jelentős eredmények csak a 40-es években jelentkeznek, a további részletezés helyett inkább a kezdeti időszaknak előbb jelzett kutatási köreiben az indulással, a célkitűzésekkel és az eredményekkel kapcsolatos összefoglalóbb jellegű tájékoztatást tartom célravezetőnek.

A nyelv művelés és a nyelvjárás-kutatás előbb ismertett eredményei mellett a magyar nyelvtudomány erdélyi munkásainak buzgalma legszámottevőbb teljesítményeket a helynévkutatás, illetőleg a helynévtörténet területén mutathatott fel. Noha – mint az előbbiekben láttuk – Kelemen Lajos századeleji helynévtörténeti kezdeményezése érdektelenségbe fulladt, az időben is távoli kezdeményezéstől alighanem függetlenül Erdély keleti sarkában, Sepsiszentgyörgyön egy szakmai képzettséggel nem rendelkező, de elzárt

³⁵ Az indulásra nézve 1. e sorok írójától: Az újabb erdélyi népnyelvkutató munka kezdete: *MNnyv.* III, 305–313.

³⁶ GYŐRBÍRÓ JENŐ: A kézdívásárhelyi tímár-nyelv mesterműszavai. – MÁRTON GYULA: Nagymon helynevei: *Magyar Irodalomtörténet* 1939. Kristóf-Eml. Kolozsvár, 1939. 80–85., 157–168. – Az első indulók közül később VASS ILONÁ-nak jelent meg egy szókincs-közleménye Szépkényerű-szentmártonból: *MNnyv.* III, 401–414.

helyzetében is iránymutató Cs. Bogáts Dénes már a kisebbségi élet első évtizedének végén két figyelemre méltó helynévközleményben³⁷ felkeltette az érdeklődést a levéltárakban rejtekező hatalmas és felbecsülhetetlen értékű helynévtörténeti anyag iránt. Jóllehet Cs. Bogátsnak elsőként közzétett gazdag háromszéki történeti helynévközleménye a szakszerűség szempontjából nézve nem volt kifogástalan, a bírálatos értékeléstől ösztökélve és belőle tanulva, tovább folytatta történeti helynévgyűjtő munkáját. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum akkor gazdag levéltárában és a háromszéki egyházi levelesanyagban másfél évtizedes munkával páratlan értékű háromszéki helynévtörténeti anyagot gyűjtött egybe. Ez a hatalmas, felbecsülhetetlen értékű és pótolhatatlan anyag azonban – a második világháború gazdag veszteség-listáját gyarapítva – sohasem került a kutatók elé.

Az erdélyi helynévkutatás országos megindulására is kedvező hatást gyakorolt az, hogy a gyűjtés módszerére vonatkozó két elméleti közlemény és két-három kisebb helynévtörténeti monográfia figyelemre méltó szakmai értékelést váltott ki.³⁸ Erdélyben is néhány fiatal kutató elindult a jelenkori helynévanyag gyűjtésének célkitűzésével. Márton Gyula Nagymon helyneveinek közzététele után a Mezőség egy pontján gyűjtött,³⁹ Fábrián Béla a Küküllő menti Nagykend helyneveit szedte össze, Árvay József a barcasági csángó Hétfalu helynévanyagának⁴⁰ összegyűjtésével és feldolgozásával szerzett érdemeket. E sorok írója is ekkor vetette meg az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA) alapját, illetőleg kezdett hozzá ezzel párhuzamosan a helyszínen a jelenkori helynévanyag egybehordásához. A helynévgyűjtés fellendüléséhez némiképpen hozzájárult az Erdélyi Múzeum 1938-ban hirdetett helynévgyűjtő pályázata (EM. XLVIII, 341) is, noha itt csak Vigh Károly küldött be pályadíjra kiemelkedően érdemes munkát.⁴¹

A második világháború kitörése táján Erdélyben már lendületesen folyó magyar nyelvtudományi munkálatokat nagymértékben hátráltatta a közlési lehetőségek korlátolt volta. Csak az egyetlen magyar tudományos folyóirat, az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Tudományos Füzeteknek jobbára csak különnyomatokból álló egy-egy száma nyújtott szűk keretek között teret a közlésre, nemegyszer úgy, hogy a szerzőre hárult a nyomdára való technikai előkészítés terhe, sőt még a nyomtatás költségeinek fedezése is. Az erdélyi nyelvtudomány megszületésének hősi, áldozatos korszaka volt ez. A mai intézményes

³⁷ Háromszéki helynevek: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 52–71. – Adatok a régi Háromszék topográfiájához helynévkutatás alapján: Az EME XI. vándorgyűlésének emlékkönyve 89–96. – Halála után Cs. Bogáts hagyatékából egy újabb gyűjtemény jelent meg: Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez: *NyÍrK.* II, 213–224. Bogátsra I. a szerzőtől: *Nyelv és múlt* 498–501.

³⁸ A helynévgyűjtés jelentősége és módszere: *MNy.* XXX, 160–80. (vö. i. h. XXXII, 142, XXXVI, 63–66.; *EM.* XLV, 126–9). – Újabb kiadása: *Nyelv és múlt* 339–369. – Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket? *Erdélyi Iskola* V, 45–48., 182–185., 453–457. és *Népnevelési Füzetek* 4.; ez utóbbi újabb, átdolgozott formában: *Művelődés* XXIII/2, 24–41. – A továbbiakban: a szerző dolgozataira, cikkeire nézve I. a *Nyelv és múlt* címmel megjelent kötet végéhez csatlakozó könyvészeti egybeállítást.

³⁹ A szolnokdobokai Árpástó helynevei: *EM.* L, 281–317. és *ETF.* 197.

⁴⁰ FÁBIÁN: *ETF.* 106. – ÁRVAY, A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943. 247 l. + 1 térképvázlat.

⁴¹ A *Marosvásárhely helynevei* című pályamunka sajnálatosan kéziratban maradt.

lehetőségek pazar biztosításának korában elképzelhetetlen anyagi, szellemi meg más nehézségek között szerény, de figyelemre méltó eredményeket felmutató időszakasz. Nem ajánlatos teljesítményeit sem túl-, sem lebecsülni még akkor sem, ha kezdeti megnyilvánulásaiiban, módszerességében nem is járt azon a fokon, amelyet későbbi s még inkább mai ismereteink, tapasztalataink birtokában már magától értetődően kötelező magaslatnak tarthatunk.

10. Mégis, századunknak az 1940 végén záruló negyedik évtizede volt az, amely előkészítette Erdélyben az ötödik félévtizednek a második világháború befejezése tájáig terjedő négy-öt éves rövid időszakaszában a magyar nyelvtudomány felvirágzását.

Ennek az időszakasznak a kezdetén az 1940. év őszén az erdélyi tudományos munkálkodás lehetőségeit már nemcsak az első kisebbségi korszak utolsó évtizedében az EME szakosztályai körében működött néhány tudományos munkás biztosította, hanem jóval hatalmasabb tudományos erővel a kolozsvári egyetem tanszemélyzete és a különlegesen szűkebb országrészünk kérdéseinek szakszerű vizsgálatára alapított Erdélyi Tudományos Intézetének (ETI) kiváló szakemberekből álló és teljesen a tudományos kutatás végzésére kinevezett személyzete is. Ebben a vonatkozásban most kizárólag a nyelvtudományi lehetőségek megnövekedésének érzékeltetésére korlátozódva, számba kell vennünk, hogy az Erdélyi Múzeumon és az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatán kívül rendelkezésre állott az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve, a debreceni egyetem Magyar Nyelvkutató Intézetének az ETI Magyar Nyelvészeti Osztályával közösen kiadott évkönyvszerű időszaki kiadványa, a Magyar Népnyelv. Mindezen túl az ETI anyagi ellátottsága lehetővé tette a nyelvtudományi kutatók eredményeinek az ésszerűség korlátai között való közzétételét. A legfontosabb kérdés: a személyi lehetőségek biztosítása céljából az intézet bölcs, nagyvonalú vezetője, Tamás Lajos elfogadta a Magyar Nyelvészeti Osztály vezetőjének egyelőre két, aztán megint két fiatal kutató – Gálffy Mózes, Márton Gyula, illetőleg Imre Samu és Nagy Jenő – berendelt középiskolai tanárként való munkába állítására vonatkozó előterjesztését. Remélni lehetett ugyan, hogy a kolozsvári nyelvészek számára további megnyilatkozási lehetőséget teremt az egyik finnugor és magyar nyelvészeti tanszék betöltőjének az a tette, hogy Kolozsvárt a nyelvészeti és néprajzi kutatások eredményeinek közlése céljából Nép és Nyelv címmel folyóiratot indított, ez az egyébként is mindössze négy évet ért folyóirat csak rendkívül csekély mértékben váltotta be az ilyen tekintetben hozzá fűzött reményeket.

Ez sajnálatos volt ugyan, de a közlési lehetőségek jelentős csökkenésére nem vezetett. Az egyetemi tanszék és az ETI Magyar Nyelvészeti Osztályában, valamint a vidéken dolgozó néhány kutatónak elég közlési lehetőséget biztosított az, hogy a munkálatok irányítója, a magyar nyelvészeti tanszék betöltője és egy személyben az Erdélyi Múzeum, valamint az Erdélyi Tudományos Füzetek és az ETI magyar nyelvészeti kiadványainak szerkesztője, a Magyar Népnyelv társszerkesztője minőségében a nyelvtudományi termelés eredményeinek közzétételére jelentős nyomdai tér felett rendelkezett.

Számba véve azonban a személyi, szellemi, pénzügyi lehetőségeket, már jócskán a fegyverek zajában élve, a katonai behívások miatt a kutatógárda állandó számbeli hullámzásának, fokozatos, a végén úgyszólván teljes lepadásának tényével számolva a közvetlenül megvalósítandó feladatokat úgy kellett kialakítani, hogy azok a háborús, közösségi és személyi lehetőségek körén belül maradván, ténylegesen megvalósíthatók legyenek.

Ilyen jellegű nehézségekkel küzdve a következő tervfeladatokat tűztük ki magunk elé:

a) A nagy erdélyi magyar nyelvtérkép gyűjtőmunkája módszerének kikísérletezése célzatával (a Román Nyelvatlasz és a többi nagy európai nyelvatlasz tanulságainak felhasználásával) Kolozsváron és környékén, mintegy 60 ponton egy tájtérkép anyagának egybegyűjtése és közlésre való előkészítése.

b) Az ETI-nek a Kolozs megyei Borsavölgyben rendezett sok irányú kutatómunkájából a nyelvtudományi részlegre eső feladat vállalása és elvégzése.

c) Kalotaszeg és tovább kelet-délkeletre, a Mezőség felé eső terület, valamint a Székelyföld egyes részei jelenkori és történeti helynévanyagának gyűjtögetése úgy, hogy a magyar mellett a vegyes lakosságú pontokon minden nemzetiségi adalékot, a kizárólag román vagy szász lakosságú településpontokon viszont természetesen csak az illető nemzetiség nyelvi adalékait gyűjtjük össze.

d) E feladatok munkálása mellett teljesen szabad lehetőséget engedtünk arra, hogy akár az intézményesen gyűjtött közösségi, intézeti anyagnak, akár az önálló gyűjtés eredményeinek felhasználásával minden kutató a maga választotta kérdésen dolgozzék, és a feldolgozás eredményeit tetszés szerinti helyen tegye közzé. Magától értetődően a közlésre lehetőséget kínált az ETI jelentős kiadványkerete is.

Jóllehet a világpolitika eseményei a célkitűzések hiánytalan megvalósítása elé áthághatatlan akadályokat gördítettek, az alig négyévi közösségi és egyéni tervmunka, valamint az előbbi korszakban elvégzett kutatómunka közzétehető eredményei elég jelentősnek mondhatók. Pusztán a jelentősebb kutatásbeli, illetőleg az önálló kiadványokban vagy úgy is megjelent eredményekre utalva, (az előbbi pontok szerinti számbavétellel) a következő teljesítményekre hivatkozhatunk:

a) Gálffy Mózes és Márton Gyula fáradhatatlan kutatómunkája eredményeként összegyűlt Kolozsvár és vidéke tájnyelvi térképének hatalmas anyaga, sőt belőle két, egy 25 és egy 12 térképlapos mutatóvány meg is jelent.⁴²

b) A Borsavölgyén vezetett intézeti kutatómunka eredményeként a népnyelvi gyűjtőcsoport jelentős anyagot gyűjtött a völgy közép-erdélyies, gyengén *a-zó* és *i-ző* nyelvjárására vonatkozólag. A kutatócsoport tagjai a nyelvjárás teljes leírásához szükséges anyagot gyűjtötték, de ezen kívül ki-ki egy-egy maga választotta kérdéssel is foglalkozott. A teljes nyelvjárás-feldolgozás a körülmények változása folytán, a kutatók szétszóródása, a későbbi közlési lehetőségek hiánya miatt egészen nem készült el. Csak Gálffy Mózes dolgozta fel hamarosan a völgy beceneveit, Márton Gyula pedig az állatnevek gyűjteményét tette közzé.⁴³

c) A helynévtörténeti célkitűzésből a rendkívüli viszonyok miatt csak részletek valósultak meg. A Borsavölgy jelenkori helynévanyaga legnagyobb részt Gergely Béla, a

⁴²EM. XLIX, 424–463. + 25 térképlap és *ETF*. 181. – BÁRCZI GÉZA: A Magyar nyelvatlasz munkálatai 2. Bp. 1947. IX.

⁴³GÁLFFY: Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén: *ETIÉvk.* 1944. 60–81. és külön: Kolozsvár, 1945. – MÁRTON: A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei. i. h. 249–278. és külön: Kolozsvár, 1945. Jóval később úő.: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai: *NyelvtudÉrt.* 32. Bp. 1962.

történeti anyag pedig a kutatás vezetőjének gyűjtéséből hamarosan meg is jelent. Ugyancsak e két kutató tovább folytatta a két szomszéd völgyre vonatkozó gyűjtést; az összegyűjtött, gazdagnak mondható jelenkori és történeti anyag nemsokára kiadványok formájában a kutatók elé is került.⁴⁴ Ezeket megelőzve nyomdafestéket látott egy nagy, Kalotaszeg gazdag történeti és jelenkori helynévanyagát⁴⁵ magába foglaló gyűjtemény és Árvay Józsefnek a kalotaszegi térszíni formanevekkel, Gergely Bélának a névutós helynevekkel foglalkozó monografikus tanulmánya, illetőleg ez utóbbinak, valamint Gazda Ferencnek és Márton Gyulának egy-egy település helyneveit feldolgozó tanulmánya. A kutatások vezetőjének több kisebb-nagyobb helynévközlése és tanulmánya jelent meg.

Fennebb a b) pont alatt körvonalazott, nagyarányú, a jelenkori helynévanyag gyűjtésére irányuló tervből, sajnos, a rendkívüli viszonyok között csak nagyon kevés valósult meg. Gergely Béla – a Borsai-, a Dobokai- és a Tőki völgy helynévanyagának összegyűjtése után – a hozzá társuló Gazda Ferencsel együtt a Kis-Szamos menti helynévanyag gyűjtését Szamosújvár tájáig végezte el, Árvay József pedig Gyergyó helyneveit szedte össze, hogy jelenkori helynévanyaggal egészítsen ki egy már közzétett, kisebb méretű történeti gyűjtést.⁴⁶

d) A közösségi vagy egyéni munkával gyűjtött nyelvjárási anyag feldolgozásában Balassa Iván, Gálffy Mózes, Imreh Barna, Nagy Jenő és Márton Gyula egyéni teljesítményére hivatkozhatni. Ez utóbbi közzétette a zilahi fazekasmesterség és tímárság körében gyűjtött szókinccsanyagát is. Nagy Rózsa és Sándor Gábor egy-egy, inkább néprajzi jellegű, de értékes tájszóanyagot is tartalmazó dolgozattal gazdagította a magyar szókinccskutatást.⁴⁷

Itt az egyéni teljesítmények sorában kell megemlítenem azt az egyedülálló névtörténeti feldolgozást, amelyben a tragikus sorsú Mikecs László a tragédiáját megelőző napokban közzétette a moldvai csángók 1646–47. évi Bandinus-féle összeírása névanyagának nagyszerű feldolgozását. E modern szempontokkal készült monográfia mintegy kiegészítésként csatlakozik ahhoz az ugyanez években megjelent nagy csángó kötetéhez, melynek könyvszerete a csángóságra vonatkozó gazdag irodalomnak mindmáig a legteljesebb kritikai egybefoglalása.⁴⁸

Az egyéni teljesítmények sorában az intézeti termunkálatokat is támogató vállalkozások közül külön ki kell emelnem azokat a munkákat, amelyek a magyarsággal együttélő népek tudományossága eredményeinek számbavételével a termunkálatok módszerének kialakítása rendjén a mutatkozó tanulságok hasznosítása célzatával

⁴⁴ GERGELY BÉLA–SZABÓ T. ATTILA: A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945. – Uők.: A Dobokai völgy helynevei. *ETIÉvk.* 1944. 339–414. és külön: Kolozsvár, 1945. – Uők.: A szolnok–dobokai Tőki völgy helynevei: *ETF.* 193.

⁴⁵ Kalotaszeg helynevei. I. Adattár. Kolozsvár, 1942.

⁴⁶ SZABÓ T. ATTILA: Gyergyó helynevei a XVII–XIX. századból. Bp., 1940.

⁴⁷ ÁRVAY: *Dolg.* 2. – BALASSA: i. h. 5. – GERGELY BÉLA: i. h. 4, 11. – IMREH: i. h. 10. és XLVII, 300–336., *ETF.* 138. – MÁRTON: i. h. 18., 19., *EM.* L, 281–317. és *ETF.* 107. – NAGY RÓZSA: *Dolg.* 12. – NAGY JENŐ: *EM.* L, 94–98., *ETF.* 168., 176. – SÁNDOR: *Dolg.* 7.

⁴⁸ A moldvai katolikusok 1946–1947. évi összeírása: *ETF.* 171. – Csángók. H. és é. n. (Bp., 1941.).

készültek. Ezek közül Márton Gyula a román nyelvatlasz-munkálatokra, Nagy Jenő pedig a szász kutatók munkájára nézve nyújtott kritikai értékelést.⁴⁹

11. Az erdélyi magyar nyelvudomány körén már túl utalnak a tudománytörténet művelése területén történt egyéni kezdeményezések. Sokáig nélkülözötte a nyelvudomány a finnugor nyelvhasználat egyik úttörő erdélyi egyéniségének, Gyarmathi Sámuel (1751–1830) életének és munkásságának kritikai feldolgozását. Gyarmathi egyik működési helyének, a zilahi református kollégiumnak egyik tanára, M. Nagy Ottó a Gyarmathira vonatkozó közlemények életrajzi adalékainak gondos megrostálásával és a kollégium könyvtárában akkor még meglevő Gyarmathi-iratok felhasználásával nemcsak a nagy nyelvész életét és munkásságát állította kritikai megvilágításba, hanem egybeállította a nyelvudósoknak a kollégiumi könyvtár anyagába szétszórt könyvállománya pontos jegyzékét is. E tudománytörténeti szempontból jelentős kiadvány⁵⁰ közzétételükor még nem sejtettük, hogy M. Nagy életének, sajnos, utolsó vállalkozásával⁵¹ egyben az utolsó lehetőséget ragadta meg az addig ismeretlen Gyarmathi-adalékok közzétételére és feldolgozására, hiszen a háborús események következtében a Gyarmathi-iratok megsemmisültek vagy legjobb esetben ismeretlen helyen lappanganak.

Az erdélyi magyar helynévkutatásnak és az erdélyi nyelvföldrajzi munkálatoknak az előbbiekből vázolt fellendülésével kapcsolatos egyéni vállalkozásként kell megemlítenem két másik tudománytörténeti kezdeményezést. Egyik, egy kisebb igényű, az erdélyi nyelvtérképmunkálatok alig félszázados történetének csak futó vázlatát adja; a másik terjedelmesebb, azonban részletekbe menően végigvezet a magyar helynévkutatás múlt századi történetén.⁵²

12. A kolozsvári nyelvudományi kutatóktól függetlenül, teljes elszakítotttságban dolgozó Blédy Géza (később a kolozsvári egyetemen a romanisztika tanára) a magyar jövevényszó-kutatás régi adósságát róttá le, mikor doktori értekezésésként *Influența limbii române asupra limbii maghiare (A román nyelv hatása a magyar nyelvre)* című monográfiájában (Sibiu-Nagyszeben, 1941.) a román nyelvnek a magyarra tett szókincsbeli hatását dolgozta fel. E kérdésre vonatkozó irodalom e jelentős termékének főleg szóanyagában és könyvészeti utalásaiban gazdag adattári része az értékes, a modern történeti és szóföldrajzi szempontokat nélkülöző rövid, szűkszavú bevezetés problémátlansága alkalmasint kapcsolatban lehet azzal, hogy a monográfia szerzője romanistaként a magyar jövevényszó-kutatás korszerű kérdéseit és módszereit illetően nem rendelkezhetett kellő tájékozottsággal.

Az itt vizsgált időszakaszban kiemelten megemlítésre kínálkozik még egy másik olyan egyéni, úttörő kezdeményezés, amely ugyancsak nem a kolozsvári nyelvész-kutatók,

⁴⁹MÁRTON: A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga: *ETIÉvk.* 1941. 119–158. és külön: Kolozsvár 1942. – A rumén nyelvatlasz-munkálatok története és módszere: *Dolg.* 14. – NAGY: Az erdélyi szász eredet- és nyelvjáráskutatás története: *ETIÉvk.* 1944. 279–338. és külön: Kolozsvár, 1945. – Uő.: Szempontok és munkamódszerek az erdélyi szász helynévkutatásban: *Dolg.* 17.

⁵⁰Gyarmathi Sámuel élete és munkássága: *ETF.* 182.

⁵¹A szerző két évvel később meghalt (*EM.* LI, 107).

⁵²*EM.* XLIX, 424 kk. és *ETF.* 181. 3 kk. – A magyar helynévkutatás a XIX. században: *ETIÉvk.* 1943. 181–264. és külön: Kolozsvár 1944.; kiegészítés hozzá: *MNy.* XLVI, 71–4.

hanem a Sepsiszentgyörgyön dolgozó Cs. Bogáts Dénes nevéhez fűződik. Cs. Bogáts a Székely Nemzeti Múzeum Törzsgyűjteményéből, gazdag anyagú családi levéltáraiból és néhány háromszéki református egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyveiből a XVI–XIX. századi szótörténeti adalékok kijegyzésével és szójegyzékké szerkesztésével olyan nagyértékű szótörténeti gyűjteményt állított egybe, amelynek kiadását az EME halaszthatatlan feladatának tekintette, és 1943-ban önálló kiadványban meg is jelentette.⁵³ E kiadványt a magyar nyelvtudomány azóta is mint az első olyan magyar történeti szótári munkát tartja nyilván, amely egyetlen kisebb tájegység régiségének írásbeliségéből egybegyűjtött anyagával valósággal az első történeti vidékszótár. E szójegyzék kedvező fogadtatását látva Cs. Bogáts egy pótlék-gyűjtemény anyagának egybegyűjtése közben az erdélyi nyelvjárások egyik érdekes határozó-rag-csoportjára vonatkozó tetemes anyagot szedett össze, illetőleg tett közzé.⁵⁴ E két gyűjtemény nemcsak az erdélyi magyar nyelvjárástörténeti kutatásnak, hanem a magyar szófejtő vizsgálódásnak is mindenkor nélkülözhetetlen forrásmunkája. Kívánatos lett volna, hogy ránk maradt hagyatékából mielőbb napvilágot lássanak Cs. Bogátsnak a Háromszéki Oklevélszójegyzék-hez e kiadvány megjelenése után gyűjtött értékes pótlásai.⁵⁵ Mivel erre nem kerülhetett sor, magam a nagyon értékes szótörténeti anyagnak az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból felhasználása mellett döntöttem.

13. Az itt adott kritikai szemle könyvészeti utalásainak évszámadataiból látnivaló, hogy erőszakolt eljárás volna az erdélyi magyar nyelvtudományi munkálatok történetében kétségtelenül nagy fellendülést hozó 1940–1944. év közötti időszakaszt 1944 ősze táján lezárni. 1944 őszén ugyanis a magyar egyetem tanárai jelentős részének Kolozsvárt maradása, illetőleg az elmenekültek tekintélyes részének visszajövele – rövid néhány hónapos időbeli kihagyással – lehetővé tette az egyetemi és a tudományos kutatómunka folytatását. 1945 közepén a régi magyar egyetem hivatalos megszüntetésével egyidejűleg a román demokratikus kormányzat Kolozsvárt a magyar nyelvű Bolyai Tudományegyetemet létesítette, hozzákapcsolva a Nyelvtudományi Karhoz az addig önálló Erdélyi Tudományos Intézetet. Mindez és az EME támogatása lehetővé tette, hogy a tudományos kutató és közlő munka a háború utáni nehézségek közepette ugyan jóval csökkentebb szellemi és anyagi lehetőségek között is, de tovább folyjék.⁵⁶ A megelőző évek tudományos kutatómunkájának eredményei is – mint az előbbi könyvészeti felsorolásokból látható – részben ekkor kerülhettek kiadványok formájában a könyvtári polcokra. A feldolgozó és kiadói tevékenység azonban csak addig tarthatott, amíg az 1944 folyamán tartalékolt pénzügyi alap és a kiadványok céljaira felhalmozott tetemes mennyiségű papíryanag futotta. Az EME 1947-ben történt államosítása, tárai magyar vezetésének megszüntetése, az Erdélyi Múzeum megjelentetésének megszakadása dermesztő hatással volt az erdélyi magyar nyelvtudomány fejlődésére. Ettől kezdve egy, illetőleg két

⁵³ Háromszéki Oklevél-szójegyzék: *ETF*. 163.

⁵⁴ – ⁵⁵ A *-ni, -nit, -nui, -nül* a háromszéki régiségben: *Dolg.* 16. – Cs. Bogáts hagyatékából a Háromszéki Oklevél-szójegyzék pótlékát az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból használja fel.

⁵⁶ Az ezutáni vázlatosabb előadás kiegészítésére l. tölem: A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede. 1945–1965. *Nyelv és múlt*. Bukarest, 1972. 96–115. – Az ott felsorolt könyvészeti adalékokat a tanulmányban jelzett időszakaszról itt jobbra mellőzöm. L. még NAGY JENŐ könyvészeti egybeállítását: A romániai finnugor vonatkozású közlemények könyvészete. 1919–1969. *Nyírk.* XV, 193–217.

évtizedig nem állott rendelkezésére semminemű időszaki szakfolyóirat, még kevésbé önálló kiadványokban tér nyelvtudományi dolgozatok közzétételére.

E tudományos irodalmi megnyilatkozások tekintetében meddőnek mutakozó időszakasz látszólagos tétlensége, terméketlensége mögött azonban valójában céltudatos, kemény kutató és nagy eredményekre törő feldolgozó munka duzzadt. Minthogy e munkának 1965-ig terjedő szakaszáról nemrégiben eléggé részletesen beszámoltam, e beszámolóra utalva, csak összefoglalóan vázolom fel a felkészülés e fojtott, halkszavú időszakaszának célkitűzéseit és elért eredményeit.

Jóllehet az 1949-i főiskolai reform óta az évek folyamán jócskán megnövekedett a kolozsvári egyetemen és az akadémiai Nyelvtudományi Intézetben dolgozó nyelvtudomány-művelők száma, mégis a személyi keret meglehetősen korlátozott volt ahhoz, hogy a magyar kutatók a nyelvtudomány minden területére kiterjedő alkotó tudományos munkát folytassanak. Éppen ezért már idejében számba véve a lehetőségeket, a közösségi és egyéni tervmunkák tárgykörét néhány fontos kutatási területre korlátoztuk. Éppen ezért a célkitűzések és eredmények számbavételekor alábbi sommás beszámolómban csak A) a nyelvjáráskutatás, B) a mai irodalmi és köznyelv vizsgálata, C) a nyelvi kölcsönhatás meg D) a nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás kérdéskörével kapcsolatos észrevételek előadására szorítkozom.

A) A nyelvjárási sajtóságoknak a köznyelviesülés rendjén mindinkább való haladása korában természetszerűen a tudományos kutatásnak az a célkitűzése, hogy a pusztulásra ítélt nyelvi anyagból mentől többet mentsen meg a jelen és a jövő vizsgálódásai számára. Ilyenformán természetszerű kívánalomként jelentkezett elsősorban az a követelmény, hogy az eddig teljességükben, nyelvföldrajzi módszerrel fel nem kutatott, éppen ezért a legtöbb meglepetéssel kecsegtető területek felé irányuljon a kutatás.

a) Az új államjogi helyzetben a nyelvjáráskutatás számára elsődrendű feladatként kínálkozott a legrégebb, sok érdekességgel kecsegtető moldvai csángó-magyar nyelvjárás vizsgálata. 1949-től némi el-ellanyhulással 1962-ig az egyetem magyar nyelvtudományi tanszéke és az akadémiai Nyelvtudományi Intézet együttes munkájaként főként a csángó nyelvjárási atlasz megteremtése érdekében folyó munka eredményeképpen befejeződött a csángó helyszíni kutatás, sőt az anyag cédulázása és elrendezése is. A kiadás kilátásait remélve a tanszék tagjai több éves kemény munkával kiadásra előkészítették és sokszorosításra megrajzoltatták a gyűjtött anyagot. A moldvai csángó nyelvjárás atlasza már 1966 végén három, egyenként mintegy 300–300 térképlapnyi terjedelemben, a szükséges mellékletekkel (előszó, a térképlapokon szereplő összes nyelvi adalékokat magába foglaló szó- és tárgymutató) együtt nyomtatásra készen állott.

A csángó helyszíni kutatások első öt éve után – részint éppen a csángóság és a székelység nyelvi kapcsolatainak tisztázása céljából is –, Márton Gyulának, az egyetemi tanszék vezetőtanárának kezdeményezésére és az ő részvevő irányításával kezdetét vette a Székelyföld (Csík, Háromszék és Udvarhely m.) nyelvjárásainak kutatása is. E munka ugyan nyelvföldrajzi módszerrel a székely nyelvjárások atlaszának megteremtése érdekében folyt, de azóta a közösségi és az egyéni célkitűzéssel gyűjtött anyagból több kisebb-nagyobb nyelvjárastanulmány és cikk is napvilágot látott. A helyszíni nyelvföldrajzi gyűjtés és kiegészítés befejezése után kezdetét vette a nyelvföldrajzi anyag cédulázása, elrendezése és térképlapokra való rajzoltatása is. Minthogy a helyszíni gyűjtés abszolút sűrűségű ponthálózattal, azaz minden székely lakosságú pontra kiterjedően folyt, a lapok

ábrázoló lehetőségeinek terjedelmi korlátaival számolva és a három megye területéhez igazodva, a gyűjtők három külön kiadványban szerkesztették és rajzoltatták meg az egybegyűlt anyagot. A három kiadvány térképlapjainak megrajzoltatása és nyomtatásra való előkészítése befejeződött. A gyűjtött nyelvföldrajzi és a vele párhuzamosan lejegyzett különleges kérdésekre vonatkozó anyagból már eddig is több tanulmány készült el, illetőleg van készülöben.

b) Erdély egész területének abszolút sűrűségű nyelvföldrajzi térképei megteremtésének célkitűzésével a székelységi gyűjtőmunkával párhuzamosan Balogh Dezső és Teiszler Pál a Felső-Maros- és a Küküllő-mente, Muradin László akadémiai főkutató pedig Aranyosszék nyelvföldrajzi térképanyagát gyűjtötte egybe. Az anyag feldolgozása folyamatban van; az előbbiből 25, az utóbbiból 12 lap mutatóként meg is jelent.

c) Ugyancsak nyelvföldrajzi módszerrel készül a népi mesterségek közül a fazekas-mesterség magyar szakszókincsének gyűjtése Románia egész területén. Az egyetemi magyar nyelvtudományi tanszék három tagja: Kósa Ferenc, Vöő István, Zsemlyei János mintegy félezer kérdésből álló kérdőízzel minden egyes olyan pontot meglátogatott, ahol még fazekas-műhely meglétéről vagy akár ma vagy egykor még dolgozó egyetlen, még életben levő fazekasról tudomást szereztek. A helyszíni gyűjtőmunka és az anyag feldolgozása befejeződött. – Mindemellett egyetlen pont, Marosvásárhely egyetlen még élő fazekasa szóanyagának egybegyűjtését Balogh Ödön végezte el.

A más népi mesterségek szókincséből tervezett dolgozatok közül eddig csak Bura Lászlónak a szatmárnémeti fafeldolgozó népi mesterségekről írott gazdag, sok új anyagot tartalmazó doktori dolgozata került a kiadható monográfiák sorába.

d) E tájtérkép-jellegű vállalkozások mellett a kolozsvári akadémiai Nyelvtudományi Intézet tervmunkájaként egész Románia magyarlakta területére kiterjedő gyűjtőmunkával kezdte 1955-ben gyűjteni előbb Gazda Ferenc és Nagy Jenő, majd az ő kiválásuk után egyedül Muradin László, e sorok írójának tervezése és irányítása mellett, az eddig legterjedelmesebb, mintegy 3400 kérdést magába foglaló magyar kérdőívvel *A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszá*-nak anyagát. 1966-ban a gyűjtés befejeződött, sőt Muradin egymagában a 132 falusi település körében gyűjtött anyagát munkatérképekre is vetítette. A gyűjtött anyag a gyűjtőterület egészére kiterjedő szemléltetéssel minden eddigi magyar nyelvtérképnél gazdagabb anyagával átfogó képet nyújt a Románia területén élő magyar nyelvjárások nyelvi helyzetéről.

A kisebb nyelvjárási részlettanulmányokat említetlenül hagyva, részint az atlaszgyűjtések anyagának hasznosításával, részint azonban önálló gyűjtésből származó anyag felhasználásával Márton Gyula, Lakó Elemér, Szabó Zoltán, Teiszler Pál, Vámszer Márta és Vöő István mintaszerű nyelvjárási jelenség-monográfiák^{56a} közzétételére is sort kerített.

e) A szép hagyományokra és nem csekély eredményekre visszatekintő erdélyi helynévgyűjtés szinte két évtizedes szünetelés után a 60-as években újra erőre kapott, sőt

^{56a} Márton egyik jelenségmonográfiájára a 43. jegyzet utal; a másik: Igetövek, igejelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974. Kriterion. – LAKÓ ELEMÉR: A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszere. Bukarest, 1974. Kriterion. – TEISZLER PÁL: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere. Bukarest, 1973. Kriterion. – VÁMSZER MÁRTA: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Budapest, 1972. Kriterion. – VÖÖ ISTVÁN: A bánági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest, 1975. Kriterion.

megkezdődött a gyűjtött anyagnak a NyIrK. évfolyamaiban kisebb közlemények alakjában való közzététele is. A gyűjtők közül az egyetemi szlavisztikai tanszék lektora, Janitsek Jenő és Tibád Levente középiskolai tanár Kolozsvár környékén, valamint a Székelyföldön végzett figyelemre méltó eredményt felmutató gyűjtőmunkát, de a csak egy-egy vagy néhány gyűjtőpontra korlátozódó gyűjtők száma is öröndetesen gyarapodóban van.

f) Jóval kevesebb eredményt mutathat fel Erdélyben a személynévgyűjtés. Ezen a területen eleinte csupán a tanári szakvizsgai dolgozatok írói tevékenykedtek egy-két településpontra személynévanyagának összegyűjtésével és feldolgozásával. Egyetlen nagyobb arányú vállalkozásról Kalotaszeg vonatkozásában szólhat e számbavétel: B. Gergely Piroska több éves, minden településpontra kiterjedő helyszíni munkával egybegyűjtötte és modern, egyéni módszeralakítással máig szinte teljességében fel is dolgozta a terület vezeték-, kereszt-, megkülönböztető, gúny- és beceneveit.⁵⁷

B) A legújabb időkig a mai magyar irodalmi és köznyelvi vizsgálata az erdélyi magyar nyelvtudományi munkálatoknak sajnálatosan a legelhanyagoltabb területe volt.

a) Ebben a tekintetben a kolozsvári egyetemi tanszék a sok irányú tudományos kutatás feladataitól terhelten jó ideig legfeljebb a napi és hetilapok szerkesztőségei ilyen irányú igényeinek kielégítését tarthatta feladatának. E kiötlően gyakorlati munka mellett azonban újabban a stilsztika is a művelés alá fogott területek közé került. A világszerte egyre erősödő stilsztikai érdeklődést látva, először az erdélyi igényeket valamelyes mértékig kielégítő kisebb méretű stilsztikai összefoglalás közzétételére került sor.⁵⁸ Már ezt megelőzően megindult azonban a stilsztikai részkérdések tudományos igényű feldolgozása is. Ezen a területen a szinesztézia kérdését alaposan és modern módszerrel feldolgozó doktori dolgozatával P. Dombi Erzsébet figyelemre méltó monográfiát alkotott.⁵⁹ Az erdélyi stilsztikai vizsgálatok jövőbeli kilátását illetően reménykeltő az a tény, hogy a kolozsvári egyetemen a doktorátusra jelentkezők az utóbbi időben mindegyre stilsztikai tárgyú dolgozatot választanak.

b) A mai magyar nyelvnek másik művelt területe körünkben az írói nyelv történeti és jelenkori vizsgálata. Történeti vonatkozásban a legjelentősebbként említhető a kolozsvári egyetemen stilsztikát és a magyar irodalmi nyelv történetét előadó tanárának, Szabó Zoltán egyetemi tanárnak közelebről megjelent kísérlete: a *Kis magyar stílus-történet*.⁶⁰ Noha e kötetecskét a szakbírálat némi tartózkodással fogadta, éppen a bírálat nemleges észrevételei mutatnak rá arra, hogy milyen szükséges volt e munkácska, és a továbbiakban milyen elengedhetetlenül fontos lenne a magyar irodalmi nyelv történetével mentől behatóbban foglalkozni.

⁵⁷ Előbb mutatványt közölt belőle: Inaktelke mai személynévrendszere I–III.: *NyIrK*. XIII, 33–44., XIV, 39–58., XV, 35–50. – Doktori értekezésének egyik nagy fejezete – rövidített formában – megjelent: A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 264 l. Kriterion Könyvkiadó. – A személynévanyag feldolgozását tartalmazó másik terjedelmes fejezetének a *Nyelvtudományi Értekezések* biztosít nyomdai tervet.

⁵⁸ BARTHA JÁNOS, HORVÁTH TIBOR, JÓZSA NAGY MÁRIA és SZABÓ ZOLTÁN: Kis magyar stilsztika. Bukarest, 1968. 229 l. Kriterion Könyvkiadó.

⁵⁹ P. DOMBI ERZSÉBET: Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában. Bukarest, 1974. 240 l. Kriterion Könyvkiadó.

⁶⁰ Kis magyar stílustörténet. Bukarest, 1970. 318 l. Kriterion Könyvkiadó.

Minthogy az irodalmi nyelv történetének összefoglaló megírása elképzelhetetlen az egyes írók nyelvének előzetes vizsgálata nélkül, nagyon sürgető feladat az egyes írók nyelvét feldolgozó monográfiák elkészülte. Ezért örvendetes, hogy J. Nagy Mária, egyetemi lektor doktori dolgozata tárgyául Vajda János nyelvét választotta.

c) Írói nyelvi monográfiák mellett írói szótárak és ezen alapuló nyelvi feldolgozások is elengedhetetlen előkészítői az irodalmi nyelv történetével foglalkozó kutatásnak. Ebben a tekintetben már J. Nagy Mária Vajda János lírai költészete szókincsanyagának egy beállításával és vizsgálatával jelentős eredményre jutott el.

Ennél a teljesítménynél még nagyobb arányú vállalkozással Balogh Dezső egyetemi előadótanár több mint egy évtizedes munkával egybeállította és statisztikai módszerrel feldolgozta Horváth Imre költői szóanyagát. A statisztikai feldolgozás és szótár számadatainak érvényét sajnálatosan veszélyezteti az a körülmény, hogy élő író szókészletéről lévén szó, az író újabb alkotásai természetesen szakadatlanul módosítják a statisztika számadatait.

d) Főként a más nyelvekből készülő fordítások, tehát az irodalmi nyelv gyakorlati kívánalmi nagyon sürgető feladattá tették a nyelvtudomány munkásai számára szótártani feladatok elvégzését is. A tervszerű magyarországi szótártani munkálatok megteremtették minden fokon az egynyelvű Értelmező Szótáron kívül a kétnyelvű szótárak egész sorát; a mindenfokú oktatás, valamint a román nyelvből való fordítások alkalmas munkaeszközének, a nagy román–magyar szótárak egybeszerkesztésére azonban erdélyi magyar és román nyelvészekből álló munkaközösségnek kellett vállalkoznia. Sajnálatosan elnyúló munkamenettel Kelemen Béla irányításával eddig a szótárak csak a fordítási gyakorlat szempontjából fontosabb, román–magyar része hagyta el a sajtót (1964), közelesem nyomdába kerülhet azonban a magyar–román rész is. E rész hiányát már eddig is enyhítette egy ugyancsak Kelemen Béla szerkesztésében több kiadásban megjelent kéziszótár (1961).

e) Az irodalmi nyelvhasználat és az egységes helyesírás elveinek tudatosítása szempontjából fontos, de sokáig a megvalósíthatatlan feladatok közé tartozott egy magyar nyelvtan és egy helyesírási tájékoztató kiadása. Noha e feladat elvégzésére már többször is történt kísérlet, mégis, egy helyesírási kézikönyv és egy nyelvtani összefoglalás megjelenésére csak az utóbbi években kerülhetett sor.⁶¹ E két kiadvány megjelentetése a gyakorlati életben főként az oktatószemélyzet és a tanulóifjúság helyesírási és nyelvtani ismereteinek alaposabbá tétele szempontjából mutatkozott eredményesnek. A legszélesebb körű érdeklődés kielégítése céljából állította össze eredeti elgondolással az új Kalevala-tolmacsolás magyar fordítója, a tragikus végű fiatal nyelvész-író, Nagy Kálmán kis nyelvtani tájékoztatóját.⁶² A nyelv és a nyelvek általánosabb kérdései iránti örvendetesen növekvő érdeklődés kielégítését jól szolgálja Péntek Jánosnak, Szabó

⁶¹ Helyesírási Tájékoztató. Bukarest, 1969. 408 l. Irodalmi Kiadó. – E kiadványnak bővített kiadása is megjelent: Magyar helyesírási szótár. Bukarest, 1978. 718 l. Kriterion Könyvkiadó. – BALOGH DEZSŐ, GÁLFFY MÓZES és J. NAGY MÁRIA: A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest, 1971. 462 l. Kriterion Könyvkiadó.

⁶² Kis magyar nyelvtankönyv különös tekintettel a nyelvhelyesség mindennapi kérdéseire. Bukarest, 1970. 160 l. + 4 táblázat. Kriterion Könyvkiadó.

Zoltánnak és Teiszler Pálnak kis terjedelmű, népszerű stílusban megírt nyelvtudományi bevezetője.⁶³

C) Az erdélyi magyarság nemzetiségi viszonyai között különlegesen fontos tudományos feladatként kínálkozik a magyarsággal évszázadok óta együttélő népek nyelvi kölcsönhatásának vizsgálata. Egészen természetes, hogy elsősorban az erdélyi magyar nyelvjárásokat meg a köz- és irodalmi nyelvet ért legerősebb kölcsönhatás, a román nép-, köz- és irodalmi nyelvi hatásának vizsgálatára került hamarosan sor.

a) A román nyelvnek a magyar nyelvre tett hatását az egyetemi magyar nyelvtudományi tanszék két munkaközössége két korszakra osztva vizsgálja. Az egyik munkaközösség a mai magyar nyelvjárásokban megmutatkozó román nyelvi hatás megállapításával foglalkozik. A módszeresen feldolgozott anyagot Márton Gyula, Péntek János és Vő István *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című nagy monográfiában tette közé.

Több kisebb közlemény megjelentetése után a munkaközösséget vezető Márton Gyula a moldvai csángóság nyelvében érvényesülő román szókincsbeli hatásról két, hatalmas adalékanyagra támaszkodó mintaszerű feldolgozást is tett közzé. Márton szerencsére még tragikusan korán bekövetkezett halála előtt megjelentethette – Péntek János és Vő István társaságában készített – nagyarányú, összefoglaló monográfiáját⁶⁴ is. Az egyetemi magyar nyelvtudományi tanszék egyik lektora, Zsemlyei János–Márton Gyula irányításával különleges kérdőívvel egy szűkebb földrajzi terület, a Kis-Szamos mente magyar nyelvjárásában jelentkező szókincs hatásra vonatkozó helyszíni gyűjtéséből szerkesztett monográfiája megjelenés előtt áll. (1979-ben meg is jelent.)

b) Mivel nyilvánvaló, hogy a román szókincsbeli hatás több évszázaddal előbb kezdődött, a nyelvi vizsgálat teljessége megköveteli a kérdés történeti szempontú vizsgálatát. Az eddigi kutatás éppen a történeti szempont elhanyagolásával hagyott ránk, késő utódokra nagy feladatot. A magyar nyelvtörténeti szótárakban, szógyűjteményekben, történeti kiadványokban rendelkezésre álló adalékok egybegyűjtése vajmi kevés anyagot nyújtott ahhoz képest, amelyhez az I. és II. kötetében rendelkezésünkre álló Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig kiadott és még kiadatlan anyagának felhasználásával a kolozsvári egyetemi magyar nyelvtudományi tanszéknek egy másik munkaközössége hozzájuthatott. E gyűjtés az eddig mindössze mintegy félszáz szóban megállapított román eredetű történeti kölcsönszóanyagot – nagyon szűkkeblű számítással – mintegy megtízszerezte. A tervmunkának eddig nemcsak az adattári része készült egészében el, hanem az anyagot értékelő-feldolgozó bevezető tanulmányok is.⁶⁵ Viszonylag kevés utólagos simító-egységítő szerkesztői munkára van szükség ahhoz, hogy a monográfia a kiadóhoz is eljusson.

⁶³ A nyelv világa. Kolozsvár, 1972. 208 l. Dacia Könyvkiadó.

⁶⁴ A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Nyelvtud.Ért. 66., Bp., 1966. 112 l. Akadémiai Kiadó. – Adattárral bővített kiadása ugyanilyen címen: Bukarest, 1972. 604 l. Kriterion Könyvkiadó.

⁶⁵ Az adattári anyag kiegészítésében és a feldolgozásában az irányítón kívül B. GERGELY PIROSKA, KÓSA FERENC, SZABÓ ZOLTÁN, VÁMSZER MÁRTA és ZSEMLYEI JÁNOS vett részt. Az irányítónak több részlet- és összefoglaló dolgozata a Válogatott tanulmányok, cikkek I–III. kötetében jelent meg; az adattár szerkesztésében követett szempontokra l. B. GERGELY PIROSKA, KÓSA FERENC, ZSEMLYEI JÁNOS: *NyIrK.* X, 93–109.

c) Hihetőleg az anyaggyűjtés nehézsége, a kérdés sokrétősége, sokszintű volta és a határfok hullámzása, erősödése az oka annak, hogy a román nyelv magyar köz- és irodalmi nyelvszinten megmutatózó hatásának még nem akadt kutatója. Kívánatos volna a nyelvtudományi hatásvizsgálódás teljessége szempontjából e hiányosság mielőbbi eltüntetése.

D) A nyelv tudományi vizsgálódások egyik fontos ága, a nyelv- és a nyelvjárástörténet alapvető voltánál fogva különlegesen beletartozik e szemle körébe. Noha e tudományág jelentősége a nyelv tudomány művelői előtt minden kétségen felül áll, és az erdélyi feladatok felvázolása is jó ideje megtörtént, az ide tartozó kérdéseknek az erdélyi nyelv tudományi munkálkodásban sokáig szinte-szinte csak egyetlen művelője volt.

a) Nem kétséges, e sajnálatos körülménynek a nyelv- és nyelvjárástörténeti kérdések bonyolult voltán kívül volt egy forráshiánybeli oka is: a kutatók számára történeti forráskiadványainkban nem állott rendelkezésre nyelvtörténeti szempontból megbízható, helyhez rögzített forrásanyag. A történeti forráskiadványok ugyanis a múlt század második felétől hovatovább rátértek az ún. átírási közlésmódra; ez pedig az ilyen elvi alapon közölt szövegek nyelvtörténeti használhatóságát nagymértékben csökkentette. Szótörténeti kiadványaink ugyan ilyen szempontból megnyugtató mértékig kifogástalanok, a bennük tárolódó adalékok viszont a földrajzi rögzítetlenség miatt egy-egy olyan különálló országrész esetében, mint amilyen Erdély is, a nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálódó számára nem kínálnak semmi felhasználhatót.

Éppen ezért, ha az erdélyi nyelvtörténeti kutatások alapos végzésére gondolunk, egyrészt mentől több, nyelvtörténeti felhasználás céljaira megbízható formában közzétett szövegre, illetőleg szótárszerűen egybeszerkesztett, földrajzilag rögzített szótörténeti adaléokra van szükségünk. E kettős feltétel éppen ezért nagyarányú szövegkiadás és egy mentől gazdagabb erdélyi nyelvtörténeti szótár anyaggyűjtő és szerkesztő munkájának elvégzését teszi elsőrangú feladatává. E sorok írója a szövegkiadás tekintetében több szövegmélek közlésével már eddig is kísérletezett az ilyen tekintetben mutatkozó hiány pótlására. A szerencsés véletlen Farczady Elek elmélyülő kutatómunkája révén egy értékes korai, Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák (XIV–XV. sz. fordulója) néven ismertetett nyelvemlékhez is hozzásegítette a kutatást.⁶⁶ Mindennél jóval gazdagabb lehetőségeket kínál azonban a szerzőnek az a két nyelvtörténeti forrásgyűjteménye, amely viszonylag gazdag anyagával lehetővé teszi az erdélyi régiség nyelvének behatóbb tanulmányozását. Közülük az egyiknek, Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (SzT) címmel csaknem félszázados levéltári anyaggyűjtés után végre a megjelentetésére is sor került.⁶⁷ A hozzávetőlegesen másfél millió adalékot tartalmazó cédulaanyagból tíz, egyenként 1200 lapos kötetre tervezett lexikográfiai munka I–II. kötete a Kriterion Könyvkiadó megértéséből már elhagyta a sajtót és a következő kötetek szerkesztése, illetőleg sajtó alá készítése is folyamatban van. A másik nyelv-, de főként helynévtörténeti szempontból

⁶⁶ FARCZÁDY ELEK–SZABÓ T. ATTILA: A Marosvásárhelyi Sorok. Bukarest, 1957. 52 l. Akadémiai Kiadó. – Újabb javított, bővített kiadása: Uők: A Marosvásárhelyi Sorok és Marosvásárhelyi Glosszák. Bukarest, 1973. Kriterion. – L. még a szerzőtől: Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák: *MNy.* LIII, 335–351. és külön: *MNyTK.* 97. (BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND hozzászólásával).

⁶⁷ A Szótörténeti Tár I. kötete 1975-ben, a II. 1978-ban a Kriterion Könyvkiadó kiadványaként jelent meg.

figyelmet érdemlő gyűjteménynek, az Erdélyi Helynévtörténeti Adattárnak (EHA) gazdag, kb. 600 000 helynévtörténeti adalékot magába foglaló tetemes anyagából eddig csak az előbbieken említett kalotaszegi, Borsai, Dobokai és Tőki völgyi helynevek történeti adalékai jelentek meg, a többi, mintegy 80 doboznyi helynévanyag könnyen használható formában elrendezve kiadási lehetőség hiányában csak kéziratban használható. A helynévanyag közzétételéből alakult adalékai azonban belekerültek, illetőleg belekerülnek a szerkesztés alatt álló SzT. köteteibe.

b) Természetesen e két szótörténeti forrás anyagának gyűjtögetése közben az anyaggyűjtést végző a számára kínálkozó nyelvtörténeti kérdések egy részének kidolgozására is sort kerített.⁶⁸ Az így közzétett nyelvtörténeti eredmények felvillantják azokat a lehetőségeket, amelyeket a SzT. és az EHA. anyagának használata a további kutatás rendjén nyújthat.

c) Szerencsére az utóbbi évek örvendetesen arra mutatnak, hogy az egy munkásra alapítás kedvezőtlen helyzetéből fiatal kutatók bekapcsolódásával az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálódás kikerülőben van. Két kutató, B. Gergely Piroska és Kósa Ferenc önálló nyelvtörténeti közleményekkel már elindult az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténet, valamint az irodalmi nyelv történeti vizsgálatának útján, s velük együtt Vámszer Márta és Zsemlyei János odaadón bekapcsolódott a SzT. szerkesztésének nehéz munkájába. A Tár szerkesztésének és vele a nyelv- és nyelvjárástörténeti forrásfeltárás ügye rendkívül sokat nyert azzal, hogy 1972 elejétől a nagy szótárszerkesztői gyakorlattal rendelkező Nagy Jenő és Vigh Károly teljes munkaejét a SzT. szerkesztésére fordíthatja.

A III. kötettől kezdve P. Dombi Erzsébet, Kürthy Miklós, Zs. Maksay Mária, Szabó Zsolt és W. Török Judit bekapcsolódásával odaadó munkatársakkal gyarapodott a SzT. munkaközössége.

14. Ezzel a szemlélődésben az előbbieken tárgyalt tudománytörténeti kérdés vizsgálatában, az eredmények értékelésében és a hiányosságok felvillantásában a máig jutott el a toll. Az elmondottak alapján néhány összefoglaló megállapításra is sort kell kerítenem.

a) A magyar nyelvtudomány művelésében századunk negyedik évtizedének vége tájáig Erdélyben is születtek figyelemre méltó eredmények, de az erdélyi nyelvi valóság minden irányú felmérésére és feldolgozására, folyamatos, tervszerű vizsgálatára a jelzett okok miatt nem kerülhetett és nem is került sor.

b) A kisebbségi sorba szakadt erdélyi magyarságnak – szinte másfél évtizedes aléltás után – politikai és társadalmi szükségességből feltétlenül igen nagy figyelmet kellett fordítania minden nép életében a legnagyobb megtartó erő, a nyelv tudományos vizsgálatára. Az erdélyi magyar nyelvtudomány mint tervszerű tudományos tevékenység, a kisebbségi élet második évtizedében született meg.

c) A nyelvtudományi vizsgálódásnak ebben a kisebbségi helyzetben elengedhetetlenül számba kellett és kell a továbbiakban is vennie a gyakorlati élet legsürgetőbb kívánalmait, és ezért különleges figyelmet kell szentelnie a nyelv épségét, tisztaságát,

⁶⁸Jó részük bővíve és átdolgozva a következő kötetekben újra megjelent: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. Kriterion. – A szó és az ember. Uo., 1971. Kriterion. – Nyelv és múlt. Uo., 1972. Kriterion.

védését végző nyelvművelő, a helyes nyelvhasználatot tudatosító helyesírási, szótár- és nyelvtan-szerkesztő munkának.

d) Ha azonban a nyelvtudományi vizsgálódás nem akar a talajtalanság, a meg-alapozottság nélküli, merőben gyakorlati, sőt „practicista” tudományművelés ingoványos talaján tévedezni, feltétlenül szükséges a magyar nyelvtudomány minden jelentős ágának munkálásában forgolódnia.

e) Az alapvetés nehéz időszaka után, úgy látszik, – legalábbis pillanatnyilag – hogy az erdélyi magyar nyelvtudományi vizsgálódás három-négy évtizedes fáradozásának eredményei lassan-lassan beérőben vannak, és így a magyar nyelvtudomány jövője Erdélyben bizonyos reményekre jogosító.

f) Nem kevésbé öröndetes jelenség az, hogy az újabban egyre nagyobb számban megjelenő és az előbbieken értékelt nyelvtudományi munkák, még a szigorúan szaktudományi jellegűek is, az erdélyi olvasóközönség olyan széles körű, mohó érdeklődésével találkozhatnak, hogy eddig egyetlen nyelvészeti kiadványból sem maradt hírmondónak sem a könyvkereskedések, könyvraktárak polcain eladatlan példány.

Szinte magától értetődő az, hogy mivel ez a nyelvi érdeklődés nem szűkkeblű „transzilvanizmus”-ba csökkent lelkületből, hanem az anyanyelv kérdései iránt megnyilatkozó féltő szeretetből fakad, az erdélyi magyar nyelvtudomány művelői és az olvasóközönség is élénk érdeklődéssel figyeli a magyarországi, csehszlovákiai és jugoszláviai magyarság nyelvtudományi munkásai által elért eredményeket. A jövőbeli kívánatos fejlődés az volna, ha ezek az eredmények és egyáltalában eredményeink kölcsönösen gyakrabban jutnának el a csak Közép-Európában öt állam keretében élő magyar tömegekhez. A kölcsönös megismerés szorosabbra fűzné azt a szellemi kapcsolatot, amelynek folytonos erősítése nem tartozik az utolsó időszak művelődéspolitikai feladatok közé.

RÖVIDÍTÉSEK

Dolg. = 1–15. sz. *Dolgozatok a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből.* – 16–19. sz. *Dolgozatok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből.* – *EM.* = Erdélyi Múzeum. – *ETF.* = Erdélyi Tudományos Füzetek. *ETIÉvk.* = Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. *MNnyv.* = Magyar Népv. (évkönyv). – *NyIrK* = Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS TACITUS *GERMANIÁJÁHOZ**

Habent sua fata libelli. A sokat idézett szállóigében akkor is van igazság, ha idézői nem tartják számon az illető hexameter első felét: *pro captu lectoris h. s. f. l.* A mindenkori olvasó felfogásától függ Tacitus *aureus libellus*-ának sorsa is, megírásától a mai napig. Ússuk fel akármelyik kézikönyvet, ott sorakoznak a *Germania* megítélésének közismert változatai: a császárkori Róma elé tartott tükör (Sittenspiegel); politikai brosúra; a *Historiae excursus*ából önállósult, vagy attól függetlenül szerkesztett nép- és földrajzi irat.¹ Akadtak persze kalandosabb ötletek is: a *Historiae* „töredéke”, melyet egy késő-középkori „nacionalista” német szerzetes a számára egészében érdektelen műből kiszakítva másolt le; a trónra lépő Traianusnak szánt figyelmeztetés, hogy erélyesebben folytassa (vagy *ne* folytassa) a germaniai hadműveleteket; de ráfogták még azt is, hogy idill, vagy éppenséggel regény, amelyben Tacitus a „medvebőrös barbár harcfiak” új népének s új (vagy nagyon is régi) eszméinek bemutatásával mintegy feledtetni akarta volna „korcsult nemzedékének” bajait, mint Montaigne a kannibálokkal, Montesquieu a *Lettres Persanes* troglodytáinak erényével és boldogságával, vagy Rousseau a *Nouvelle Héloïse*-ban a derék hegyilakók életének leírásával.² Az efféle kitalálások cáfolata – úgy hisszük – fölösleges.

Talán nem egészen fölösleges annak áttekintése, hogy az ennyire kérdéses „kis írás” megítélése mennyiben függhet olvasóinak műveltségi stb. hagyományaitól. Jellemző, hogy az egyik legújabb olasz kommentár szerzője³ a *Germaniát* „a német nép bibliájának” minősíti. Egy ugyancsak friss francia könyv⁴ *Germania*-portréjánál többet mond két fényképmelléklet. Az egyik – a könyv élén – a kat'exochén *Provincia* (Provence) lankáinak napsütötte olajfaültetvényeit, a másik (62–63. l.) a tacitusi *Germaniát* – *informem terris, asperam caelo, tristem cultu aspectuque* – mutatja.

*Előadásként „Az ókori világ néprajztudományáról és folklórjáról” c. konferencián hangzott el, melyet az Ókortudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Folklor Tanszéke rendezett 1976. november 18–19-én.

¹L. pl. M. SCHANZ–C. HOSIUS: *Gesch. d. röm. Lit. II*⁴ (München 1935) 620; vö. *RE* Suppl. XI „Corn. Tacitus” 419.

²Vö. F. DOUDINOT DE LA BOISSIERE: *Tacite. Oeuvres choisies.* Paris 1923, 146 skk.

³I. FORNI: *Taciti de origine et situ Germanorum liber.* Roma 1964, 11; vö. E. KOESTERMANN, *Gymn.* 73 (1966) 553. L. ALFONSI nemrégii tanulmányának (Problematicità della *Germania tacitiana: Mélanges offerts à P. Boyancé, Rome 1974, 5 skk.*) kezdőmondata („La *Germania di Tacito* rimane per noi un enigma . . .”) összegezőképpen a végén is állhatna. Vö. legújabban: E. NACK: *Germanien.* Wien–Heidelberg 1977.

⁴J.-L. LAUGIER: *Tacite.* Paris 1969.

Ami az angol kutatást illeti, feltűnő az az érdektelenség, amely Ronald Syme korszakos jelentőségű Tacitus-monográfiájának a *Germaniával* foglalkozó részéből⁵ árad: szinte csak a kis írás fogyatékosait, állítólagos elszigettségét (128. l., 7. j.), az író értesüléseinek elmaradottságát, az eredetiség hiányát emeli ki.⁶ Ezt a szenvtelenséget találjuk az angol Tacitus-szakértők nemrégii gyűjteményes kötetében⁷ is, ahol az *Agricola* és *Germania* méltatója őszintén megírja, hogy a *Germaniát* kevesebbre becsüli, mint az *Agricolát*, de ez a mű különben sem állja az összehasonlítást Tacitus egyéb írásaival. A hosszadalmas stílári elemzések is kedvezőtlen megítélésre adnak alkalmat. Az, hogy a szerző a *Germania* „gyengéit” Tacitusnak tárgyától való távolállásából (remoteness from the subject), érzelmi közömbösségből, a személyes tapasztalat és együttérzés hiányából vezeti le, alkalmasint a *brit* érdektelenséget árulja el: az ő *aureus libellus*-uk természetesen az *Agricola*, emlékeik-érzelmeik ahhoz kapcsolódnak, a *Germaniától* annál távolabb állnak.

A németiség viszonya a *Germaniához* – a Karoling-kor őskeresésétől szinte máig – külön vizsgálat tárgya lehetne. (A *Codex Aesinas* nélkülözhetetlen facsimile-kiadása is 1943-ban a „Deutsches Ahnenerbe” sorozatban, H. Himmler SS-Reichsführer mottójával „ékesítve” jelent meg.) Elég, ha Konrad Celtis, Beatus Rhenanus, Johannes Aventinus nevét idézzük (az Arminius-kultuszt Ulrich Hutten indította útjára): bizonyos, hogy az újkori német nemzettudat kialakulásában a *Germania* jelentős szerepet játszott⁸ és századokon keresztül az ősgermán viszonyokra hajnali fényt derítő *aranykönyvecskének* számított. Hírének megfelelő mértékben foglalkoztak vele és szinte kisajátították; sok kérdésre sikerült is megfelelniük, a *Germaniának* az antik irodalomban és közelebbről a tacitusi oeuvre-ben elfoglalt helye mindenesetre tisztázatlan maradt. Jellemző, hogy Friedrich Klingner nagy hatású Tacitus-esszéjében,⁹ amelyben az újszerű portrét főleg a *Dialogus* és az *Agricola* értelmezéséből bontakoztatta ki, a *Germania* pusztá ismertetését is mellőzte, jóllehet a koncepciójának alapjául szolgáló *virtus*-eszme a germánság sajátos tacitusi megörökítésében is – mondhatni – központi jelentőséggel bír.¹⁰

Hazai humanistáinkat a *Germania* nem érdekelte. Míg az *Agricola* recepciójáról egészen korai adataink vannak,¹¹ a *Germaniát* K. Celtis buzgólkodása ellenére sem igen karolták fel. Tudjuk, hogy J. Lipsius korszakalkotó Tacitus-kiadásában (1574) a „kis

⁵ R. SYME: Tacitus, I. (Oxford 1958) 125 skk.; vö. C. Questa: Sallustio, Tacito e l'imperialismo romano. *Atti e Mem. dell'Arcadia*, Ser. 3, vol. VI, fasc. 4. (1975–76) 38, 31. j.: „Je cui (sc. SYME) pagine sulla Germania . . . non sembrano fra le migliori del saggio.”

⁶ R. SYME, *ibid.* 128: „The author's defects are clear. Faithfully following his source, he confines his efforts to sharpening and embellishing the style, with a few epigrams added and a few details to bring the treatise up to date.”

⁷ Tacitus. Ed. by T. A. DOREY. London 1969, 12 skk.

⁸ Vö. P. JOACHIMSEN: T. im deutschen Humanismus. *Ilbergs Jahrb.* 27 (1911) 697 skk.; H. TIEDEMANN: T. und das Nationalbewusstsein der deutschen Humanisten. Berlin 1913; E.-L. ETTER: T. in der Geistesgesch. des XVI. und XVII. Jh. Basel 1966; legújabban J. v. STACKELBERG: Tacitus. (Die Grossen der Weltgeschichte, hrsg. von K. Fassmann, Zürich 1972.) 405 skk.

⁹ Fr. Klingner: Tacitus. *Die Antike* 8 (1932) 160 = *Röm. Geistesw.* 4 (München 1961) 499.

¹⁰ Vö. *RE* Suppl. XI 402 és 419.

¹¹ Vö. A hazai Tacitus-recepció kezdetei. (Vitéz János, Bonfini, Oláh Miklós és Verancsics Antal Tacitus-ismerete.) *Stud. Litt.* (Debrecen) 17 (1979) 5 skk.

írásokat” a mi Sambucusunknak ajánlotta, de azt is tudjuk, hogy Sambucus 1569. évi Janus Pannonius-kiadásának előszavában félreérthetetlenül visszautasította Beatus Rhenanusnak Janus „germán” kisajátítására irányuló kísérletét.¹² A *Germania* feltűnő negligálása talán ennek a még Bécsben is megnyilatkozó „pannon” öntudatnak az eredménye lehetett.^{12a}

Tanulságos a korabeli német kultúra java teljesítményeit (így Matthias Bernegger Tacitus-tanulmányait is) hazájának előmenetelére fordító Szenci Molnár Albert *Germania*-képe. *Latin–magyar dictionariumának* (Altdorf 1604) Rudolfhoz intézett ajánlása szerint a tudományokat pártoló Nagy Károlynak köszönhető, hogy „Germania – ez a Tacitus (Germ. 5,1) szerint egykor erdőktől meredező és műveletlen föld, kegyetlen és csak Mars mesterségének hódoló nép – most messze tájakra kiterjed és művelt lakossággal virul.” De Molnár Albert nem éri be a hajdani görög virágzást reprezentáló Németország magasztalásával, hanem szótárával csak úgy, mint egész munkásságával „a Mars zsarnoksága alatt senyedő honi Múzsáknak” szeretne segítségükre lenni.

A Pázmánytól idézhető hivatkozás a *Germania* 39. fejezetére¹³ a barokk egyházfő religio-központúságát mutatja: „Tacitus írja a régi németekről, hogy mikor az imádkozó helybe (a suebek szent ligetébe) mentek, *vinculo ligati, ut potestatem numinis prae se ferrent*, megkötöttették magokat, mint rabokat, és mint gonosztévők bírójok előtt, úgy könyörgöttek Isteneknek.”

Egészen más a funkciója Zrínyi Tacitus-idézeteinek. A *Vitéz hadnagynak*, amelynek középső része „C. Tacitus vitézségről való sententiáira való aphorismusokból áll”, a Grotius-kiadással (1645) párhuzamosan használt olasz kommentár-fordításból¹⁴ a *Germania* kiaknázatlan maradt ugyan, de már például a *Török áfium* nem egy helyén valószínűsíthető a felhasználása. Zrínyi „a régiek autoritásával támogatott discursusban” különös fontosságot tulajdonít a *disciplina militaris*-nak. Ennek hiányát említi elsőnek a tacitusi germánok *vitium*-aival fatális módon egyező vétkeink felsorolásában. Miért is lettünk „csúfsága a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek penig prédájává?”¹⁵ „A vitézségnek *disciplinája* meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért...” Mint ahogy a *Vitéz hadnagy* VI. discursusában a liviusi praefatio (c. 4) egyik emlékezetes fogalmazását „applicálta” a török agyagkolosszusnak Rómához hasonlítható sorsára,¹⁶ a *Török áfiumban*¹⁷ a *Germania* kimber (37.) fejezetének a magyar helyzetre szabott változatát olvassuk: „Kétszáz esztendeje leszen immár, hogy a magyar törökkel harcol...” (Mégsem veszünk el.) „Csak jobbitsuk meg magunkat, ... tegyük régi helyére és méltóságára *militarem disciplinam*...” És mikor a „népfogadás” kérdését

¹² Vö. SAMBUCUS Janus-kiadásai. A „Janus Pannonius” c. gyűjt. kötetben (Memoria Saec. Hung. 2: Bp. 1975), 549.

^{12a} A *Germania* 20. („nevelési”) fejezetének ismerete mutatható ki Verancsics Antal Fráter György-életrajzában; l. a 11. jegyzetben id. tanulmányt.

¹³ PÁZMÁNY PÉTER Ő. M. VII 677. A hely ismeretét Bitskey István szívességének köszönöm.

¹⁴ Vö. KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. 2. kiad. Bp. 1964. 394.

¹⁵ L. MARKÓ ÁRPÁD: Zrínyi Miklós prózai munkái. Bp. 1939. 282.

¹⁶ „Az otthoman nemzet... annyi eléméletelt cselekedett háromszáz esztendő alatt, hogy már nincs félni külső erőttől, hanem csak a magájétul és attul, hogy a maga testének nagysága miatt szédelgést szenvedjen a feje.” (MARKÓ 119.)

¹⁷ MARKÓ 284.

tárgyalja,¹⁸ a „Scotiából jött jó officérok” után mindjárt az „imperiumbeli” németek ideiglenes felfogadását ajánlja, „akik *ama régi jó nemzetöktől* még nem degeneráltak.” Ugyancsak a *Germania* – és általában a tacitusi történetírás – problematikájára emlékeztet bennünket „igyekezetünknek másik impedimentuma, . . . a *felettebb való szabadságnak vélekedése*” (vö. *Germ.* 11,1 *illud ex libertate vitium . . .*), amiről „azt tartják a mi magyarink: *non bene de toto*^{18a} *libertas venditur auro*”, csakhogy aki a *militaris disciplina*-t „a szabadsággal ellenkező dolognak tartja, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest.”¹⁹

Mint tudjuk, a XVIII. század végétől megfigyelhető hazai Tacitus-kultusz jobbadára az *Agricola* kultusza volt.²⁰ Dédapáink főképp azt olvasták, abban találták meg az elnyomatás körtüneteit és ellenszereit, abból merítették erkölcsi erőt és vigaszt. A *Germania* ilyen aktualizálásra kevesebb lehetőséget nyújtott, de különben – érthetőleg – továbbra sem vonzotta a literátus magyarokat. Szórványos említései, majd fordításai a német romantika áttételes jelentkezései; megkedveltetéséhez a Thun-féle *Organisationsentwurf*-ban előírt tananyag olvastatása sem járult hozzá. Az, hogy 1861-ben Télyf Iván lefordította, vagy hogy tíz évvel később Ponori Thewrewk Emil és Ring Mihály iskolai magyarázatokkal kiadta, hagyományok és érzelmi szálak híján nem volt elégséges a hazai Tacitus-stúdiumok meggyökereztetéséhez, a *Germania* önálló kutatásáról nem is szólva. Megint csak jellemző, hogy Némethy Géza – mint szövegkiadó – is csak az *Agricolához* és a két nagy műhöz fűzött kritikai megjegyzéseket (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1900).

A két világháború közti klasszika-filológiánk terméséből kiemelendő Hornyánszky-tanulmány²¹ is inkább a Hippokratés-szakértő alkalmi hozzászólása a Norden *Germanische Urgeschichte*-je²² nyomán megélenkült *Germania*-kutatásokhoz, semmint kéréselt teljesítmény; pozitívumaiban is *vox clamitantis in deserto*, amely visszhangtalanságában akkori legjobb erőink magukra maradását, a tudományos mezőny sivárságát példázhatná. Folytathatók az olyan próbálkozásokkal, amelyek a *Germania* történeti jelentőségét abban látták, hogy Engels klasszikus művének legfontosabb forrásául szolgált, a tacitusi irat befejező részében pedig azoknak a harcoknak a történetét fedezték fel, melyeket a rómaiak a germánokkal az előző két évszázad leforgása alatt folytattak.²³

De Nordenről esvén szó, térjünk rá arra a magisztrális műre, amely az évszázadok óta folyó *Germania*-kutatást össze is foglalta, tovább is vitte, a *Germania* megértését részben lehetővé tette, részben azóta is akadályozza. A *Germanische Urgeschichte*-ben felhalmozott *digesta moles* megvilágító és zavaró hatására gondolunk, arra, hogy a

¹⁸ MARKÓ 293.

^{18a} Az obskurus középkori verset vagy Zrínyi idézte pontatlanul, vagy MARKÓ Á. olvasta hibásan; helyesen (*de toto* helyett) *pro fulvo* vagy *flavo*.

¹⁹ MARKÓ 294.

²⁰ Vö. Tacitus Magyarországon. *Ant. Tan.* 2 (1954) 181 skk.; TACITUS Ö. M. II. (Bp. 1970) 477 skk.

²¹ HORNYÁNSZKY GYULA: Hippokratéstől Tacitusig. *EPhK* 52 (1928) 1 skk.; német változatáról (Pécs 1929) I. A. GUDEMAN recenzióját: *Phil. Wochenschrift* 50 (1930) 1412 skk.

²² Ed. NORDEN: Die germ. Urgeschichte in Tacitus' *Germ.* Leipzig – Berlin 1920; 3. kiad.: 1923.

²³ Vö. NAGY FERENC: Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. A *Germania* két utolsó fejezete. *EPhK* 1932.

Mesternek sikerült az antik irodalom labirintusában olyan Ariadné-fonalat találnia, mint a műproza vagy a vallásos formanyelv évezredekén át nyomon követhető fejlődésében (a Kunstprosa és az Agnostos Theos felfedező útjain), amikor a tacitusi *Germaniát* a Hekataiosztól – sőt Homérosztól – és Hérodotosztól a késő-bizánciakig öröklődő, könnyen sablonossá merevedő, de tulajdonképpen mindig újat, mindig mást rögzítő nép- és földrajzi megfigyelések genealógiájába illesztette. Már a Gercke – Norden-féle „Einleitung” irodalomtörténeti fejezetének „szempontjai és problémái” között (I 576; I² 446) kifejtette, hogy latin irodalmi művek önmagukból kiinduló magyarázata „irigylésre méltóan szép hit, csak éppen tévhit, valójában az *ἀμιστορησία* terméke, a latinságot elszigetelve szemlélő renaissance rudimentuma.” A motívum-topika felderítésének szükségességét egyebek közt egy híres Tacitus-hely „rokonságával” szemléltette: Arminius zárójellemzésének ismert mondatával (Ann. II 88,3) kapcsolatban (*caniturque adhuc barbaras apud gentes*) számon szokás tartani a xenophóni Kyrupaideia pontos megfelelőjét (I 2,1): ὁ Κύρος . . . ἄδεται ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων. Kétségbe kell ezért vonnunk Tacitus megállapításának hihetőségét? „Mindenesetre jellemző, – folytatja Norden –, hogy a halikarnassosi Dionysios (VIII 62,3) hasonlólt ír Coriolanusról: ἄδεται καὶ ὑμνεῖται πρὸς πάντων ὡς εὐσεβῆς καὶ δίκαιος ἀνὴρ. Itt már bajosabban hihetünk Niebuhrral stb. ilyen ősi énekek megvoltában.” Majd a *Germanische Urgeschichte* 3. kiadásának kiegészítéseiben (509) az *adhuc* konvencionális pliniusi használatát további két hellyel világította meg: Euseb. Hist. eccl. VI 5,1 *περὶ ἧς* (egy női vértanúról) πολλὸς δὲ λόγος εἰσείτι νῦν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις ἄδεται, és Phil., Vita Mosis II 5 οὗ (Ptolemaios Philadelphosnak) καὶ μέχρι νῦν . . . ἄδεται τὸ κλέος. Ez annyit jelent, hogy a κλέος ἀνδρῶν „megéneklését” Achilleus sátrában ugyanúgy természetesnek tarthatjuk, mint a regényes Kyrupaideia elején, vagy Arminius nekrológiájában (kiemelt helyen, a könyv rezonálásra szánt zárómondatában) a „motívum” egyezése még nem egyértelmű a függéssel, másolással, írói tehetetlenséggel.

Arthur Rosenberg – máig nélkülözhetetlen „Bevezetés”-ében²⁴ – az etnográfiai vándormotívumokkal kapcsolatban Tacitus germán leírására is hivatkozik (4): *truces et caerulei oculi, rutilae comae, magna corpora*. Csakhogy az id. Plinius is ugyanezt írja – Ceylon bennszülöttjeiről (Nat. hist. VI 22,88): *excedere hominum magnitudinem, rutilis comis, caeruleis oculis, oris sono truci*. Biztos, hogy Tacitus ismerte és felhasználta Plinius műveit, de az is biztos, hogy a *Germania* megfelelő passzusát nem innen másolta. Ha már toposok ellenőrzetlen átvételéről beszélünk, akkor ebben az esetben nem Tacitust, inkább az id. Pliniust kellene elmarasztalnunk, mert a germánok megfigyelésére Tacitusnak akár Rómában is elég alkalma volt, míg a sokféle megfordult Plinius eleven ceyloniakkal nem igen találkozott.^{24a} Azt, amit a *Naturalis historia* egy helyén (II 23,85) olvasunk:

²⁴ A. ROSENBERG: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921. 257.

^{24a} A Plinius-hely megítéléséhez utólag hivatkozunk „Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig” c. tanulmányunkra (MTA I. Oszt. Közl. 30, 1978, 438 skk.) és az azóta megismert irodalomra: Ch. G. STARR: The Roman Emperor and the King of Ceylon. *Class. Phil.* 51 (1956) 27 skk.; Sch. V. R. CAMMAN: Christopher the Armenian and the three Princes of Serendip. *Compar. Lit. Studies* 4 (1967) 237 skk.; F. F. SCHWARZ: Pliny the Elder on Ceylon. *Journ. of Asian Hist.* 8 (1974) 30 skk.; *id.*, Ein singhalesischer Prinz in Rom. *Rhein. Mus.* 117 (1974) 176; *id.*, Kosmas und Siedlediba. *Živa Antika* 25 (1975) 470 skk.; A. DIEHLE: Die entdeckungsgesch. Voraussetzungen des Indienhandels der röm. Kaiserzeit. Aufstieg und Niedergang (Festschrift J. Vogt, IX. 2. köt.) 546 skk.; M. G. RASCHKE: New Studies in Roman Commerce with the East. Uo. 604 skk.

incomperta haec et inextricabilia, sed prodenda, quia sunt prodita, és ami a roppant kompiláció mottója lehetne, épp Tacitusra *nem* áll.

Hornyánszky Gyula a *Germaniának* imént idézett 4. fejezetéből indult ki és Tacitus megállapításának (*propria et sincera et tantum sui similis gens*) a hippokratési *περι ἀέρων* megfelelő helyeivel (18–19. c.) való „majdnem szó szerinti egyezésére” hivatkozva elismerte Norden filológusi gondosságát, de kérdésesnek érezte, hogy beérjük-e „kevésbé hízelgő következtetéseivel . . . , ha további lépéseket nem tart szükségesnek.” Ő igenis tovább próbált lépni és kereste bizonyos szempontok – esetünkben a hasonlóság és különbség szempontja – állandósulásának tárgyi okait, továbbá azt, hogy Tacitus „*miért és minő gondolattal* fordult a kérdéses *cliché* felhasználásához . . . Tacitus van olyan művész és gondolkozó, hogy még az átvett *cliché*t is a maga formájára szabja . . . Csak a mindenáron megegyezésekre vadászó *furor philologicus* képzelet, hogy az átvétel a fontos és nem az *átvevő* . . . Beszédre érdemes átvétel mindig *újat* is jelent, s így kiváltképpen azt kell szemügyre vennünk, ami által a recipiáló újat teremtett.”²⁵ Más kérdés, hogy Hornyánszky ezt a tagadhatatlanul szép és helyes elvet mily sikerrel valósította meg a gyakorlatban, Hippokratés, Poseidónios és Tacitus ide vonatkozó testimoniumainak valla-tásában.²⁶ A probléma meglátása akkor is a magyar kutató érdeme marad.

Említettük, hogy a Tacitus-interpretációiban is nagy hatású Fr. Klingner *kitért* a *Germania* tárgyalása elől. Megismételhetnők a kiindulásul választott szállóigét (*habent sua fata libelli*): annak a tanulmánynak, amely – meggyőződésünk szerint – a Norden óta kavargó *Germania*-kutatást a talpára állította, szintén megvan a sorsa. Erwin Wolffnak a *Hermes* 1934. évfolyamában megjelent – nem könnyű – cikkére gondolunk,²⁷ amelyet hangzatos jelzőkkel („*weitblickend*” stb.) illetve idézni szokás, de érdemben hasznosítani annál ritkábban.²⁸

A *Germaniát* még Mommsen minősítette a *történeti néprajz* műfajához tartozó-nak.²⁹ Ezen a változatos műfajon belül kell megállapítanunk, mi lehetett Tacitus szándéka a terjedelmében kicsiny, tematikájában annál gazdagabb mű megírásával. Wolff a *Germania* sajátosságát abban pillantotta meg, hogy az író egy bizonyos történelmi helyzetben – politikai, erkölcsi, vallási, kulturális síkon – következetesen egymáshoz viszonyítja, egymásra vonatkoztatja a germán-ságot és a rómaiságot; szinte behelyezkedik a germán szokásokba, intézményekbe, eltérőleg pl. a iudaeai excursustól, amelynek tárgyát *toto coelo* másnak, idegennek érzi. (Az *Agricola* Britannia-képének értelmezésében már vitatkozhatnánk Wolffal.) A *Germania* másik sajátossága Tacitusnak a római

²⁵HORNÝÁNSZKY GY., i. h., 1 sk.

²⁶Uo. 13: „A görög orvos az egyéni jellem singularitását állította szembe a barbár egyformasággal; Poseidonios az emberi kultúra hiányát állapította meg a keveretlen népekben; míg a római historikus a germán nép egyöntetűsége előtt a maga tarka világából . . . a szebb és boldogabb régi idők állapotába kíváncszott vissza.”

²⁷E. WOLFF: Das geschichtliche Verstehen in Tacitus' *Germ.* *Hermes* 69 (1934) 121–164. = *Wege der Forschung* 97 (Darmstadt 1969) 241–297.

²⁸Jóleső kivétel legújabbban F. R. D. GOODYEAR áttekintése a modern Tacitus-irodalomról: *Greece & Rome, New surveys in the classics*, No. 4 (Oxford 1970) 10 sk. Részletesen, de fenn-tartásokkal ismertette annak idején E. KOESTERMANN, *Burs. Jahresb.* 282 (1943) 104 skk. és 114 skk.

²⁹Reden und Aufsätze. Berlin 1905, 144.

néprajzi irodalomban egyedülálló rokonszenve a germánok iránt, amely nem tévesztendő össze a távoli népek hagyományos eszményítésével, hanem valódi *συμπάθεια*, amellyel Tacitus még a germánság hibáit is után- vagy együttérzi. Van-e egy Tacitus korabeli művelt római számára érthető *ratio* ezekben a *συμπάθεια* jegyében látott és megformált viszonyításokban?

A *comitatus* tárgyszerű leírása helyett a 13–14. fejezetben olyan költői – vagy szónoki – ábrázolást olvasunk, amely a *νόμιμα βαρβαρικά*-irodalom szakértőit zavarba ejti. Pedig ezek a csillogó stílus-rekvizitumok nemcsak csillognak, hanem meg is világítják a fegyveres kíséret intézményének *belülről* szemlélt lényegét. A vergiliusi szóhasználat (14,2 *illum bellatorem equum, illum cruentam victricemque frameam*, vö. Georg. II 145) éthosa a germán harcost szinte az *Aeneis* hősei mellé emeli. Tanulságos a fegyverfogható férfiak közé való felvétel – *scuto frameaque iuvenem ornant* – hasonlóképpen emphatikus leírása (13,1): *haec apud illos toga, hic primus iuventae honos*, – a germánoknál nincs *honos* fegyver nélkül. Az *arma (armati)* következetes emlegetése a *funus*-on (27,1) túl, az egyes törzsek leírásában is folytatódik. A lelkendező idealizálás és romantikus vágyakozás nélkül, a germán *mores* részeként ismertetett *saepta pudicitia* (19) a római *univira* eszményt tudatosítja. De a nem titkolt negatívumok is segítenek a germán világ megértésében, pl. az *inertia* – a *Georgicá*ban áradó költőiséggel ecsetelt *labor* és *industria* háttére előtt – olyan *vitium*, amely természetesen beleillik a nyughatatlan harcosok jellemvonásaiba, *cum iudem homines sic ament inertiam et oderint quietem* (15,1).

A vallásról szóló (9.) fejezet is Tacitus tudatos eljárását mutatja: csak bizonyos szokásokat szemel ki példának, szűkös tényanyagát hol egyszerűsíti, hol gazdagon színezi. Az, hogy az isteneket nem zárják falak közé és nem formálják az ember hasonlatosságára, a filozofikus görög etnográfától örökölt topos lehetne, de a megfelelő *Historiae*-helyekkel (II 78,3; V 5,4) való egybevetésből kitűnik, hogy a római író egyéni állásfoglalásával, római szemléletével van dolgunk. A germaniai *luci ac nemora* értelmezése (9,2 *deorum nominibus appellant secretum illud, quod sola reverentia vident*) is ősrómai *cognitio dei*, egyben a „vergiliusi” *loca pura atque innocentia sedesque sacrae* (Dial. 12,1; vö. Germ. 39,1) örvendező felfedezése – germán közegben.

A *Germania* szerkezetét vizsgálva is fel kell figyelnünk arra, hogy az *origo gentis* hagyományos tételén belül miért jut olyan kiemelt hely például Herculesnek és a harcra tüzelő *barditus*-nak: a *mores Germanorum* ismertetésének legelején máris a harc szerepel a germánság életelemekeként, mint ahogy az *Aeneis*ben (VIII 285–) Euander hadinépe Hercules tetteit énekelve vonul fel a jövődöbéli Róma helyén. Ha pedig *Germania* földjének leírását (5,1 *aut silvis horrida aut paludibus foeda . . . , satis ferax, frugiferarum arborum impatiens, pecorum fecunda, sed . . . ; numero gaudent . . .*) Hérodotoshoz vagy Poseidónioshoz képest szegényesnek és kevésbé szakszerűnek éreznők és Mommsen verdiktjének³⁰ elfogadására hajlanánk, akkor inkább arra gondoljunk, hogy Tacitus nem a germaniai növény- és állatvilágot stb., hanem általában a *Saturnia tellus*³¹ örök tavasza (Georg. II. 149) *nélküli* életet akarta éreztetni. Mint ahogy a vergiliusi *laudes Italiae* sem

³⁰I. h.: „schillernde und in der Gedankenschablone des sinkenden Altertums befangene, die eigentlich entscheidenden Momente nur zu oft verschweigende Darstellung des T.”

³¹Vö. Von Hippokrates bis Vergil. A „Vergiliana” c. kötetben (publ. par H. BARDON et R. VERDIÈRE, Leiden 1971), 54 sk.

etno- és geográfiai toposok versbefoglalása, hanem az augustusi kor érzéseit és vágyait kifejező költői látomás, Tacitustól se várjunk szokványos néprajzi traktátust. Vergilius az ősi Italia erőnyeit látta kiteljesedni az új aranykorban, Tacitus a *genus acre virum* természetes otthonát, a *simplicitas* hamisítatlan megnyilvánulásait, a *virtus* nevelő iskoláját mutatja be a maga módján – idegen közegben, de következetesen Rómára vonatkoztatva.

A vergiliusi kólorit megfigyelhető a legtöbb kutatót csak tárgyi szempontból érdeklő „speciális” részben, a germaniai törzsek felsorolásában is. A tagolás művészi rendje nemcsak külsőség, hanem jelentéssel is bír: a *libertas*, *virtus*, *disciplina*, *ratio* és *constantia* fokozatait a római határhoz való közelség, ill. az attól való távolodás szabja meg. A *pax Romana* közösségébe tartozó batavusokkal és mattiacusokkal szemben a túlparti chattusok és tencterek éppen ezekkel a római erőnyeikkel hatnak nyomasztólag, de serkentőleg is. A kommentátorok joggal idézik Seneca megfigyelését (De ira I 11,4): *illis corporibus, illis animis delicias, luxum, opes ignorantibus da rationem, da disciplinam: ut nihil amplius dicam, necesse erit nobis mores Romanos repetere*. A kimber törzs maradványainak említéséhez fűzött elmélkedés (37) szerzője nem Poseidónios kivonatolója, hanem hivatását érző és vállaló *historikus*, aki szembe mer nézni a történelmi helyzettel és bevallja, hogy a germánság Róma legveszedelmesebb ellenfele, Hannibalnál és a parthusoknál is veszedelmesebb, és számot mer adni felismerésének lényegéről: *quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas* (37,3).

A keleti törzsekre vonatkozó értesülések egyre szűkösebb, egyre határozatlanabb voltát Tacitus nem felelőtlen konstrukciókkal, hanem lényeglátó művészettel ellensúlyozza. Az ábrázolás látszólag ötletszerűbb, egyenetlenebb, hovatovább – a „világvégi” tájakon – megfoghatatlan, semmibe foszló; a „szokások” egyre vadabbak, komorabbak, a politikai viszonyok merevőbbek, – mint az Oceanuson túl elterülő (vagy megmeredt?) *aliud mare, pigrum ac prope immotum* (45,1).

Ezt a távolodást érzékelteti az ún. *climax regia*, a szabadság degradálódásának bemutatása a suebek ősi szertartásainak a katalógusból látszólag kinyúló részletezése – valójában fordulópont, mintegy tengely – után (42–44). A keleti germánok társadalma a nyugatiakéhoz képest kezdetlegesebbnek mutatkozik, erkölcsileg és politikailag viszont barbársága ellenére is elfajulást tükröz. A királyi hatalomról van szó, amely – elfajulási jelenségként – Rómában is aktualizálódhatik. A Rómához hű, ugyanakkor a római fényűzést (*domos villasque*) „nem kívánó” hermundurok szomszédai, a markomannok és quadok még nem fajzottak el a *virtus*-tól (42,1); királyaik hatalma Róma jóváhagyásától (42,2 *ex auctoritate Romana*) függ; a gótok is királyok alatt élnek, kissé már „feszesebben” (44,1): *paulo iam adductius, quam ceterae Germanorum gentes, nondum tamen supra libertatem*; királyoknak engedelmeskednek a távolabbi törzsek is (*erga reges obsequium*): végül a mesékbe vesző északi tájakon a sithonok „annyira elfajzottak nemcsak a szabadságtól, de még a szolgaságtól is, hogy asszony uralkodik fölöttük” (45,6).

Nem etnográfiai vándormotívumok halmaza tehát a *Germania*, hanem nagyon is átgondolt, politikai ihletésű történelmi-néprajzi monográfia. Tacitus önáltatás nélkül számot vetett a germán veszéllyel. A történelem megtanította a *mores antiqui virique* jelentőségére, valamint a korábbi ellenfelek kudarcának magyarázatára (ti. a római *mores* és a római *virtus* hiányára), és volt szeme, volt bátorsága a germán szokásokban a hajdani római *virtus*-szal rokon jelenségek meglátásához. A veszély leküzdését ha már nem a római

virtus felelevenedésétől, akkor a germán *vitium*-ok üdvös megmaradásától remélte. (Vö. Germ. 33,2 *si non amor nostri, at certe odium sui.*)

Részletesen foglalkozhatnánk még – Wolff nyomán – a *Germania* hérodotosi „előzményeivel” (Hérodotos is a görögség végveszélyének perspektívájában próbálta bemutatni és megérteni a perzsa ellenfelet), vagy Polybiosnak megváltozott történelmi körülmények közt vállalt történetírói feladatával: az új világhatalom – Róma – felülkerekedésének magyarázatával. Az európai szellemnek ehhez a két nagy görög teljesítményéhez kapcsolódik a római Tacitusé. Mint ahogy Cicero a görög állameszme entelecheiáját az ideális római *valóságban* fedezte fel, majd Vergilius évszázadokra érvényes formában fogalmazta meg Róma hivatástudatát, úgy igyekezett megérteni Tacitus a történelmi szerepére készülő germánságot *szokásain* keresztül, a római eszmények katalizátorul való alkalmazásával, „kis” írását történelmi dinamikával, *ratio*-val és *disciplina*-val, vergiliusi szimbolikával telítve.

Most már csak egy – eddig fel nem tett – kérdésre kellene válaszolnunk: hogy fér össze mindez Tacitus szimultán teljesítményének, az ugyancsak 98-ban közreadott *Agricola*-életrajznak a mondanivalójával? ³² A germán törzsek felsorolásával kapcsolatban éppen csak érintettük a chattusok leírását (30–31): *duriora genti corpora, . . . maior animi vigor; multum, ut inter Germanos, rationis ac sollertiae . . . ;virtutem inter certa numerare . . . ;alios ad proelium ire videas, Chattos ad bellum . . .* Erre azt mondhatnók, hogy Tacitus elavult forrásait követi és nem vesz tudomást Domitianusnak épp a chattusok fölött aratott győzelméről. *Tudomást vesz róla*, értékeli is a császári propaganda hangzatos jelszavait (*Germania devicta, Germania pacata*): *proximis temporibus triumphati magis, quam victi sunt* (37,5; vö. 37,2 *tam diu Germania vincitur; Agr. 39,1 derisui fuisse nuper falsum e Germania triumphum, emptis per commercium, quorum habitus et crines in captivorum speciem formarentur*), valamint az *agri decumates* elfoglalásának jelentőségét (29,3 *non numeraverim inter Germaniae populos . . . ;levissimus quisque Gallorum . . .*); de már előbb (29,2) is Domitianus neve helyett a *magnitudo populi Romani*-t találjuk, az „vitte előbbre a régi határokon túl a birodalom *revertentia*-ját”, nem a gyűlölt és megvetett császár.

Tacitus tizenöt éven át – *grande mortalis aevi spatium* – asszisztálhatott a domitianusi önkény néma szemlélőjeként. Tapasztalhatta, megsirathatta Agricola hadvezéri dicsőségének elsikkasztását és ellenőrzött lelkesedéssel ünnepelhette Domitianus nagy dobra vert germaniai diadalait. Erre a kétszeres történelemhamisításra reagált a maga igazának tudatában, *non sine ira et non sine studio*, Agricola tetteinek – emberileg érthető – túlértékelésével, illetőleg a rajnai front eseményeinek és az egész Germania-komplexusnak a nagy fellélegzés időszakában fogant bemutatásával. Ami pedig a *Germania* előadás módjának, jelképrendszerének bonyolultságát illeti, a germán kérdés birodalmi fontosságát már csak azért sem hangoztathatta *nyíltabban*, mert akkor következetlenségbe sodródott volna: Agricola britanniai hódításának kevésbé – vagy egyáltalán *nem* – fontos voltát ismerte volna el, vagyis tetszetős, megható, csak éppen nem valós Agricola-koncepciója alól húzta volna ki a gyékényt.

Borzák István

³²Vö. H. NESSELHAUF: Tacitus und Domitian. *Hermes* 80 (1952) 244 sk. = *Wege der Forschung* 97 (Darmstadt 1969) 240; l. még: K. CHRIST: Germanendarstellung und Zeitverständnis bei T. *Historia* 14 (1965) 62 skk.

AZ ÓKORI FOLKLÓR PROBLÉMÁJA

1. Voltaképpen nem könnyű eldönteni azt, mit is nevezünk folklórnak. Még a szakma kézikönyvei is különböző meghatározásokat adnak. Még a magyar folklorisztikában sem alakult ki egységes konszenzus arra vonatkozóan, pontosan mit is nevezhetünk folklórnak. Általában a definíciók két fő csoportra oszthatók: vagy valamilyen felsorolás-szerű áttekintés található bennük arról, mi is tartozik e területhez, vagy azt is megkísérik, hogy a folklórt társadalmi-történeti képződményként határozzák meg. A felsorolások a folklór legfontosabb részeiként a népköltészetet, népművészetet népzene, néphit, népszokásokat, néptáncot nevezik meg. A társadalmi-történeti definíciók között pedig a folklór általában az európai parasztság termékeként szerepel. Ez a tudomány-körülhatárolás megfelel a 19. század néprajzi és folklorisztikai gyakorlatnak, azonban ha korábbi (vagy más) korszakok folklóráját kívánjuk vizsgálni, rögtön súlyos problémákra bukkanunk, amelyek minél pontosabb társadalomtörténeti vagy felsorolás-szerű folklór-definíciót adunk, annál bonyolultabbnak tűnnek.

Mivel az ókori folklór legfontosabb tudományos problémája éppen az, mit is nevezhetünk e jelenségnek. E témát tüzetesebben kell vizsgálnunk.

2. Pontosabb, és nálunk is megfogalmazott vélemény szerint folklóron az osztály-társadalmak elnyomott osztályainak teljes társadalmi tudatát, más szóval teljes szellemi kultúráját értjük.¹ Ennek megfelelően az uralkodó osztályok körében ismert mindenféle művészet, tudomány, erkölcs, vallás megfelelőit nevezzük folklórnak. Ez a felfogás tágabb értelmű definíciót ad, mint a korábbi felsorolás jellegű meghatározások, és a mindennapi tudattól egészen a leginkább specializálódott tudatformáig sok mindent a folklór körébe utal.

3. Ez a nézet fokozottabb feladatot ró a történeti folkloristákra. Ugyanis igaz ugyan, hogy mind az irodalomtörténet, mind a zenetörténet, sőt a művészettörténet is mindig számolt korábbi, nemegyszer éppen antik előzményekkel, mindazáltal ezeknek egyetlen diszciplínába, a történeti folklorisztikába egyesítése nem kis tudományos erő-

*Előadás-ként „Az ókori világ néprajztudományáról és folklórájáról” konferencián hangzott el, melyet az Ókortudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Folklor Tanszéke rendezett 1976. november 18–19-én.

¹ Ennek a felismerésnek első megfogalmazási kísérlete: VOIGT VILMOS: A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései. *Ethnographia* 76 (1965) 481–500, ez: 492–495. Az alábbiakban olvasható jegyzetek abból a feltevésből indulnak ki, hogy ez az írás egyszerre szolgálhatja folkloristák és ókortudósok közeledését. Ezért a témának nem adom különben is áttekinthetetlen méretű irodalmát, csupán néhány jelentős munkára hívom fel a figyelmet, illetve utalok azokra a művekre, amelyek kiindulópontként, vitaalapként vagy további szakirodalmat szolgáltató forrásműként felhasználhatók.

feszítést érdemelne. Ezen kívül a különböző kutatási területeken az előzmények számbavétele nem egyforma módon és nem egyforma szinten történt meg. Például az európai folklór egyes jelenségeit (évkezdő szokások, alakoskodások, állatmesék stb.) általában szokás az antikvitásig visszavezetni. Más jelenségekre (például mítoszok munkadalok, korcsoportok költészete, siratók stb.) is idéznek ókori párhuzamokat, itt azonban a kutatók közvéleménye az, hogy legfeljebb a ránk maradt legrégebb adatok származnak az antikvitásból, maguk az érintett jelenségek ennél minden bizonnyal régiebbek.

Az egyes részlettémák kutatása gyakran még akkor is különbözik egymástól, ha ennek semmi elméleti okát sem tudjuk adni. Például az ókori köznépi dalok szövegkutatása, metrikai vizsgálata és dallamtörténete gyakran volt egymástól izolálva.²

4. Külön kell foglalkoznunk ezzel kapcsolatban a *tradíció* fogalmával. E kategóriát jól ismeri a szövegfilológia és éppen klasszikus szövegek továbbhagyományozási jelenségeit megfigyelve tette terminussá. A klasszika-filológusok tradíció-fogalma az egyszerű művek utóélete, hatása későbbi művekre, műfajokra. Ez igen fontos jelenség, és az ókori szellemi műveltség termékeit éppen ezért ismerhetjük ma is. Az is nyilvánvaló, hogy eredetükben az antikvitástól távol eső művek és műfajok is ilyen módon hagyományozódtak tovább, elég itt csupán a kereszténység és vele kapcsolatban általában is a zsidóság tradíciójára utalni. Nem véletlen, hogy szövegfilológusok együtt említik és tárgyalják a biblikus és az antik szövegek hagyományozását.³

A folklórban a *hagyomány* értelme más. Ezen az illető jelenségek egész életét, átadását, átvételét, funkcióját értjük, olyannyira, hogy nemegyszer maga a folklór szó helyett is a „néphagyomány” vagy valamely ennek megfelelő terminus használatos. Itt a hagyománynak megvan a maga néhány sajátossága, amelyek természetesen messzemenően befolyásolják az egyes folklór alkotásokat, de a folklór egészét is. Mind a folkloristák, mind a nem-folkloristák főként a szájhagyomány, a szóbeliség fontosságát hangsúlyozzák, és ezt szembeállították az irodalom írásbeliségével. Voltaképpen ez a szembeállítás helyes, csak éppen rögtön két korrekciót is tehetünk hozzá.

Egyrészt a *szóbeliség* nem azonosítható a folklórral, mégcsak a folklór irodalommal sem. A népköltészet is ismer írásos formákat (feliratok, kéziratos feljegyzések, félnépi szövegek, szövegeknyvek stb.) ugyanakkor a nem-folklór is élt a szóbeli formákkal a védáktól az epikus énekesekig, de akár a mai tömegkommunikációs eszközökig is. A folklórt tehát nem *általában* a szóbeliség, hanem annak egy speciális tajtája, a „folklór jellegű szóbeliség” jellemzi.⁴

Különösen az újabb folklorisztika hangsúlyozta ezt,⁵ de anélkül, hogy rámutatott volna arra, hogy a szóbeliség részletesen és esetenként lenne leírandó a folklór keretein belül. Csak a legújabb irányzatok, főként az amerikai „beszédetnográfiai” irányzat⁶

² Bőséges példatárral utal erre: MARÓTHY JÁNOS: Az európai népdal születése. Bp. 1960.

³ L. például: Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel. München, 1975. Ez változatlan újrayomása a Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. Bd. I–II. Zürich, 1961. c. munka első kötetének.

⁴ Erről bővebben írtam: VOIGT VILMOS: Folklór és szociolingvisztika. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8 (1972) 249–263.

⁵ L. nálunk VOIGT VILMOS (szerk.): A szájhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpozion Budapesten 1969. május 28–30. Bp. 1974, passim, I. „szóbeliség” címszónál a mutatóban.

⁶ Erről részletesebb képet adhattam: VOIGT VILMOS: Új korszak az amerikai folklorisztikában. *Ethnographia* 88 (1977) 600–602.

dolgozott fel igen sokféle szóbeli folklór megnyilvánulást, és legalábbis ezek pontos leírásáig eljutott már – bár további műfajelméleti, stilisztikai és általános folklorisztikai tanulságok levonására még itt is tág tér nyílik. A másik korrekciós megjegyzés arra vonatkozhat, hogy a szóbeliség csak egyik fontos eleme a folklórnak. Például a szokásokban a rögtönzöttség és közvetlenség, vagy a folklór jellegű „filozófiá”-ban a mindennapiság és a gyakorlati funkció olyan vonások, amelyek jobban befolyásolják az illető folklór jelenségek konkrét megnyilvánulási módját, mint maga a szóbeliség. Ezek a megemlített fogalmak azonban eddig nem találtak folklór-teoretikusokra, aki kifejténé igazi értelmüket. Nehezíti ezt az a körülmény is, hogy az említett fogalmak különböző más tudományágakban használatosak a szociológiából, pszichológiából, történettudományból kerültek át a folklorisztikába, ezért is esetenként kellene elvégezni tüzetes elemzésüket, empirikus bemutatásukat és teoretikus értékelésüket egyaránt.

Nálunk is megfogalmazták, hogy a folklór (és benne a folklór jellegű művészet is) *folytatásnak* nevezhető: valamilyen már volt eredmények továbbadása, megtartása jellemzi.⁷ Általában ezt a vonást nem szokás elválasztani a hagyományosságtól, pedig külön figyelmet érdemel. Hagyományosnak sok minden hagyományos, ami nem egyszermind folytatás jellegű. A modern színjáték visszavezethető korai társadalmak szokásaira, mai írók mítoszokat idéznek és alkotnak meg, megint csak évezredek múltba pillantva vissza. Azonban a modern művészet bármilyen hagyományossága ellenére sem folytatása az ösművészetnek: attól fejlettségi fokozatokban különbözik. A dráma eredetét megvilágítják a régmúlt idők társadalmi szokásai a folklórban – a mai folklórban is – azonban ennek folytatását is láthatjuk. Mondjuk napjaink magyar eredetmondái, farsangi szórakoztató mókái, a legényavatás üzemi ünneppé változott legújabb formái a korábbi társadalmi gyakorlatnak folytatásaként is értelmezhetők. Mondjuk a modern regényt sem lehet igazán megérteni eredetének és fejlődési szakaszainak ismerete nélkül. A folklórt azonban egyáltalán nem tudjuk értelmezni, ha nem utalunk kialakulására. Éppen ezért se szeri, se száma azoknak a magyarázatoknak, amelyek megkísérelték, hogy a kortársi folklórt is valamilyen hajdan volt elem továbbéléseként értelmezzék. A 19. században az indogermán népek ősi örökségét, majd Indiából és Egyiptomból mindenfelé elterjedt alkotásokat, természete mítoszok visszfényét látták a különböző folklór alkotásokban. A ritualista iskola hajdani szokásokat, a finn (földrajz-történeti) iskola szövegfilológiai, a mélylélektani irányzat pszichológiai archetipusokat fedezett fel a folklór eleven gyakorlatában. Az evolucionista társadalomtörténet sem volt szerencsésebb: itt a „recens archaikum” keresése bukkant fel a folklorisztikában, értelmetlenné vált de megfigyelhető *survival* jelenségekre összpontosították a figyelmet, és a marxista ihletettséggű folklorisztikának sem hamar múltó gyermekbetegsége volt az, hogy a folklór minden közösségi jelenségét egyenesen az ősközösségből eredeztették. A tradicionalizmus és a „folytatás-szerűség” tényeit az eddigieknél sokkal elmélyedtebb és elméletibb módon kellene megvizsgálni.⁸

⁷ Ezt nálunk először megtogalmazhattam: A világ népei. In: A kultúra világa. (VIII. kötet). Bp. 1965. különösen 506–509.

⁸ Bizonyos fokig utalnak erre a kérdésre a „hagyomány” és „hagyományozás” címszavak KIRÁLY ISTVÁN–SZERDAHELYI ISTVÁN (szerk.): Világirodalmi Lexikon. IV. kötet. Bp. 1975. 139–141. Itt némi további irodalom is található.

5. Külön kérdés folklór és *parasztság* kapcsolata. A modern folkloristák anyaguk legjelentősebb hányadát parasztoktól, falusiaktól gyűjtötték. Azonban a folklorisztika gyakorlatához tartozik az is, hogy például a kézművesek, céhes iparosok szellemi kultúrájának részeit is folklórnak tekintsék. Különösen Közép- és Nyugat-Európában a városi ünnepek (maszkos felvonulások, farsang, karnevál, egyetek hagyományai stb.) mindig is a folkloristák kutatásterületét alkották. A középkori városok, diákok, vágások, mulattatók kultúrájának nem egy jelenségét ismerjük a későbbi folklórból, és folkloristák ezekkel mindig is foglalkoztak. Bizonyos fokig a munkások hagyományai is folklór jellegűek. (A voltaképpen munkásfolklór kutatása körüli problémák kívül esnek ez áttekintés keretén, mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy ha a modern munkásság hagyományait többen nem is tartják folklórnak, azt senki sem vonta kétségbe, hogy a középkori és korábbi korszakokban élő munkások szellemi kultúrája igenis beletartozik a folklorisztika érdeklődési körébe).⁹

Parasztok és falvak azonban nem csupán az európai feudalizmusban éltek, hanem más kontinenseken és jóval korábban is. Noha nem minden társadalomtörténeti bizonytalanságra vall, ha mindazokat, akik valaha is földművelésből éltek, minden megkülönböztetés nélkül „paraszt”-nak nevezzük, egy kalap alá véve ezzel a neolitikum vadnövény-szelídítőit, középkori kolostorok laikus testvéreit, ásóbotos pápuákat és kombájnos termelőszövetkezeti tagokat – ez a felfogás újabban nálunk, a mi néprajzunkban is megjelent – mindazonáltal igaz, hogy a földművelés döntő szerepe egy-egy közösségben nemcsak ökológiai és ökonómiai, hanem kulturális és tudatbeli hasonlóságokra is vezet, és legalábbis munkahipotézisként használhatjuk a „paraszt” sőt akár a „paraszt-folklór” terminust is, hozzátevé azonban, hogy ennek a tág fogalomnak csak társadalmi-történeti konkretizálással adhatunk igazi használhatóságot.¹⁰ (Futólag még azt is megjegyezhetjük, hogy az újabban ugyanígy önálló jelenségnek posztulált „vadászok” még kérdésesebb kategória, különösen társadalomtörténeti részletelemzés nélkül.¹¹)

6. Milyen *társadalomszervezeti formának* felel meg a folklór? Erről a kérdésről eddig inkább kerülő úton nyilatkozott a folklorisztika és a történettudomány. Az általános értelemben vett parasztsággal kapcsolatban rokonsági-társadalomszervezeti kategóriák és települési-munkakoordinációs formák egyaránt magyarázatként szerepeltek. Általános az az elképzelés, miszerint a nemzetség és a kezdeti falu a parasztság eredeti megjelenési területe. A nagyobb társadalmi egységek, mint a törzs, vagy akár az állam, már meghaladják a parasztság, következésképpen a paraszt-folklór méreteit. Persze önmagában a nemzetség és a falu igen sokféle társadalmi formációban megtalálható. Falvakat ismerünk az ókortól napjainkig, és azt mondhatjuk, hogy ezt a településbeli és társadalmi egységet csak átformálták a társadalomtörténeti és technikai változások, de

⁹ Ennek elméleti áttekintését adja, és bibliográfiát is hozzá: Irányzatok és távlatok a mai munkásdalkutatásban (475–495) és A munkásdalkutatás válogatott nemzetközi bibliográfiája (497–520). In: KATONA IMRE–MARÓTHY JÁNOS–SZATMÁRI ANTAL (szerk.): A parasztdaltól a munkásdalig. Bp. 1968.

¹⁰ ERIC R. WOLF: Peasants című könyve magyar fordításban hozzáférhető: E. R. SERVICE–M. D. SAHLINS–E. R. WOLF: Vadászok, törzsek, parasztok. Bp. 1973. 317–454.

¹¹ L. SERVICE: Vadászok. c. könyvének magyar fordítását, a 10. jegyzetben idézett könyv 7–133 lapjain. Valamint LEE, RICHARD B.–DEVORE, IRVEN (ed.): Man the Hunter. Chicago, 1968.

maga a rendszer felismerhető maradt: a közvetlen földművelés, ezzel kapcsolatban az önellátásra törekvés, a többletermék elsajátítása, az ipari termelés, a pénzforgalom és az árucserre ehhez kötődő változata már e kereten kívül zajlik le. Számunkra, mikor a faluban a folklór terrénumát keressük, feltétlenül szükséges hangsúlyozni, hogy a folklór szempontjából *a falu relációs jelenség*: valami mással áll összekötöttségben. Ez a más a „város”, az az önmagában is igen változékony forma, amelyet az ókori templom-városoktól a görög *polisz*tól kezdve a feudalizmuskori „város”-ig, de akár a mai szibériai tajga újszerű építkezés-településeiig nyomon követhetünk. Ezt a „várost” látja el terményekkel a falu, cserébe városi (ipari) termékeket kap. A falu települési formája tehát bármennyire is körülírható az építkezés és a telekrendszer mikéntjével, a lakosság létszámának kereteivel, a termelés milyenségével – mégsem önmagából nyeri társadalmi létjogosultságát, hanem kívülről, egy más formából, amelytől a kapcsolatok minden kölcsönössége ellenére is függő viszonyban van.

Egészen más a helyzet a parasztságra jellemző társadalmi szerkezet vizsgálatakor. Itt abból indulhatunk ki, hogy ez kezdetben valamely természetadta közösség, amelyet leginkább a nemzetség terminussal jellemezhetünk. Azonban nyilvánvaló, hogy minden izoláltsága ellenére is a feudalizmuskori falu már nem nemzetségi, vérségi, endogám szerkezet, hanem egy jogszabályok által szabályozott életű társadalmi osztály, amelynek legfontosabb, bár korántsem egyetlen megnyilvánulási formáját a jobbágyság névvel határozhatjuk meg. Minden vizsgálat igazolhatja és igazolta is e társadalmi egység közösségi jellegét: a munkavégzés és adózás, a szórakozás és művelődés formáinak nem-individuális jellegét. E vonások kétségtelenül a paraszti folklór jobbágy-változatát messzeemenően befolyásolták. Azt is tudjuk, hogy a parasztság korábbi társadalomtörténeti változataiban is hasonló közösségi vonások figyelhetők meg. Mégsem olyan egyértelműen megválaszolható az a kérdés, mi is volt az ókori parasztság társadalmi egysége? ^{1 2}

7. Ezzel el is jutottunk oda, hogy rátérhessünk az *ókori folklór* „problémája” néven említett jelenség tárgyalásához. Azért volt ugyanis szükség arra, hogy az említett gondolatokat előrebocsássuk, mivel éppen e kategóriák újszerű értelmezése alapján juthatunk el odáig, hogy sok esetben szakítva az eddigi terminológiával, meghatározhassuk az ókori folklór fogalmát. Ez nem könnyű feladat. Nemcsak a magyar folklorisztika és a magyar ókortudomány maradt mindaddig adós ezzel, hanem a nemzetközi kutatás sincs jobb helyzetben. Jóllehet folkloristák idéznek ókori adatokat, ókortudósok pedig gyakran említik egy-egy jelenség „folklorisztikus” vagy „népi” voltát, definíciót nem adtak.

8. E sommásnak tűnő megállapításhoz egy kis *tudománytörténeti* kitérőt kell kapcsolni. Két olyan fontos jelenségre kell hivatkozni, amelyek nélkül aligha jutottunk volna el az ókori folklór problémájának egyáltalán felvetéséhez.

8.1. Külön tudománytörténeti munka feladata lenne áttekinteni azt, hogyan kapcsolódik orientalisztikánk és klasszika-filológiánk néprajzi, és különös súllyal folklorisztikai kutatásokhoz. Ez a kapcsolat kölcsönös: magukat folkloristáknak nevezők részletesen foglalkoznak az antikvitással, klasszika-filológusok pedig rendszeresen „folklorisz-

^{1 2}A magyar néprajztudományban újabban megváltozott középkorértékelés (I. HOFFMANN TAMÁS: Néprajz és feudalizmus. Bp. 1975. kötetének tanulmányait és hivatkozásait) utal a későantik nagybirtok kérdéseire, és általában is a feudalizmus társadalomtörténeti előzményeire, de a kérdéssel átfogó módon eddig még nem foglalkozott.

tikai” témák kutatásával jelentkeznek. Mivel ez a vonulat végighúzódik klasszika-filológiánk, orientalisztikánk és folklorisztikánk egész történetén, itt csupán utalhatunk meglétére, a tüzetes áttekintést máskorra halasztva. Valószínűleg azért, mivel viszonylag később felfedezett rokon nyelvű népek híján ókori és keleti történelemben keresték a kutatók a kortársi magyar kultúra előzményeit, kutatóink mintegy egyazon érdeklődéssel fordultak a hazai folklór és a múltbeli vagy távoli kultúrák felé. Bornemisza Péter aligha volt a legelső azok sorában, akik ötvözték a klasszika-filológiai ismereteket a magyar nép élete iránti érdeklődéssel. Aligha véletlen, hogy klasszikus műveltségű tudósok, mint Bod Péter, Budai Ézsaiás, Bél Mátyás, Cornides Dániel sokat foglalkoztak a magyar népelettel. Az ókori irodalmak első magyar nyelvű történetét a folklorista Erdélyi János írta. A Magyar Néprajzi Társaság teoretikus megalapítója a filológus Katona Lajos. Goldziher Ignác vagy Heller Bernát, de akár Lőw Immanuel is rendszeresen foglalkoztak folklór jellegű műfajokkal. Klasszika-filológiánknak ókortudománnyá válása elválaszthatatlan Kerényi Károly munkásságától, aki meghatározó módon befolyásolta az akkori magyar folklorisztikát is: közvetlenül és tanítványaiban egyaránt. Folkloristáink közül Honti János és Ortutay Gyula klasszika-filológiai kérdésfeltevésekből indultak ki. Dobrovits Aladár, Trencsényi-Waldapfel Imre és mások műfajokkal és mítoszokkal foglalkozva voltaképpen folklorisztikai területre érkeztek, elméletileg is érintették az ókori folklór problémáit. Talán a legismertebb Marót Károly munkássága: a homéroszi kérdéstől a műfajok geneziséig, a magyar „ritológia” megalapozásától néprajzelméleti cikkeikig és az eposz vizsgálataig életművében olykor lehetetlen elkülöníteni a folklorisztikai és ókori tárgyú munkákat. Ez a hagyomány ma is folytatódik. Ókortudományunk és orientalisztikánk nemzetközi méretekben is számon tartott erénye, hogy szoros kapcsolatban áll a folklorisztika régi és újabb irányzataival. Mintha az utóbbi években a céhbeli folkloristák viszont kevesebbet foglalkoztak volna a régi folklórok kérdéseivel. Bár éppen néhány ülésszak bizonyítja, hogy kedvező alkalmakra van csupán szükség, és akkor e kölcsönös kapcsolat újraéled. Nem szeretném azt állítani, hogy elégséges az, ha folkloristáink ismerik a klasszika-filológia új eredményeit, és ókortudósaink csak a magyar és nemzetközi folklorisztikából meríthetnének újabb impulzusokat. Az azonban mindenképpen nyilvánvaló, hogy e kölcsönös jó viszony fenntartásában mindkét fél érdekelt.¹³

8.2. Bizonyos új társadalomtörténeti, sőt társadalomelméleti munkák is hozzájárultak ahhoz, hogy újszerűen vessük fel az ókori folklór problémáját. Ma már világosan látszik, hogy voltaképpen sohasem szűnt meg az a diszkusszió, amely a marxista társadalomtörténeti rendszer (ősközösség – antikvitás – feudalizmus – kapitalizmus – szocializmus) megjelenése kapcsán kibontakozott. A periodizáció elvi és gyakorlati kérdései, valamint az ókortudomány és az orientalisztika néhány elméleti problémája (pl. az úgynevezett *keleti despotizmus* vagy *nomád feudalizmus* fogalomköre) különböző országokban és fórumokon huzamos ideje folyó vita tárgya. Nálunk első ízben ettől mintegy függetlenül, a marxista történelemelmélet és a társadalmi típusok vizsgálata hozott új gondolatokat. Tőkei Ferencnek az „ázsiai termelési mód”-ról írott műve, az antikvitás és a feudalizmus termelési és tulajdonviszonyait tárgyaló munkája, egyáltalán a

¹³ E téma tüzetesebb tudománytörténeti áttekintésére lenne szükség. Fontosságát többször – legutóbb ez ülésszak bevezetésekor Harmatta János – meggyőzően hangsúlyozták.

társadalmi formációk elméletéről adott áttekintése¹⁴ olyan megfontolásokat eredményezett, amelyek összhangba hozhatók az ókori történelem újszerű felfogásával és hozzásegítenek a társadalmi tudat korai formáinak tipologizálásához. Igen értékesnek tartjuk Ágh Attila munkáit is, aki például az „ázsiai” termelési mód világméretű meglétét, a történelmi érintkezés kategóriáját, egyáltalán a „történelem” fogalmának marxista ideológiai történeti megközelítését adván¹⁵ számunkra is lényeges, továbbkutatásra érdemes lehetőségeket adott. Legutóbb mások is hozzájárultak az egyetemes marxista társadalomtörténeti periodizáció hazai válfajának megfogalmazódásához.¹⁶

8.3. E nagyon pozitív értékeléshez néhány megszorítást is szeretnék azonban tenni.

8.3.1. Ókortudományunk és orientalisztikánk kapcsolata a magyar folklorisztikával csak *egyike* a lehetséges tudományos módszertani egységnek. Például a szovjet ókortudósok és folkloristák olyan kapcsolata, amely O. M. Frejdenberg, A. F. Loszev, I. I. Tolsztoj, I. M. Tronszkij és mondjuk M. M. Bahtyin és V. J. Propp munkássága között fennáll; vagy az orientalisták köréből I. G. Frank-Kamenyckij, N. J. Marr, Sz. F. Oldenburg és mondjuk N. J. Konrad, E. M. Meletinszkij és V. M. Zsirmunszkij műveiben figyelhető meg, egyelőre még csak perspektívája a hazai kutatásnak. És természetesen, a nálunk kialakult tudományközi konszenzus sem nevezhető egyedül érvényesnek: az ókori folklórral a harvardi epikakutató iskola, E. Benveniste társadalmi szemantikája, de akár M. P. Nilsson vallástörténeti elgondolásai is más és más, figyelembe veendő megoldást tartalmaznak, amelyek elsajátítandók.

8.3.2. Az a marxista társadalomelméleti és történetfilozófiai kutatási irány, amelyre előbb hivatkozhattunk, még nem pótolja a szaktudományi részletkutatásokat. Éppen azok a rendkívül finom (filológiai!) jellegű megfigyelések, amelyek alapján kibontották a kutatóink a marxi terminusok lehetséges értelmezését, mutatják azt, hogy ehhez szakemberre van szükség. Újabban világszerte sokféle megközelítésben foglalkoznak a marxista őstörténet-elmélettel. És ha azt nyilvánvalónak tartjuk is, hogy például Graham Clark, Gordon Childe és Stuart Piggott nincs egy véleményen Európa első termelő kultúráiról, hogy Irmgard Sellnow, Maurice Godelier, Klaus Eder és mondjuk Lawrence Krader vagy Emmanuel Terray másképp fogják fel a marxista őstörténeti periodizáció lényegét, az talán a legjobban rávilágít a különféle felfogások közötti viták még áthidalhatatlannak tűnő különbségeire, ha kézbe vesszük például J. I. Szemjonov, L. V.

¹⁴TÖKEI FERENC idevágó legfontosabb művei: Az „ázsiai termelési mód” kérdésehez. Bp. 1965. (Bővített kiadása: Bp. 1975.) – A társadalmi formák elméletéhez. (2. lényegében változatlan kiadás). Bp. 1971. – Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969. Nem térünk ki e helyütt Tőkei gondolatainak fogadtatására a nemzetközi és magyar orientalisztika, illetve ókortudomány keretében. Nyilvánvaló, hogy egy társadalomfilozófiai jellegű interpretáció nem adhatja minden egyes terület és korszak pontos képét.

¹⁵ÁGH ATTILA legfontosabb ide vágó munkái: A materialista történetfelfogás születése. A Gazdasági-filozófiai kéziratok történetfelfogása. Bp. 1974. – „A német ideológia” történetfelfogása. Bp. 1976. – Az őstörténet aktualitása. A marxista őstörténet-elmélet fejlődéséhez Bp. 1973. – A történelem kérdőjelei. Tanulmányok. Bp. 1974. – A marxi történetfilozófia kialakulása. Bp. 1975. – Számomra úgy tűnik, hogy néprajztudományunk érdemileg még nem foglalkozott azokkal a nemcsak tudománytörténeti és marxológiai, hanem társadalomelméleti kérdésekkel, amelyekre műveiben Ágh Attila hivatkozik.

¹⁶Legutóbb TÖKEI FERENC (szerk.): Őstársadalom és ázsiai termelési mód. Bp. 1976.

Danyilova vagy V. N. Nyikiforov munkáit.¹⁷ A magyar társadalomfilozófusok által kidolgozott elgondolásokat igen biztató kutatási lehetőségnek kell tekintenünk, de ez semmi esetre sem pótolhatja a részletkutatásokat: jelen esetben az antik folklórra irányuló speciális vizsgálatokat.

8.4. Az előzmények sorában feltétlenül hivatkozni kell még a *művelődéstörténeti-kultúrtörténeti* kutatásokra is. Ez a szempont valamilyen formában mindig is érvényesült ókortudományunkban, újabban azonban nemes tudománynépszerűsítés formájában valósággal reneszánszát éli. A régi Parthenon-sorozatok hagyományát felelevenítve a Gondolat Könyvkiadó *Európai antológia* sorozatában, az Európa Könyvkiadó „kistükreibben”, és más művekben, a klasszikusok kiadásaiban eddig nem látott méretben és minőségben láttak napvilágot olyan antik művek, amelyek az ókori folklór témáihoz is kapcsolódnak. Természetesen e kiadványokban a „folklór” terminus nem gyakran fordul elő, és akkor sem mindig következetesen. Azonban a mítoszok az ünnepek, a játékok, több műfaj szempontjából olyan anyagot tettek hozzáférhetővé, amely nélkül nálunk nem lenne könnyű tájékozódni az ókori folklór témáiban. Talán nincs messze az az idő sem, amikor önálló antológia közölné azt, amit az ókori folklórból érdemesnek tartunk arra, hogy a széles körű olvasóközönség számára is ismertté váljon. Ehhez is hozzásegíthet az ókori folklór fogalmának megállapítása.

9. Mindezek után elodázhatatlan immár, hogy vázoljuk azt a nagyszabású társadalomtörténeti folyamatot, amelynek során felbukkan az ókori folklór. E vázlatban már érvényesítjük azokat az elgondolásokat is, amelyeket a korábbi fogalmi körüljárás során érinthettünk. Vázlatunk természetesen általános érvényű, és az egyes területeken különböző módon lezajló folyamatokra utal. Ezt a sémát a konkrét kutatások koronként és területenként módosíthatják, főbb mondanivalója azonban azt hiszem, érvényes az ókori folklór egészére.

9.1. Ma még pontosan meg nem határozható időszakban alakult ki az emberi közösség és társadalom első formája, amely a természeti javak passzív elsajátítását képviselte: zsákmányolás, gyűjtögetés jellemezte életmódját. Lakóhelyét bizonyos fokig változtatta ez a kezdeti embercsoport, amelyet társadalomtörténeti fogalommal hordának, vérségi-lokális közösségnek nevezhetünk. E közösségek között már fennállt valamilyenféle kommunikáció, mindazonáltal az egyes közösségek nem szerveződtek nagyobb társadalmi-helyi egységekké. E közösségeken belül a műveltség nagyjából egységes volt, és a különböző közösségek műveltsége sem tért el típusában egymástól. E

¹⁷ Magyarul megjelent: KIS JÁNOS–BENCE GYÖRGY (szerk.): Munka és emberréválás. Engels hipotézise ma. Bp. 1972. – SZEMJONOV, Ju. I.: Hogyan keletkezett az emberiség? Bp. 1973. – SZIKLAI LÁSZLÓ (szerk.): Szemelvények a társadalomfilozófia köréből. Bp. 1975. különösen: DANYILOVA, L. V.: A prekapitalista társadalmak elméletének vitatott kérdései (109–137, 240–250) és TER-AKOPJAN, N. B.: Marx és Engels az elsődleges társadalmi formáció jellegéről (138–155, 250–256). A nemzetközi kutatás szinte áttekinthetetlenül gazdag e téren. Némi eligazítást ad TERRAY, EMMANUEL: Le marxisme devant les sociétés „primitives”. Paris, 1969. (újabb kiadása: Marxism and „Primitive” Societies. New York–London, 1972) – НИКИФОРОВ, В. Н.: Восток и всемирная история. Moszkva, 1975. (Időközben magyarul is megjelent: NYIKIFOROV, V. N.: A Kelet és a világtörténelem. Budapest, 1977.) – KRADER, LAWRENCE: The Ethnological Notebooks of Karl Marx. Assen, 1972. (Egyszerűsített, bizonyos szempontból használhatóbb kiadása: Karl Marx. Die ethnologischen Exzerptheft. Herausgegeben von LAWRENCE KRADER. Frankfurt, 1976. Különösen az előszó: 9–123.) – EDER, KLAUS (hrsg.): Seminar – Die Entstehung von Klassengesellschaften, Frankfurt, 1973. E művekben további bibliográfiával.

közösségekben nincs értelme megkülönböztetni a folklórt: hiszen nincs valamilyen másik forma, amelyhez képest ezt különállónak tekinthetnénk.

9.2. Ezt a differenciálatlan társadalmat nevezzük *őstársadalom*nak, és továbbélésével kettős értelemben is számolhatunk. Egyrészt az őstársadalom, az osztálytársadalmakat megelőző fokozat maga sem változatlan, időnként lényegesnek nevezhető változások zajlanak le benne. Nem is egyszerre alakulnak ki az osztálytársadalmak: néhol ezer évekkel ezelőtt, másutt jóval később. Egészen a közelmúltig éltek olyan társadalmak, amelyek tagolódása annyira fejletlen volt, hogy szinte hasonlíthatjuk őket az őstársadalmakhoz. Mégis szükséges e kortársi és majdnem kortársi hasonmásokat, az úgynevezett *primitív társadalmakat* bizonyos szempontból megkülönböztetni a valódi őstársadalmaktól. A primitív társadalmakban (vagy más, de nem mindenben szerencsés szóval a „természeti népek” körében) sincs több osztály, itt is egységes a kultúra, úgyhogy itt sincs értelme annak, hogy valamilyen elemeket külön vegyünk, és ezt folklórnak nevezzük. E társadalmak idején azonban másutt (gyakran éppen a közelben!) már vannak osztálytársadalmak, és ezek befolyásolhatják a primitív társadalom életét. Amíg az őstársadalmak virágkorában sehol sem volt osztálytársadalom, következésképpen sehol sem volt folklór sem, primitív kortársaink megismerkedhettek folklór alkotásokkal, és ezeket kultúrájuk részévé teheték. Egyszerű példaként azt mondhatjuk, hogy a *vallás* és a *mitológia* mint olyan, az osztálytársadalmak terméke, az őstársadalmakban csak ezt megelőző, differenciálatlan és rendezetlenebb mítoszok, hiedelmek, ezekhez kapcsolódó szokások voltak. A mai és közelmúltbeli primitív társadalmak peremén azonban megjelenik a vallás, például éppen annak a misszionáriusnak a képében, akitől néprajzi adatainkat kaptuk. Persze, addig primitív a társadalom, amíg ez a külső hatás nem döntő jellegű. Mégis figyelembe kell vennünk a primitív társadalmak körülhatárolásakor.

Fontos probléma és jó lenne tudni, mióta számolhatunk ideológiai jellegű missziókkal nyilván a kereskedelmi és harci vállalkozások kísérőjeként. Childe és követői már megalíth „misszionáriusok”-ról beszélnek Európa hajdankorában,¹⁸ e felfogást azonban nem mindenki osztja. A hellenizmus idejéről ismerünk tudatos ideológia-terjesztést, és ez valószínűleg korábban is megtalálható volt, mégis érdemes volna korai felbukkanásait külön összegezni és rendszerezni. Ez a folklór létrejöttének egyik társadalmi-történeti indikátora lehet.

9.3. Az *osztálytársadalmak* kialakulásakor ketté válik az addig egyöntetű kultúra: létrejön a hivatásos művészet, tudomány, jog, vallás stb., más oldalról pedig ennek folklór jellegű változata. Ez a folklór hagyományozódik a továbbiakban, átvéve egyes további vonásokat a hivatásos kultúrától, maga is átadva annak másokat. Ami azonban a kialakulás pillanatát illeti, ekkor mi lehet a folklórban és a nem-folklórban? E teoretikus kérdésre könnyű válaszolni: *ugyanaz*, az őstársadalmak még differenciálatlan kultúrája. Éppen a hivatásos kultúra önállósodása teszi lehetővé, hogy itt valamiféle különbség kialakuljon, majd állandósuljon. Az *új* a különböző az első osztálytársadalmak nem-folklórja és folklórja között. Ez az új már csak ritkán, akkor is áttételes módon kerül be a folklórhoz. Azt mondhatjuk, minél régebbre megyünk vissza az osztálytársadalmak történetében, annál kisebb a különbség folklór és nem-folklór között, hogy aztán végül az őstársadalmakban ezt a különbséget egyáltalán ne is találjuk meg.

¹⁸ Magyarul CHILDE, V. GORDON: Az európai társadalom őstörténete. Bp. 1962. különösen 124–149.

Ez a körülmény az oka annak, hogy bárminek eredetét vizsgálja a filológia vagy a társadalomtörténet, ha kellő régiségű adatra talál, eljut az „antik folklór”, sőt akár az „ösköltészet” kategóriájáig is.

9.4. Természetesen akkor, amikor létrejön nem-folklór és folklór differenciálódása, ez a folyamat meghatározza a folklór sajátosságát is. Mi ennek a folyamatnak csak egyik oldalát ismerjük – úgy-amennyire. A hivatásos művészet új vonásokkal gyarapszik, megjelennek az első alkotók, megjelenik az ideológia és az ideológiai monopólium, valamint az ideológiai elnyomás. Mindez a folklórt háttérbe szorítja, az új formákat állítja előtérbe. Ez a legfontosabb folyamat. Nyilván már az őstársadalmak sem kedvelték a „szabadgondolkodókat”, „eretnekeket” és mindenfajta „ős-szkeptikusokat”. De a másik gondolatrendszer híveinek üldözése az osztálytársadalmak egyik első találmánya. Ez az elutasítás, megvetés, elnyomás és tilalom együttesen jelentkezik. Ugyanakkor megjelenik azonban egy másik attitűd is: a különbözőség nosztalgikus felismerése, a másik kultúra idealizálása. Nemcsak a széltében ismert aranykor-mitoszok szólnak arról, hogy az osztálytársadalmak és a hivatásos kultúra létrejötte előtt milyen jó is volt minden, hanem az összes folklór feljegyzés ebből az attitűdből táplálkozik: a különbözőt éppen különbsége miatt kell megragadni. Ezzel kapcsolatban még egy igen fontos körülményről sem feledkezhetünk meg.

9.5. A hivatásos művészet és kultúra kialakulása elválaszthatatlan az *írás* létrejöttétől. Ma már tudjuk, hogy ez egyszerre volt gazdasági szükségesség is ideológiai **találmány**. Az írásbeliség más dimenziót adott a tradíciónak: megfosztotta azt közvetlen és személyhez kötött jellegétől, és hivatalossá, egzszermind „hideggé” tette azt. Ebben a környezetben a hagyományozás és a hagyományok korábban megszokott formái a folklórban élnek tovább, és amikor a hivatásos kultúra a maga „őskori”, „őstársadalmi” előzményei iránt érez nosztalgiát, ezt kettős okból is a folklórban találja meg. Egyrészt maga már eltépte a hagyományozás hagyományos láncait, magának ez a múltja már történeti múlt, másrészt a folklórban nemcsak típusában él tovább a korábbi kultúra, hanem annak hagyományozása, élete, funkciója is arra hasonlít. Sokat foglalkozott már a kutatás azzal, hogy értelmezze azokat a kijelentéseket, amelyek például az írás és az írásbeliség feltalálása után rögtön arról filozofálnak, hogy az „igazi bölcsesség” a korábbi szakaszban a parasztnál található meg – ezzel egyszerre ugyanazok a dokumentumok következetesen hangsúlyozzák az új kultúra, köztük az írás fontosságát.¹⁹ Ennek a kettősségnek a következtében az osztálytársadalmak uralkodó kultúrájának képviselője a saját múltját keresi, és megtalálja a saját korszakának folklórját. A görög hőskort a folklorisztikus homéroszi epika, a görög mitológiát a folklorisztikus hésziadoszi mitológia, a görög filozófia kezdetét a mítoszokkal dolgozó platóni dialógusok adják. Itt bukkan fel a görög folklór: áttételesen, a hivatásos művészetben, de valahogy mégsem annak részeként, inkább valamilyen zárványban.

9.6. Arról most nem lehet részletesen beszélnünk, hogyan él tovább éppen ez az összetett hagyomány a feudalizmus korában és később, létrehozván legalábbis az európai folklórnak azt az alaprétegét, amely a maga kétarcúságában is alighanem az egyik legfontosabb összetevője minden későbbi nemzeti tudatnak, művészeti érzéknek, és az ezekre vonatkozó vizsgálatoknak egyaránt.

¹⁹ Erről nálunk először VOIGT VILMOS: A folklór esztétikájához. Bp. 1972. 92–94.

10. A mondottak több irányban is továbbgondolandók, és voltaképpen ez a konkrét részletező munka adja majd az ókori folklór tartalmi definícióját. Ezzel kapcsolatban a következő főbb kutatási területekre utalhatunk.

10.1. Legújabban nálunk is felbukkant az *újrégészet* kategóriája és néhány legfontosabb elmélete.²⁰ Ebben számunkra nemcsak néhány datálási kérdés tanulságos, amelyek segítségével éppen az antiknál korábbi európai régészeti kultúrák datálásával, és datálásának társadalomtörténeti módszereivel kapcsolatban történt számos olyan felismerés, amelyek teljesen átalakíthatják Európa őstörténetének korszakolását. Ezen túlmenően az elméleti elgondolások is igen tanulságosak: a társadalmi-történeti szemlélet itt konkrét statisztikai és demográfiai, ökológiai módszerekben nyilvánul meg. Ma még igen nehéz megítélni, mi lesz maradandó az újrégészet ma viharos (tudományos és paratudományos) népszerűsítőinek gondolataiból. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a korábbi felfogáshoz képest a neolitikumig eljutó fejlődésben sokkal több helyi kezdeményezést, lokális típust tételezhetünk fel. Európa neolit műveltségének első fokozataiig nem volt olyan gyámoltalan tanítványa a Közel-Keletnek, aki mindent máshonnan kellett volna, hogy átvegyen. Ugyanakkor ez a felismerés arra is elvezet, hogy a „második” neolitik forradalom eseményeit, vagyis a városállamok kialakulását, vagyis az ókori nagy kultúrák kialakulását továbbra is a Közel-Kelethez kössük, és nagyarányú, döntő változásnak tekintsük.²¹ Ez az utóbbi változás pedig éppen az, amely a fenti értelemben a folklór megjelenését okozta. Úgy látszik, az újrégészet hihető eredményeinek felhasználásával az eddiginél pontosabban tudjuk körülírni az európai folklór létrejöttének körülményeit.

10.2. Az antik folklór kulcskérdése volt mindig a *rabszolgák*, és az ókori társadalmak „alapvető osztályellentétének” kutatása. Anélkül, hogy utalnánk arra a hatalmas történeti-társadalomtörténeti szakirodalomra, amelynek szerzői ezzel a témával foglalkoztak, csak azt jegyezzük meg, hogy a témával kapcsolatban maguknak a marxizmus klasszikusainak sem volt változatlan és egyértelmű véleménye. A lappangó viták és nézetkülönbségek újabban határozott formában jelentek meg. A 60-as évek végétől folyik az *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* hasábjain az ún. ős- és korai történeti periodizációs vita,²² amelyben eddig igen sok és különböző nézet hangzott el, és ezekből nehéz is egységes, vagy végleges megoldást találni, annyi azonban nyilvánvaló, hogy sok újszerű gondolat bukkant fel. Heinz Kreissig tézisei szerint az antik társadalom nem jellemezhető a „rabszolgatartás” kategóriájával. Az úgynevezett ázsiai és antik termelési mód több ponton különbözik egymástól, és helyesebb a következő fokozatokat megkülönböztetni: őstársadalomban törzsi közösség – ebből kifejlődik a „keleti despotizmus” – amelynek új formája alakul ki a hellenizmus korában, amikor is a görög polis bizonyos intézményeinek keletre jutásával a korábbi tulajdonosok, a templom és a város

²⁰ Legismertebb összegezésük RENFREW, Colin: *Before Civilization*. London, 1973. (Új kiadása, Harmondsworth, 1976.) Nálunk az új kutatás néhány szempontját bemutatta VEKERDI LÁSZLÓ: *Újrégészet. Valóság* 19 (1976) 11. szám november, 26–41.

²¹ Néprajzi szempontból még mindig a legjobb áttekintést adja e kérdéskör különböző aspektusairól BRAIDWOOD, ROBERT J.–WILLEY, GORDON R. (ed.): *Courses Toward Urban Life: Archaeological Considerations of Some Cultural Alternates*. Chicago 1962.

²² A máig sem lezárult, inkább állandó rovattá vált vita kezdete: Die Ur- und Frühgeschichte und das Problem der historischen Periodisierung. Vorbemerkungen von GÜNTER GUHR–KARL–HEINZ OTTO–HEINZ GRÜNERT. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 9 (1968) 31–44.

most birtokosokká válnak – a római társadalomban a kolonusi intézmény alakul ki, és legvégül ez fejlődik tovább a nyugat-európai és bizánci társadalmakban a feudalizmus kategóriájává.²³ Ezt a felfogást támadták azért, mivel nem veszi figyelembe a konkrét társadalmi-történeti tényezőket, sőt Horst Dieter azt is megfogalmazta,²⁴ hogy ez az új felfogás nem adja az antik formáció pontos leírását. A vitából egy megállapítás mégis levonható: a rabszolgaságnak általános intézménynek tekintése, és ezzel egyszerre az antik társadalmak összes vonását csak a „rabszolgatartásra” visszavezetése tovább nem érdemes. Szaktudósok mindig felhívták a figyelmet például a mezopotámiai társadalomfejlődés nem-rabszolgatartó vonásaira, az új a mostani vitában csak az, hogy itt marxológiai és formációelméleti szinten jelentkezett ez a felismerés.

10.3. A marxista folklór-történet képviselői – mint mindenütt, így nálunk is – elsősorban a rabszolgák hagyományában látták a folklór antik formájának megnyilvánulását.²⁵ Noha konkrét munkáikban mind a magyar, mind a külföldi marxista ókortudósok ennél sokkal szélesebb körben fogták fel az antik „folklór” fogalmát²⁶ teoretikusan a rabszolgák szokásaira, munkadalokra, legfeljebb még a törzsi társadalomból megmaradt formákra (pl. avatás) utaltak, ha az antik folklórra fő példákat kerestek. Az új társadalomtörténeti elgondolások ezt az ellentmondást egyszer s mindenkorra feloldják – mégpedig szinte attól függetlenül, melyik vitapartnernek adunk igazat – az ókori társadalmak bonyolult, helyileg is különböző *teljes* képét kell adni, és mindezt bekapcsolni az ókori folklór tartalmi leírásába. Ezt vázoltuk a korábbiakban mi is.

11. Külön feladat lenne bemutatni e felismerés fényében az ókori folklór különböző változatait, térben, időben, történeti korszakokban egyaránt. Amíg a korábbi, monolitikus társadalomtörténeti magyarázatban minden kivétel nehézséget jelentett a kutató számára, az új elgondolás szemében ezek éppen a jelentős tendenciák. Az időbeni határok kérdése is tüzetesen vizsgálendő. Azt is hozzátehetjük ehhez, hogy az új megoldás a korábbinál értelmezhetőbb képet ad mind a feudalizmus-kori folklórban folytatódás, mint az ázsiai formációkból való kialakulás kérdéseit illetően. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak a feudalizmus folklóráját kell külön és tüzetesen megvizsgáljunk, hanem a fent vázolt kép önmagában még nem ad választ arra, volt-e egyáltalán folklór az ázsiai termelési mód idején, és ha igen, azt milyennek nevezhetjük. Ez egy külön, fontos, folklór-történetileg kardinális jelentőségű kutatási téma, amelyről eddig legfeljebb világ-történeti sémák és helyi gyűjtések előszavai szólnak: egyszóval a két pólus közti köztes terület, a témakör részletes kidolgozása meglehetősen elhanyagolt. Az említettek értelmében azonban e témakör megvizsgálása sem látszik reménytelen feladatnak.

²³ KREISSIG, HEINZ: Zwei Produktionsweisen, „die der kapitalistischen vorhergehen”. Thesen. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 10 (1969) 361–368.

²⁴ DIETER, HORST: Die „Antike” – eine eigenständige ökonomische Gesellschaftsformation? *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 11 (1970) 79–94.

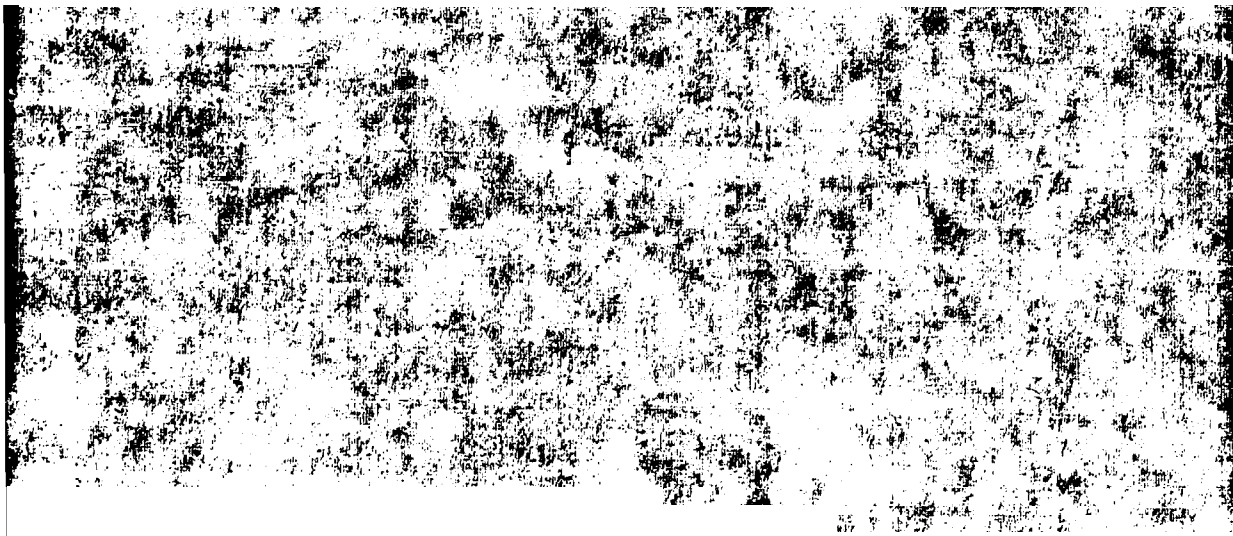
²⁵ L. például TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE tanulmányait Hésziodosz és Homérosz témáiról összegezve: *Vallástörténeti tanulmányok*. (2. bővített kiadás). Bp. 1960. Elvi megfogalmazás: 103.

²⁶ Csak a magyar művek közül jellemzően ilyenek Marót Károly különböző tanulmányai. Ezeket nem összegezi, hanem újrainterpretálja MARÓT KÁROLY: *A görög irodalom kezdetei*. Bp. 1956. különösen 35–48.

12. Végül még egy szempont: különösen folkloristák szokása volt, hogy az antik folklórt *izolált* jelenségeknek véljék: egy-egy motívum vagy szüzsé előfordulását, továbbélését tekinték az antikvítás és a folklór kapcsolatai bizonyítékának. Mi éppen ellenkezőleg, a nagy, összefüggő jelenségcsoportokat, műfajokat és stílusokat tartunk az antik folklórhoz tartozó jelenségeknek. Hegel a „szimbolikus” és „klasszikus” művészeti formáról beszél, Frejdenberg „a műfaj és szüzsé” folklóriját tartja antik folklórnak, általában elhangzott a mítosz központi rendező elvként felfogása; és Homérosz, mint a legrégebb és legjobb eposz, vagy a görög tragédia és komédia, mint a legrégebb és legjobb dráma – mi e nagy jelenségekben látjuk az ókori folklór megnyilvánulását. Nem Homérosz egész műve folklór, ez már irodalom a javából.²⁷ De a kialakulás, és még a kész műben is a korábbi differenciálatlan társadalom felé mutató attitűd – ez az, amit antik folklórnak nevezünk. Ha elfogadjuk ezt a nézetet, azt mondhatjuk, az ókori műveltség egyik legjelentősebb vonása az, amit irányultságában ókori folklórnak nevezhetünk.²⁸

²⁷E kérdés tudománytörténeti áttekintése nem készült még el. Az idézett gondolatok egy része közismert. Sajnos, például Frejdenberg idevágó előadásait még nem publikálták. (Időközben egy kötet megjelent: ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М.: Миф и литература древности. Москва, 1978.) A mítoszról, az eposzról és a szóbeliségről nagy távlatú áttekintést adtak egy tanulmánykötetben: АВЕРИНЦЕВ, С. С.–ГРИНЦЕР, П. А.–РИФТИН, Б. Л.–СЕМАНОВ, В. И.: Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. Москва, 1971. A mítoszokról Meletyinszkij művei remélhetőleg magyarázatra is áttekintést adnak majd. Időközben megjelent: МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.: Поэтика мифа. Москва, 1976.

²⁸E téma kidolgozása akár külön monográfiát igényelne. Itt köszönöm meg előadásom vitájában Harmatta János, Ritoók Zsigmond, Tegye Imre és a vitavezető Borzsák István megjegyzéseit.

TÖRÖK LÁSZLÓ

A MEROITIKUS NÚBIA GAZDASÁGI HIVATALAI ÉS HIVATALNOKAI

(TANULMÁNYOK A MEROITIKUS NÚBIA ADMINISZTRÁCIÓJÁHOZ III*)

Bevezető megjegyzés

Az egyre élénkülő Meroe-kutatásban fontos állomást jeleztek azok az előadások¹ s a nyomukban keletkezett viták,² melyek az ókori meroitikus királyság gazdasági-társadalmi szerkezetét igyekeztek megközelíteni. Bár a megközelítések fő célja az eddig ismert – s az UNESCO-kampány eredményeként ugyancsak megszorodott – adatanyag rendszerezése volt,³ egy hipotézis markáns körvonalait rajzolták ki: milyenek „kelltek lennie” a meroitikus gazdaság szerkezetének. Mielőtt e hipotézis – mint ahogyan ez általában történni szokott – visszahatna a részletek feltárására és értelmezésére, hasznosnak tűnik alaposabban is áttekintenünk, milyen gazdaságtörténeti adatok találhatók *magukban a meroitikus feliratokban*, ugyanis ezeknek tanúságait még távolról sem merítettük ki.⁴

A következő lapokon az olvasó azoknak a címeknek mintegy ötven előfordulását találhatja, melyeknek nagyobb részét már Griffith azonosította. Gazdasági természetüket, ha már maga a cím szó szerinti jelentése nem bizonyítja, kontextusuk alapján vélelmezhetőnek. A meroitikus szöveghelyek⁵ katalógusát démotikus követ- és zarándokfeliratok témánkhoz kapcsolódó részleteivel⁶ egészítettem ki. Remélem, nemcsak a kommentárok, hanem maga az adattári anyag is, ha nem is avul el teljesen, de megszorodik és árnyaltabb konklúziókra vezet a közeli jövőben.

*A tanulmány első és második része: *Inquiries into the Administration of Meroitic Nubia: I. pešto, rp^ci and pelmoš*, II. The reorganization at the end of the 3rd century and King Yesboheamani. *Orientalia* 46 (1977) 34–50; és magyar nyelven a következő könyv 1. fejezete: Meroe és Núbia a 2–7. században. Régészeti tanulmányok. Az ELTE Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai 20. Budapest 1977. Jelen tanulmány kéziratát 1976-ban zártam le. Időközben íródott könyvem: *Economic Offices and Officials in Meroitic Nubia (Studia Aegyptiaca V.)*, Budapest 1979, részben az alábbi forráselemzésekre támaszkodik.

¹ADAMS: *Meroitic North and South. A Study in Cultural Contrasts*. Berlin, Humboldt-Universität, September 1971. – MILLET; *Social and Political Organisation in Meroe. Journées Internationales d'Etudes Meroitiques*, Paris, 10–13 Juillet 1973. – ADAMS: *Ecology and Economy in the Empire of Kush. Journées Internationales d'Etudes Meroitiques*, Paris, 10–13 Juillet 1973.

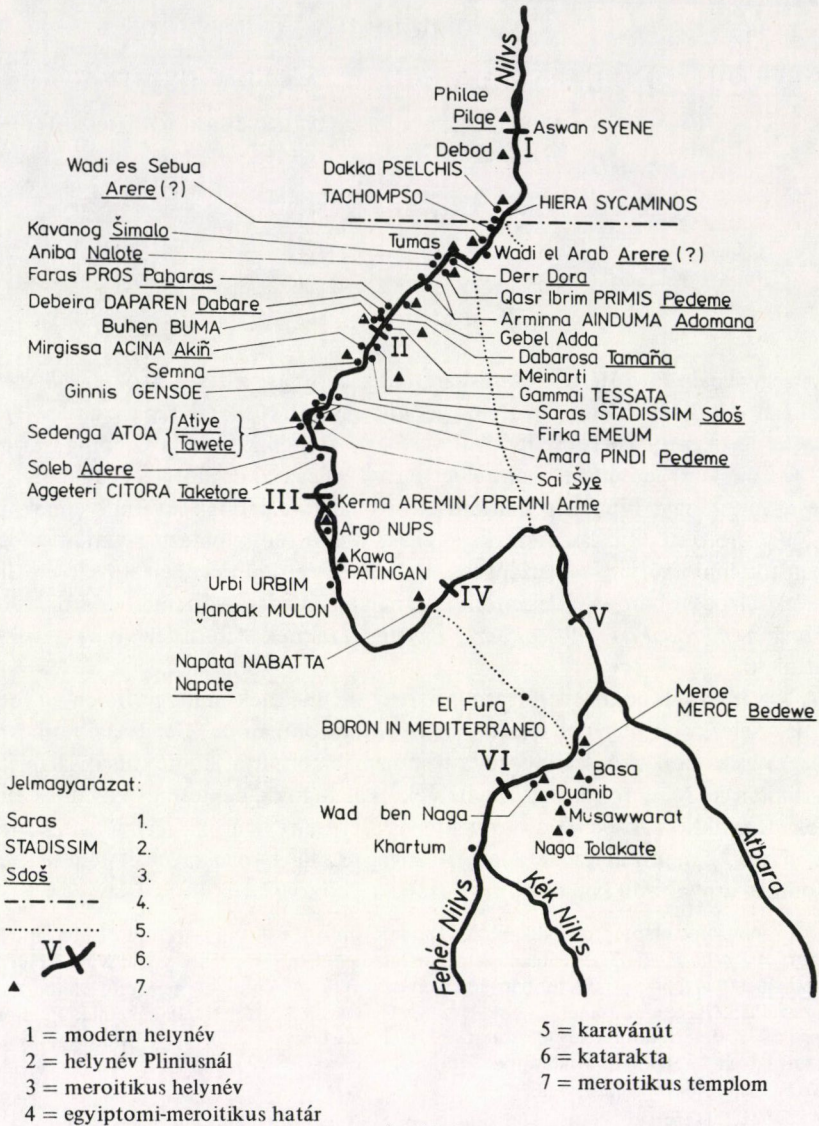
²W. Y. ADAMS: *Meroitic North and South. A Study in Cultural Contrasts, with Comments by A. J. ARKELL, J. DESANGES, B. G. HAYCOCK et al.* *Meroitica* 2 (1976); a további vita publikációja még sajtó alatt a *Meroitica* 3. kötetében.

³ADAMS, *Ecology* if.

⁴Cp. HAYCOCK LPh, HAYCOCK, *Meroitica*.

⁵A meroitikus szövegeket a *Répertoire d'Epigraphie Meroitique*, Paris (= REM) 1975-ben lezárt gyűjteménye alapján adom. A REM és Indexei rendelkezésre bocsátásáért Prof. J. LECLANT-nak és Dr. M. HAINSWORTH-nak vagyok lekötözve.

⁶Alapul GRIFFITH szövegkiadását s fordításait vettem (GRIFFITH DG).

1. térkép

Mivel egy ország gazdasági adminisztrációját anélkül, hogy földrajzi vonatkozásaival – a birtokközpontok, a gazdasági tisztviselők székhelyei elhelyezkedésével – tisztában lennénk, lehetetlen megközelíteni, igyekeztem a helynevek vizsgálatának megfelelő súlyt adni. Ebben nagy segítséget jelentett az a rezümé, melyet K.-H. Priese tett közzé a Plinius *Nat. hist.* VI-ban s egyébütt fennmaradt ókori núbiai helynevekkel foglalkozó munkájából.⁷ (L. 1. térkép.)

⁷PRIESE EAZ Kap. 3.: Das „äthiopische“ Niltal vom Dodekaschoinos bis Meroe bei Bion und Juba (Veröffentlichung vorgesehen in: Meroitica), pp. 319–325; cp. *Id.*: Das „äthiopische“ Niltal bei

A titulusok értékelésekor abból a feltételezésből indulunk ki, hogy valós funkciókat fednek. Ezzel szembe lehetne szegezni, hogy nagy részük lehetett formális is. Merőben honorifikus jellegük mellett érvelhetnénk a meroitikus társadalom konzervativizmusára hivatkozva –, vagy azzal, hogy e címek zöme Egyiptomból kölcsönzött: tehát magyarázhatja őket pusztán sznobizmus is. Csakhogy semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a meroitikus Nubiában léteznie *kellett* egy működőképes gazdasági adminisztrációnak, ez létfeltétel volt ott is – s ennek tisztviselőit másutt, mint e címek hordozóinak személyében, nem kereshetjük. Természetesen cím és cím között nemcsak hierarchikus különbségek vannak,⁸ hanem realitásuk is igen különböző lehetett. De ez utóbbi különbségek feltárásától nagyon messze vagyunk még – jobban dokumentált társadalmak esetében sem egyszerű feladat az ilyen.

A munka alapvető nehézségét – a nyelv problémája – felesleges külön is hangsúlyozni; meg kell azonban említeni két további nehézséget. Egyik a meroitikus paleográfia kidolgozatlanlaga: ennek következtében adataink jó részét szükségtelenül is irreálisan általánosítani vagyunk kénytelenek.⁹ Változási, fejlődési tendenciákat és folyamatokat ritkán s csak hipotetikusan vagyunk képesek megállapítani. Annyi bizonyos, hogy az adatok zöme a 3. századból s a 4. elejéről való. Vajon azt jelenti-e ez, hogy Nubia adminisztrációja ekkor fejlődött ki? Aligha hihető.¹⁰ A *pešto*-i hivatal létéről már 1. századi adatunk is van,¹¹ s bizonyos, hogy Nubia településeinek s templomainak gazdasági élete az 1–2. századokban sem folyhatott helyi gazdasági hivatalok és hivatalnokok nélkül.¹² Noha az adminisztráció ekkor bizonyonnyal egyszerűbb s összpontosítottabb volt, feliratos nyomainak hiányát mégis elsősorban a feliratállítás szokásának későbbi kibontakozása magyarázza.

Bion und Juba (Arbeitsbericht), in: K. Michalowski (red.): Nubia. Récentes recherches. Varsovie 1975 108–110. – Priese tanulmánya kétségkívül döntő érveket szolgáltat amellett, hogy a núbiai Nílusvölgyben a Ptolemaios-korban is viszonylag sűrű településhálózat létezett. Témánkhoz itt nem tartozik az alsó-núbiai meroitikus megtelepedés kezdeteinek kérdése, így csak megjegyzem, hogy Adams ismételt hangoztatott véleménye, miszerint „the itineraries of Bion and Juba were compiled at a such remote second hand, from original sources which are now lost to us, that I think we can hardly consider them as legitimate evidence of settlement in Lower Nubia” (ADAMS, *Meroitica* 2134.), tartathatlan. A PLINIUS Nat. hist. VI-ban feljegyzett itinerariumokról a modern történeti földrajzkutatás merőben más véleményen van. L. legutóbb: R. K. SHERK: Roman Geographical Exploration and Military Maps. *ANRW* 11/1. Berlin–New York 1974 534–562; különösen 540 f.

⁸ A címek értékelésében HINTZE, Struktur-ja után a következő döntő előrelépés MILLET párisi előadása volt: MILLET, Organisation. – A cursus honorumok értékeléséhez cp. még TÖRÖK ÄuK.

⁹ HINTZE, Studien éppen a 3. századi feliratok paleográfiai kérdéseit volt kénytelen elhanyagolni. Sajnos PRIESE, *Meroitica* sem vitte tovább a paleográfia vizsgálatát.

¹⁰ Cp. Haycock alapvető munkáival: HAYCOCK, Landmarks; HAYCOCK LPh; továbbá I. TÖRÖK, Inquiries. – Érdekes szempontokat vet fel I. HOFMANN: Der Feldzug des C. Petronius nach Nubien und seine Bedeutung für die meroitische Chronologie. Antrittsvorlesung vor dem Fachbereich Orientalistik der Universität Hamburg, 20. Nov. 1973. Az előadás kéziratát Dr. Hofmann nagylelkűsége révén ismerem.

¹¹ Cp. TÖRÖK, Inquiries.

¹² *Ibid.*, 1. még HAYCOCK, *Meroitica*. – Nem értek egyet azzal a képpel, melyet W. Y. ADAMS: Sacred and Secular Politics in Ancient Nubia. *World Archaeology* 6 (1974) 39–51, rajzol. Néhány fenntartásomra már kitértem korábban, I. TÖRÖK, *Meroitica*. A magam elképzelését előkészületben levő tanulmányomban szeretném kifejtetni: L. TÖRÖK: Priests and Temples in Meroitic Nubia.

A másik – s valószínűleg igazán soha át nem hidalható – nehézség abból adódik, hogy felirataink nem utalnak a bennük leírt személyek *életkorára*. Márpedig enélkül, különösen sírfeliratok esetében (s adataink zöme sírszövegből való) az „előkelőség”, a „karrier” fogalma nagyon relatív. Ha hercegi rokonokkal dicsekvő személyek az ideális *cursus honorum* valamely alsó fokán állva jelennek meg előttünk, nincsen olyan indexünk, melynek segítségével eldönthetnénk: fiatalon halt-e meg az illető s címe a legragyogóbb pályakezdetet fejezi ki; vagy öregen, sikertelenül, kegyvesztetten, mélyen osztálya normái alatti karrier után. Vagy esetleg a társadalmi szerkezet mechanizmusa rejlik a látszólag azonos adottságokkal rendelkezők végtelenen eltérő karrierjei mögött? A születés szabta meg a pályát, vagy sem? Nem tudjuk, csak sejtethetjük, mert nem látjuk, milyen funkciókhoz milyen életkorátalagok tartoznak, nem látjuk, ki volt elsősülött s ki nem. E nehézségből következik, hogy szabálytalannak, inhomogénnek tekintünk cím-együtteseket, melyek pedig esetleg éppen egyazon „budget” ranglétrái; jelentéktelennek találunk személyeket, akik pedig esetleg kivételesen fiatalon jutottak hivatalhoz – de meg is haltak még ifjan, és így tovább. Végső soron a felső hivatalnokréteg struktúrájáról alkotott elképzelésünk hipotézisek láncolata, melynek egyes szemeit csak lazán kötik össze többé-kevésbé egzakt adatok. Ha az alábbi adatokból össze is áll tehát valamilyen kép, az csak azt mutathatja, milyen adminisztratív adottságok voltak jelen a 3. századi núbiai gazdasági életben – azt már nem, hogy ez az adminisztráció jól, közepesen vagy inkább rosszul működött-e.

I. *arbtke/arbetke*

A címet Griffith azonosította a démotikus *'rbtgcye / 'rbtngyc* = „keeper of the artaba” (Kornmesser) kifejezéssel.¹³ Mint a (7) példából kitűnik, az *arbtke* „gabonát gyűjt”, vagyis adószedő –, a cím hordozóinak társadalmi állása minden esetben olyan, hogy csakis adóügyi *főhivatalnokoknak* tarthatjuk őket.

1. REM 1020 = EK 25. Cem. 157, tomb 1, El Malki. *Awedeqrar arbtke pešto-li-s = a pešto* gabonamérője. *Awedeqrar* még egy címmel rendelkezik: *mdek Mnpte-s, i. e.* a Napata-i Amon egy szentélyének papja. Feltüntetett *-mde*-rokonai¹⁴ is papok: két *ššor = iepoyrapμμαρεὺς* s Amanap egy *ant*-ja = prófétája.¹⁵ Családjának papi műveltsége hihetőleg összefügg az ő – írnokei s matematikai ismereteket igénylő – feladatával.

Az alább következő (11 sz.) példa egy környékbeli temetőből való sírkő, egy ugyancsak a *pešto* birtokán működő Amanap-pap említésével; ez utóbbi felirat a szentély helyét is megadja: *Arere*. Mint látni fogjuk, az *arere*-i szentély a feliratok lelőhelyének közelében volt. Feltehetjük tehát, hogy az *arere*-i Amanap-templom papjai egyszersmind az állami adó adminisztrációjában is működtek. Sajnos nem tudjuk egyértelműen el-

¹³ GRIFFITH JEA 3 23; GRIFFITH DG 288.

¹⁴ Az *mde*-rokonság lényegét illetően HINTZE MNL tanulmányában kifejtetteket, vagyis hogy nagybáty-unokaöccs kapcsolatot fejez ki, látom mérvadónak. M. F. L. MACADAM: Four Meroitic Inscriptions. JEA 36 (1950) 45; és I. HOFMANN javaslatát (HOFMANN MNL 33–40.), hogy *mde* = „patronized by” továbbra sem látom meggyőzőnek, nemcsak, mert a stemmák adatai ellene szólnak (cp. TÖRÖK AuK), hanem mert történetileg is képtelenségnek tűnik.

¹⁵ Cp. GRIFFITH Kar. 9; GRIFFITH MI II 38; MEEKS MNL 19.

dönteni a kérdést, hogy a papok ilyen irányú tevékenysége nagyobb mozgásszabadságot fejezett-e ki, vagy pedig éppen ellenkezőleg, szorosabb összefonódást állami és templomi birtokadminisztráció között? A római kori Egyiptomban ui. sokkal ritkábban látunk papot „állami birtok” adminisztrációjában – s az ilyen papok *bérlők*, saját hasznukra!¹⁶

2. REM 0292 = Kar. 92.

Lptenke arebetke Šimlo-te = *Lptenke*, *Šimlo*-i gabonamérő. – *Šimlo* Griffith szerint Qasr Ibrimmel azonos; mivel azonban utóbbi meroitikus neve kétségtelenül *Pedeme*,¹⁷ *Šimlo*-t helyesebb magával Karanog-gal azonosítanunk.¹⁸ Annál is inkább, mert a helynév tíz előfordulásából hét karanogi feliraton található – de a három kivétel (REM 0094, 1053 (?), 1090) sem hoz semmiféle ellenérvet erre az azonosításra.¹⁹

Lptenke társadalmi helyzetét pontosabbá teszi felesége, aki *Mš* papnője (*wreḥn*²⁰). *Mš* karanogi papságára cp. (13).

3. REM 1088 = Tomas, de eredetileg Karanogból, cp. REM 0321.

A más feliratokból is ismert Abratoye *pešto*-herceg titulaturájának 8. helyén *aribet[ke] Twete-li-s* áll. Bár a kifejezés második szava nem egészen egyértelmű, Hintze is földrajzi névnek vette.²¹ *Twete* azonosítására l. (5).

A titulaturában feltűnőek a papi címek: *ant Boḳḳwdik Pedeme-yos-li-s* és *ant Mnp Pedeme-te-li-s* (a 6. ill. a 7. helyen). Bennük *Pedeme* nem Qasr Ibrimmel, hanem Amarával azonos, cp. (10). A *pešto*-herceg atyja pedig *ššor* volt – mely cím mögött, akár papi, akár civil imokot fed, adminisztratív feladatkör húzódik meg.

A Ph. 317 sz. görög graffitoból tudjuk, hogy Abratoye 261-ben *pešto* volt.²² Az ő korára esik a núbiai civil és katonai hatalom egyesítése, melyről alább részletesebben is beszélni fogok.²³

4. REM 1090, 1091 = Sedeinga W. 2, 3.

Natemahar titulaturájának 4. helyén *aribet[ke] Atiye-te. Atiye*, az egyiptomi *H-t-Ty* azonos a mai Sedeingával.²⁴

Akárcsak Abratoye esetében, az *aribetke* címet itt is igen magas rangú férfiú viselte karrierje egy korábbi állomásán. Székhelye a karrier tetőpontján is *Atiye* volt (*šleqeñ Atiye-te*). Érdemes egy pillanatra elidőznünk titulaturája sorrendjénél: 1) *šleqeñ Atiye-te* 2) *womnis kroro* 3) *aḥmo Pedeme-te* 4) *aribet[ke] Atiye-te* 5) *pelmoš adb-li-s*. Ha figyelembe vesszük, hogy *Pedeme* = Amara közelségénél fogva tartozhatott *Atiye* = Sedeinga-val egyazon adminisztratív körzetbe is; továbbá azt, hogy a titulusok azonos rangfokon állnak, feltehetjük, hogy a titulatura nem *cursus honorum*, hanem egyidejűleg

¹⁶ OTTO II 191 ff., 347.

¹⁷ MILLET MNL 45.

¹⁸ Így HINTZE, Struktur [103]. A *Šimlo*-Ibrim/Karanog konfúzióra l. *ibid.* – A kérdés eldöntéséhez elegendő, azt hiszem, pusztán annyit tekintetbe venni, hogy egy sor hivatalnok mint „N *Šimlo-te*” fejezte be karrierjét s lett *Karanogban* eltemetve. – Cp. REM 0211, 0217, 0238, 0249, 0292, 0328, 0332.

¹⁹ A REM 1053-ban a *Šimlo* egy személynév része; 1090-ben pedig az elhunyt egy *mde*-rokonára vonatkozik. 0094 – a *Ḥaramadoye*-felirat – sem cáfolja a lokalizációt, igaz, nem is segíti.

²⁰ A *wrt'dhn* > *wreḥn* = „grande musicienne” azonosítás nem bizonyítható, l. MEEKS MNL 20.

²¹ HINTZE, Struktur [158].

²² BERNAND IG Philae II. No. 180.

²³ Konklúziók, aláb b. – Cp. még TÖRÖK, Inquiries.

²⁴ GRIFFITH MI II 8.

gyakorolt feladatok jegyzéke. Így különös jelentőséget kap az a körülmény is, hogy Natemahar gazdasági funkciót egyesít a *pelmoš adb-li-s* = szárazföldi generális katonai hatalmával.

Natemahar tisztségeiben egy meg nem nevezett nagybátyját²⁵ követte, aki *hrphñ Atiye-te* = *Atiye* kormányzója és *athmo Pedeme-te* (?) volt. További *-mde*-rokonai még előkelőbbek, van közöttük egy *pqr qori-s* = királyi herceg s egy *aleke Tolkte-te* = Naga-i *aleke*,²⁶ aki a REM 1091-ben még a királyi herceget is megelőzi. – A család címei között papi nincsen.²⁷

5. REM 1116 = Sedeinga W. 7.

Epitáfium töredéke, név nélkül. Bár lelőhelye alapján elképzelhető, hogy ez is Natemahar-ra vonatkozik,²⁸ a szöveg ezt az elképzelést nem támasztja alá. Rokoni kapcsolatokat tartalmaz, közöttük: *aribet[ke] Wete-te*. A „*Wete*” toponym valószínűleg a kőfaragó tévedése, helyetyle *Twete*-t kell értenünk. A (3) sz. példában már említett *Twete* további öt esetből ismert: *Woši Atw[te]* (REM 1115); *hrphñ Twete-te* (REM 1061), *aribet[ke] Twete-te-li-s* (3); *tbqo akilek dik Twete-liy-s* (REM 1088) s (5) egy további helyén: *Twete-li adb-li* (= „*Twete* földjének”?). – *Twete* nem lehetett jelentéktelen helység, ha kormányzója is volt (REM 1061). Isis-szentélyének létét bizonyítja a *Woši Atw[te]-te* invokáció. REM 1088 kivételével az összes felsorolt felirat *Atiye*-Sedeinga-ból származik; de a kivétel, REM 1088, is a környéken (*Pedeme*-Amara) betöltött feladatokat sorol fel. Az *Atiye*-i III. Amenhotep-templomot a meroitikus korban is használták, mint ez a REM 0407 (Meroe) *Woš Atiye-te Ar Atiye-te* = az *Atiye*-i Isis, az *Atiye*-i Horus invokációjából kiderül. Mármost mindezek figyelembe vétele után felvetődik: nem volt-e *Atiye*-Sedeinga másik neve *Twete*? A válasz – nagy valószínűséggel – igen; azonban a két név egyidejűségére nem tudunk magyarázatot adni, mivel egyik sem látszik egyértelműen profánnak ill. kultikusnak. Lehet, hogy csak variánsokról, s nem két különböző tövű névről van szó (cp. *Atw-te* és *Atiye-te*).

6. REM 1057 = Serra W. (Aksha) tomb No. 4.

Atqo mde-rokona: *aribet[ke]*.²⁹ Feltűnő, hogy a cím mellett közelebbi meghatározás nem áll, de ezt inkább a lapidáris fogalmazás számlájára kell írunk – nem valószínű ugyanis, hogy itt egy különösen széles hatáskörű gabonamérőről lenne szó (annak megjelölésére is inkább *aribetke qori-s* vagy valami hasonló lenne logikus).

Atqo gabonamérő-rokona azonos lehet a *-mde*-felsorolás következő tagjával, aki egy *ateqi*. Az *ateqi/atqo* cím számos felirathból ismerős.³⁰ Ha toponymhoz kapcsolódik,

²⁵ Cp. 14. j.

²⁶ *Tolakte* azonosítására l. GRIFFITH MI I 63 f.; megerősítése a musawwarati Oroszlántemplom feliratai által: F. Hintze: Die Inschriften des Löwentempels von Musawwarat es Sufra. *Abh. D. Akad. Wiss. Kl. f. Spr., Lit. u. Kunst* 1962/1. Berlin 1962 20 f.

²⁷ Natemahar feladatkörére részletesebben l. a Konklúziókat.

²⁸ A REM, Rép. Bibliographique megjegyzése. Cp. J. LECLANT: Fouilles et Travaux en Égypte et au Soudan, 1967–1968. *Orientalia* 38 (1969) 288; *Id.*: La nécropole de l'ouest à Sedeinga en Nubie soudanaise. *CRAIBL Avril–Juin 1970*, 246–276.

²⁹ *aribet-li yetmde*. A HINTZE, Struktur § 3.1.2.1 példái alapján *aribet[ke]* itt is cím, nem pedig személynév.

³⁰ REM 0129, 0256, 0259, 1057, 1090; továbbá egy publikálatlan Gebel Adda-i feliratban, l. N. B. MILLET–A. HEYLER: A Note on the Particle *be-s*. *MNL* 2 (1969) p. 4, No. 10 (GA 28, unpubl.).

akkor az *Šdos* (REM 0129, 0259). Egy *Šdos* = Saras azonosítást vet fel Prieze a Petronius-féle hadjáratban említett STADISSIM vizsgálatakor.³¹ Ugyanakkor azonban javasol egy AEDOSA (Bion „B”³²) = *Šdos* = Saras azonosítást is. Utóbbit nem fogadjuk el, mivel a Bion „B” itinerariumban AEDOSA a PRIMIS = Qasr Ibrim előtti helyen, tehát attól északra, áll, márpedig a valóságban Saras Qasr Ibrimtől jóval délre fekszik. A STADISSIM = *Šdos* = Saras megfelelés viszont kifogástalan, mivel a Petronius-hadjárat útvonala: FURUM / PHURUMIN / PHTHURIN CAMBUSIS – ATTENAM / ATTENIAM / ATHENIAM – STADISSIM, vagyis a valóságos földrajzi sorrend: Faras → Mirgissa³³ → Saras.

A meroitikus *Šdos* helynév ismerhető fel Bion „B” földrajzilag megfelelő helyén, PINDI = Amara³⁴ előtt, a SIDOP / SIDOPT / SINDOTH helynévben; továbbá – földrajzilag ugyancsak megfelelő kontextusban – Juba ZOTON helynévében.

Nem lehetetlen tehát, hogy az *atqi/atqo* cím speciális funkciót jelez, mely a 2. zuhataghoz kapcsolódó – Sarasban elhelyezett – belső vámhatárral³⁵ függ össze. Ez esetben *Atqo* rokona nem egy földbirtok adminisztrációjában működő gabonamérő lehetett, hanem vámtisztviselő.

7. Ph. 417.

Tami *rbtg^cye n Š* = Isis gabonamérőjének felirata, melyben beszámol 253-ban³⁶ befejezett tizenhárom évi philaei tevékenységéről. A felirat első két sora megvilágítja, mit kell értenünk Isis gabonamérőjének feladata alatt: „I spent ten years as *rbtg^ce* begging (?) for the temple of Isis with the great bushel, without having changed measure . . .”³⁷ – A tizedik évben Tami Bekemete, akkor³⁸ „strategus of the water” *dem. mr mš^ce n p mw = mer. pelmoš ato-li-s*³⁹ parancsára északra ment, „to the place (?) of the dux”, mivel „the men of Elephantine having come up”. Ekkor a dux vele együtt Syene-be (Aswan) jön, ahol – mint Tami mondja – „examined me and did the right to Isis and hastened after the men of Elephantine, saying ‘Go not to the Abaton,’” (11. 4–5.).

Érdemes elidőznünk a szöveg *fwkse = dux* kifejezésénél. A cím a 3. sz. közepén valamilyen (harcoló) csapattest parancsnokát jelöli.⁴⁰ Gilliam figyelmeztet azonban arra, hogy a 3. sz. közepi egyiptomi *duces* címe mögött ennél lényegesen jelentősebb katonai hatáskör is húzódhat meg. Így 240/41–242 között szerepel egy bizonyos

³¹ PRIESE EAZ 321, 322.

³² A következőkben Bion „A” itinerariumnak nevezem a PLINIUS NH VI 29 (35)-ben elsőként adott Bion-féle jegyzéket, ez a Nílus keleti partjára vonatkozik. A Juba-jegyzék után adott, a nyugati part helyneveit tartalmazó Bion-féle itinerarium: Bion „B”. A *Mayhoff*-féle kiadást használtam, Leipzig 1906, lib. VI 29 (35) 178–179, ill. 180, pp. 503 f. ill. 505 f.

³³ Iken = „fortress” azonosításának nehézségeire cp. EMERY, *Nubia 148, 157*. – *Mirgissa – Iken* azonosságára I. J. VERCOUTTER et al.: *Mirgissa I. Paris 1970 5 ff.* – Cp. PRIESE EAZ 322.

³⁴ PRIESE EAZ 323.

³⁵ A belső vámhatárt a meroitikus korban természetesen csak tentatív helyezhetjük Saras környékére. – A későbbi, keresztény kori belső vámhatár a mai Aksha táján lehetett (ez volt az Ibn Selim által említett „Upper Maqs”). ADAMS, *Nubia Ch. 15, 15 f.* (A Prof. ADAMS által lekötölező szívességgel rendelkezésemre bocsátott kéziratban); cp. még TÖRÖK, Money.

³⁶ A keltezésre l. GRIFFITH DG 119 ff.

³⁷ Az angol fordítások GRIFFITH DG után.

³⁸ Később, a 260 években, *pešto*.

³⁹ GRIFFITH DG Index s. v.

⁴⁰ *Seeck*: „Dux” in: PWRE V/2 coll. 1869–1875, col. 1869.

C. Domitius Philippus, aki *λαμπρότατος στρατηλάτης* azaz *vir clarissimus, dux*.⁴¹ Gilliam a Gordianus által kreált újfajta *dux*-ban a majdani (Diocletianus-féle) változtatások előjelét látja, mivel úgy véli, hogy ebben az időben konkrét katonai ok még nem indokolta a katonai és a közigazgatási hatalom ilyenszerű szétválasztását. Igaz, a 240-es években valóban nem tűnik még a blemmyes veszedelmesnek – majd csak Decius alatt válik a déli határvédelem fő problémájává⁴² –, a Ph. 417 alapján azonban joggal hihető, hogy a meroitikus expanzió viszont nagy feladatot állított Egyiptom déli határának védelme elé. A szövegben említett *dux* eléggé valószínűen hasonló feladatkörrel rendelkezik és hasonló rangú, mint C. Domitius Philippus volt; s a szövegből arra következtethetünk, hogy hatalma a déli határövezetre terjed ki.

A Tami által feljegyzett hadi eseményekben a más forrásból is ismert Decius-kori blemmy nyugtalanságot sejtethetjük, melyhez – hihetőleg a császárváltozást követően – a felsőegyiptomiak is csatlakoznak. Haycock is így értelmezi a felirat e helyét,⁴³ keltezése – „in about 252” – azonban nem vág egybe Tami elbeszélésének időrendjével, a helyes dátum 249/50. A határ helyét illetően fontos részlet, hogy Tami *felmegy* a *dux*-hoz s *lejön* vele Syenebe: eszerint Egyiptom déli határa akkor Asszuántól *északra* volt.

A „men of Elephantine” elleni akciót követő három évet is Philaeben tölti Tami, „seeking (?) oil for the illumination of Isis and pure *kiki* (?) share (?) of bread (?) and incense (?) for the festival (?) having planted four persea-trees . . .” (11. 5–6). De tartózkodása már nem egészen önkéntes, legalábbis nem mindvégig, lévén hogy „the way to go south was not open” (1. 5). Egyéb nehézségek is adódtak: „the *ἀρχιερεύς* came south and I went to meet him in Syene and came up with him: I did not allow him to do anything whatsoever in the temple” (1. 7.) Az *ἀρχιερεύς*-t illetően a felirat egyértelmű: *ἱγῆρως*, vagyis *ἀρχιερεύς* [*Ἀλεξανδρείας καὶ Αἰγύπτου πάσης*] áll,⁴⁴ s nem *mr sn*, tehát nem arról van szó, hogy Tami a philaei szentély (elűzött?) főpapja által lett volna „megvizsgálható”.

A mondat számos érdekességet tartalmaz. Tami – ha elhisszük neki, hogy „I did not allow him . . .” (márpedig el kell hinnünk, alaptalanul nem írhatott volna ilyet éppen

⁴¹J. F. GILLIAM: Egyptian „Duces” under Gordian. *CdÉ* 36 (1961) 386–392. – Cp. R. O. FINK: Roman Military Records on Papyrus. Philol. Monographs of the American Philological Association No 26, Ann Arbor 1971 No. 20 p. 137 f. (PMich. III. 164).

⁴²Cp. G. L. CHEESMAN: The Garrison of Egypt under the Roman Empire, in: C. L. WOOLLEY–D. RANDALL-MACIVER: Karanog. The Romano–Nubian Cemetery. Philadelphia 1910, 106–114; J. LESQUIER: L’armée romaine d’Egypte, d’Auguste à Dioclétien. Le Caire 1918 33, 462 és *passim*; RITTERLING: „Legio” in: *PWRE* XII/2 coll. 1486 ff. – Cp. még: E. MARICHAL: Deux papyri latins relatifs à la administration financière de l’Egypte. *BSAF* 1964, 109–110; K. KROMER: Römische Weinstuben in Sayala (Unternubien), *Öst. Akad. Wiss. Phil.-hist. Kl. Denkschr.* 95. Wien, 1967, 118 ff., 123 ff.; DESANGES, Statut.

⁴³HAYCOCK LPh 115⁶

⁴⁴Az *archiereus*-re még mindig nagyon jól használható OTTO I 58 ff., 172 ff., II 314 f. – Az *Archiereus* és az *Idios Logos* azonosítását merveven elutasítja A. K. BOWMAN: Papyri and Roman Imperial History 1960–1975. *JRS* 66 (1976) 153–173, 163 t., főként a PVindob, G. 19793-ra hivatkozva. A nézet eredeti kifejezése: P. R. SWARNEY: The Ptolemaic and Roman *Idios Logos*. *ASP* VIII 1970, 134, ő azonban nyitva hagyta a kérdést, hogy Septimius Severus idején vagy akörül a koincidáló hivatalokat esetleg mégis egyesítették. P. J. PARSONS: Ulpianus Serenianus. *CdÉ* 49 (1974) 135–157. – a PVindob, G. 19793 alapján – csak azt tudja bizonyítani, hogy a 2. sz. 2. felében még nem egyesítették a két tisztséget.

a philaei szentély falára) – az ἀρχιερεὺς egyenrangú tárgyalópartnere. Mint ilyen, csakis a philaei Isis birtokai fölötti főhatalmat képviselheti. Kár, hogy az ἴγρως nevét nem jegyzi fel, így csak sejtethjük, hogy a P. Tebt. 418-ból ismert Julius Rufus (?) -ről van szó, aki 251/2 táján Egyiptom templomainak gazdasági főfelügyelője.⁴⁵

Tami az ἀρχιερεὺς elé megy Syenebe s onnan együtt jönnek fel Philaebe – mit jelenthet ez? Aligha egy alárendelt protokolláris gesztusát, a mondat második feléből ítélve – hanem Taminak egészen Syeneig terjedő autoritását. A dux-szal való tárgyalások menetében ugyanez a mozzanat tűnt fel!

A felirattól kitűnik tehát, hogy 240/41 és 252/53 között a philaei Isis birtokai fölött Tami, egy meroitikus alattvaló gyakorolt felügyeletet. Tevékenysége az első tíz évben zavartalannak látszik, 249/50 táján azonban háborús helyzet alakul ki. Ekkor Tami – mint Haycock írja⁴⁶ – közvetít Egyiptom s a *blemmyes* között; a magam részéről a közvetítő szerepkört nem látom ilyen világosan, annyit azonban kétségtelennek látok, hogy a dux katonai hatásköre északról Syeneig terjedt, míg délről Syeneig – azaz a Dodekaschoinos egész területén – meroitikus katonai hatalom volt jelen. Csak így értelmezhető a felirat 3. sora: „in the loth year Bekemeti the akroto, the son of the qoren, the strategus (?) of the water, sent me northward (?) while Prosome held (?) the Abaton” (a folytatást már láttuk: „the men of Elephantine having come up . . .”) A „men of Elephantine” betörését bizonyos elhárították, Tami helyzetében azonban bizonyos változás állhatott be, mely oda vezetett, hogy Egyiptom ἀρχιερεὺς-ével kell tárgyalnia. Bár a tárgyalások megerősítik philaei autoritásában, az már nem ugyanolyan korlátlan, mint korábban. Erre enged következtetni a felirat befejező mondata: „grant me favour and love before every great man at the northern court (?) and the southern court (?)” (1. 9.).

A kép – nézetem szerint – eléggé világos. Tami az első tíz évben, kb. 240/41 és 249/50 között, azért Isis gabonamérője Philaeben, mert a Dodekaschoinos – Isis földbirtoka⁴⁷ – nem egyiptomi, hanem meroitikus felségterület. 249/50 körül, a *blemmyes*-szel szövetkező felsőegyiptomiak betörései következtében, ez a hatalmi helyzet megváltozik, azonban nem oly módon s mértékben, hogy azt mondhatnánk: a Dodekaschoinos egyértelműen ismét egyiptomi felségterület.

– Erre a rendkívül érdekes történeti helyzetre az alábbiakban még további adatok is fényt fognak vetni.⁴⁸ Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a Dodekaschoinos Diocletianus előtti történetének ilyen, a hagyományostól szögesen eltérő interpretációja már Griffith-ben felüledt. Igaz, más kontextusban, s csak egy, mindennemű összefüggő vizsgálat igényétől magát távontartó megjegyzésben. A Ph. 410-ben Manitawawi és Harendotes „agent of the king of Ethiopia” címéről mondja: „ . . . it seems to imply that

⁴⁵ Julius Ruf[inus?]-ra l. PLAUMANN: „Idios Logos” in: *PWRE* IX/1 col. 903.

⁴⁶ HAYCOCK LPh 115⁶.

⁴⁷ Cp. OTTO I 272 f., ahol azonban a Dodekaschoinos területének értékelése hibás. A konfúzió oka K. SETHÉ: Dodekaschoinos, das Zwölfmeilenland an der Grenze von Ägypten und Nubien. Untersuchungen zur Gesch. u. Altertumskunde Ägyptens II. 3. – A helyes földrajzi meghatározásra l. H. KEES” Triakontaschoinos” in: *PWRE* II/12, 2377 f.

⁴⁸ Cp. még J. DESANGES: Les chasseurs d'éléphants d'Abou-Simbel. Actes du 92ème Congrès National des Sociétés Savantes 1967. Paris 1970 31–50, 40 ff.; *Id*: Statut (42 j.) 142 f. – DESANGES nézeteitől több ponton eltérnek az alábbiak.

Philae and the Dodekaschoinus were at the time subject to Ethiopia and lost to Rome".⁴⁹

(8a), (8b), (8c), (8d) = REM 0551, 553, 557, 593, Far. Ostr. 1, 3; 7; Buhen Ostr. 3.

(8a) . . . (. .) *mlewos win qere ms abelte mn arbte trodeslw 22 . . .*

(8b) *arb|te| trode[e]li tkiñ (. .) lw 0000 0000(. .)*

(8c) *qoli keñ arbte dlike tel 0000%*

(8d) *wi arbte mentel w 7*

E példák nem az *arbtke* címet, hanem a tövéül szolgáló *arbte* = artaba gabona-mértékegységet tartalmazzák. Nyilvánvalóan mind a négy osztrakon elszámolásokat tartalmaz. A farasiak valószínűleg a *pešto* hivatalába befutó termény (adó?) adminisztrációjával függnek össze; a buheni a templomi jövedelemre utalhat.⁵⁰

II. *mreperi/mrepero*

E nyolc esetből ismert címre Inge Hofmann az egyiptomi *mr pr* = jószágkormányzó (Domänenverwalter) azonosítást javasolta.⁵¹ Bár az azonosítás nem problémamentes, mivel, mint Hofmann mondja: „wäre eine form wie **l pr* zu erwarten, wie sich auch aus den sonstigen Lautentsprechungen äg. *p3mr ms* > mer. *pelmoš*; äg. *p3 mr sn* > mer. *plšn* ergibt”,⁵² előfordulásai alapján mégis garantálnak tekinthető. Elvetnünk akkor kellene, ha a *p3 mr* > *pl* változás abszolút érvénye bizonyítva lenne.

A hivatal egyiptomi ekvivalense királyi vagy templomi földbirtokok (földbirtok-egységek) előjárója, az idők folyamán változó értékű, néha igen magas rang volt.⁵³ A (11) sz. példa távoli elődje, egy anibai újbírodalmi felirat *mr pr n njw. t t s3 nswt n Kš-a*⁵⁴ a meroitikus cím őse lehet.

9. REM 1031 = Serra W. (Khartoum 5261)

A feliratban megörökített *Lphidy*e nevű hölgy *mde*-rokona volt . *re . . . mreperi ktke-s*.⁵⁵ A *ktke* = anyakirálynő⁵⁶ birtokelőjárója valószínűleg ugyanaz a személy, aki a *-mde*-felsorolásban előtte áll: egy *pqr Bedewe-te* = Meroe-i királyi herceg. Abból a tényből, hogy . . *re . . .* karrierje a meroei királyi herceg rangjáig ível fel, *mreperi ktke-s* címére nézve az következik, hogy az átfogó értelmű lehetett: hihetőleg kiterjedt az anyakirálynő valamennyi núbiai birtokára.

10. REM 1063 = Arminna W. 2.

A sírfeliraton megörökített testvérpár férfi tagja *Šhiye* két címet tüntet fel, sorrendben a második (időrendben tehát valószínűleg a korábbi): *mreperi ktke-s Dor-te*. Eltérően az előző példától, itt az anyakirálynő egy bizonyos birtokáról (birtokcsoportjáról) van szó.

⁴⁹ GRIFFITH DG 113.

⁵⁰ GRIFFITH JEA 3 22, JEA 11 220 ff.

⁵¹ HOFMANN MNL 43 f.

⁵² *Ibid.*

⁵³ W. HELCK: „Domänenverwalter” in: HELCK–OTTO, Lexikon der Ägyptologie I/7 col. 1120.

⁵⁴ HOFMANN MNL 43.

⁵⁵ A *mde*-rokonságra l. 14. j.; a különböző titulusokkal, név nélkül felsorolt *mde*-rokonoknak, mint *egyazon mde*-rokon *cursus honorum*ának értékelésére l. MILLET, Organisation; HINTZE MNL.

⁵⁶ A *ktke* = *κανδάκη* = Candace címre l. WENIG, Bemerkungen 36 ff.; HOFMANN, Studien 36 ff.

Hol volt *Dor(a)*, melyet a modern irodalom azonosnak tekint *Adere*-vel? s megállja-e helyét ez az azonosítás?

A név nem fordul elő gyakran. Mint *Dor* kétszer: REM 0269 (Karanog) és jelen példában. Nehézségek nélkül azonosítható Bion „A” ANDURA helynevével, mely Priese szerint⁵⁷ = Derr/Dirr. Az itinerariumban elfoglalt helye: ANDUMANA(S) = Arminna előtt, vagyis attól északra, az azonosítást kétségtelenné teszi. Az *Adere* toponym feltűnik a kalabshai Haramadoye-feliratban (REM 0094) s a REM 0256-ban (Karanog); *Ader* helynév ismert a solebi templomból (REM 1035). Egy *Dr* merül fel – kétszer – a Tanydamani-sztélén (REM 1044D és E). Egy vagy több helységről van-e szó? *Dor* nem azonos *Ader/Adere*-vel. Legnyomósabb érv e tekintetben REM 1035, mivel az a solebi templom falán áll, és – szemben a Répertoire javaslatával – minden valószínűség szerint az *Ader(e)*-i Amonhoz intézett invokáció: *Mnp-wo k(.) Ader-te*. Ez a felirat támasztja alá Haycock – érvek nélkül közölt – feltételezését is, hogy a REM 0256-ban szereplő *Adere* azonos Solebbel.⁵⁸ Annál is inkább, mert REM 0256 egy olyan pap sírfelirata, akinek apja *Adere*-ben volt *šmdes*, egy nagybátyja pedig előkelő hivatalnok *Atiye*-ben (= Sedeinga) és *Šdos*-ban (= Saras). Vagyis mindhárom toponym a 2. és 3. zuhatag közötti területre lokalizálható. A Haramadoye-felirat ugyancsak az *Adere* = Soleb azonosítás mellett szól. A benne kétszer feltűnő *Adere* Haycock⁵⁹ és Millet⁶⁰ szerint Haramadoye uralmának déli határát jelzi. Haycock ezért is azonosította Solebbel; Millet viszont – a belső ellentmondást nem véve észre – Derr-rel vélte azonosnak.⁶¹

Érdekes, hogy Griffith,⁶² majd Haycock⁶³ és Millet⁶⁴ egyaránt azt tételezték fel, hogy Haramadoye „reigned at Meroe or Napata; at least he worshipped the gods of that region” (Griffith); „was . . . rather a ruler of Dongola or Napata” (Haycock); *i. e.* hatalma túlterjedt feltétlenül a 3. zuhatag vidékén. Ezt éppen a feliratban szereplő helynevek cáfolják, közülük ugyanis még a Solebbel azonosítható *Adere* a legdélebbi. Királysága tehát az 1. zuhatag tájától a 3. vidékéig terjedhetett, kivált, ha a 11. 30–32 valóban, mint Millet véli, „description of the extent of Kharamadoye’s geographical rule”: „northwards as far as Salele, boundary of (the) land, southwards as far as *Adere*,⁶⁵ boundary of (the) land”.

Amennyiben a REM 1044 *Dr* toponymjára áll Priese javaslata.⁶⁶ *nrwr* (*dur*) > ANDURA > *Dr* > Dirr, akkor itt egy i. e. 2–1. századi meroitikus terjeszkedési kísérlet jelével állunk szemben.

Az arminnai felirat *Šhiye*-je tehát az anyakirálynő *Dor*-i birtokának kormányzója; e birtok a mai Dirr táján, Arminnától északra jó 50 kilométerre lehetett. A más feliratokban felmerülő *Adere* nem erre a helyre, hanem a 2. és 3. zuhatag között fekvő Solebre utal.

⁵⁷ PRIESE EAZ 321.

⁵⁸ HAYCOCK LPh 117, 118.

⁵⁹ HAYCOCK LPh 118.

⁶⁰ MILLET MNL Pl. 6, seg. 38, 49.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² GRIFFITH MI II 32.

⁶³ HAYCOCK LPh 118.

⁶⁴ MILLET MNL 34.

⁶⁵ MILLET MNL 49 és Pl. 7 seg. 49. De *Ade. le* helyett itt is – mint a felirat 22. sorában – *Adere* olvasandó.

⁶⁶ PRIESE EAZ 321.

A *mreperi ktke-s Dor-te* hivatala nem lehetett teljesen jelentéktelen, nemcsak azért, mert továbbemelkedése *ttñ qori-s* = királyi *ttñ* (a címre l. (52) – (55) ranghoz juttatta, hanem mert rokonai rangja is a legmagasabb hivatalnokrétegre utal. Rokonságában – mint *mde*-kapcsolatot – három *pešto*-herceget sorol fel név szerint, s tágabb rokonságát illetően ez áll sírkövén: *pqr-leb yetmde* = királyi hercegek rokona. Rokonságának másik aspektusa viszont papi: apja, Aboroye *ant Amni-s* = Amon prófétája,⁶⁷ s vannak *mde*-rokonai, akik *trtekes Pedemk-s-leb* = Apedemak *trtekes*-ei; *belo[lo]kē Mnp-s-leb* = Amanap *beloloke*-jei.⁶⁸ Mint látni fogjuk, papi származás, rokonság s címek általában jellemzők a *mreperi*-kre, ami a feladatuk betöltéséhez szükséges műveltséggel függhet össze.

Röviden ki kell térnünk itt a *trtekes* címre. Hat esetből ismerjük. Kétszer mint *trtekes Pedemk-s* = Apedemak *trtekes*-e (REM 1063, 1064B: Arminna W.). Kétszer a *Tketore* helynévhez kötődik: *trtekes Tketore-te* (REM 0129, Serra, cp. (9) (és 0504, Faras), egyszer pedig a *Tnte* helynévhez: *Trtekes Tnte-te* (0504, Faras). Végül egyszer egymagában áll (REM 0260, Karanog). Ugy tűnik tehát, hogy főképp Apedemak kultuszához, azon belül pedig egy *Tketore*-i templomhoz kapcsolódik. *Tketore* fekvését hozzávetőlegesen megadja REM 0129 és 0504: ugyanis a bennük felsorolt *mde*-rokonok *Šdos* = Saras-ban, *Pedeme* = PINDI(MIS) = Amara-ban,⁶⁹ *Atiye* = Sedeinga-ban és *Tketore*-ben szolgáltak. Ezen az alapon *Tketore* a 2. és 3. zuhatag közötti vidéken kereshető – s akkor minden valószínűség szerint azonos Bion „B” CITORA nevével, melyet Priese viszont a modern Aggeteri-vel azonosított.⁷⁰

11. REM 1019 = EK 26, Cem. 154, Wadi el Arab.

A feliratban megörökített *Dberiši* egy *Msmh̄ye* nevű férfi neje, aki *plšn Arere-te mrepero pešto-li-s*; i. e. λεσωυς *Arere*-ben (cp. alább (17) ff.), és a *pešto*-herceg birtok-kormányzója.

Egyértelműen nem dönthető el, hogy *Msmh̄ye* a *pešto* magánbirtokaival foglalkozott-e, vagy a *pešto*-nak mint alkirálynak volt alárendeltje, s mint ilyen, állami birtok jószágkormányzója volt-e? A *mrepero pešto-li-s* összetétel mindenestre az utóbbi lehetőség mellett szól, ha összevetjük a *qori-s*, *ktke-s* (királyi, anyakirálynői) utalással ellátott címekkel. Az (1) példával való összevetés is ezt a sejtést támasztja alá.

A *plšn* = λεσωυς = főpap címből ítélve papi férfiú. Felesége is papi csakádból származik, apja a napatai Amon *perite*-je = ügynöke (cp. (23) – (35)). Nem zárhatjuk ki – sőt, nagyon is valószínűnek kell tartanunk –, hogy két funkcióját: *mreperi* és *plšn* nem egymás után, hanem egyidejűleg gyakorolta.⁷¹ Így különösen érdekes, hol is volt *Arere*? E toponym ötször fordul elő a Répertoire-ben: korai szövegek között a Tanydamani-sztélén (REM 1044B) és a hamadabi Akinidad-feliratban (REM 1003), *Amnp Arre-s* ill. *Amni Arre-s* formában. A *-te* locativummal egy arminnai és egy Wadi el Arab-ban lelt

⁶⁷Cp. 15. j.; Amanap kilétével még foglalkozni kellene. GRIFFITH Kar. 55 (és HINTZE, Struktur 8) javaslata: Amanap = „Amon of Opet” nem látszik kielégítőnek.

⁶⁸Cp. TÖRÖK ÁuK 370 f.

⁶⁹PRIESE EAZ 323, cp. REM 0085.

⁷⁰PRIESE EAZ 323. – MILLET, Organisation 31 javaslata: „Tketore might . . . be . . . another name . . . for the Dodekaschoinos, perhaps even the Meroitic form of Takompo itself” nem áll összhangban a toponym előfordulásainak rendszerével a meroitikus feliratokban.

⁷¹Ehhez l. még TÖRÖK ÁuK 374 f.

osztrakonon (REM 1097 ill. 1016 = EK 23). (11) és e legutóbbi osztrakon alapján kínálkozik a feltevés, hogy *Arere*-t Wadi el Arab közelében kereshetjük. Olyan helyről lehet csak szó, ahol már Tanydamani korában jelentékeny Amon-szentély áll – s amely szentély, (11) tanúsága szerint, a 3–4. sz. táján is működhet. E feltételeket kitűnően kielégítheti a II. Ramses által épített Wadi es Sebua-i Ra-Harahte és Amon-templom,⁷² amelyről tudjuk, hogy Núbia krisztianizációja után keresztény templomnak is helyet adott.⁷³

12. REM 0249 = kar. 49.

Az itt megörökített *Tkr mreperi Šimlo-te* = jószágkormányzó *Šimlo*-ban. Apja, Qoqoli pap; felmenői és rokonai az előkelő *Šweyibr* főpap családjának tagjai.⁷⁴ *Šimlo* minden valószínűség szerint maga Karanog. Feltehető, hogy *Tkr* a *pešto*-herceg birtokán (vagyis hihetőleg állami birtokon) működött, mivel a *šumdes pešto-li-s* címet is viselte.⁷⁵

13. REM 0328 = Kar. 128.

Hmhr sírfelirata, aki Amon és *Mš* papságához tartozott: *mešht Mni-s šoni Mš-s*.⁷⁶ Továbbá: *mreperi Šimlo-te*.

Mš papsága illetve kultusza túlnyomórészt Karanogban lelt feliratokból ismert.⁷⁷ A kultusz középpontját így Karanogban vagy környékén képzelhetjük. Az istenség eredetéről és kilétéről a kutatás mindmáig semmi pozitívumot nem tudott megállapítani.⁷⁸ Papjainak hierarchiája hasonló az Amon/Amanap-papokéhoz,⁷⁹ sőt, feltűnő módon számos pap visel egyidejűleg Amanapnál s *Mš*-nál papi címet.⁸⁰ Ez – mint már korábban is feltételeztem⁸¹ – arra enged következtetni, hogy Amanap és *Mš* bizonyos szentélyei közös papi kollégium vezetése alatt álltak, közös gazdasági adminisztrációjuk volt. Esetleg Amon-templom körzetében levő *Mš*-kápolnáról (vagy fordítva!) is lehet szó. *Hmhr* címeinek együttese Amon és *Mš* Karanog-környéki szentélyének birtokaira vonatkozhat. (A templomi birtokokat adminisztráló papokra l. még alább is).

14. REM 0217 = Kar. 17.

Tpoħidt mreperi Šimlo-te. felirata. Igen előkelő összeköttetésekkel rendelkezik: *pqr*-ok és *pešto*-k rokona, s *mde*-rokonságban áll *Šotnkr*-ral, aki bizonytalán azonos a *Hwitror pešto mde*-rokonai között is kitüntetett helyen felsorolt *Šotnkel*-lel (l. REM 0247, továbbá 0272, 0275), aki *womnis-lh*.⁸² *Tpoħidt* emellett *mlo mr-s Nlote-te*. A

⁷²H. GAUTHIER: Le temple de Ouadi es-Seboua. Le Caire 1912; EMERY, Nubia 44, 200 f.

⁷³U. MONNERET DE VILLARD: La Nubia medioevale I. Le Caire 1935, 84 ff.; II. Tavv. XXXVII–XLII.

⁷⁴Cp. TÖRÖK ÄuK 367 ff. és App. V.

⁷⁵Cp. HINTZE, Struktur [24].

⁷⁶A címre l. TÖRÖK ÄuK 372 f.

⁷⁷L. REM Index simple s.v. *Mš*, *Mš*. – A kivételek: REM 0372 (Šablul) és 1066B (Arminna W.). – A kultusz viszonylagos régiségét igazolja *Mš* említése a Tanydamani-sztélén, REM 1044B.

⁷⁸HOFMANN, Studien 35.

⁷⁹TÖRÖK ÄuK fig. 1.

⁸⁰REM 0244, 0303, 0328.

⁸¹TÖRÖK ÄuK 374 f. és App. VII.

⁸²Cp. M. F. L. MACADAM: The Temples of Kawa I. The Inscriptions. London 1949, 137. (Index s. v.); de l. MEEKS MNL 20.

mlo-mr-s aligha valószínűs hivatali cím, mivel sosem jelenik meg *cursus honorum* részeként, s nők is viselhetik. Inkább a társadalmi állás s a király kegyének jele lehet. Helynevekhez gyakran kapcsolódik: *Akiñ-te*,⁸³ *Atiye-te*,⁸⁴ *Nlote-te*,⁸⁵ *Tmñ-te*,⁸⁶ *Teñ-te*,⁸⁷ ahol *Akiñ*, abból ítélve, hogy a többi eset is város, nem Núbia maga, hanem = Mirgissa,⁸⁸ *Tmñ* = Gesira Dabarosa,⁸⁹ *Teñ* = Shablul.⁹⁰ *Nlote* Griffith szerint Aniba.⁹¹ A *mlo* jelentése valószínűleg „jó”.⁹² Az epiteton jellemzőihez tartozik, hogy zömben *pqr-* és *pešto-rokonsággal* rendelkező személyek viselik. Ilyenek a *mlo mr-s Nlote-te* epiteton birtokosai is (az egyetlen kivétel talán REM 0281). Az a benyomásunk, hogy igen archaikus eredetű, hasonlóan a többi *mlo*-val képzett címhez: *qor(i) mlo* (REM 0327, 0521); *mk-l mlo* (*mk* = istenség,⁹³ REM 0221), *mk-lw mlo* (REM 0327). A *mlo mr-s Nlotete* esetében talán arra is gondolhatunk, hogy benne halványan még az újbirodalmi *Mi'am*, Kush alkirálya székhelyének emléke őrződik.⁹⁴

15. REM 0503 = Faras 3.

Mrdewitr atyja, *Yereqye mreperi* volt. A feliratból ezen kívül csak annyi derül ki, hogy *Mredwitr* királyi hivatalnok: *ms-qoro-s Phrs-te ms-qoro-s Tnr-te* volt. *Phrs* = Faras, *Tnr* ritka toponym, még egyszer fordul elő, egy farasi osztrakon szövegében (REM 0570). Feltehetőleg Faras közvetlen közelében fekvő jelentéktelen helység volt.⁹⁵ *Mrdewitr* családjában volt egy *ššor-lh* = fő írnok is (cp. (47) – (51)).

(15a), (15b) = REM 0332, 0291 = Kar. 132, Kar. 91.

E példákat a 15.-nél látott *ms-qoro-s* társadalmi helyzetének körülhatárolása érdekében hozom.

a) *Dentes* Isis-papnő (*wrthn Woš-s*⁹⁶) férje egy *ms-qoro-s Šimlo-te*.

b) Egy minden rokoni kapcsolat felsorolása nélküli rövid szövegű sírtáblán szerepel *Home ms-qoro-s qori-s*. Így nem nagyon valószínű, amit Millet mond, hogy „*ms-qoros*... might mean 'child of the king', and be the honorific title for the king's own children by his non-royal wife”.⁹⁷ Bár erre a (15) nem elegendő bizonyíték, mégis feltehető, hogy a *ms-qoro-s (qori-s)* valamely, a királyi birtokkal összefüggő adminisztratív cím. Ezt megerősíteni látszik Millet – egy eddig közölet-

⁸³ REM 0229, 0247, 0287.

⁸⁴ REM 0504.

⁸⁵ REM 0203, 0259, 0273, 0281, 0297, 0298, 0544.

⁸⁶ Khartoum No. 5587.

⁸⁷ REM 0368, 0370, 0372, 0373, 0386, 0387.

⁸⁸ Cp. PRIESE EAZ 322.

⁸⁹ *Ibid.* 321.

⁹⁰ GRIFFITH Kar. 81.

⁹¹ GRIFFITH, Pakhoras 261; HINTZE, Struktur [101].

⁹² PRIESE WZHU § 1. 44.

⁹³ HINTZE, Struktur [41].

⁹⁴ Cp. G. STEINDORFF: Aniba. Cairo, 1935–37; EMERY, Nubia 21, 54, 176, 205 f. Aniba = *m'm* jelentőségére Ptolemaios VI. Philometor idején (180–146/5 B. C.) I. a philaei nagy pylon ajándéklistáját, H. JUNKER: Der grosse Pylon des Tempels der Isis in Philae. Wien 1958, 265 f.

⁹⁵ GRIFFITH, Pakhoras 260.

⁹⁶ Cp. 20. j.

⁹⁷ MILLET, Organisation 31 f.

len ibrimi szövegből hozott – példája is: „... an Egyptian at Ibrim is *msqoros* of the Candace”⁹⁸

16. REM 0253 = Kar. 53.

Az ismeretlen nevű elhunyt apja *Ppl mreperi*. Ha a REM 0334 (= Kar. fgm.) elhunytjának nevét jól olvasom *Ppl*-nak, úgy ez a *mreperi* is papi környezetből származik (REM 0334: *Ppl*... / *šnte-leb* [*yetmde*]⁹⁹).

III. *plšn*

A meroitikus *plšn* szóban Griffith ismerte fel az egyiptomi *p mr-šn*, görög *λεωνις* címet,¹⁰⁰ mely utóbbit a papyrusok *λασση* szavával Wilcken azonosította.¹⁰¹

Az egyiptomi *p mr-šn* templomelőjáró, sokszor mint első prófétát is jelölik, tehát benne ill. a *λεωνις*-ban valamely templom előjáróját és első prófétáját: *ἐπιστάτης και ἀρχιερέυς*, kell látnunk.¹⁰² A római Egyiptomban látott feladatköre azonosnak látszik a meroitikus *plšn* funkciójával: a *λεωνις* nemcsak a templom kultuszéletét vezeti, hanem, mint ezt Egyiptomban az *ἐπιστάτης και ἀρχιερέυς* cím félreérthetlenné teszi, annak legfőbb gazdasági hivatalnok volt.¹⁰³ Ezért félrevezető Griffithnél¹⁰⁴ és Hintzénél¹⁰⁵ az egyszerű *plšn* > *p mr-šn* > *ἀρχιερέυς* azonosítás.

A *plšn* cím interpretációjánál hangsúlyozni kell, hogy *egy* szentély vagy szentélycsoport előjárója, s semmiképpen sem azonos a római egyiptomi *ἀρχιερέυς Ἀλεξανδρείας και Αιγύπτου πάσης* valamiféle meroitikus változatával. Egy egyébként kiviláglik az alábbi példákból is; annyira egyértelműen azonban nem, hogy a figyelmeztetés felesleges lenne.

A *plšn*, majd a *perite s qoreñ* címek példái között gyakran találkozunk egy nagy rangú család, az ún. Wayekiye-klán¹⁰⁶ különböző tagjaival. Egymáshoz való rokoni kapcsolataik megállapíthatók a feliratokból, nem eléggé egyértelműen azonban ahhoz, hogy a kutatás egyetértésre jutott volna a stemmát illetően.¹⁰⁷ A bizonyonnyal legközeltekintőbben összeállított családfát szerzője sajnos nem publikálta,¹⁰⁸ így kénytelen vagyok itt a saját elképzelésemet adni (s egyúttal egy korábbi javaslatomat¹⁰⁹ helyesbíteni):

⁹⁸ *Ibid.* 32, 35.

⁹⁹ A *šnte* címmel I. TÖRÖK *ÄuK* 372 f.

¹⁰⁰ GRIFFITH *JEA* 3 28, GRIFFITH *DG Index s. v. mr šn*.

¹⁰¹ Vö. OTTO I 39².

¹⁰² OTTO I 39 f.

¹⁰³ OTTO I 38 ff.

¹⁰⁴ GRIFFITH *DG Dak.* 30, *Dend.* 1, Ph. 412.

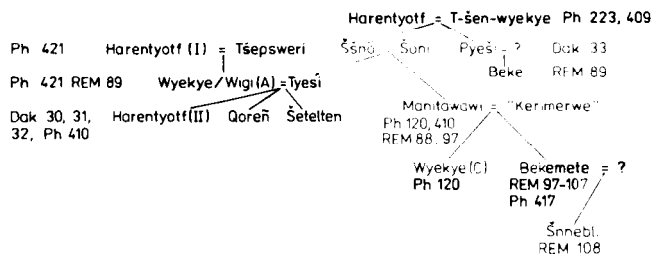
¹⁰⁵ HINTZE, *Struktur* [300].

¹⁰⁶ A családdal részletesen N. B. MILLET foglalkozott, publikálatlan Ph. D. tézisének eredményeit kivonatosan adja: MILLET, *Organisation passim*.

¹⁰⁷ Cp. HOFMANN, *Studien* 35; MILLET, *Organisation passim*; HAYCOCK, *Meroitica* 43 (de cp. HAYCOCK *LPh* 113¹); TÖRÖK *Mer. Ch.*

¹⁰⁸ L. 106. j.

¹⁰⁹ TÖRÖK *Mer. Ch.* fig. 1.

A családfa időrendi fixpontjai: Ph. 223, 190/1 A. D. (Ššno, Wyekye (A) apósa); Ph. 421, 229 A. D. (Harentyotf (I) és fia, Wyekye (A)). Megbízható, de nem abszolút pontos információt ad Ph. 417, mely 249/50-re tehető esemény kapcsán említi Bekemetét, és REM 0097 ff., a philaei Meroitikus Kamra felirat (és rajz)-sorozata, mely Manitawawit s fiát, Bekemetét egy, a 260-as évek elején tett követjárásuk alkalmából örökíti meg.¹¹⁰

A család tagjainak tevékenységét jelen gazdaságtörténeti vizsgálat szemszögéből ismertetem; mivel ez irányú tevékenységük viszont elszakíthatatlan a történeti helyzettől, mely annak helyét s tárgyát megszabta, általánosabb kérdésekre is ki kell térnünk egyes adatoknál. Így a következő kommentárok a (7) példa (Ph. 417) elemzésekor felvázolt kép kiegészítését is szolgálják. De céloom itt nem a Dodekaschoinos 240–298 közötti történetének vizsgálata, ezért az adatok sorrendje továbbra sem kronológiai, hanem titulusok szerinti.¹¹¹

17. Ph. 223 (cp. Ph. 409).

Zarándokfelirat, készítette Sesen, Harentyotf *mr-šn* fia, maga is *mr-šn*,... (uralkodó) 31. évében.

Sesen neve Ššno alakban feltűnik REM 0088-on, mint Wyekye (A) feleségének apja. Ez is alátámasztja Griffith paleográfiai alapon javasolt keltezését: a 31. év Commodus – Marcus Aurelius trónralépésétől számított – 31. éve, azaz 190/91.¹¹² Mivel Harentyotf fia Sesen a 31. évben *mr-šn*, biztosra vehetjük, hogy a meroitikus főpap hivatala is „Jahresamt” volt már ebben az időben.¹¹³ Egyúttal az is kiténik, hogy a család négy nemzedéke tartozik a felsőbb papsághoz: Harentyotf; fia Ššno; unokája Manitawawi; dédunokája Wyekye (C).

Sajnos nem derül ki, hol volt a szentély, melynek Harentyotf ill. Ššno *mr-šn*-je volt. Lehetséges, hogy a meroitikus birodalom déli részén, ha a Ph. 409-ben feltűnő „royal scribe of Kush” (Sesen) címet *nem* pusztán honorifikus címnek tekintjük. Manitawawi mindenesetre a jelek szerint (cp. REM 0097) ugyanezt a címet viselte, s *Meroeben élt*.

18. REM 0089 = MI 89, el Mediq.

Wyekye (A) sírfeliratán egyetlen frázis utalhat saját címére: *plsn qobn-s-li penn-5-ni yeteke*. Millet hipotetikus fordítása szerint: „he acted as (yeteke? ?) lesonis of Qabana

¹¹⁰ TÖRÖK Mer. Ch.

¹¹¹ Részletesebb történeti vizsgálatra előkészületben levő tanulmányomban vállalkozom, L. TÖRÖK: The Dedekaschoinos between ca. 250 B. C. and 298 A. D. ZÁS 107 (1980), sajtó alatt.

¹¹² GRIFFITH DG 78.

¹¹³ OTTO I 50 f.

(for) 5 years".¹¹⁴ A fordítás gyengesége – a *yeteke* értelmezése mellett – abban van, hogy *qobn* (vagy a Répertoire olvasata szerint *sobn*) ezen kívül egyetlen alkalommal sem fordul elő, semmilyen minőségben, a Répertoire szó-indexében.

Tény viszont, hogy *Wyekiye* (A), a Ph. 421-ből ismert címei alapján, lehetett *plšn* is. Ott ugyanis: „prophet of Sothis, [who knows] the course of the moon, priest of the five planets, chief scribe (?) of the king of Kush”.¹¹⁵ Ha a frázis rá vonatkozik, s a *penn* valóban „év” jelentéssel bír (amire bizonyos valószínűséget ad kontextusa a REM 0094-ben),¹¹⁶ akkor az öt alkalommal bírt főpapság kétségkívül nem köznapi társadalmi rangot jelez. A (17) példa mutatta, hogy a meroitikus főpapi hivatal már 190/91 táján „Jahresamt” volt; jelen példa ugyanezt a 240-es évek tájára mutatja; az alábbi (19) példa a 250-es évek első feléből fog egy „főpapot ebben az évben” bemutatni – úgy látszik tehát, hogy e téren nem volt különbség az egyiptomi és a meroitikus főpap jellege között¹¹⁷ a 3. sz.-ban. A családban örökletes az Isis *qoreñ*-e cím; nincs kizárva, hogy *Wyekye* (A) is, ha *plšn* volt, egy Isis-templom kultuszéletéért s birtokáért volt felelős.

A család hivatalainak kétarcúságára vall, hogy *Wyekye* (A) sírfeliratán a *mde*-rokonok felsorolásában első és második helyen egy-egy generális áll: *Mlome pelmoš* és *Mqolteqye*.¹¹⁸ *pelmoš Bedewe-t* = Meroe-i generális. Ezek után papok – ill. papi jellegű főtisztviselők: *goreñ*, *pirite* –, majd ismét egy generális: sógora, *Manitawawi*.¹¹⁹ következnek.

19. Dak. 30.

Harentyotf (II), *Wyekye* (A) fia a felirat hieroglifikus részében „*qoreñ* of Isis, agent of Isis of Philae (and) the Abaton, the *rp^ci* of the land of Tachompso, chief (man) of the king of Kush, the great wizard in the towns (?) of the Great Green¹²⁰ (?) . . . prophet of Sothis in the movement of the Moon, priest of the five living stars, who knows the time of obscuration of the Sun and Moon”,¹²¹ a démotikus részben beszámol tevékenységéről abban az évben, amikor a dakkai Toth-templom *mr-šn*-je, *λεσωυις*-a volt.

A felirat keltezéséhez két támpont van. Az egyik Harentyotf (II) elbeszélésének e részlete: főpapsága idején fesztivált rendezett Philaeben „in the name of the kings our masters”. A király többszáma egy kondominium viszonyaira utal, cp. fent a Ph. 417-ről mondottakat ((7) példa). – Meg kell itt jegyezni, hogy a király egyes száma vagy többes száma nem minden esetben keltező evidencia. Ha proskynemáról van szó, stricto

¹¹⁴ MILLET, Organisation 20. j.

¹¹⁵ GRIFFITH MI II 45 f.

¹¹⁶ Legalábbis a MILLET MNL által a feliratnak adott eseménytörténeti jelentéséből kiindulva.

¹¹⁷ Cp. 113. j.

¹¹⁸ *Mqolteqye* nevére l. TÖRÖK, Inquiries.

¹¹⁹ A férj és feleség (Tyeši, REM 088) sírkövén egyaránt szereplő *mde*-rokonok, s a mindkettőjük családjában gyakori Harentyotf és *Wyekye* név alapján arra következtethetünk, hogy vérokonságban állottak egymással.

¹²⁰ A Great Green alatt esetleg a „Meroe-szigetet” érti a felirat. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a Vörös-tengerre utal, ha feltesszük, hogy a kifejezés még mindig abban az értelemben szerepel, mint újbírodalmi szövegekben. Cp. M. S. DROWER, comment in: R. A. CROSSLAND–A. BIRCHALL (ed.): Bronze Age Migrations in the Aegean. London 1973, 206.

¹²¹ GRIFFITH DG 27 f.

senso, akkor annak magán-jellegéből mindenképpen király *sing.* következik, akár kondominium idején készült, akár nem.¹²² E részlet csak akkor érdekes, ha tevékenységről beszámoló, vagyis hivatalos jellegű feliratról van szó.

– Áttekintve: hivatalos jellegű feliratok:

Dak. 30. király *plur.*: 252/3 után.

Dak. 33. 1. (24), 252/3 előtt.

Pl. 254. 1. (29), nem egyértelmű.

Ph. 416. király *plur.*: 252/3 után.

Ph. 417. király *plur.*: 252/3 után;

és magánjellegű proskynemata:¹²³

Dak. 32. (–); Ph. 120 (király *sing.*); Ph. 223 (római császár uralkodási évével keltezve); Ph. 256 (–); Ph. 257 (–); Ph. 403 (király ill. fáraó *sing.*); Ph. 409 (–); Ph. 410 (–). – Nem ide tartozó kérdés, csak megemlítem, hogy mindkét fajta felirat Ptolemaios-kori szokást elevenít fel.¹²⁴

A másik támpont az e feliratban is szereplő Manítawawi különböző feliratokban látható titulaturáinak összevetéséből vehető. Itt: „*qoreñ* of Isis, agent of Isis, *rp^{ci}* of the land (?) of Pachoras (*rp t (?) ħs (?) pe-rs*)”. *Wyekye* (A) halála idején: *pelmos adb-li-s* (REM 0089); *Tyeši* halála idején: *qoreñ Woš-s perite* (REM 0088); a 252/3 előtti években: *qoreñ*, Isis prófétája s ügynöke, Etiópia királyának ügynöke, a Triakontaschoinos földjének főnöke (*rp^{ci}*; Ph. 410); végül a 260-as évek első felében *pelmoš ato-li-s, womnis-lh Pilqe-te, ant qori-s, šte-li qore sm* (= szárazföldi generális, philaei fő *womnis*, a király(-kultusz) prófétája, a király anyjának férje, REM 0097). Vagyis Dak. 30 ezen az alapon is 252/3 és a 260-as évek első fele közé látszik keltezhetőnek.

Harentyotf (II) dakkai főpapsága, s ezzel járó hatalma a templom jövedelmei fölött csak akkor érthető meg, ha a Dodekaschoinos területén elhelyezkedő templomi birtokokat nem tekintjük egyértelműen egyiptomi felségterületen levőknek.

Jelen példában s a vele összhangzó többiben is feltűnik két részlet. Az egyik a főpapi címmel egyidejűleg viselt katonai rang: a meroitikus párhuzamokban *pelmoš*, a démotikus feliratban az egykor *Egyiptom által* kreált *rp^{ci} n ħs · t n Ty-km 600 · t* = Takompso földjének *rp^{ci}*-ja, i. e. „örökös ura” (Dak. 30, Ph. 254, 256, 257, 410).¹²⁵ Ugyanis a cím aligha érthető másként, mint az i. e. 29-ben Róma és Meroe megegyezése alapján létrehozott núbiai buffer-zóna *rupavvos*-ának felelevenítéseként.¹²⁶ A cím s funkció meroitikus részről történő felújítása több mint kétszáz év után, majd kiegészítése a *np t-n-30* = chief of the Triakontaschoenus címmel (Ph. 410); a cím viselőinek all-round feladatköre (katonai, gazdasági, civil-adminisztratív és papi) mind arra

¹²² A témánkat érintő démotikus feliratok értékelése szempontjából igen fontos: G. GERACI: Ricerche sul Proskynema. *Aegyptus* 51 (1971) 3–211, kül. 117 ff.

¹²³ GERACI *op. cit.* 202, és *passim*.

¹²⁴ Cp. BERNAND IG Philae I no. 27, no. 35, no. 50 és pp. 56 f.; GERACI *op. cit.* 119 f. Vö. még L. TÖRÖK: Proskynemata und verwandte Inschriften der Meroiten, s. a.

¹²⁵ Cp. GRIFFITH DG Index s. v. *rp*, *rp^{ci}*.

¹²⁶ Cp. CAGNAT IGR I. 1293, CIL III 14147, 3; cp. J. P. BOUCHER: Caius Cornelius Gallus. Paris, 1966, 38 ff.; továbbá H. KEES: „Triakontaschoinus” in: *PWRE VIA/2* 2377 f.; TÖRÖK, Inquiries stb.

vallanak, hogy a Tami-feliratban leírt események mögött több van, mint a Strabo¹²⁷ s Aristides¹²⁸ által említett egyiptomi-etióp kultuszközösség.

A másik feltűnő s fontos részlet az *rp^ci*-k egyértelmű függése a meroitikus uralkodótól. Erről maguk a feliratok oly meggyőzően vallanak, hogy tökéletesen feleslegesnek tartom a vitát arról, vajon a Wayekiye-klán szereplése núbiai szeparatizmust tanúsít-e, vagy az ellenkezőjét.¹²⁹

20. REM 1019 = EK 26, Cem. 154, Wadi el Arab.

A fent ((11) példa) részletesen elemzett feliratban *Msmḥye* első címe *plšn Arere-te*.

21. REM 1021 = EK 27, Cem. 157, El-Malki.

Hḥd (?) sírköve, aki *plšn Aleke-te* = *λεδωυις Aleke*-ben volt. A feliratból kiderül, hogy e helységben templom állott; de az ott tisztelt istenségről s a szentély jelentőségéről a felirat nem ad képet, kivált, hogy *Hḥd* vagy családjának társadalmi jelentőségéről sincsen fogalmunk. — *Aleke* helynév még egy feliratban szerepel: REM 0503 (Faras). Az ezen megörökített *Mredewitr* itt a rejtélyes értelmű *mābḥe* (?) tisztet viselte. Egyéb tisztségei voltak: *msqoros Phrs-te*, *msqoros Tnr-te*, . . . *ḥrphl Dek-te*. *Phrs* = Faras, *Tnr* = ?,¹³⁰ *Dek* valószínűleg azonos a *Dq* (REM 0125), *Deqe/Deke* (REM 1042), *Dek* (REM 1132), *Deke* (REM 1111) formákban is feljegyzett helységgel. Fekvését REM 1132 és 1111 alapján a 2. zuhatagtól délre képzelem. Előbbi egy *beloloke Np-te* = kedvelt Napatában,¹³¹ *pqr-leb pešto-leb yetmde* sírfelirata. Utóbbi egy musawwarati proskynema:¹³² *Apedemk Aborepi-te-li womnis Deke-te kroro pqr Aḥresnkel* = „az *Aborepi*-i (= Musawwarat¹³³) *Apedemak*nak, *Aḥresanakel* királyi herceg (aki) *Amon wo-ja*¹³⁴ *Deke*-ben”.

Ezen az alapon talán *Aleke* is elképzelhető a 2. zuhatagtól délre.

22. REM 1064A = Arminna W. 1.

Ptsnoye sírfelirata, aki *temey-lḥ Adomn-te plšn Mḥeri-s* = arminnai¹³⁵ fő *temey* és *Mḥeri* *λεδωυις*-a volt. A *plšn* cím miatt *Mḥeri* istennévének ítéltető,¹³⁶ bár a szó egyetlen előfordulása ez. Ez esetben *Ptsnoye* egy arminnai templom előjárója lehetett.

IV. *perite/pirite*

A szó az egyiptomi *p3 rwd > prt* = „agent” („der Beauftragte”)¹³⁷ meroitikus megfelelője.

Az alább következő példák többsége dakkai és philai démotikus feliratból való s a Wayekiye-család Dodekaschoinos-beli szereplését dokumentálja.

¹²⁷STRABON I 40, XVII 818; cp. H. KEES: „Tachompo, Takompos” in: *PWRE* IVA/2, 1987 ff.; Id.: „Philai” *ibid.* XIX/2, 2109 ff.

¹²⁸ARISTID. *orat.* XXXVI (Keil) Aegypt. 48.

¹²⁹A szeparatizmus mellett érvel ADAMS, Núbia; MILLET, Organisation; ellene HAYCOCK, Meroitica; TRIGGER, Meroitica és TÖRÖK ÁuK, TÖRÖK, Inquiries.

¹³⁰A toponym egyetlen további előfordulása REM 0570 (farasi ostracon).

¹³¹Cp. TÖRÖK ÁuK 370.

¹³²L. HINTZE, Vorber. 1963–66 676 és Abb. 24.

¹³³HINTZE, Inschr. 19 ff.

¹³⁴?, cp. 82. j.

¹³⁵TRIGGER–HEYLER AW 46.

¹³⁶Így REM Index simple s. v.; szemben TRIGGER–HEYLER AW *loc. cit.* véleményével.

¹³⁷GRIFFITH Kar. 9; HINTZE, Struktur [218].

A (23)–(28) példák keltezésekor a (19) példánál leírt megfontolások vezettek. Ott – s a (7) példa elemzésénél – érveket láthattunk a 240 körül kezdődő északi irányú meroitikus expanzió feltételezésére s adatokat annak eredményei megítéléséhez; az alábbi részletek további ilyen érvek s adatok.

23. Ph. 410.

Manitawawi és Harentyotf (II) közös felirata. Titulatúrájuk: „the prophets of Isis, the *qoreñs*, the agents (*p rt*) of Isis, the agents (*p rt*) of the king of Ethiopia, the hereditary princes (*ppy · w*) of the country of Tacompso, the chiefs of the Triakontaschoenus (?), the royal scribes of Kush who know the risings of the five planets and find the time of obscuration of the sun and moon”.¹³⁸

E titulatúra Harentyotf (II) dakkai szövegében (Dak. 30) kisebb különbségekkel megismétlődik. A különbségek közül csak egy igazán lényeges: a „chief of the Triakontaschoenus” hiányzik – mint ahogyan az összes többi *rp^{ci}* által készített feliratból is hiányzik. A titulatúrák általános egyezését figyelembe véve, az egyedül itt szereplő *n p t-n-30* címből arra lehet következtetni, hogy a 240 tájától feltételezhető expanziónak volt egy – hihetőleg tetőponti – szakasza, amikor Meroe az 1. és a 2. zuhatag közötti Nílus-völgyet közigazgatási egységgé szervezte. E szakaszt kellett követnie egy olyan szakasznak, melyben az egyértelműen meroitikus fennhatóság ismét csak a Dodekaschoinos déli határáig (Tacompso) volt biztosítható; az onnan Philae-ig terjedő területen pedig kettős uralom jött létre.

Manitawawi és Harentyotf (II) hatalmának összetevői az 1. és a 2. zuhatag közötti meroitikus hatalom totalitását mutatják. Manitawawi a REM 0089 szerint *pelmoš adb-li-s* = szárazföldi generális is egyszersmind; *rp^{ci}*-k vagyis „*τύραννος*”-ok; Isis *qoreñ*-ei és *perite*-jei, vagyis gazdasági hatalmat gyakorolnak a terület legjelentősebb földbirtokai fölött; próféták, tehát a philaei szentély ügyeiben „belülről” is döntő szerepük van; a meroei király ügynökei, tehát teljhatalmuk a királytól származik s tevékenységükben csak neki tartoznak felelősséggel; tudós hivatalnokok (royal scribe, csillagász stb.). E végül is inhomogén együttes egyes elemei között lehettek, ami realitásukat illeti, némi különbségek. Alapvetőnek a terület fölötti közigazgatási-gazdasági hatalmat s annak katonai aspektusát tarthatjuk, melynek logikus folyománya a philaei s dakkai – ha úgy tetszik, papi jellegű – szerep. A délen viselt írónoki, mágusi, papi címek a maguk intellektuális alaphangjával inkább azért tűnnek fontosnak, mert viselőik neveltetésére utalnak: mely bizonyos egyptomi papok közreműködésével folyt, s ily módon őket arra predesztinálta, hogy az expanziós politika kulcsfiguráivá legyenek.

Mármost ha mint a Triakontaschoenus urai jutnak philaei és dakkai papi címekhez, emögött több is rejtőzhet, mint az ottani papi testületek kényszer diktálta gesztusa. A feliratok maguk is gyakorlati tevékenységükre utalnak e szentélyekben – s ha ez így van, akkor joggal állapíthatjuk meg, hogy a Wayekiye-család philaei és dakkai papi funkciói az Egyiptomból jól ismert helyzetet tükrözik: a templomi birtokok állami kezelésének tényét.¹³⁹ Látszólag cáfolja ezt az, hogy Harentyotf (II) később a dakkai Toth *ἀρχιπεύς*-a „of the year”, azaz nem külső, hanem belső felügyeletet gyakorló

¹³⁸ GRIFFITH DG 112 f.

¹³⁹ OTTO II Kap. VI(3)A, 81 ff. *in extenso*.

személy,¹⁴⁰ de nem téveszthetjük szem elől, hogy egyidejűleg Isis of Philae and the Abaton *qoreñ-e* és ügynöke. Márpedig nem hihetjük, hogy a dakkai és philaei templomok közös kollégium vezetése alatt álltak volna. Sokkal inkább hihető, hogy birtokaik álltak egységes meroitikus állami felügyelet alatt.

A módban, ahogyan Meroe a templomi birtokok állami kezelését ill. felügyeletét megszervezi, egyetlen szokatlan vonás van: a felügyeletet gyakorló személyek maguk is magas papi rangokat viselnek.¹⁴¹ Az egyiptomi praxistól való eltérés talán a hódítás tényéből következik — de azt is figyelembe kell vennünk, hogy Harentyotf (II) főpapsága elszigetelt eset, a többi *rp^ci* „pusztán” próféta.

24. Dak. 33.

A tárgyalt időszakról mondottak plauzibilitását tanúsítja e felirat tudósítása: a strategus (*mr mš^c > pelmoš*) parancsára¹⁴² Beke, Paese/*Pyeši* fia, Isis *qoreñ-e* és ügynöke „works on the shrine (?) of the great god [Toth of the nub|s-tree, gilding it all with gold . . . out of his piety, having taken nothing on earth in (?) his [own] hand . . . vestments also being made for this great divinity”.¹⁴³ Az „out of his piety” kitétel nem szabad, hogy megtévesszen Beke nagylelkűségének fedezetét illetően: a kontextusból világos, hogy ezt a terület urának parancsára teszi, s hogy „állami” jövedelemből, azt a tisztakezűség bizonygatása mutatja.

Beke *pirite Wyekiye* (A) rokona és nemzedéktársa (cp. 70. old.), ez is a felirat 252/3 elé való keltezését sugallja. A *p rt > perite* cím gazdasági természetű itt is nyilvánvaló.

25. Ph. 120.

Wyekiye (C), Manutawawi fiának, a philaei és abatonai Isis *qoreñ-e* nek és ügynökének proskynemaja. Erőért könyörög feladata ellátásához: „give me strength in the service of the king our lord, and that she (Isis) (give) me favour and love before the king for ever”.¹⁴⁴

26. Dak. 30.

Harentyotf (II) titulaturájában: a philaei és abatonai Isis ügynöke. A (19) példa kapcsán részletesen elemzett felirat 252/3 után íródott, s azt tanúsítja, hogy ekkor is jelen voltak a meroitikus érdekeket képviselő méltóságok a Dodekaschoinos templomainak gazdasági irányításában.

27. Ph. 257.

Harentyotf (II), Isis *qoreñ-e*, ügynöke és prófétája, Takomposo földjének *rp^ci*-ja könyörög proskynemájában azért, hogy hadd jöhessen évente Philaebe „on any good mission”. A szöveg hangja feltétlenül szerényebb s közelebb áll a szokásos privát hangú proskynemataéhoz, mint a fentieké.

28. Ph. 411.

Atenkituri strategus, Isis ügynökének érdekes fogalmazású könyörgése: „bring me to thy feast of Entry each year¹⁴⁵ that I may salute thee with my brethren and my

¹⁴⁰Cp. OTTO II 77.

¹⁴¹Az ellenkező egyiptomi praxisra l. *ibid.*

¹⁴²A szöveg e része nem olvasható világosan.

¹⁴³GRIFFITH DG 32.

¹⁴⁴Magánjellegű proskynema, felépítése emlékeztet Abratoeis/*Brtoye pešto* philaei görög proskynemájára, cp. BERNAND IG Philae II no. 180 és pp. 194 f.

¹⁴⁵Az utazás időpontjára itt s a többi felirat esetében cp. TÖRÖK, Inquiries.

people and perform thy glorious (?) services (?) and bring my collections (?) and my 'hail Meroc(?)'s' in exchange for the breath-of-life of the kings my masters".¹⁴⁶

A „services”, „collections”, „hail Meroes” (?) kitételek alapján a feliratot inkább tevékenységről szóló beszámolóknak, mintsem szokványos proskynemanak tarthatjuk. Így a többes számban említett királyok nemcsak a kelteztést sugallják, hanem arra is következtetni engednek, hogy Atenkituri meroitikus strategus volt. Nem zárható ki viszont, hogy címe alatt nem katonai, hanem az Egyiptomból ismert megyei hivatalnoki strategus funkciót érthessük.¹⁴⁷ E római–egyiptomi hivatalnok templomi s papi ügyekkel is foglalkozik, ezzel összhangban áll végül is a felirat tartalma is.

Atenkiturit meroitikus forrásból is ismerjük. A REM 0504 sz. farasi feliratban mint *Teñkitnide trtekes Tketore-te* jelenik meg.¹⁴⁸ Mint a (10) példánál bizonyítani igyekeztem, a cím a *Tketore*-i Apedemak-templom egy papját fedi; *Tketore* a 2. és 3. zuhatag között fekvő CITORA > Aggeteri.

Ph. 411-ből eléggé világosan kitűnik, hogy Atenkituri nem a philaei Isis ügynöke. A „kings my masters” kifejezésből viszont látható, hogy működési területe a kondominium-szerű Dodekaschoinusban keresendő. Feltehető, hogy *Tketore*-i papsága ottani „ügynökségével” nem egyidejű. Utóbbi méltóságát hihetőleg a REM 0504 írása után nyerte el.

29. Ph. 254.

Wyekye/Wayegate (B), Isis *qoreñ-e*, ügynöke és prófétája, Takompsó földjének *rp^ci*-ja, bearanyoztatja Isis és Osiris egy-egy szobrát; miért is viszonzásul kéri, hadd jöhessen – leányával egyetemben – minden évben Philaebe.

Miután a király(ok) személyét a felirat nem említi, inkább a magán-devóció, mint hivatalos tevékenység jeleként értékelhető *Wyekye* (B) nagylelkűsége. Sajnos, nem derül ki, melyik Isis-szentély papja. De valószínű, mivel *rp^ci*, hogy papi (mellék-) hivatala a Dodekaschoinos területén, vagy annak közvetlen déli szomszédságában volt. A *Wayekye*-család stemmájában nem tudjuk elhelyezni, de kétségkívül belé tartozik.

30. Ph. 256.

Pathoros, Isis *qoreñ-e*, ügynöke, prófétája és Takompsó földje *rp^ci*-jának proskynemaja.

Pathoros apja egy bizonyos Patnuhe, anyja Tewtowí. Az – általam ismert – *Wyekye*-rokonságban e nevek nem fordulnak elő. Így e felirat talán úgy értékelhető, hogy az *rp^ci* címnek a *Wyekye*-családra való korlátozódása ellen szól.

Egy viszonylag hosszú, legalább másfél évtizedre terjedő időszakban a *Wyekye*-család négy tagja, valamint Pathoros viselte bizonyíthatóan e címet. Ez önmagában jelenthetné azt, hogy a címet ill. funkciót 2–3 évig viselte egy-egy személyiség. Ph. 410-ben azonban Manitawawí és Harentyotf (II) egyidejűleg viselik, ami némileg honorifikus ízt ad a címnek. Viszont e felirat a Dodekaschoinos fölötti meroitikus hatalom tetőpontján íródott; nem lehetetlen tehát, hogy a feladat megduplázódásának ez az oka,

¹⁴⁶ GRIFFITH DG 113.

¹⁴⁷ OTTO I 54, cp. A. K. BOWMAN: Papyri and Roman History, 1960–75. *JRS* 66 (1976) 165 f.

¹⁴⁸ Nevének demotikus Atenkituri alakja s a meroitikus toponym között kapcsolat lehetett!

de nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a felirat készüléseinek idején köszönt le az egyik *rp^{ci}* s kezdte meg feladatát a másik. Ne felejtjük el ugyanis, hogy a cím szószerinti jelentése: „hereditary prince, chief” a valósággal egyáltalában nem áll összhangban, hiszen adataink tanúsága szerint sosem száll apáról fiúra.

(31), (31b) = REM 0099, 0111, Philae, Meroitic Chamber.

A másutt részletesen elemzett és a 260-as évek felére keltezett követséget dokumentáló feliratokban¹⁴⁹ szerepel *qo ḥbhñ Mštrqoye, perite Woš-s/qo qoreñ Woš-s perite Woš-s Woš qer Mštrqoye* = Mastaraqoye úr, Isis *qoreñ*-e, ügynöke, *qer*-je (?).¹⁵⁰

Maštarqoye, mint ezt a feliratokat kísérő rajzsorozat tanúsítja, pap.¹⁵¹ Nem a philaei szentély papja, *qoreñ*-e és ügynöke, hanem a birodalom déli részében levő Isis-templomok egyikéé, esetleg magáé a Meroe-városi Isis-templomé.¹⁵² A királyi megbízólevelet s ajándékokat mindenestre ő adja át, ami megerősíti gyanúkat, hogy a követség célja a philaei Isis-szentély körüli problémák rendezése volt.¹⁵³ Ő azonban inkább szakértő a követségben, mint annak vezetője – ez utóbbi szerepet Manitawawi tölti be, aki ekkor áll pályája tetőpontján: *šte-li qore sm*, vagyis a királynő (anyakirálynő, régens)¹⁵⁴ férje, és *ant qori-s*, a „király prófétája”, mely cím hihetőleg a királykultusz (fő-)papiját fedi. Ez nem szükségszerűen valódi papi cím.¹⁵⁵ A fentebb igazolni próbált kondominium valamilyen formában való fennállására lehet talán abból következtetni, hogy a követség harmadik főszereplője Bekemete, Núbia *pešto*-hercege.

32. REM 0122 = MI 122. Philae.

*ḥbhñ qori-s Qoreñ*¹⁵⁶ *tewisti*-je = proskynemaja,¹⁵⁷ melyben különböző *mde*-rokonokra is hivatkozik, hihetőleg értük is könyörögve.¹⁵⁸ egy *perite Woš-s, qoreñ Woš-s*-ra és egy *pelmoš ato-li-s* = folyami generálisra.

33. REM 0088 = MI 88, el Mediq.

Tyešinek, Wyekye (A) feleségének két *perite* rokona is volt, az egyik neve nem derül ki a sírfeliratból, csupán az, hogy pap volt: *perite Woš(-s) an(t)* [*Woš-s*]. A másik jól ismert fivére, Manitawawi: *qoreñ Woš-s perite*.

¹⁴⁹ TÖRÖK Mer. Ch., cp. L. TÖRÖK: Remarks on the Meroitic Chamber in Philae. Colloque d'Etudes Nubiennes. Chantilly, 2–6. Juillet 1975.

¹⁵⁰ REM 0102: *ḥbhñ Woš(-s) qer qo Mštrqoye – qer* esetleg *κύριος* értelemmel?

¹⁵¹ Részletesen TÖRÖK Mer. Ch.

¹⁵² A REM 0103 imaszövegében: *Woši Bedewi*.

¹⁵³ L. TÖRÖK, Inquiries. – A „megbízólevél” tartalmának más, számomra nem meggyőző megközelítése: PRIESE WZHU § 1.31.6.

¹⁵⁴ Cp. MACADAM QN 66⁶⁵; másként HINTZE, Studien 32; nem egyértelműen WENIG, Bemerkungen 44²¹; cp. még PRIESE WZHU § 1.31.6. és *contra* TÖRÖK Mer. Ch.

¹⁵⁵ Ha itt is feltehetünk „romanizációt”.

¹⁵⁶ *Qoreñ* itt minden valószínűség szerint személynév, már csak azért is, mert ez a proskynema személyes célkitűzéséből így következik. – Cp. a demotikus proskynemata *rn – f mne ty* „his name remain here” ill. *p rn nfr mne ty* „the good name remain here” kifejezésével, GRIFFITH DG 9. – GERACI *op. cit.* (122. j.) megfogalmazása szerint: „il προσκύνημα . . . era . . . il sostituto epigrafico della presenza adorante davanti al dio”, p. 18.

¹⁵⁷ *t-wšte* > *tewisti*: GRIFFITH MI II 49.

¹⁵⁸ Cp. GERACI 114 ff.

34. REM 1019 = EK 26, Cem. 154, Wadi el Arab.

A fentebb már tárgyalt ((11) és (20)) *Dberiši* apja egy meg nem nevezett *perite Np(te)-te*.¹⁵⁹ A példa fontosságát az adja, hogy eszerint a déli országrész gazdasági (templomi) adminisztrációjában is működtek *perite*-k. *Dberiši* családja délen élő papokból állhatott, fivére legalábbis *pholetri Np(te)-te*. – A *pholetri/apholetri/apholettri* ritkán előforduló cím, papi jellegére határozottan utal REM 1088: *pholetri Woš-s*, s REM 1064B, ahol papi címek kontextusában szerepel. Talán speciálisan déli, mint a REM 1108 egy részlete érzékelteti: *pholetri Bedewe-te*.

V. *qoreñ*

A szó szó szerinti jelentése ismeretlen. Hintze szerint¹⁶⁰ „mit dem wohl die Zugehörigkeit bezeichnenden Suffix -ñ von *qore* 'König' gebildet". Eszerint „királyi (ember)”-nek fordíthatnánk, azaz a szó tartalmát valahogy így írhatnánk körül: az, aki a király nevében cselekszik. Mint funkció, nem rendelkezhetett pontos egyiptomi megfelelővel, ez lehet az oka, hogy a démotikus feliratok is átírásban: *qrny*,¹⁶¹ adják. Gazdasági természetét azért tételezem fel, mert a démotikus feliratokban mindenkor együtt jelentkezik s összekapcsolódik a *perite* címmel, l. (23) – (27), (29), (30), cp. (31), (33). Hasonló véleményen volt (melyet részletesen nem indokolt azonban) Haycock is: „(the agents of Isis) were temple officials or financial administrators like the *qereñ-s* of the 3rd century texts”.¹⁶²

A *qoreñ* és *perite* szoros összefüggése miatt a már tárgyalt démotikus példákat nem ismételtem meg; csak azokat a meroitikus előfordulásokat adom, melyek a *perite*-re hozott adatok között még nem szerepeltek.

35. REM 0203 = Kar. 3.

Hpyoe címei: *beliloke Mnp-s qoreñ qori-s* = Amanap *beliloke*-je és a király *qoreñ-e*. A *beliloke* itt is, mint egyéb előfordulásaikor, egyaránt kifejezhet valódi (papi vagy civil) rangot és honorifikus titulust is, olyanszerű jelentéssel, mint „kegyelt”.¹⁶³ A *qoreñ qori-s* összetétel azt tanúsítja, hogy a *qoreñ* szó teljesen címmé vált, vagyis jelentésében határozottá s általános fogalomná válva, másfajta „királyi ember”-t is érthettek alatta. – A cím jelentőségére utal, hogy *Hpyoe pqr*-ok és *pešto*-k rokona, s egyik fivére, *Ntewitr* maga is *pešto* (REM 0278).

(36a), (36b) REM 0387, 0370 = Sh. 20, Sh. 3.

a) Az ismeretlen nevű elhunyt *mde*-rokonai között első helyen állnak *Bohe qor(e)ñ-lh Bedewe-te* és *Yilo(.j)boqe qoreñ-ye Bedewe-te* = Meroe-i fő *qoreñ* ill. Meroe-i *qoreñ*.

¹⁵⁹ Hasonló írásmód REM 0316, 0534; magában a feliratban *pholetri Npte*, melyet HINTZE, Struktur [310] is *Np(te)-te*-nek old fel.

¹⁶⁰ HINTZE, Struktur [8].

¹⁶¹ *qrny n'S.t = qoreñ Woš-s*, Dak. 30, 33; Ph. 120, 251, 254, 255, 256, 257, 416, 417; *qrny'krr = qoreñ kroro*, Ph. 416; *qrnye Pr.^co = qoreñ qori-s*, Ph. 403.

¹⁶² HAYCOCK, Meroitica 45.

¹⁶³ L. fent.

b) *Beloloye mde*-rokonai felsorolásában első helyen *Yesbohe qoreñ-lh Bedewe-te*. E *Yesbohe* bizonyosan azonos az a) példa *Bohe*-jével.¹⁶⁴

37. REM 0521 = Far. 21.

Hllhror pešto-herceg sírköve.

A föltöbb gazdag tituláturát tartalmazó szöveg számos problémát vet fel. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy a felsorolt címeket *cursus honorum*-ként értékeljük, akkor meg kell állapítanunk, hogy *Hllhror* karrierje eltér a *pešto*-hercegek többségétől. Az esetek zömében – ha az illető megérte – a *pešto*-i rang után elnyerte a *pqr* címet s visszavonult Meroebe.¹⁶⁵ Nem így *Hllhror*. Ő mint *wyekte Amod-te* tűnik fel, egy Faras-környéki kisvárosban kezdve pályáját (*Amod(a)*) azonos kell, hogy legyen a Juba-féle itinerarium AMODA(TA) toponymjával, Faras mellett északra). Ezután lesz *pešto Akiñ-te*, Nubia alkirálya. Időrendben következő címe *ant Mnp Bedewe-te-li-s* = Amanap papja Meroeben. Ebből – bár nem tökéletes bizonyossággal – arra lehet következtetni, hogy *pešto*-i kinevezésének lejártá után Meroe-ben mint Amanap papja élt.¹⁶⁶ De onnan ismét visszakérül Nubiába, ezúttal mint *qoreñ-lh* és *šmt-lh*; s mint ilyen hal meg.

Sajnos, nem tudhatjuk, mi volt – ha volt – a konkrét oka annak, hogy egy egykori *pešto*-herceg, tehát Nubia ügyeinek hivatott ismerője, egy idő után újra visszatért Nubiába? Utódja gazdasági ügyintézését jött felülvizsgálni – vagy esetleg, hadi idők járván, külön adók kivetését s behajtását jött intézni? csak találgathatjuk. Aligha hihető azonban, hogy mint *qoreñ-lh*, utódja alárendeltje lett volna. Ilyenszerű karrier-hullámlás nem figyelhető meg az ismert meroitikus feliratokban. Ha valaki kegyvesztetté vált, valószínűleg oly mértékben s formában lett az, hogy *cursus honorum*ot feltüntetető sírfeliratára sem számíthatunk. *Hllhror* semmiképpen sem volt kegyvesztett – sírfelirata éppen az ellenkezőjét hangsúlyozza: *qor mlo-lo mk-l mlo-lo š-lh mlo-lo* = *Hllhror*-nak, aki „in good odour with the king, in good odour with the god, in good odour with the great person”.¹⁶⁷

A *šmt-lh* cím fordítására I. Hofmann javasolt egy érdekes megoldást:¹⁶⁸ *šmtj* > *šmt* = Richter.” További négy előfordulása ismert (REM 0131, 0252, 0371, 0518). Helynévhez nem kapcsolódik, viselői sohasem papi személyek s családjuknak sincsen köze a papsághoz. A REM 0252-ben megörökített *šmt-lh* Abratoye *pešto* unokaöccse; a 0371-ben szereplő férfiú *šmt kroro* és korábban *apote qori-s* = a király követe¹⁶⁹ volt. A cím közigazgatási jellegére utal 0518, melynek tulajdonosa *šmt-lh, hłbiñ Dk-te, ššor Meñ-te* (cp. (48)).

38. REM 1088 = Tomas, eredetileg Karanogból, cp. 0321.

Abratoye *pešto* (cp. (3)) sírkövén, sajnos értelmezhetetlen összefüggésben, szerepel a *qoreñ-lh* cím. Egyáltalában nem biztos, hogy magára a *pešto*-hercegre vonatkozik. Mivel

¹⁶⁴ A *Bohe* ill. *Yesbohe* után álló *mde*-rokon mindkét feliraton *Dodewiye apote-lh*.

¹⁶⁵ TÖRÖK ÁuK; TÖRÖK, Inquiries.

¹⁶⁶ HINTZE, Struktur [135]: „(Einer), der Priester des Amanap in Meroe ist«, wobei Amanap in Meroe zusammengehörnt und dieser Ausdruck determiniert ist.” – A szabálytalanság *Hllhror* karrierjében HAYCOCKnak is feltűnt, de hogy miért is került vissza Meroe után ismét Nubiába, arra már nem keresett magyarázatot. L. HAYCOCK, Meroitica 44.

¹⁶⁷ MILLET, Organisation 4.

¹⁶⁸ HOFMANN MNL 41.

¹⁶⁹ GRIFFITH, Kar. 10: *wpwjtj* > *apote* = „ambassador”.

egy számokat tartalmazó felsorolás elején áll, a *pešto* sirépitményéhez való hozzájárulást (?) is kifejezheti az éppen hivatalban levő *qoreñ-lh* részéről.¹⁷⁰

39. REM 0089 = MI 89, el Mediq.

Wyekye (A) *mde*-rokonainak egyike *Pheme qoreñ-lh*. A név egyiptomi, de a hivatal a cím meroitikus jellege s a családi összefüggések alapján ítélve meroitikus területre vonatkozhatott.

(40a), (40b) REM 0129, 0502 = MI 129, Far. 2.

a) *Mlowitr* karrierje tetőpontján a *qoreñ kroro* címet viselte. E cím teljes egészében speciálisan meroitikus volt, miután démotikus szövegek is *qrny'krr* átírásban adják: Ph. 416, Harwoj (*qoreñ kroro* és római nagykövet); Ph. 417, Bekemete (*qoreñ kroro* és folyami generális). A *kroro* szó jelentését nem ismerjük, előkelő kontextusai azonban közelebbről körülhatárolják a valószínű tartalmat. Így REM 0089: *Wyekye* (A) egy *mde*-rokona; 0106–0107: Bekemete *pešto*-herceg; 0241: *Brhet womnis kroro*, egy Amanap-főpap családjában;¹⁷¹ 0254: egy *pqr-pešto* klán tagja; 0277: *Mlotoñ pešto*; 0278: *Ntewitr pešto*; 0371: egy volt *apote qori-s*; 1072: egy *womnis-lh*; 1088: Abratoye *pešto*; 1090–1091: *Ntemhr*, szárazföldi generális; 1111: *Ahresnkel pqr* titulátúrájában szerepel a *kroro* szó. E legutolsó példa önmagában is plasztikussá teszi a szó tartalmának disztingváltságát; ugyanakkor megerősíti a gyanút, hogy nem terminus technicus, hanem jelző.

Mlowitr a 2. és 3. zuhatag közötti országrészből származik, apja *Anšyi Šyte* = a Šai(-ból való) *Anšyi*.¹⁷² *Mde*-rokonai is „délielk”: *ateqi Šdos-te-leb*, *beliloke Pedeme-te-leb*, *trtekes Tketore-te-leb*, *mle-yos Atiye-te-leb* = Sar-s-i *ateqi-k* (cp.(6)), Amara-i *beliloke-k*, CITORA > Aggeteri-beli *trtekes-ek* (cp. (10)). Sedeinga-beli *mle-yos-ok*.

Funkcióinak szellemi hátteréhez s rangjának előkelőségéhez tartozik, hogy *qoreñ kroro*-i hivatalát megelőzően *apote-lh Arome-li-s* és *apote Hlite-te* volt, azaz római nagykövet és *Hlite*-i követ. Utóbbi szintén az országhatárokon kívüli hely lehetett; a *Hlite* toponym egyetlen ismert előfordulása ez.

b) *Mlowitr* áldozati tábláján egyedül a *qoreñ kroro* cím áll.

41. Ph. 403 (az Imhotep-templom bejáratától északra).

Wyekye/Wayegate (B?) proskynemaja, aki itt „nagy *hbhñ*, *qrnye Pr-co* = a fáraó *qoreñ-e*, Isis *hnite*(?)-je”. A *qrnye Pr-co* bizonyosan a (35) példában látott *qoreñ qori-s* ekvivalense.

42. REM 0238 = Kar. 38.

Msmé qoreñ Šimlo-te = Karanog-i *qoreñ*. *Msmé* másik címe *mleke Mš-s*, vagyis *Mš* papja. Ez az eset kétségkívül a fent látott démotikus példasorozathoz ((23) – (27)) hasonló, ahol a papi címmel összefonódik az illető templom birtokának adminisztrációjára utaló cím (címek).

¹⁷⁰ Hasonlóképpen érthető REM 0544 végén a *pešto*-hercegek nevének s számjegyeknek a felsorolása.

¹⁷¹ Cp. TÖRÖK ÁuK 372.

¹⁷² *Šye* = Sai, I. GRIFFITH MI II 38. – A Bion „B” 3. helyén, tehát PRIMIS = Qasr Ibrim-től északra elhelyezkedő SAEA *nem* lehet azonos *Šye* > Sai-val.

43. REM 0237 = Kar. 37.

Az előbbi *Msmē* (42) fivére *Msmeteyi mleke Mš-s, qoreñ šnn-li-s*. Ugyanezen a sírkövön még két személy emléke van megörökítve, akik *dske šnn-li-s-leb*. Kétségtelenül valamennyien papok *Mš* karanogi templomában. – A *šnn* rejtélyes szó, egyetlen további előfordulása talán Bekemete *pešto* fiának nevében van: *Šnn-ebli* (REM 0108). Érdekes, hogy (43)-ban a *Šimlo* helyén (cp. (42)) áll a *šnn* szó, lehet tehát, hogy *Mš* jelzője s így a *Šnnebli* név is theophor név.¹⁷³

44. REM 0294 = Kar. 94.

Tylinli pap címei: *tqi Mš-s, mleke Mš-s, qoreñ*.¹⁷⁴

45. REM 507 = Far. 7.

Egy *Yidtye* nevű férfiú címei: *ššor-lh, qoreñ*. cp. (46).

VI. ššor

A *ššor* szó a *š* és *šor* összetétele, ahol *š* „személy” vagy esetleg „úr” értelemmel bír,¹⁷⁵ *šor* – Griffith szerint¹⁷⁶ – = egy. *šct* > mer. *šor* > ónúbiai *šo(1)* = könyv. Így *ššor* = írnok. Hintze szerint papi cím.¹⁷⁷ Papi titulaturákban értelmé tehát lényegében ekvivalens az egyiptomi „Schreiber des Gottesbuches”, „gelehrter Schreiber des Gottesbuches”, valamint a görög–római kori *ιερογραμματεὺς* címmel.¹⁷⁸ Emellett azonban civil titulaturáknak is része, mindig gazdasági jellegű címejegyesekben, így a világi adminisztráció írnokait is *ššor*-nak nevezték tehát.

46. REM 0507 = Far. 7.

Yidtye sírfeliratában a *qoreñ* címhez a *ššor-lh* = fő írnok kapcsolódik. Ha papi címről lenne szó, elvárhatnánk vagy egy istennév kapcsolódását valamelyik címhez a kettő közül, vagy valamilyen egyéb utalást arra, hogy az illető templomi szolgálatban állt. Ilyen hiányában fel lehet tételni, hogy *Yidtye* a *pešto* hivatalában volt első írnok. Amennyiben ez valószínű, azt is feltehetjük, hogy egy *qoreñ* s *ššor-lh* funkciója nem sokban különbözik az egykorú egyiptomi *βασιλικός γραμματεὺς*-étől.¹⁷⁹ Utóbbi a 3. századi *στρατηγός* fő segítségével a *nomos* s templomainak gazdasági adminisztrációjában¹⁸⁰ s az adóügyekben.¹⁸¹ E hivatalnokhoz futnak be az egyes templomok írnokei által havonta készített pénzügyi elszámolások.¹⁸² Hasonló praxis meroitikus viszonylatban is jól elképzelhető, ha arra gondolunk, hogy a templomi birtokok kezelése itt is

¹⁷³ A theophor nevek gyakoriságára (a királyneveken túl) l. ABDELGADIR M. ABDALLA: Beginnings of Insight into the Possible Meanings of Certain Meroitic Personal Names. *MNL* 13 (1973) 21–30.

¹⁷⁴ *tqi* mint papi cím: REM 0109.

¹⁷⁵ PRIESE WZHU § 1.23.2.

¹⁷⁶ GRIFFITH MS I 28, 123.

¹⁷⁷ HINTZE, Struktur [16].

¹⁷⁸ OTTO I 86 ff.; Rär 300.

¹⁷⁹ Erre a hivatalokra l. OTTO I 54.

¹⁸⁰ OTTO I 234.

¹⁸¹ *Ibid.* 240²; OTTO II 80.

¹⁸² OTTO II 145 ff.

minden valószínűség szerint állami kézben volt (mint ezt a (23) sz. példánál bizonyítani igyekeztem).

A *ššor* cím esetenkénti kontextusa eldöntheti tehát, hogy *λεπογραμματεὺς*-szerű vagy *βασιλικός γραμματεὺς*-szerű hivatalnokról van szó éppen. Utóbbi típust képviseli, kétség kívül a legmagasabb szinten, Harentyotf (I) és *Wyekye* (A) A. D. 229-ben, mint „chief scribes of the king of Kush” (18), majd a század közepén Manitawawi és Harentyotf (II), mint „royal scribes of Kush” (23).

47. REM 1088 = Tomas, eredetileg Karanogból.

Az előző példában elképzelt funkciót tölthette be Abratoye *pešto* apja, *Mdsyñ*(. . .) *ššor mete* is. A *mete* értelmét sajnos nem tudjuk, vsz. egyfajta cím lehetett, l. REM 0211: *mete-lh Š(i)mlo-te*.

48. REM 0518 = Far. 18.

Egy *Ahmnkror* nevű férfiú címei: *šmt-lh, hlbiñ Dk-te, ššor Meñ-te, ms-lh*. A *šmt* címmel foglalkoztunk, mint bírói (?), mindenképpen közigazgatási jellegű funkció jelölésével (cp. (37)). A gyakori *hlbiñ/hlbeñ* titulus¹⁸³ gazdasági jellegére abból következtethetünk, hogy előfordul *adb-li-s* (*adb* = „Länder”),¹⁸⁴ *pešto-li-s* és *Mit-s* (Mit = istennév) összetételben. Régiségére utal az, hogy előfordul a Tanydamani-sztélén is.

A *Dk/Dek* helynévről úgy tűnt, hogy a 2. zuhatagtól délre fekvő helyet jelöl (cp. (21)). A *Meñ* toponym Hintze szerint Sedeinga-i ill. Sedeinga-környéki feliratokon fordul elő.¹⁸⁵ Mivel *Ahmnkror*-t Farasban temették el, farasi tevékenységével csak *šmt-lh* címe függhetett össze, a többi cím, így a *ššor Meñ-te* is korábbi, a 2. és 3. zuhatag közötti terület településein vitt gazdasági-adminisztratív szerepkörre emlékeztetnek.

49. REM 0301 = Kar. 101.

A szövegben megörökített *Ten(.)dhito* egy *pešto* és *hrphñ* felesége és egy *ššor* nővére volt. Talán szintén civil, nem papi írónké.

50 REM 0311 = Kar. 111.

Yokemlnto, egy *ššor* sírköve. Esetleges egyéb címeire s társadalmi helyzetére nincsen adatunk.

VII. *ttñ*

Nem akarva a gyűjteménybe pusztán hipotetikus érvénnyel felvehető címeket túlságosan szaporítani, befejezésül csak a *ttñ* előfordulásait adom. Mivel a szó jelentése ismeretlen, mégítélésekor mindössze kontextusaira támaszkodhatunk.

51. REM 1019 = EK 26, Cem. 154, Wadi el Arab.

Az ismételten tárgyalt ((11), (20), (34)) felirat említi *Pwoye ttñ-lh*-ot, aki *Msmhye* Arere-i *λεσωυς*, a *pešto* jószágkormányzójának fia.

52. REM 1063 = Arminna W. 2.

A már tárgyalt *Šhiye* (cp. (10)), mint láttuk, az anyakirálynő *Dor*-i (Derr) birtokának *mrepero*-ja volt. Emellett – vagy ezután – a *ttñ qori-s* = a király *ttñ*-a rangot viseli.

¹⁸³ REM 0129: *hlbeñ Hlite-te*; 0132: *hlbiñ adb-li-s*; 0209, 0510: *hlbiñ pešto-li-s*; 1025: *hlbiñ Mit-s*; 1044, 1072, 1090–1091: *hlbiñ*.

¹⁸⁴ HINTZE, Struktur [325].

¹⁸⁵ HINTZE, Struktur [114].

53. REM 1065 = Arminna W. 5.

Az előbbivel párhuzamos hivatalt visel a *pešto* szolgálatában *Dbonlh*: *ttñ-lh pešto*-*li*-s.

52. és 53. tehát ugyanarra a következtetésre vezet, mint a *mreperi*-re vonatkozó példák: a király, az anyakirálynő és a *pešto*-herceg, továbbá a templomok birtokait azonos típusú gazdasági hivatalnokok kezelték.

A *ttñ* cím ősi volta derül ki utolsó példánkból:

54. REM 1044B = Tanydamani-sztélé.

A *ttñ* cím itt többször előfordul, sajnos, érthetetlen összefüggésekben.

Konklúziók

A meroitikus gazdaság szerkezete – egy indirekt megközelítés

A tulajdonviszonyokra nézve – a fogalom valódi gazdaságtörténeti értelmében –, a fentiekben elemzett források nem adhatnak felvilágosítást. Amíg nem rendelkezünk más fajtájú írásos feljegyzésekkel is, mint sírfelirat, proskynema s egyéb emlék-felirat, addig minden definíció csak hipotetikus lehet. Mindazon segítség ellenére, amit a régészet és településtörténet nyújtani tud, indokolt a kétkedés abban, hogy direkt írásos források nélkül képesek leszünk valaha is eldönteni: volt-e közösségi földtulajdon, kialakultak-e latifundium-csírák, játszottak-e szerepet rabszolgák a termelésben stb.¹⁸⁶ Mint alább részletesebben is igyekezni fogok demonstrálni, adatainkból egy, az abszolút királyi földtulajdonra s az állam által ellenőrzött templomi birtokra épülő gazdasági formáció jegyeit vélem kibonthatóknak – de már előljáróban le kell szögezmem, hogy az ily módon készíthető rekonstrukció ingatag lesz. Tudniillik:

– adatainknak csak elenyésző hányada vonatkozik a déli birodalomfélre, melyről tudjuk, hogy gazdasági forrásai nem identikusak az északi birodalomfélével;¹⁸⁷

– a forrásokból megismert hivatalnokok s a királyi ill. templomi földbirtok közötti viszony meglehetősen hitelesen rekonstruálható, azt azonban csak feltételezhetjük, hogy e hivatalnokok maguk *nem* voltak földbirtokosok;

– az írásos források hallgatnak a termelő lakosságról;

– a hivatalnokokat a halotti feliratok mozdulatlanságába merevedve ismerjük meg; *működés* közben csak azokat látjuk, akik a szomszédos Egyiptomból meghódított terület viszonyaiba avatkoznak be.

Mégis, hogy érzékelhetőbb legyen: milyen eredményeket hozhatott az írásos források részletesebb vizsgálata, tekintsük át, milyen képet adnak a meroitikus gazdaságról a bevezetőben említett modellek? Lényegüket elegendő lesz néhány rövid idézetben bemutatnom.

¹⁸⁶Cp. hasonló kérdésfeltevésre I. S. KATZNELSON: The Study of the History of the Napatan and Meroitic Kingdom, Present State and Tasks. *Meroitica* 1 (1973) 67–96, 86 ff. – A KATZNELSON által kifejtett – több ponton prekoncepciált – nézetek fölötti vitát l. *ibid.* 162 ff.

¹⁸⁷Cp. ADAMS, *Meroitica* 2; ADAMS, *Ecology*.

Millet szerint¹⁸⁸ „no doubt the power of the king was in fact absolute, when he chose or was practically able to exert it, but the almost total lack of royal activity of any kind in Lower Nubia, the absence there for the most part of royal monuments, the hereditary nature of the highest local offices . . . point to the conclusion that the inhabitants of at least the Meroitic north lived out their provincial lives with a minimum of royal interference or interest”; továbbá: „the lower levels of a state bureaucracy or at least of a royal service, can sometimes be traced in the large amount of textual material . . . The titles found in these texts that suggest affiliation with some sort of royal service fall into two groups, according as they are qualified as being 'of the king' or 'of the Candace'” . . . — vagyis: „. . . we may be dealing with the administration of separate royal estates, separate taxation systems, or other forms of property, rather than broader functions of rule, for which we have no evidence”.¹⁸⁹

Millet szöveginterpretációk segítségével¹⁹⁰ következtetett arra, hogy Meroe két, államigazgatási és gazdasági-társadalmi tekintetben divergens félből állt; Adams a maga nagyon hasonló modelljét a régészet adataiból alkotta meg: „Kush as I picture it was a land of small subsistence farmers who for the most part neither contributed anything to nor received anything from the state and its instrumentalities”.¹⁹¹ Szerinte „it is always possible that the rulers and priests were possessed of larger estates than I have imagined, or that they were able to extract a certain amount of taxation in the form of surplus foodstuffs at least from those of their subjects who dwelt in the immediate vicinity of Meroe, Napata, and Kawa”.¹⁹² Ezzel szorosán összefügg, hogy „political decentralization is in fact as conspicuous a feature of the Meroitic north as is economic decentralization, both conditions reflect the Graeco-Roman rather than the Egyptian and Kushite theory of government”.¹⁹³

Az észak és dél közötti ellentétet abszolutizáló történeti rekonstrukció¹⁹⁴ élénk vitát váltott ki,¹⁹⁵ melyre válaszul — a gazdaság tekintetében — Adams ismételtlen lerögzítette álláspontját: „it would have required an enormous bureaucratic and/or military machinery of the State to maintain effective control over agricultural production along more than 1000 km of the Nile Valley . . . I see no evidence that any state machinery of that magnitude existed”.¹⁹⁶ Más részről azonban „a large part of the royal wealth is exhibited in the form of imported luxuries, I therefore assume that some commodity was exported in exchange . . . it was perfectly possible for the royal household to monopolize both the collection and the export of these commodities”.¹⁹⁷

¹⁸⁸ MILLET, *Organisation* 22 f.

¹⁸⁹ *Ibid.* 27 f.

¹⁹⁰ N. B. MILLET: *Meroitic Nubia*. Unpubl. Ph. D. diss. Yale 1968.

¹⁹¹ ADAMS, *Ecology* 14.

¹⁹² *Ibid. loc. cit.*

¹⁹³ *Ibid.* 17.

¹⁹⁴ ADAMS, *Meroitica* 2; cp. *Id.*: *Sacred and Secular Politics in Ancient Nubia*. *World Archaeology* 6 (1974) 39–51.

¹⁹⁵ A. J. ARKELL, J. DESANGES, B. G. HAYCOCK et al. in: ADAMS, *Meroitica* 2.

¹⁹⁶ ADAMS, *Meroitica* 2 148.

¹⁹⁷ *Ibid.* 149.

E feltételezésekben benne foglaltatik az ítélet, miszerint a külkereskedelem szerény volumenű volt. Ebben is, mint a fentiekben általában is, megmutatkozik Millet s Adams modelljének rokonsága a maga korában zseniális rekonstrukcióval, melyet Rostovtzeff nyújtott Meroe gazdaságáról.¹⁹⁸

Az így elképzelt gazdaság feltételez egy bizonyos társadalmi-politikai képet. Ezt a szövegek alapos elemzése segítségével¹⁹⁹ Millet rajzolta meg s foglalta össze úttörő jelentőségű párisi előadásában.²⁰⁰ Hogy a különböző szövegelemzések közül²⁰¹ miért Millet rekonstrukcióját választotta ki Adams „filológiai bázis”-ául, kitűnik a következő idézetből: „... the connection of the princely family of Akin to the royal family was remote in the extreme, ... the royal-style titles of *pqr*, *peste* and *qere-sm* were purely traditional, and ... we are in fact dealing with a hereditary provincial vice-royalty free from royal appointment”.²⁰²

A sajnálatosan fiatalon elhunyt Haycock – némileg korábbi tanulmányaival ellentétes szellemben²⁰³ – utolsó publikációjában²⁰⁴ a fentiektől eltérő álláspontot igyekszik elfogadtatni: „the inscriptional evidence demonstrates that at least from the 2nd to the 4th centuries A. D. Meroitic rulers took a considerable interest in the north”.²⁰⁵ Ennél is tovább megy egy döntően különböző jellegű modell megalkotása irányába Trigger, amikor így vélekedik: „Lower Nubia appears to be a normal province of the Meroitic Empire (albeit an economically important one) that was ruled in a traditional Meroitic way by officials who enjoyed a normal relationship to their suzerain... As in the Christian period, the governor of Lower Nubia may have regulated travel and trade between Dongola and Egypt and conducted all of the Meroitic Empire’s routine dealings with the Egyptians”.²⁰⁶

Lássuk most, milyen rekonstrukciót támasztanak alá a jelen tanulmányban elemzett feliratok!

1. Az adminisztráció rendszerének egységessége a Meroitikus Birodalomban

A) Észak és Dél

Annak ellenére, hogy alig van feliratunk a déli birodalomfélből, elegendőnek tűnnek adataink a feltételezéshez: a délen és északon egyaránt meglevő titulusok *lényegében* azonos adminisztratív elveket: azaz azonos birtok- és birtokellenőrzési; valamint adózási szisztémát bizonyítanak. A 2. és 3. zuhatag közötti kormányzási központ, *Atiye/Twete* feliratanyagából három *arbetke*, fő adószedő alakja bontakozik ki ((3), (4) és (5)),

¹⁹⁸M. ROSTOVTZEFF: The Social and Economic History of the Roman Empire. Rev. Ed. by P. M. Fraser. Oxford 1957 299–307.

¹⁹⁹Op. cit. (190. j.)

²⁰⁰MILLET, Organisation.

²⁰¹Cp. HAYCOCK, Landmarks; HAYCOCK LPh.

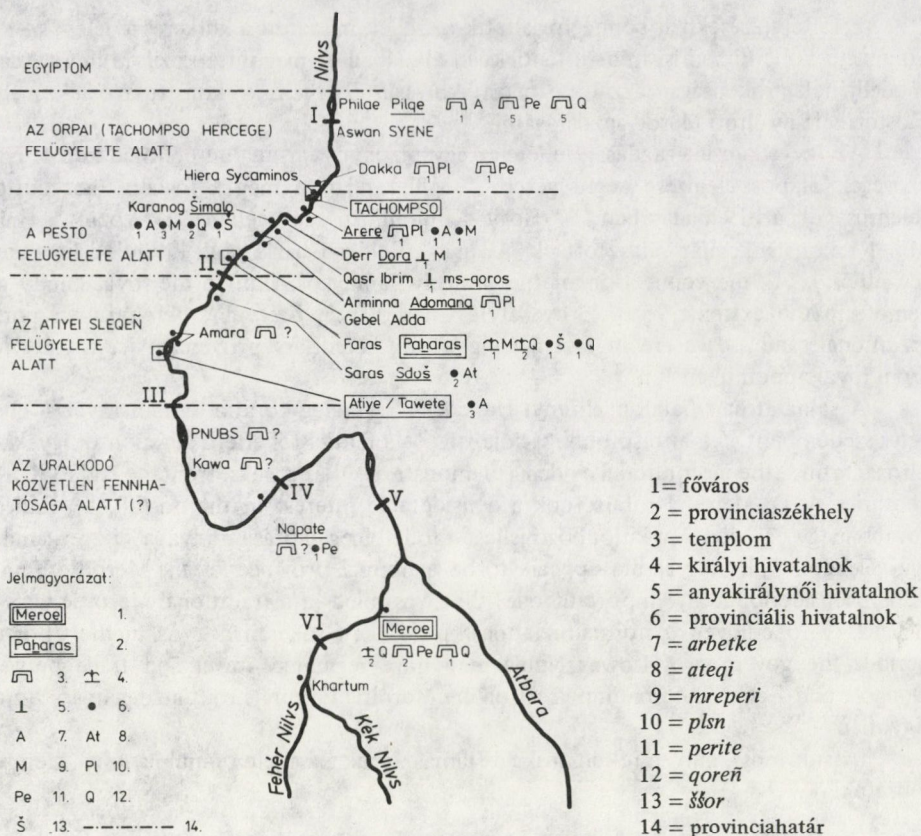
²⁰²MILLET *op. cit.* (190. j.) 39 f.; idézi ADAMS, Meroitica 2 155.

²⁰³HAYCOCK, Landmarks; HAYCOCK LPh.

²⁰⁴HAYCOCK, Meroitica.

²⁰⁵*Ibid.* 42.

²⁰⁶TRIGGER, Meroitica 2 111.

2. térkép

akiknek feladatköre hasonló alsó-núbiai kollégáikéhoz. Ugyancsak megvan egyaránt északon s délen a *perite*, a templomi birtok adminisztrációja fölé rendelt méltóság hivatala (cp. (23) – (27); továbbá (34): Napata és (31a-b): Meroe). A helyi adminisztrációtól bizonyos mértékig független királyi hivatalnok *qoreñ* jelen van északon ((35), (37) – (42)) éppúgy, mint délen ((36a-b)). Az udvar ill. a főváros és az északi provincia összefüggését – közvetett módon – demonstrálják a Dodekaschoenusban a 3. sz. közepén tevékenykedő *qoreñ*-ek (cp. (23) ff.).

B) A területiális egységek s adminisztrációjuk vélhető mintaképei (vö. 2. térkép)

Az 1–2. századi Meroe területiális egységeiről – ha elkülönítettek ilyeneket –; s azok adminisztrációjáról vajmi keveset mondhatunk. Az „önálló” egységként működő Triakontaschoenus élete rövid volt.²⁰⁷ A belőle meroitikus fennhatóság alatt maradt rész

²⁰⁷L. TÖRÖK, *Inquiries* 35 f.; 41 f., irodalommal.

bizonytal Alsó-Núbiához került, ahol a királyi hatalmat Akinidad-tól kezdve²⁰⁸ *pešto*-hecegek képviselték. A *pešto* az országrészt hivatalnokok segítségével kormányozza, mint a kialakuló települések *hrphñ*-jai,²⁰⁹ s a *ššimete qori-s*.²¹⁰ Az adminisztráció bizonytal egyszerűbb felépítésű volt még, s feltehető, hogy a provinciára elsősorban az itt állomásozó katonaság, valamint a templomok nyomták rá bélyegüket. Maga a *pešto* is mozgékonyabb lehetett, a kormányzás feladatainak ellátásában nagyobb szerepet játszhatott az országjárás.²¹¹ A 2. zuhatag alatti vidékről egy *šleqen-t*²¹² ismerünk ebből a korszakból.

B/1. A pešto országrésze a 3. és 4. században

A *pešto* országrésze északon, Hiera Sycaminosnál, Egyiptommal érintkezik, majd, 240 után egy rövidebb időn át a meroitikus *rp^ci* területével, mely 253 táján szintén fennhatósága alá kerül (azonban jogai itt nem kizárólagosak). Déli határa a 2. zuhatagnál van. Székhelye *Phrs*/Faras.²¹³ A hivatali hierarchia, melynek csúcán áll – s ahová nem „kívülről”, hanem a hivatali ranglétra fokain felhágva kerül –, a provincia civil kormányzását, a gazdaság ellenőrzését, az adó beszedését és továbbítását, a provinciális redisztribúciót intézhette, emellett a *pešto* hatáskörébe tartozott a külkereskedelem és a diplomáciai kapcsolatok egy részének felügyelete ill. fenntartása is.²¹⁴ Feltételezhető, hogy az igazságszolgáltatás feje is a *pešto*. A határvédelmi s egyáltalában a katonai ügyek élesen elkülönülnek az ő domainjétől. Az északi, Egyiptommal szomszédos határvidéken egyrésztől; a 2. zuhatag táján másrésztől²¹⁵ állomásozó hadtestek parancsnoka a *pelmoš*. Feltehető, hogy a provincia másik súlypontjában, Qasr Ibrim-ben²¹⁶ állomásozó csapatok ugyancsak a *pelmoš* főparancsnoksága alatt voltak. A többi jelentékenyebb településen „kormányzók” (*hrphñ*) rezideálnak. Egy ilyen van magában *Phrs*(Faras)-ban is.²¹⁷ A farasi *hrphñ*-ből többnyire *pešto* lesz,²¹⁸ ami arra vall, hogy a *hrphñ* hatásköre kicsinyben a *pešto* egész provinciára érvényes hatáskörének jónéhány vonását visszatükrözi.

A *pešto* természetszerűleg officiummal rendelkezett, kereteiben legalább egy scriniummal – ti. ismerünk egy „fő írnok”-ot (*ššor-lh*, (46)), akit rendkívül csábító az egyiptomi βασιλικός γραμματεὺς pendant-jaként elképzelni. De a bürokrácia általános fejlettségére vall az is, hogy írkok nemcsak a *pešto* környezetében, hanem a provincia kisebb településein is működtek (l. (47) és (49)).

A 3. század közepe táján Alsó-Núbia szerkezete jelentékeny változásokon megy át. Az észak felé hatoló expanzió következtében Takompos és az 1. zuhatag között újabb

²⁰⁸ HINTZE, Studien 24 ff.; cp. HOFMANN *op. cit.* (10. j.).

²⁰⁹ Cp. REM 0126, 1003, 1039, 1044.

²¹⁰ REM 0137.

²¹¹ TÖRÖK, Inquiries 38.

²¹² REM 0083 (Sai).

²¹³ L. fent (23) ff.

²¹⁴ Cp. fent és TRIGGER, Meroitica 2 111.

²¹⁵ Erre a Gebel Adda-i temető feliratanyagából lehet következtetni, cp. MILLET, Organisation.

²¹⁶ Cp. J. M. PLUMLEY: Pre-Christian Nubia (23 B. C. – 535 A. D.): Evidence from Qasr Ibrim. *ÉT* 5 (1971) 8–24.

²¹⁷ REM 0129, 0247, 11049, 1066, 1088.

²¹⁸ REM 0247, 0325, 1088.

országész szerveződik. Vezetése; civil és katonai uralma és gazdasága – hihetőleg a hódítás tényéből következőleg – egy kézben: az *rp^ci*-k kezében összpontosul. E szisztéma, az egykori „Triakontaschoenus *τύραννος*-a” intézményének felelevenítése, kb. 240 és 253 között áll fenn.²¹⁹ 253 után, párhuzamosan az itteni meroitikus hatalom gyengülésével, az új országész fölötti hatalomban az *rp^ci* megosztózik a *pešto*-val és – egyfajta kondominium formájában – Egyiptommal (cp. (19) és (23)).²²⁰

Egyéb döntő változások is bekövetkeznek azonban ebben az időben Alsó-Núbia kormányzásában, melyeknek legbeszédesebb jele a *pešto* és a *pelmoš*, vagyis a civil és katonai hatalom egyesítése.²²¹ A két hatalom fúziója áthatja a provincia adminisztrációjának egészét: nemcsak a legmagasabb szinten,²²² hanem a kisebb hivatalnokok cursusában is megnyilvánul.²²³

Alsó-Núbia – itt csak durva vonásokkal vázolt – kormányzási rendszerében sajátosan meroitikus hagyományok mellett Egyiptomból kölcsönzött formák is mutatkoznak. A *pešto* hatalmának jellege, feladatainak összetettsége – már amennyire megítélhető – a praefectus Aegypti karakterére emlékeztet; azzal a korántsem lényegtelen különbséggel azonban, hogy katonai hatalma nincsen.²²⁴ Az, hogy a *pešto* egészen a 3. sz. közepéig kizárólag civil hivatalnok, akitől függetlenül létezik a hadügy, arra enged következtetni, hogy Alsó-Núbia megszervezésekor az adminisztráció alapelvei a meroitikus hagyományból lettek véve, ugyanakkor azonban mindaz, ami használhatónak mutatkozott az egyiptomi kormányzás gyakorlatában, onnan kölcsönözött. Hasonlóképpen egy körültekintő reálpolitikai megfontolás játszhatott közre abban, hogy, amikor a barbár betörések következtében a provincia veszélyhelyzetbe került, a király egyesítette a civil kormányzást a katonai hatalommal. Érdekes, hogy mind a *pešto* hatalmának megformálásakor, mind annak átfarmálásakor a meroitikus elgondolás képes függetleníteni magát az egyiptomi mintaképtől.²²⁵

B/2) A 2. és 3. zuhatag közötti országész

A 2. zuhatag alá, a feliratok negatív evidenciájából ítélve, a *pešto* hatalma nem terjedt ki. E tekintetben nem szabad, hogy megtévesszen bennünket az a néhány cursus (pl. Abratoye *pešto*-hercegé), mely a 2. és 3. zuhatag között induló s Alsó-Núbiában befejeződő karriereket mutat be: ezek az országrészeknek a királytól azonos mértékben való függését demonstrálják. A *pešto*-hoz mérhető rangú hivatalnokot itt nem találunk; az országész legmagasabb rangú hivatalnoka legfeljebb rokona egy *pqr*-hercegnek, belőle

²¹⁹L. fent, és részletesebben soron következő tanulmányomban cp. 111. j.

²²⁰Cp. még TÖRÖK Mer. Ch.

²²¹Cp. TÖRÖK, Inquiries 46 ff.

²²²Cp. Abratoye és Bekemete fent is részletezett karrierjével.

²²³L. különösen REM 1049, 1066.

²²⁴Cp. P. A. BRUNT: The Administrators of Roman Egypt. *JRS* 65 (1975) 124–147, 131 f., a korábbi irodalommal.

²²⁵Cp. *ibid.* (224. j.); továbbá GILLIAM *op. cit.* (41. j.) és – távolabbról – SEECK, „Dux” in *PWRE* V/2, 869–1875, 1870.

magából – úgy tűnik – nem lesz „nyugalomba vonulásakor” *pqr*. Megtaláljuk viszont a *pešto* alatti hierarchia elemeit. De ezeknek súlya más lehetett, mint alsó-núbiai társaiké. A Sedeingában lelt²²⁶ REM 1090–1091 cursusából ítélve az országrész legelőkelőbb hivatalnoka a *šleqeñ Atiye-te*, aki azt az *athmo Pedeme-te*, az *aribetke Atiye-te*, a *hrphñ Atiye-te*, az *ateqi Atiye-te* stb. segítségével kormányozza (cp. (3), (4), (5)). A központ *Atiye/Twete* = Sedeinga. A másik központ valószínűleg *Pedeme* = Amara, a maga fontos szentélyével.²²⁷

A *šleqeñ* jelentősége meglepő, ha összehasonlítjuk alsó-núbiai megfelelőjével, aki ott jelentéktelen civil²²⁸ vagy templomi²²⁹ hivatalnok. Ugyancsak feltűnő, hogy az *Atiye*-i *šleqeñ* egyúttal a *pelmoš adb-li-s* rangjával is rendelkezik (cp. (4), (5)) – amiből szeretnék arra következtetni, hogy személyében a 2. és 3. zuhatag közötti országrész élén egy, a Ptolemaios-kori strategos-hoz hasonló hivatalnok állott. Ez talán azt is jelenti, hogy ez az országrész sokkal inkább a meroitikus tradíció szellemében lett megszervezve, mint Alsó-Núbia. Ha így igaz lehet, akkor e centralizáltabb és egyszerűbb adminisztráció azért volt lehetséges, mert maga az országrész lényegesen „problémamentesebb” volt Alsó-Núbiánál.

Mint a (6) példánál jeleztem, a két országrészt egy belső vámhatár választhatta el egymástól a 2. zuhatag vidékén (*Šdos* = SIDOP/ZOTON/STADISSIM = Saras). Ez azonban csak feltételezés – melyet a későbbi korokban látott intézmény²³⁰ sugallt –, így többet erről nem lenne helyes írnom.

B/3. A Dél

A 3. zuhatagtól délre eső országrészek adminisztrációjáról a források alig mondanak valamit. Bizonytalán „külön” adminisztrációja volt, hiszen ide sem a *pešto*, sem a *šleqeñ* hatásköre nem érhetett el. A „Dél” talán két fő körzetre bontható, az elsőre – északabbira – a nagy szentélyek, Pnubs, Kawa és Napata nyomhatták bélyegüket; a másodikra a főváros, Meroe: az uralkodó s az udvar jelenléte. A „Meroe-sziget” különöségét ezen túl még az innen Afrika belseje felé húzódó szálak adhatták; valamint viszonya azokhoz a területekhez, ahová a birodalom rabszolga-szerző hadjáratai irányulhattak.²³¹

C) „All-round” hivatalnokok

A meroitikus hivatalnokok zöme „hivatásos” adminisztrátor volt, aki rokon feladatkörök egész sorát szukcesszíve ellátva jutott egy-egy nagyobb területi – vagy adminisztratív – egység, esetleg egy egész országrész élére. Egy-egy *pešto*, mint pl. Abratoye (cp.

²²⁶ Sedeinga jelentőségére a meroitikus korban I. J. LECLANT *Or.* 44 (1975) 230 f.; J. LECLANT: Glass from the Meroitic Necropolis of Sedeinga (Sudanese Nubia). *Journal of Glass Studies* 15 (1973) 52–68, ahol a lelőhely feltárásának irodalma megtalálható.

²²⁷ Cp. PM VII 157.

²²⁸ REM 0238, 0296, 0380.

²²⁹ REM 0289, 0510, 1025.

²³⁰ Cp. TÖRÖK, Money, a kérdés irodalmával.

²³¹ Cp. TRIGGER, *Meroitica* 2, 112.

(3) és (38)) vagy *Halalaharor* (cp. (37)) *cursus honoruma* arra vall, hogy a királyi kegy nem választható el a provincia kormányzásában szerzett tapasztalatoktól.²³² *Cursusaik* mindenesetre egyértelműen vallanak a provincia kormányzására való felkészülés fokozatairól, s ezt nem érdektelen összevetni pl. azzal, ami a *praefectus Aegypti*-k esetében látható.²³³

A hivatalnokok „sokoldalúságát” – s természetesen az adminisztráció egyöntetűségét is – mutatják továbbá azok az esetek, melyekben egy-egy hivatalnok a négy fő „gazdaság” (királyi, anyakirálynői, provinciális és templomi) közül kettőben-háromban egyidejűleg vagy szukcesszíve, működik. Ilyenek pl.:

Šhiye, az anyakirálynő *Dor*-i birtokának kormányzója és a király *ttñ*-a: (10) és (52);
Msmhye, az *Arere*-i templom főpapja és a *pešto* birtokának kormányzója: (11) és (20);

továbbá azok a papok, akik a civil adminisztrációban is dolgoznak: (1), (2), (11), (42); valamint a *perite* címhez például felhozott hivatalnokok: (23) ff.; a *Twete/Atiye*-i méltóságok: (3), (4). – A hivatásos „all-round” adminisztrátor mintaképe azonban elsősorban kétségkívül *Abratoye pešto*-herceg, a 3. század közepének talán legjelentékenyebb figurája. Az ő pályafutásának első szakasza a 2. és 3. zuhatag közötti területhez kötődik (cp. (3)); a második – kiteljesedő – *Akiñ*-hoz, vagyis Alsó-Núbiához, melynek valószínűleg két alkalommal is alkirálya.²³⁴

2. A négy fő adminisztratív kör

A) Királyi hivatalnokok

Mint Trigger mondja,²³⁵ s mint magam is igyekeztem bizonyítani,²³⁶ Alsó-Núbia „normális provincia”, alkirálya a királytól függ; annak érdekeit képviseli, s nem pedig egy mindinkább függetlenné váló kiskirály.²³⁷ A *pešto*-herceg így a legfelsőbb szinten felelős a király itteni birtokaiért és a monopolizált külkeresedelem hasznáért. Ebből azonban nem következik még szükségszerűen, hogy Alsó-Núbiában csak a *pešto* stábjába tartozó hivatalnokok lennének jelen. Tőle többé-kevésbé független, közvetlenül a király által kinevezett hivatalnokot sejtethünk pl. a következőkben: *Šhiye, ttñ qori-s* (*Šimlo/Karano*-ban?): (52); *Tpohid̄t, mreperi Šimlo-te*: (14); *Msm̄e, qoreñ Simlo-te*: (42). A *qoreñ* cím viselői valószínűleg általában a király „független” gazdasági hivatalnokai, mint ezt már maga a *qoreñ* szó értelemszerűen is sugallni látszik.²³⁸ Meg kell természetesen

²³² A núbiai hivatalnokok „hivatali alkalmasságának” kérdését másutt részletesebben is szeretném megvizsgálni.

²³³ E kérdésben BRUNT *op. cit.* (224. j.) kétségkívül túlzó álláspontot foglal el. A birodalom bármely provinciájában működő helytartó lényegében hasonló helyzetben volt.

²³⁴ TÖRÖK. *Inquiries* 40 f.

²³⁵ *Meroitica* 2, 111.

²³⁶ TÖRÖK *ÄuK*; *Inquiries*; Mer. Ch.

²³⁷ A 4. század közepe utáni, vagyis a birodalom bukását követő idők núbiai helyzetképe is ezt a nézetet látszik alátámasztani. Cp. TÖRÖK, *Note*, a kérdés irodalmával.

²³⁸ HINTZE, *Struktur* [8].

különböztetnünk azokat az eseteket, ahol a cím kiegészítésében határozott utalás van arra, hogy az illető *nem* közvetlenül a királynak szolgál: *qoreñ Woš-s*,²³⁹ *qoreñ šnn-li-s* (43). A *qoreñ*-ek különös, a provinciális adminisztráció mellé rendelt jellegét mutatja a többször említett *Hllhror* karrierje (37), aki azok után, hogy *pešto* volt, majd próféta Meroeben, visszatér Alsó-Núbiába, hogy ott mint *qoreñ-lh* működjék. Hasonló lehet *Hpoje qoreñ qori-s* (35) és Wyekye (B), aki a Ph. 403 szerint *qrnye Pr-co* = a Fáraó (i. e. a király) *qoreñ-e* (41). Feltűnő az is, hogy a *qoreñ* cím ritkán kapcsolódik toponymhoz: (14), (36a-b); inkább funkcionálisan determinált ((35), (41): *qori-s*; (40): *kroro*; (37), (38): *-lh*) – vagy teljesen determinálatlan: (44), (45). A *qoreñ*-nek a provinciális adminisztrációhoz való viszonyát azonban a legjobban a Dodekaschoenus templomait ellenőrző hivatalnokok feliratai szemléltetik: (23) ff.

A 2. és 3. zuhatag közötti országrész adminisztrációjának sajátossága viszont az, hogy a hivatalnoki hierarchia s a király közé nincsen beiktatva egy *pešto*-szerű s nagyságrendű méltóság. Ezért bizonyosan indokolatlan lenne itt egy, a *qoreñ*-hez hasonló funkciójú hivatalnokot elvárni (illetve azt feltételeznünk, hogy itt is szükség van az adminisztráció valamiféle „megkettőzésére”). Ugyanezt mondhatjuk a déli, közvetlenül a főváros hatáskörébe rendelt országrészeiről is, ahol a *perite Npte-te* (34) vagy a *qoreñ/qoreñ-lh Bedewe-te* (36a-b) aligha lenne „duplikát” hivatalnoknak nevezhető.

B) Az anyakirálynő hivatalnokai

Ilyenekről nagyon kevés adatunk van. Az északról ismert három példából²⁴⁰ egyedül (10): *mreperi ktke-s Dor-te* gazdasági természetű. Ebből talán szabad arra következtetnünk, hogy – dacára annak, amit a Kandaké jelentőségéről tudunk²⁴¹ – a birodalom északi felében játszott szerepe ill. ottani birtokainak mérete nem lehetett jelentős. Nem lehetetlen, hogy alsó-núbiai jövedelme (ha volt ilyen minden korszakban!) a király számára behajtott jövedelemből központilag lett elkülönítve. A király s az anyakirálynő budgetjének ilyen szerű összevontságára lehet következtetni a (10) példából, melyben *Šhiye* az anyakirálynő jószágkormányzója és a király *ttñ-a*. – Az Ap. Csel. 8, 27-ben említett „kandake kincstartója” fővárosi hivatalnok.

C) A *pešto* „birtoka”

Milyen módon honorálta a király a *pešto* szolgálatait? Egyaránt elképzelhető elvileg, hogy birtokot kapott a királytól s jövedelme ebből származott, s az is, hogy az adókból – ajándék formájában – részesedett. Ha tekintetbe vesszük, hogy hivatalát meghatározott időtartamra kapta,²⁴² s megbízatása lejártával elhagyta a provinciát, akkor merőben valószínűtlennek tűnik, hogy saját földbirtoka lehetett volna. Nem beszélve arról, hogy az esetleg még örökölhető is lehetett volna! Akár reálisak, akár nem a Núbia

²³⁹ I. (19) ff; ezek azonban nem egyértelműen s kizárólag templomi hivatalnokok!

²⁴⁰ *Ššimete ktke-s*, Gebel Adda No. 54, közöletlen, cp. MILLET, Organisation 29; *ms-qoros ktke-s*, Qasr Ibrim, közöletlen, cp. *ibid*; és REM 1063 = (10).

²⁴¹ WENIG, Bemerkungen 36 ff; HOFMANN, Studien 366 ff.

²⁴² Cp. TÖRÖK, Inquiries 40 f.

jövedelmezőségéről alkotott elképzelések,²⁴³ nem hihető, hogy Núbia lehetőségeit ne feszítették volna túl az ily módon egyre szaporodó alkirályi birtoktestek – a királyi és templomi birtokok mellett. Azt is biztosra vehetjük, hogy a *pešto*-i magánbirtok nemcsak egyszerűen a latifundium-képződés lehetőségét teremtette volna meg, hanem a provincia elszakadását is előidézte volna.

Ezt figyelembe véve, azokban a hivatalnokokban, akik titulusaikban a *pešto*-hoz való tartozásukat külön jelzik, nem *pešto*-i birtokon működő, hanem provinciális hivatalnokot szeretnék látni. Ilyenek (1), (11) és (53). Az (1) példa alapján talán megkockázatható az a feltevés is, hogy a *pešto* számára közvetlenül szedtek külön adót a provinciában – de ez kevésbé valószínű, mint az, hogy az *arbetke pešto-li-s* ebben az esetben az egyházi birtok fölötti állami felügyeletet testesíti meg. Hasonló eset a (11) példa; míg az (53) a felirat lakonikus rövidsége miatt nem ad érvet sem pro, sem contra.

D) Templomi birtokok

A templomi birtokokra vonatkozólag minden lényeges látható a *pšn*, *perite*, *qoreñ* és *ššor* példáiban. A kommentárokból szó esett arról is, milyen módon ellenőrizte az állam a templomok földbirtokait (l. (23) ff.). A példák nagy száma s a bennük tükröződő adminisztráció fejlettsége arra vall, hogy Alsó-Núbiában a templomok birtokai kiterjedtek s jelentősek voltak.²⁴⁴ Tehát aligha felel meg a valóságnak, hogy erre az országrészre valamiféle „secular feudalism” (Adams)²⁴⁵ lett volna jellemző.²⁴⁶

3. Adózás

Az elemzett hivatalok között az adóügyet legvalószínűbben az *arbetke* és a *perite* képviselik. Mindkettő szerepelhet a civil és a templomi adminisztrációban – az *arbetke* azonban inkább civil, a *perite* inkább templomi funkcionárius.

Példáinkból ítélve az *arbetke* nem alárendelt kishivatalnok, aki a granariumba beszállított gabonaadót a hitelesített mértékkel megméri s róla elismervényt ad,²⁴⁷ hanem az adóbehajtásért s a begyűlt adó továbbításáért felelős főhivatalnok egy-egy közigazgatási egységben.

A cím meglehetősen ritka előfordulása némi nehézséget okoz azonban jelentősége értékelésekor. Nincsen kizárva, hogy az *arbetke* intézménye nem áll fenn mindig, mivel az adóügyet rendeltetésszerűen a helyi adminisztráció is el tudja látni; de az sem lehetetlen, hogy az *arbetke* az adóügy speciális területén a helyi adminisztráció *főlé* van rendelve. Végül az sem lehetetlen, hogy ezt az intézményt csak a 3. század közepén létesítették s

²⁴³ ADAMS, Ecology bizonytalán aláértékeli a provincia jövedelmezőségét.

²⁴⁴ A templomokra egy későbbi tanulmányban szándékozom részletesebben kitémni.

²⁴⁵ *Meroitica* 2, 17.

²⁴⁶ Cp. az ellentétes véleményekkel HAYCOCK, *Meroitica* 2 46 ff; HINTZE, *Meroitica* 2, 55; PRIESE, *Meroitica* 2, 85.

²⁴⁷ L. részletesen az egyiptomi adózásra: S. L. WALLACE: *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*. Princeton 1938. Cp. BRUNT *op. cit.* (224. j.) 137 f.; távolabbról V. B. SCHUMAN: *The Measures of εἴλιτρον and the Measurement of Grain*. *CdÉ* 99–100 (1975) 278–284.

nem állt fenn hosszú ideig (Tami (7) kb. 240 és 253 között működött; Abratoye (3) a 261 előtti évtizedben).²⁴⁸

Példáinkból kiolvashatónak vélem, hogy a templomi jövedelem sorsa hasonló volt az egyiptomi templomokéhoz.²⁴⁹ Tami (7) és a Dodekaschoenusban tevékenykedő meroitikus *perite*-k esete azt mutatja, hogy a templomi birtokokon termelt javak az államkincstárba folynak s megfelelő hányaduk azon keresztül jut vissza a papsághoz ill. a templomokhoz. Határozottan e feltevés irányába mutat az (1) példa, ahol a *pešto* adószedője a helyi Amon-templom papja.

A helyi adminisztráció és az adóügy összefonódása olvasható ki a 2. és 3. zuhatag közötti országrész főhivatalnokainak karrierjéből. Mint fentebb már volt róla szó, az *Atiye/Twete*-ben székelő méltóságok feladatköre leginkább a Ptolemaios-kori strategoséhoz hasonlítható. Úgy tűnik, ők személyesítik meg a tradicionális meroitikus felfogást a helyi adminisztrációról a legtisztább formában.

4. Árucseré

A kereskedelem, de általában az árucseré problematikája előtt tanácstalanul állunk. Nem lehet megítélni, lehetett-e szó a meroitikus gazdasági szerkezet viszonyai között nem-állami kereskedelmi vállalkozásról egyáltalában. A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a külkereskedelem, úgy ahogy volt, teljes egészében állami monopólium volt. Mindaz, amit az Egyiptom és Meroe közötti export-importról tudunk,²⁵⁰ erre enged következtetni: Meroe, szemben Egyiptommal, nem rendelkezik pénzgazdálkodással; egyiptomi kereskedők nem hatolnak be Meroe területére, ott nem létesítenek kereskedelmi állomásokat;²⁵¹ a Meroe által exportált cikkek: arany és rabszolga, nem képezhetik magánvállalkozás tárgyát stb. Az államilag monopolizált külkereskedelem feltelezésének nem mondhat ellent az sem, hogy az egyiptomi-meroei határon „néma csere” bonyolódik,²⁵² lévén, hogy az adott viszonyok között másfajta kereskedelemről nem lehetett szó.²⁵³ Sőt, biztosra vehetjük, hogy a két állam közötti „ajándékcserén” túli kereskedelem maga nem más, mint ez az ókori szerzők által megfigyelt „néma csere”.

Természetesen más lapra tartozik, hogy a behozott árukából nemcsak a király részesedik. Noha az importált „áru” elosztásáról forrásaink hallgatnak (szükségszerűen), annak régészeti kimutatható egyenletes eloszlásából arra szeretnék következtetni, hogy az import elosztásának fő formája – összhangban az abszolút királyi tulajdonnal – az ajándékozás.

Az országon belül termelt javak redisztribúciójának rendszerét még sűrűbb homály fedi. Ha elfogadjuk, hogy a forrásainkból kitetsző abszolút királyi tulajdon „tisztá” formában volt jellemző Meroere, akkor az „áru” fogalmát csak a legszűkebb értelemben

²⁴⁸ Cp. TÖRÖK, *Inquiries* 40 f.; Mer. Ch.

²⁴⁹ Cp. OTTO II 81 ff; BELL, *Egypt* 68, 73.

²⁵⁰ Cp. ROSTOVITZEFF *op. cit. loc. cit.* (198. j.).

²⁵¹ *Ibid.* — A farasi ún. Western Palace vsz. a *pešto* központi raktára volt. Hasonló elképzelés található: TRIGGER, *Meroitica* 22, 112.

²⁵² PHILOSTRATOS, *vita Apoll.* VI 2, 1.

²⁵³ Cp. TÖRÖK, *Money*.

használhatjuk. Valószínűnek kell tekintenünk, hogy éles határvonal húzódott a királyi monopólium tárgyát képező és nem képező „árúk” között. (Természetesen ez csak akkor lehetett így, ha az adóteher s az önellátásra szükséges javak mennyisége fölött még számottevő terménymennyiségek voltak jelen.) A monopólium tárgyát nem képező „fölöslegek” legfeljebb kis távolságokon belül cserélhettek gazdát, mivel egy nagyobb távolságokat is áthidaló árucseré a nem-állami szférában csak kereskedők segítségével képzelhető el, márpedig ez a pénz nélküli gazdasági rendszert s annak társadalmát idővel bizonytalansággal szétfeszítette volna. Így a nagyobb távolságokat – országrészeket – áthidaló redistribúció nemcsak államilag szabályozott kellett, hogy legyen, hanem maga az állam hajtotta is végre.

RÖVIDÍTÉSEK

- ADAMS, Ecology W. Y. ADAMS: Ecology and Economy in the Empire of Kush. *Journées Internationales d'Études Méroïtiques*. Paris, 10–13 Juillet 1973.
- ADAMS, Meroïtica 2 W. Y. ADAMS: Meroïtic North and South. A Study in Cultural Contrasts. *Meroïtica* 2, Berlin, 1976, 9–25; 119–175.
- ADAMS, Nubia W. Y. ADAMS: Nubia: Corridor to Africa. Allen Lane, s. a.
- BELL, Egypt H. I. BELL: Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest. A Study in the Diffusion and Decay of Hellenism. Oxford, 1948.
- BERNAND IG Philae I. A. BERNAND: Les inscriptions grecques de Philae, I. Époque Ptolémaïque. Paris, 1969.
- BERNAND IG Philae II. É. BERNAND: Les inscriptions grecques de Philae, II. Haut et Bas Empire. Paris, 1969.
- DESANGES, Statut J. DESANGES: Le statut et les limites de la Nubie romaine. *CdÉ* 44 (1969) 139–147.
- EMERY, Nubia W. B. EMERY: Egypt in Nubia. London, 1965.
- GRIFFITH Kar. F. LI. GRIFFITH: Karanog, The Meroïtic Inscriptions of Shablul and Karanog. Oxford, 1911.
- GRIFFITH MI I. F. LI. GRIFFITH: Meroïtic Inscriptions I., in F. LI. GRIFFITH–J. W. CROWFOOT: The Island of Meroe. London, 1911.
- GRIFFITH MI II. F. LI. GRIFFITH: Meroïtic Inscriptions II. London, 1912.
- GRIFFITH JEA 3 F. LI. GRIFFITH: Meroïtic Studies I, II. *JEA* 3 (1916) 22–30; 111–124.
- GRIFFITH JEA 11 F. LI. GRIFFITH: Meroïtic Studies V. *JEA* 11 (1925) 218–224.
- GRIFFITH, Pakhoras F. LI. GRIFFITH: Pakhoras–Bakharas–Faras in Geography and History. *JEA* 11 (1925) 259–268.
- GRIFFITH DG F. LI. GRIFFITH: Catalogue of the Demotic Graffiti of the Dodekaschoenus. Oxford, 1937.
- HAYCOCK LPh B. G. HAYCOCK: Later Phases of Meroïtic Civilization. *JEA* 53 (1967) 107–120.
- HAYCOCK, Landmarks B. G. HAYCOCK: Landmarks in Cushite History. *JEA* 58 (1972) 225–244.
- HAYCOCK, Meroïtica B. G. HAYCOCK: comment in: ADAMS Meroïtica 2 35–52.
- HINTZE, Studien F. HINTZE: Studien zur meroïtischen Chronologie und zu den Opfertafeln aus den Pyramiden von Meroe. Abh. Berlin 1/1959, Berlin, 1959.
- HINTZE, Inschriften F. HINTZE: Die Inschriften des Löwentempels von Musawwarat es Sufra. Abh. Berlin 1/1962, Berlin, 1962.
- HINTZE, Struktur F. HINTZE: Die Struktur der „Deskriptionssätze” in den meroïtischen Totentexten. *MIO* 9 (1963) 1–29.
- HINTZE Vorber. 1963–66 F. HINTZE: Musawwarat es Sufra, Vorbericht über die Ausgrabungen des Instituts für Ägyptologie der Humboldt-Universität zu Berlin, 1963–bis 1966. *WZHU* 17 (1968) 667–683.

- HINTZE MNL F. HINTZE: Meroitische Verwandtschaftsbezeichnungen. *MNL* 14 (1974) 20–32.
- HINTZE, Meroitica 2 F. HINTZE: comment in: ADAMS Meroitica 2, 53–62.
- HOFMANN, Studien I. HOFMANN: Studien zum meroitischen Königtum. Monographies Reine Elisabeth 2. Bruxelles, 1971.
- HOFMANN MNL I. HOFMANN: Zu einigen Nominalausdrücken in den Deskriptionsphrasen der meroitischen Totentexten. *MNL* 14 (1974) 33–47.
- MACADAM QN M. F. L. MACADAM: Queen Nawidemak. *Allen Memorial Art Museum Bulletin* 23/2 (1966) 42–71.
- MEEKS MNL D. MEEKS: Liste des mots méroïtiques ayant une signification connue ou supposée. *MNL* 13 (1973) 3–20.
- MILLET, Organisation N. B. MILLET: Social and Political Organisation in Meroe. *Journées Internationales d'Études Meroïtiques*. Paris, 10–13 Juillet 1973.
- MILLET MNL N. B. MILLET: The Kharamadoye Inscription. *MNL* 13 (1973) 31–49.
- MNL *Meroitic Newsletter–Bulletin d'Informations Méroïtiques*, Paris–Montréal.
- OTTO I, II W. OTTO: Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten I–II. Leipzig–Berlin 1905, 1908.
- PM VII B. PORTER–R. MOSS: Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings VII, Nubia, The Desert and Outside Egypt. Oxford, 1951.
- PRIESE WZHU K.-H. PRIESE: Notizen zu den meroitischen Totentexten. *WZHU* 20 (1971) 275–285.
- PRIESE, Meroitica K.-H. PRIESE: Zur Entstehung der meroitischen Schrift. *Meroitica* 1 (1973) 273–306.
- PRIESE, Meroitica 2 K.-H. PRIESE: comment in: ADAMS Meroitica 2, 81–88.
- PRIESE EAZ K.-H. PRIESE: Studien zur Topographie des „äthiopischen“ Niltales im Altertum und zur meroitischen Sprache. (Promotion (B) Berlin 1974, Autorreferat). *EAZ* 16 (1976) 315–329.
- RäR H. BONNET: Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin, 1952.
- REM Repertoire d'Épigraphie Meroïtique. Paris, Sorbonne, données Juin 1975.
- TÖRÖK, Note L. TÖRÖK: An Archaeological Note on the Connections between the Meroitic and Ballana Cultures. *Studia Aegyptiaca* 1 (1974) 361–378.
- TÖRÖK, Meroitica L. TÖRÖK: comment in: ADAMS Meroitica 2, 95–102.
- TÖRÖK ÄuK L. TÖRÖK: Some Comments on the Social Position and Hierarchy of the Priests on Karanog Inscriptions. Ägypten und Kusch, Festschrift F. Hintze. *Schriften zur Gesch. u. Kultur des Alten Orients* 13. Berlin, 1977. 364–376, App. I–VII.
- TÖRÖK, Inquiries L. TÖRÖK: Inquiries into the Administration of Meroitic Nubia: I–II. *Orientalia* 46 (1977) 34–50.
- TÖRÖK, Money L. TÖRÖK: Money, Economy and Administration in Christian Nobatia. Colloque d'Études Nubiennes, Chantilly, 2–6 Juillet 1975. s. a.
- TÖRÖK Mer. Ch. L. TÖRÖK: Two Meroitic Studies: The Meroitic Chamber in Philae and the Administration of Nubia. *OIKUMENÉ* 2 s. a.
- TRIGGER, Meroitica B. G. TRIGGER: comment in: ADAMS Meroitica 2, 103–117.
- TRIGGER–HEYLER AW B. G. TRIGGER: The Meroitic Funerary Inscriptions from Arminna West, with comments and Indexes by A. HEYLER. New Haven–Philadelphia, 1970.
- WENIG, Bemerkungen S. WENIG: Bemerkungen zur Chronologie des Reiches von Meroe. *MIO* 13 (1967) 1–44.

ADALÉKOK A KURUC KORI NÉPZENE MAGYAR–SZLOVÁK KAPCSOLATAIHOZ

I. rész

„A megbízható, szilárd alap, amire elméleteket építhetünk: a tipikus dallam. Az, amiből sok van. A népdalgyűjtemények zenei rendje elsősorban erre való: hogy jelezze, hány változata van egy dallamnak, honnan valók, mikoriak a változatok, miben és mennyire különböznek egymástól, más szóval: hogy megrajzolja egy-egy dallam családfáját. És – a kört tágitva – megmutassa, egymás közelébe hozza a feltehetően egy törzsből származó rokon dallamcsaládokat.

Hiteles képet egy nép, egy táj népzenejéről csak az ilyen rendezett gyűjteményből kaphatunk. Az összehasonlító népzene-tudomány nagy eredményei e hiteles képek összevetése nélkül nem születhettek volna meg.”

(Járdányi Pál: A magyar népdalok rendje. Klny.: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának Közleményei XVII. kötet 1–4. számából, 140. l.)

A magyar és a szlovák zenetörténet fejlődésében a históriás énekek kora után a kuruc háborúk korának zenei anyaga mutat szoros kapcsolatokat.¹

A XVII. század végének és a XVIII. század elejének nehéz életviszonyai azonosak voltak több nemzet népénél. Ez okból vett részt a kuruc kori szabadságharcban a Kárpát-medence népeinek túlnyomó része. A kurucok felkelése a Habsburg-monarchia ellen Erdélytől egész Liptóig és Trencsén váráig terjedő nagy területre terjedt ki. Thököly, Bercsényi és II. Rákóczi seregeiben magyar, szlovák, kárpát-ukrán, román és más nemzeti-ségű katonák vettek részt. Közös harcban megszületett a katonák között a sok kuruc témájú népdal és népköltészet. Sajnos, az egykorú feljegyzésekben csak nagyon kevés emlék maradt meg.² Kuruc kori versek és népdalok az események után száz évvel később élik reneszánsz korukat. Első jelentősebb feljegyzőik között Pálóczi Horváth Ádám szerepel, aki 1813-ban, illetve 1814-ben összeírta az egyik első népdalgyűjteményt, amely „ki-magam csinálmányja, ki másé”. Pálóczi Horváth Ádám „*Ő és Új, mint egy Ötödfélszáz Énekek*”-ben több kuruc háborús tematikájú dallam található.³ Ezek közül az egyikkel szeretnénk részletesebben foglalkozni.

Kutatásunk tárgya a *Tyukodi-nóta*, melynek több, máig fennmaradt magyar és szlovák feljegyzése van.

¹ Ezt a sort SZABOLCSI BENCE jellemzi „A magyar zenetörténet kézikönyvé”-ben a 27-ik lapon (Zeneműkiadó, Budapest 1955).

² Vö.: SZABOLCSI B.: A magyar zenetörténet kézikönyve, 27 l.

³ Ötödfélszáz énekek – Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye (1813) sajtó alá rendezte BARTHA DÉNES és KISS J., Akadémiai Kiadó, Budapest 1953.

A dal főleg Káldy Gyula 1892. évi kiadványa után lett közismert a „Te vagy a legény Tyukodi pajtás” szöveggel.⁴ Thaly Kálmán, a kuruc kor nevezetes kedvelője, 1872-ben foglalkozott a kuruc kor költészetével és a „Te vagy a legény . . .” című ének szövegével.⁵

A dallam magyar–szlovák kapcsolatát Bartók Béla vette először figyelembe, amikor két feljegyzésnél Turából azt a jegyzetet írta, hogy a dal „tót típusú”; „Vö.: Tót gyűjt.” Bizonyára találkozott vele a szlovák területen. Ma, amikor már megjelent Bartók szlovák népdalgyűjteményének második kötete, tudjuk, hogy Gerlicén, Bystrov-ban és máshol találkozott a dalokkal 1906 és 1916 között.⁶

A Tyukodi-nóta eredetével és változataival többek között Fabó, Szabolcsi, Lajtha, Káldor, Major, Kresánek és Papp foglalkozott.

Fabó Bertalan Káldyra és Bartalusra hivatkozva, a dallam keletkezését 1672-re teszi.⁷ Ehhez persze nem volt bizonyítéka sem Fabónak, sem Káldynak.⁸

Szabolcsi Bence a sárospataki főiskola könyvtárában találta meg a dallam legrégebb feljegyzését a *Dávidné Soltári* című világi dalgyűjteményben (1790–91), amelyet Daróczy József írt össze. A feljegyzés elég egyszerű, helyenként hibás, és nehezen olvasható. Az ehhez tartozó kutatás eredményeit először a Zenei Szemlében publikálta Szabolcsi Bence 1928-ban. A dallam legrégebb fennmaradt variánsa mellett még két feljegyzéssel ismerkedünk meg Tóth István kéziratos gyűjteményeiből. A Sárospatakon feltárt feljegyzésről (ami eredetileg Erdélyből származik) a következő sorokat olvashatjuk: „. . . megrontottan, hibás feljegyzésben tűnik fel a melódia, mint a „Nincs becsületi a katonának,” kezdetű ének dallama. A feljegyzés nemcsak hibás de nehezen is olvasható; a 10. hangot például beleírták az ismétlőjelbe, a 20. hang alig vehető ki, úgy beszorították a többi közé, több hang meglehetősen elmosódott”. Szabolcsi figyelembe vette, hogy „. . . a melódia nemcsak ehhez a szöveghez kötöten élt tovább. Úgy látszik énekelték az egész 18. és 19. században, részben a nép között, régi katona-nóta gyanánt, részben kúriákon, ahol hangszeres formája is otthonossá lett a verbunkos korában”.⁹

⁴ Schätze der alten ungarischen Musik für Pianoforte von Julius Káldy. Weisen und Lieder aus den Zeiten von Thököly und Rákóczi (1672–1838). Rózsavölgyi et co. Budapest und Leipzig.

Kuruc dalok XVII. és XVIII. század. Átirat Káldy Gyula. Szerző sajátja. Minden jog fenntartásával.

⁵ THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. I., II. Első kötet: A bujdosók és Thököly kora (1670–1700). Második kötet: Rákóczi kora (1703–1735). Pest. Ráth Mór kiadása 1872. I. köt. 31–37, 38–44 lapok. Thaly kutatása eredményeit megvitatta irodalomtörténeti szempontból VARGA IMRE: A kuruc költészet hitelessége című tanulmányában (Budapest, 1936), továbbá MAJOR ERVIN: A Rákóczi-kor zenéje. Fejezetek a magyar zene történetéből (Zeneműkiadó, Budapest, 1967), 109–124 l.

ESZE TAMÁS: A szegénylegény éneke (Magyar Századok, Egyetemi Nyomda, Budapest 1948, 131–141 l.). Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bevezetést írta ESZE TAMÁS (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953); 97. A szegénylegények éneke – 335, 6, 7, 8 és 491 lapok.

⁶ BÉLA BARTÓK: Slovenské ľudové piesne II. Vydavateľstvo SAV Bratislava 1970. 554a-f számú dallamok.

⁷ FABÓ B.: A magyar népdal zenei fejlődése. Budapest 1908. 120–122 l.

⁸ Vö.: MAJOR E.: A Rákóczi-kor zenéje 111 l.

⁹ SZABOLCSI BENCE: Egy kuruc dallam régi feljegyzései. *Zenei Szemle* 1928. XII. 61–64 l. és SZABOLCSI B.: A magyar zenetörténet kézikönyve, 61* l.

Részletesebben foglalkozott Szabolcsi Bence a dallammal 1936-ban az *Énekszóban*, ahol a dallam hét variánsából táblázatot állított össze. Többek között megtudjuk, hogy „a 18. század folyamán ebből a *kanasztánc*formából, török, szláv és nyugati elemek bevonásával, kialakult a *verbunkos*-stílus. Hogy például a *Tyukodi*-nóta híres dallamából („Te vagy a legény Tyukodi pajtás . . .”) hogyan ágazik ki a legjellegzetesebb magyar verbunkos-dallam, hogy a primitíven feljegyzett alapforma mily érdekesen alakul az élő népi változatban, azt tanulságosan mutatja a következő táblázatos áttekintés, a melódia írás- és előszóbeli történetének térképvezérlése”.¹⁰ Ezt követi a dallam hét „írás- és előszóbeli” variánsa: *Dávidné Soltári* 1791, P. Horváth Ádám 1813, Tóth István 1828–32, Almási Sámuel 1840, Bartók B. 1906, Kodály Z. 1911, Lajtha L. 1933. A táblázat egy hangszeres feljegyzéssel bővült Bartóktól a Magyar Zenetörténeti kézikönyvben.¹¹ Szabolcsi táblázatát átvette dr. Káldor János A magyar zenetörténet kistükrében és A magyar zene fejlődése I. című könyvekben.¹²

Szabolcsi Bence még egy nevezetes tanulmányban foglalkozik a Tyukodi-nóta dallamával: A Vers és dallam egyik fejezetének „Öh kedves filemilécske – Adatok a magyar barokk rím- és ritmisművészetéhez” feliratú harmadik szakaszában, ahol a szerző mikrotechnikával foglalkozik. Kitűnő példaként a Szegénylegények éneke szolgál Szabolcsinak. Többek között bebizonyítja, hogy az éneknek egész dallamcsaládja van annak ellenére is, hogy a variánsok között eltérő formákkal, különböző szótagszámú versekkel és sokféle dallamváltozattal találkozunk: „. . . a nevezetes „Szegénylegény éneke” . . . mindenestre egyike a szívós életű, sokféjű, sokágú dallamoknak, önmagában egész dallamcsalád; hiszen a pusztán szöveget olvasó irodalomtörténész el sem hinné, hogy oly eltérő formák, oly különböző szótagszámú versek, mint a Nemes Huszt vára meg A jó lovas katonának, egyazon dallamra mehetnek s ugyanazt a hagyományt képviselik; a melódia azonossága ma már vitán felül áll; . . . Csak természetes, hogy ez a kettős irányzat a dallamhoz való viszonyban mutatkozik meg legláthatóbban. A bonyolultabbá válás ugyanis nem a szótagszám szaporítását jelenti, hanem azt, hogy a szöveg *fokozott mértékben aknázza ki a dallam nyújtotta lehetőségeket* s amolyan „mikrotechnikával” kidolgozza a maga finomabb belső szimmetriáit. Az egyszerűbbé válás pedig abból áll, hogy a vers, lemondva a belső point-ekről, lazább és terjengősebb (nagyobb szótagszám!), de egyben szimmetrikusabb, áttekinthetőbb, *népdalszerűbb* képletté alakul át”.¹³

Legújabban a *Musica Hungarica* című könyvben foglalkozott Szabolcsi Bence a Tyukodi-nóta variánsaival. A három és legértékesebb legnépszerűbbé vált kuruc-dalhoz sorolja (Rákóczi-nóta, az ún. „Szegénylegény éneke” és a „Patyolat a kuruc”). A könyv hanglemzemlékétlen a dallam következő három variánsa szólal meg: Nincs becsületi a

¹⁰ SZABOLCSI BENEC: A kuruc világ dalairól. *Énekszó* 1936/37. IV. 1–6; 421–425 l. A táblázat megjelent SZABOLCSI B.: A magyar zene évszázadai I. első fejezetében (frott hagyomány – élő hagyomány. Zeneműkiadó V., Budapest, 1959. 17 l.

¹¹ SZABOLCSI BENEC: A magyar zenetörténet kézikönyve. Zeneműkiadó Vállalat Budapest, 1955; 27, 64, 179 lapok.

¹² KÁLDOR JÁNOS: A magyar zenetörténet kistükre. Budapest, Rózsavölgyi és Társa kiadása 1938, 58–60 l. KÁLDOR JÁNOS: A magyar zene fejlődése I. (a honfoglalástól 1900-ig). Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest 1959.

¹³ SZABOLCSI B.: Vers és dallam. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. „Öh kedves filemilécske . . .” 127–137 l. Idézés a 135. oldalról van.

katonának – *Dávidné Soltári*; hangszeres táncdallam Bartók Béla erdélyi gyűjtéséből és Kecskemét is kiállítja nyalka verbunkját – Bartók Béla gyűjtéséből Turán 1906-ban.¹⁴

Lajtha László a Tyukodi-nótával kapcsolatban való kutatómunka eredményét közölte az *Ethnographiában* 1936-ban.¹⁵ Szatmár megyei feljegyzéseket közöl és azt állítja, hogy a Tyukod nevezetű falu lakossága azzal büszkélkedik, hogy a nótában említett „Tyukodi pajtás” közülük való volt.¹⁶ Azért „nem lehet véletlen, hogy éppen Szatmár, ez az ősi kuruc fészek, Tyukod és környéke az otthona a több változatban élő Tyukodi variánsnak”.¹⁷ Major Ervin szerint a Tyukodi-nótát Káldy Gyula tette népszerűvé Szatmár megyében, amikor 1892-ben a vándortársulatával 32 városban mutatta be a kuruc dalokat.¹⁸ Ma már persze tudjuk, hogy ennek a dallamnak több „otthona” van. Az MTA Népzene kutató Csoport – Zenetudományi Intézet – népdal archívumában a dallam hét variánsa megtalálható, Lajtha L. feljegyzésében.¹⁹

A Rákóczi-kor zenéjével Major Ervin 1953. dec. 19-én tartott előadásán foglalkozott a Magyar Néprajzi Társaságban. A Szabolcsi–Tóth *Zenei Lexikon* 1935-i pót-füzetében a „kuruc dalok” címszó alatt 20 dallam felsorolása található. „Miután 1935 óta újabb s teljesebb jegyzék a kuruc dalokról nem jelent meg – írja Major Ervin – talán nem végzek hiábavaló munkát, ha e felsoroláshoz fűzöm megjegyzéseimet, kiegészítéseimet.” A „Te vagy a legény Tyukodi pajtás” dallam történetét főleg szövegére vonatkozó adatokkal egészíti ki Major Ervin.²⁰

Szlovák kutatók közül Kresánek József foglalkozott a Tyukodi-nóta eredetével és variánsaival az egyik szlovák népdalról szóló alapvető könyvében.²¹ „Véleményünk a kuruc nótákról” című fejezetben Kresánek összehasonlította a Tyukodi-nótát szlovák variánsokkal. A magyar anyagot Káldor János *A magyar zenetörténet kistükre* szerint idézi. A dallamok analízise után az a véleménye Kresáneknek, hogy a szlovák variánsok fiatalabbak, mint a magyar Tyukodi-nóta. A szlovák variánsok közül *Slovenské spevy*-ből és Kardos D. feljegyzéseiből közöl Kresánek két dallamot. Megemlíti továbbá, hogy amikor a Matica Slovenská-ban dolgozott, Karel Plicka népdalfeljegyzéseiben ennek a dallamnak 15 variánsát találta meg. 1947-ben a jugoszláviai szlovákoknál végzett kutatásai

¹⁴ SZABOLCSI B. és FORRAI M.: *Musica Hungarica*. Qualiton, Budapest, 21, 56, 57 l. IV. lemezoldal (8 Ga-c Kuruc dal-egyveleg).

¹⁵ LAJTHA LÁSZLÓ: Kuruc eredetű dallam a magyar népdalgyűjtésben. *Ethnographia* 1936, 47. sz. 111–114 l.

¹⁶ LAJTHA L.: Kuruc eredetű dallam . . . 112 l.

¹⁷ LAJTHA L.: Kuruc eredetű dallam . . . 114 l.

¹⁸ „A „Te vagy a legény Tyukodi pajtás” nagy népszerűsége 1890-nel kezdődik: Káldy Gyula 1892 nyarán 32 magyar városban mutatta be vándortársulatával a kuruc dalokat, köztük Máramaroszigeten s talán Szatmáron is – innen könnyen elkerülhetett e dallam a Szatmár megyei Tyukod községbe, ahol Lajtha László élő népdalként jegyezte fel s tette közzé az *Ethnographia* 1936-i évfolyamában. De nem csupán Káldy népszerűsítette e dallamot, hanem számtalan más kiadvány és átírat is, különösen az 1900-as évek eleje óta. És így nem csodálkozhatunk, hogy mindenfelé éneklie e dalt, még a Szatmár megyei Tyukodon is . . . ” MAJOR E.: A Rákóczi-kor zenéje, 111 l.

¹⁹ MTA Népzene kutató Csoport Kodály-rendjében a 9, 9, 13, 13 szótagszámú 5 [5] 5 kadencia-típusú csoportban Porcsalma (1), Tyukod (6).

²⁰ MAJOR E.: A Rákóczi-kor zenéje, 109 l.

²¹ JOZEF KRESÁNEK: Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného. Vydavateľstvo SAVU Bratislava 1951.

alkalmával kétszer találkozott a dallammal (Stará Pazová, Kysač). A dallam megvan továbbá Černík és Bartók népdalgyűjteményében is, írja Jozef Kresánek.²² A szövegek tartalmáról azt teszi szóvá Kresánek, hogy a szlovák variánsok legtöbbször szerelemről szólnak. Kevésbé fordul elő a katonai téma.

Papp Géza az egyik nagy jelentőségű könyvében a „Megtalált dallamok” közé sorolja a Tyukodi-nóta variánsait. Szabolcsi és Lajtha kutatási eredményeit emeli ki.²³

Ezek után szeretném chronologikus sorrendben felsorolni a Tyukodi-nóta magyar és szlovák variánsait.

A dallam variánsai felsorolása előtt szeretném kifejezni hálámat az elhunyt Szabolcsi Bence akadémikus professzor úrnak, aki felkeltette érdeklődésemet a téma iránt, a kutatás folyamán pedig széles körű ismereteivel útmutatást nyújtott és felbecsülhetetlen segítségével lehetővé tette a téma alapos megismerését és feldolgozását.

A MTA Zenetudományi Intézet Népzenekutató Csoport archívumában levő Tyukodi-nóta variánsai megszerzéséért köszönetet mondok Vargyas Lajosnak, a zenetudományok doktorának, Rajeczky Benjaminszónak, Rácz Ilonának, Borsai Ilonának, Vikár László kandidátusnak és Szomjas-Schiffert György kandidátusnak.

Az Országos Széchényi Könyvtárban végzett kutatásaim segítéséért köszönetemet fejezem ki dr. Kecskeméti Istvánnak.

A Jugoszláviában feljegyzett, kéziratban levő variánsok átadásáért köszönetet mondok prof. dr. Jozef Kresáneknek, a zenetudományok doktorának, a pozsonyi egyetem zenetudományi tanszéke vezetőjének, Ladislav Galkónak, a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársának azért fejezem ki köszönetemet, hogy részemre lehetővé tette a még kéziratban maradt *Slovenské spevy* című gyűjtemény áttekintését. A Matica Slovenská-ban levő Karol Plicka nagy kéziratoss népdalgyűjtésének átnézéséért köszönetet mondok Michal Kocák úrnak, a Matica slovenská Literárny archív igazgatójának. Be-fejezésül doc. dr. Miroslav Filipnek, a zenetudományok kandidátusának mondok köszönetet a dallamok analízisével nyújtott segítségéért.

1. „Nints betsületti a Katonának” – Dávidné Soltári című világi dalgyűjtemény 1790–91; Sárospataki főiskolai könyvtár 630. sz. kzt., 195. sz.; MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10.253. sz.; Ethnographia 1916, 239.
2. „Verbungos huszár-Nosza gyertek legények” – *Ötödfélszáz énekek* – Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye (1813) sajtó alá rendezte BARTHA DÉNES és KISS J., Budapest 1953, Akadémiai Kiadó, 347–8., 614–5. l., 222. sz.
3. „Nemes Huszt vára Gy. B.” – Tóth István a kolozsvári Erdélyi Múzeumban levő kéziratoss gyűjteménye (1828–32), zongoraátírat; közli SZABOLCSI BENCE: *Egy kuruc dallam...* Zenei Szemle 1928, XII. 63. l.
4. „Huszt vára. Gy. B.” – Tóth István kéziratoss gyűjteménye (1832–43), zongoraátírat. MTA Könyvtárának kéziratára: Régi és újabb írók kz. műv. 8-r. 63. 16. l. No. 27. Közli SZABOLCSI B.: *Egy kuruc dallam...* Zenei Szemle 1928, XII. 63–64. l.; MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10254/a.

²²J. KRESÁNEK: Slovenská ľudová piesen zo stanoviska hudobného. 38. Nás pohľad na kurucké piesne, 257–262 l.

²³PAPP GÉZA: A XVIII. század énekelt dallamai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970. VI. fejezet: Megtalált dallamok.

5. „Jaj már minékünk” – Almási Samuel kéziratos gyűjteménye, IV. kötet, 259. sz.-a kézirat lappang – dallam másolata a MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10257. sz.; a kézirat 1928-ban a máramarosszigeti református lyceum könyvtárában volt; Vö.: Zenei Szemle 1928. XII. 64. l.
6. „Ľlo dievča do hájička”
7. „Miloval mňa švárny ťuhaj” – (6–7.) „Pjesne Národje Slowénskje. Zbjerka od Jos. Czupra” – 1840–50. A gyűjteményt kiadta LADISLAV GALKO: *Ľudové piešne z Liptova a Oravy*, Osveta Martin 1958. 67, 68. sz. 76–77. l.
8. „Je cestička ušľapaná” – Klobouky u Brna – Fr. SUŠIL: *Moravské národní písně*, Brno 1859, 289. sz.
9. „Szegény legénynek olcsó a vére” – „Séchy Mária vagy: Murányvár ostroma, eredeti színmű dalokkal és tánczal, írta Szigligeti József, zenéjét részben eredetileg írta Erkel Gyula. Pest october 8dikán 1863.” Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár: Népsz. 687. V. 1207 (1962.) 627. N. 2. Kuruc Dal.
10. „Jaj már minékünk” – SZÍNI KÁROLY: *A magyar nép dalai és dallamai* 1865, 4. sz. E közlés alapjául Almási Sámuel gyűjteménye szolgált; másolat a MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10255. sz. BARTALUS ISTVÁN: *Magyar Népdalok*, egyetemes gyűjteménye I–VII. Budapest 1873–1896 (kb. 800 dallam zongorakisérettel); I. 3. sz. Bartalusnak is Almási Samuel gyűjteménye szolgált alapjául; a dallam másolata a MTA Népzenekutató Csoport arch. 10258. sz.; LIMBAY ELEMÉR: *Magyar Daltár I–VI*. Budapest 1879–1888 (szövegek) és Nemesovics Antal (zongoraátirat); 717. sz. Másolat a MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10259. sz.
11. „Na lieskovském cinteri” – z uherské strany.
12. „V čirém poli hruška stojí” – (11–12) Fr. BARTOŠ: *Národní písně moravské*. Brno 1889, II. kiadás Praha 1899, 688. sz.; 1199. sz. (639 l.).
13. „Te vagy a legény Tyukodi pajtás – 1672” – KÁLDY GYULA: *Kuruc dalok*. Budapest 1892, 2. sz., 8–11. lapokon: „Kuruc tábori dal.” Másolat a MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10260. sz.
14. „V širom poli hruska stojí/Malohont” – *Slovenské spevy I–III*. Turčiansky sv. Martin 1880–1926. I. kötet, 207. sz.
15. „Povedal si že ma vezmeš” – Hybe (Liptov), J. – Šimkovic 1898 Slovenské spevy kézirata, a Szlovák Tudományos Akadémia kézirata D 1816 sz.; megjelent: *Slovenské spevy I*. 389. sz., 144 l.
16. „Chodí ťuhaj po ulici” Gömör, Vansa (?) – *Slovenské spevy I*. 445. sz.
17. „Stavaj moja najmilejší” – A. Raibovský, Kúty 1880. Slovenské spevy kézirata D 816 sz.
18. „Pod okienkom zahradočka” Zólyom, – A. H. Krčméry 1879. Slovenské spevy kézirata D 313 sz.
19. „A v tom našom cintoríne” – Dolný Liptov, P. Makovický 1880 Slovenské spevy kézirata D 632 sz.
20. „Keď som išol po troch ročkách na ten sabačák” – Pliešovce 1889, P. Izák feljegyzése; Slovenské spevy kézirata D 1130 sz.
21. „Oj ta naša zahradočka trním hradená” – Vrbovce (Nyitra) Slovenské spevy II. 581. sz. 215 l.
22. „Pod obločkom čerešnička a na vršku dve” – Tisovec *Slovenské spevy II*. 243. sz.
23. „Pod našima okenečky lúčka zelená” – Štiavnica *Slovenské spevy II*. 5. sz.
24. „Ach bože muoj premilený, tamto je ten štep” – Tisovec *Slovenské spevy II*. 279. sz. 102 l.
25. „V čirém poli strom zelený, hruška zelená” – Dolná Súča (Trenčín), A. D. Svoboda 1894; Slovenské spevy kézirata D 1371.
26. „V širom poli hruška stojí” – Černé a Turzovka (Kysuce), A. Pric 1894–5; Slovenské spevy kézirata D 1787.
27. „Ja som chlapec z Temešváru” – Nová Baňa (Tekov), S. Volf 1895. Slovenské spevy kézirata D 1727.
28. „Ani som sa nejošálil jako na žene” – Dlhopol (Trenčín), A. D. Svoboda 1895; Slovenské spevy kézirata 1486.
29. „V čírom poli strom zelený” – Solčany (Nitra), A. D. Svoboda 1901. Slovenské spevy kézirata D 1486.

30. „Nieto v svete stálejšího, ak dobrí sedliak” – Bystrov (Gemer), B. Bartók, X. 1906; *Slovenské ľudové piesne* II. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 554c sz., 171 l.
31. „Mav som edno potešeniä, býva n^a fare” – Grlica (Gemer), B. Bartók, VIII. 1906; BARTÓK BÉLA: *Slovenské ľudové piesne* II. 554b sz. 170 l.
32. „Kecskemét is kiállítja nyalka verbunkját” – Tura (Pest) Bartók B. 1906; MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10261/a és BARTÓK BÉLA: *A magyar népdal*. Budapest 1924, 304. sz. dallam. A 103. oldalon a következő megjegyzés van a dallamról: „Var. Káldy „Kuruc dalok” 2. sz. Származását illetőleg alighanem múdallam.” KODÁLY Z.–VARGYAS L.: *A magyar népzene*. Zeneműkiadó Budapest 1960, 372. sz., 241 l.; Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10262, a dallamnál a következő jegyzet van: „Tót t.”
33. „Kardomnak a markolatja nem tiszta cinbül” – Tura (Pest) Bartók B. 1906; MTA Népzenekutató Csoport Kodály-rend. 10263. A dallamnál következő jegyzet van: „Tót típus (Vö.: Tót gyűjt.)”
34. „A pred nami zahradečka trním plecená” – JOŽA ČERNÍK: *Zpěvy moravských kopaničáru*. II. kiadás Praha 1908. 23. sz. 58. l.
35. „A jó lovas katonának de jó vagon dolga” – Zsére (Nyitra). Kodály Zoltán 1911. BARTÓK B.: *Népzének és a szomszéd népek népzeneje*. Zeneműkiadó, Budapest 1952. 66a sz. 55. l.; KODÁLY ZOLTÁN–VARGYAS L.: *A magyar népzene*. 197. l., 291. sz. dallam; SZABOLCSI B.: *A magyar zenetörténet kézikönyve*, Budapest 1955, 64. l. PÁL JÁRDÁNYI: *Ungarische Volksliedtypen*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 155. l.
36. „Zöld erdőbe, sik mezőbe lakik egy madár” – Nagypesztek (Hont), Kodály Z. 1912; MTA Népzenekutató Csoport Bartók-rend A 1112b.
37. „Világ, világ ha így bánsz velem” – Kisvisnyó (Gömör), Gérecz András 65 é., Kodály Z. 1912; MTA Népzenekutató Csoport Bartók-rend A 1112 h. ut. Kodály megjegyzése: „Régi múdal? Vö.: Thaly Vit. É. Árva fejem.”
38. Hangszeres erdélyi román táncdallam – Felsőoroszi (Maros–Torda), Toma Tofolean 64 é. BARTÓK BÉLA: *Népzének* . . . 55. l., 66b példa.
39. „Zakuala kukulienka, sadla na javorec,” – Balog (Zvolen), žena, Bartók B. 1915. XII. 28; BARTÓK BÉLA: *Slovenské ľudové piesne* II. 554. f. sz.
40. „Vširon poli stojí hruška, pekná zelená” – Poniky (Zvolen), Z. Spišiaková 40 é. Bartók B. 1915. XI.; BARTÓK BÉLA: *Slovenské ľudové piesne* II. 554a sz., 170. l.
41. „Pochválen pán Ježiš Kristus zase tu piješ?” – Priechod (Zvolen), J. Habanová 26 é., A. Stachová 19 é., E. Strečková 14 é. BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 554. d. sz. 172. l.
42. „A tá naša zahradočka trním trnená” – Medzibrod (Zvolen), M. Sokolová, 16 é., BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 549. sz. 163. l. Mellette egy másik variáns Osrblieben feljegyzett 1916 IV.-ban.
43. „Nevedel som včera večer, že budem vojak” – Detvianska Huta (Zvolen), Ján Hirgelt 20 é., 1916. BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 554.
44. „Pod okienkom čerešenka, na dvore sú dve” – Horná Poruba (Trenčín), BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 879b sz.
45. „Viletela holubenka šecka splašená” – Kostolné Moravce BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 554c sz.
46. „Jest pred domom zahradočka veľmi trňavá” – Poniky (Zvolen), BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 546. sz.
47. „Mala som ja milovníka a už nemám ničt” – Preselany, BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 544b sz.
48. „Pred hájičkom, za hájičkom tam sú vojaci” – Lopej (Zvolen), BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 554a sz.
49. „Pod obločkom lipka rast’e predo dvermi dve” – Čierny Balog (Zvolen) 1915, BARTÓK B.: *Slovenské ľudové piesne* II. 879a sz.
50. „Pod okánkom čerešnička a ve dvore dve” – Rovné *Slovenské spevy* III. 524. sz.
511. „V tom krajnanskom kostelíčku” – Krajné, L. Markovičová és F. Bulla; *Slovenské spevy* III. 289. sz.
52. „Včera večer som nevedzel, že budem vojak” – Modlatín *Slovenské spevy* III. 459. sz.
53. „Ten lieskovský klášteriček” – Moravské Lieskové *Slovenské spevy* III. 561. sz.

54. „Nevedev som ščera večier, že budem vojak” Slovenské spevy kézírata D 1892.
55. „Ěn is egyszér kedvemre ěltem” – Porcsalma (Szatmár), Bajnay M. 58 ě., Lajtha L. 1934. VIII. MTA Népzenehatató Csoport Bartók-rend A 1112f; Ethnographia 1936, 47. sz. 111–114. l.
56. „Te vagy a legény Tyukodi pajtás” – Tyukod (Szatmár), Farkas István 56 ě., Lajtha L. 1934. VIII. MTA Népzenehatató Csoport Bartók-rend A 1112c; Ethnographia 1936, 47. sz. 111–114. l.
57. „Te vagy a legény Tyukodi pajtás” – Tyukod (Szatmár), Gyene Gáspár 68 ě., Lajtha L. 1934. VIII. MTA Népzenehatató Csoport Bartók-rend A 1112r; Ethnographia 1936. 47. sz. 111–114. l.
58. „Ěn is eccer kedvemre ěltem” – Tyukod (Szatmár), Tóth Balázs, 75 ě., Lajtha L. 1934. VIII. MTA Népzenehatató Csoport Bartók-rend A 1112g (1. vsz. I^a felvétel.)
59. „Ěn is eccer kedvemre ěltem” – (folytatás, ělőző 1. vsz. II^a felv.)
60. „Véletlenül szerencsém fordult” – (folytatás, 2. vsz.)
61. „Kiki maga dolgát követi” – (folytatás, 3. vsz.)
62. „La, la, la, la . . .” – Porcsalma (Szatmár), Cibere Antal 75 ě., MTA Népzenehatató Csoport Bartók-rend A 1112d; Lajtha L.: Kuruc eredetű dallam . . . Ethnographia 1936, 47 sz. 113. l.
63. „Pod obláčkom zahradočka” – Jasenov (Humenné), Karel Plicka, Literárny archív Matice slovenskej Martin, kézíratsz.: 1747.
64. „Neišjel bych cez ty hory, ked bych nemosel” – Omšenie (Trenčín), Karel Plicka, Literárny archív Matice slovenskej Martin, kézíratsz.: 2151.
65. „Aký si ty moj zmleni ako z ruže kvet” – Abelová (Lučenec), Karel Plicka, Literárny archív Matice slovenskej Martin, kézíratsz.: 3057.
66. „Siau som žitko za horami” – Rejdová (Gemer), K. PLICKA: *Slovenský spevník* I. Státne hudobné vydavateľstvo Bratislava, 1961, 279. l. 362. sz. dallam.
67. „V širom poli stojí hruška zelená” – Dobrá Niva, JOZEF KRESÁNEK: *Zuzka Selecká spieva*. Turčiansky Sv. Martin 1943, 33. l.
68. „A tej našej zahradenky” – Stará Pazová (Jugoszlávia), Anna Čapová 39 r. 1947. VIII. Jozef Kresánek kézíratos gyűjteménye, dallam száma: 301.
69. „A tá naša zahradočka” – Kysač (Jugoszlávia), Sabová Zuzka 15 ě., Cervená Anka 16 ě., Kardelová Zuzka 19 ě., Joz. Kresánek 1947. VIII. a kézirat J. Kresánek tulajdonában van; dallam száma: 11.
70. „A tá naša zahradečka ňeňi ciernová” DEZIDER KARDOŠ: *Spevy východného Slovenska Pre stredny hlas a klavir*. Dielo 8., Matica Slovenská Martin 1946; 7. sz. (az ěnek zongorakisérettel jelent meg), közli J. KRESÁNEK: *Slovenská ľudová piesen zo stanoviska hudobného*. Bratislava. Vydavateľstvo SAVU 1951, 260. l.
71. „V širom poli hruška stojí, hruška zelená” – Kokava nad Rimavicou (Hnúšta), A. Rešutíková 40 ě., J. Gallo 1949. A Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet kézírattára: 2093. sz.
72. „V širom poli hruška stojí, hruška zelená” – Drinovo, Ján Hudačka; dr. Fr. Poloczek, 1956; a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet kézírattára: CLXXXVIII. sz.
73. „Széles a Tisza, magos a partja” – Hernyék (Zala), Vajda 1954. II. Magyar Népzene Tára IV. Párosítók, 440–441 l., 408 sz. A dallamnak kb. 100 variánsa van a 480–578 sz. között. További változatok távolabbiak; közli SCHRAM F.: *Bevezető népénekeinkhez* (kiadta a Magyar Nemzeti Múzeum ě. n.); 113. l. (Széles a Duna, magas a partja).
74. „A ja smutni ľsaríček, čo ja robiť mám” – Stará Bystrica (Kysucké Nové Mesto), M. Hančínská, M. Žitvová; dr. Fr. Poloczek, 1949; *Slovenské ľudové piesne*. 213. sz.
75. „Vien ja ednu zahradočku samá trňava” – Kokava nad Rimavicou (Gemer), A. Rešutíková, 40 ě.; J. Gallo 1949; Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet kézírattára: 2091 sz.; *Slovenské ľudové piesne* II. 409. sz.
76. „Pred potokom, za potokom stoja vojaci” – Turie Pole, A. Balová; Fr. Poloczek 1956, *Slovenské ľudové piesne* II. 601. sz.
77. „Pred nami je zahradočka” – Moravské Lieskové, M. Kopalová, dr. Fr. Poloczek 1950; *Slovenské ľudové piesne* II. 102. sz.
78. „Niže ľipki, više ľipki, niže jaseň” – Terchová, T. Vojteková ěs az ěnekkar; P. Tonkovič 1952; *Slovenské ľudové piesne* II. 134. sz.

79. „A keď ťuhaj vandroval z mesta preč” – Terchová (Žilina), V. Patrnciák; P. Tonkovič 1950; *Slovenské ľudové piesne* II. 205. sz.
80. „Pochválen bud’ Ježiš Kristus, či ešte piješ?” – Kokava (Rim.) Z. Bártyová; J. Gallo 1949; *Slovenské ľudové piesne* II. 410. sz.
81. „Siav som žitko za horami, to mi nejzešlo” – Rejdová, M. Zelinová 18 é.; dr. Fr. Poloczek, *Slovenské ľudové piesne* III. 865. sz.
82. „Zamiloval som si d’ouča, ale je mladé” – Rejdová, *Slovenské ľudové piesne* III. 864. sz.
83. „A ta naša zahradečka sama cirňava” – Bajerov (Prešov), *Slovenské ľudové piesne* III. 617. sz.
84. „Koncu chyži zahradočka, sama cirňava” – Velké Zálužice (Michalovce), *Slovenské ľudové piesne* III. 741. sz.
85. „V širimu polu hruška stojí verškom zelená” – Bajerov, *Slovenské ľudové piesne* III. 663. sz.
86. „A ta kura jarabata, ma pekne perí” – Zuberec (Orava), C. Urbanová 28 é., dr. Fr. Poloczek 1958; *Slovenské ľudové piesne* IV. 220. sz.
87. „V širem poli hruška stojí pekná zelená” – Čičmany, *Slovenské ľudové piesne* IV. 91. sz.
88. „A ja chlapec američan, ja še dobre mam” – Rebrín, (Michalovce); A. CIGER: *Od Kysúc po Zemplín* – kéziratoss gyűjtemény a Szlovák Tudományok Akadémia Zenetudományi Intézet arch.; II. kötet, 165. sz.
89. Hegedűn játszott variáns – Klenovec, Imrich Oláh 56 é.; Alexander Móži 1969.
90. „V širom poli stojí hruška pekná zelená” – Biely Potok (Liptov), Jozef Moravčík 21 é., Alexander Móži, 1970.
91. „Bora, bora, borovienka” – Hrachovište (Myjava), Katarina Babulicová szül. 1892-ben; JÚLIA KOVÁČOVÁ: *Myjavské piesne*. Osveta – Martin, 1957, 66. sz. 58. l.
92. „Muoj otec bou dobrí jáger . . .” – Hrochot’ (Zvolen); LADISLAV LENG: *Slovenské hudobné nárečia*. Osvetový ústav Bratislava 1964, 60. l.
93. „Mala som ja milovníka” – Drážovce (Nitra), Vinca Godárová, szül.: 1895-ben; Alexander Móži, március 1971.
94. „Znam ja jednu zahradečku” – Prešov, D. Danišová 26 é., Alexander Móži, 1970.
95. „V našej kerce zahradočka” – Košice, ing. Jozef Tkáčik, 35 é., Alexander Móži 1971.
- Megjegyzés:* Az analízis befejezése után megtalált variánsokat a függelékben soroljuk fel.

A variánsok elterjedésének területe

A Tyukodi-nóta felsorolt variánsai nagy területen közismertek.

Nyugat-Szlovákia és Morva területéről származnak a következő variánsok: 9., 11., 12., 34., 17., 91., 93., 21., 77., 53., 64., 25., 28., 29., 87., 52., 51., 47., 44., 50.

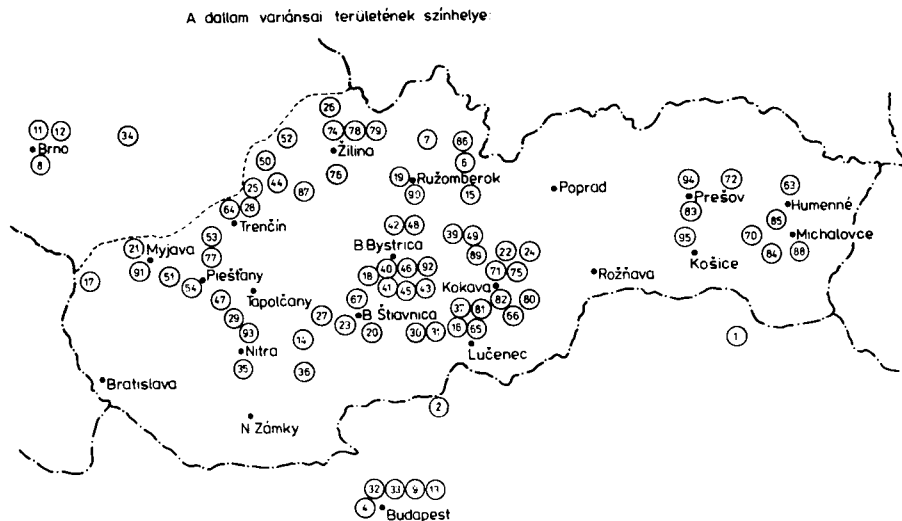
Észak-, Közép- és Dél-Szlovákia területén a következő esetekben jegyezték fel a dallam variánsait: 86., 15., 6., 7., 19., 17., 54., 90., 78., 79., 39., 49., 40., 46., 41., 42., 43., 48., 65., 66., 81., 82., 67., 14., 20., 22., 24., 23., 26., 27., 30., 31., 71., 75., 74., 89., 92., 45., 76., 80.

A dallam ismeretének elterjedését folytatják a volt Észak-Magyarországon Kodály által feljegyzett variánsok: 35., 36., 37., továbbá Bartók feljegyzései Turáról: 32., 33., a 2. számú Pálóczi Horváth Ádám feljegyzése és a 73., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 62. sz. – többnyire Szatmáron feljegyzettek – Lajtha L. variánsai. Észak-magyarországi származásúak a 38., 5., 10., 3. és 1. sz. feljegyzések.

Budapesten kiadott vagy feljegyzett variánsok: 4., 13., és 9. Kelet-Szlovákia területéről 9 variáns származik: 63., 70., 72., 83., 85., 84., 88., 94., 95.

Területileg a 68., 69. variáns, melyet Jugoszláviában Kresának jegyzett fel, a legelterjedtebb.

A dallam variánsai területének színhelyét a mellékelt térkép ábrázolja.

Amikor a Tyukodi-nóta családfakéjét igyekeztünk megrajzolni, és a sok változat között a tipikus képet kerestük, elsősorban választ kerestünk azokra a kérdésekre, amelyeket Járdányi Pál érzett fontosnak a népdalok zenei rendje kidolgozásakor. Minden Járdányi által feltett kérdésre, melyet „A magyar népdalok rendje” című tanulmányból idéztünk, nem lehet megfelelően válaszolni, mert például a dallam minden változatát kimerítően összegyűjteni egy embernek nem lehet, mivel a mostani kutatás eredménye szerint a dallam nagy területen – néhány szomszéd ország népénél – él a 18. századtól kezdve a jelen korig. Így megelégedtünk a dallam 95 variánsával, amelyeknél válaszolni lehet, honnan valók és mikoraiak a változatok. Az anyag összehasonlítása után választ kaptunk az utolsó Járdányi-kérdésre: miben és mennyire különböznek a dallam változatai egymástól. A „tipikus dallam”-ot a variánsok formája, melodikája, ritmusa és más elemei analizésénél kapjuk meg.

A variánsok zenei formája

A legkikristályosodottabb zenei formája a Tyukodi-nóta variánsok nagy csoportjának. A A B A. A második A rész zeneileg többnyire változatlan ismétlése az első A résznek. Gyakoribb a szövegbeli különbség a két A rész között.²⁴ Az A A B A formájú csoportba a következő variánsok tartoznak: 54., 79., 74., 30., 86., 67., 71., 43., 90., 82., 72., 27., 93., 41., 88., 80., 78., 76., 94., 52., 24., 66., 81., 26., 42., 47., 87., 65., 85., 92., 89., 45., 63., 46., 75., 83., 48., 70., 95.

²⁴ A variánsok A A részeinek szövegében a következő esetekben vannak különbségek: 1., 4., 5., 7., 8., 9., 10., 12., 13., 14., 15., 18., 20., 21., 23., 24., 25., 26., 27., 29., 30., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 39., 40., 41., 42., 43., 45., 46., 47., 52., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 65., 66., 67., 68., 70., 71., 72., 73., 74., 75., 76., 77., 78., 80., 81., 82., 83., 84., 85., 86., 87., 88., 92., 93., 95.

A következő csoport zenei formája: A A B Av. Ide húsz variáns tartozik: 39., 14., 20., 25., 40., 29., 23., 17., 31., 69., 15., 34., 21., 7., 84., 18., 68., 32., 33. A A B Bv formájuk van a következő variánsoknak: 5., 10., 37., 13., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 62., 38.

Aszimmetrikus vége van a következő variánsok csoportjának (A A B c): 19., 22., 44., 49., 28., 50., 11., 8., 73., 64., 53., 91., 51. Az utolsó (51. sz.) variánsnak ebből a csoportból A B Bv c formája van. Önálló szimmetrikus negyedik része van a következő variánsok csoportjának (A A B C): 1., 2., 3., 4., 9., 35., 36., 37., 77.

Kétrészes formájú a két variáns (A B): 6., 16.

A variánsok dallama

A variánsok dallama analizésénél külön vizsgáltuk a dallam minden részét. Így világosabb a variánsok szoros kapcsolata. A csoportosításnál a dallam ambitusa és az egyes részek végső hangja voltak az irányító elemek.

A dallam első részének feljegyzési ideje által legöregebb alakja a szeptim ambitusú és kvinttel végződő A rész – 0–10–7 – kódszámokkal: * 1., 5., 10., 13., 56., 62., 69.

1 Nincs be-szü-le-ti a ka-to-ná-nak

5 Jaj már mi-né-künk, ma-gyar nem-zet-nek

10 Jaj már mi-né-künk, ma-gyar nem-zet-nek

13 Te vagy a le-gény Iyu-ko-dí paj-tás

56 Te vagy a le-gény Iyu-ko-dí paj-tás

62 La la la la la...

69 A tá-na-ša za-hra-duo-čka tr-nim hra-de-ná

A variánsok dallamai között csak kisebb belső eltérések vannak. A dallam első részének legnagyobb csoportját képviseli mintaképpen a 30. számú, Bartók-féle variáns. Ebben a csoportban tipikus a kvint-ugrás a dallam első részének közepén és a szekund-lépések oktávrról a végző kvintre: 30., 3., 4., 2., 11., 50., 32., 19., 23., 77., 6., 7., 18., 31., 16., 22., 8., 35., 36., 57., 58., 55., 59., 60., 61., 37/1.:

*Lásd: A variáns dallamok analizise, 121. l.

ALEXANDER MÓZI

30 Nie - to v sve - te stá - lei - ši - bo, ak dob - ri sed - liak,

34 Ne - mes Hiszt vá - ra, Má - ra - ma - ros - bi,

2 No - sza gver - tek le - gé - nyek! men - junk ka - to - ná - nak

11 Na - lies - kov - ském cin - te - ri lip - ka ze - le - ná

50 Pod o - kán - kom ée - reš - nié - ka a ve dvo - re - dve,

32 Kees - ke - met is ki - a - lli - t - ja nyal - ka ver - bunk - jat,

19
23
77 A v tom na - šom cin - to - ri - ne lip - ka ze - le - ná
Pod na - ši - ma o - ke - neé - ky lúč - ka ze - le - ná

6
7 Iš - lo diöv - ça do há - jé - ka do ze - le - né - ho
Mi - lo - val máa švár - ny ku - ha herz - ku diöv - či - nu

18 Pod o - kien - kom za - hra - dőé - ka a v nei - tr - min - ka

31 Mav som ed - no po - te - še - níi, bi - va - na la - re,

16 Cho - di - šu - haj po u - li - ci pek - ne si spie - va,

22 Pod ob - loé - kom ée - reš - nié - ka a na vrš - ku - dve

8 Je ees - tié - ka u - šla - pa - ná pod na - šem ok - nem,

35 A jó lo - vas ka - to - ná - nak de jó va - gyon dol - ga,

36 Zöld er - dő - be, sük me - ző - be la - kik egy ma - dár,

57 Te vagy a le - gény, lyu - ko - di paj - tás,

58 Én is ec - cer ked - vem - re él - tem,

55 Én is egy - szer ked - vem - re él - tem,

59 Én is ec - cer ked - vem - re él - tem,

60 Vé - let - le - nül sze - ren - csém for - dult,

61 Ki - ki ma - ga - dol - gát kö - ve - ti,

37/1

Kicsit eltérő ebben a csoportban a Kodály-féle variáns (35. sz.), ahol a már felsorolt tipikus zenei elemek helyett oktáv ugrással találkozunk a dallam elején. A dallam ambitusa és az első rész vége szerint mégis ebbe a csoportba való. A Lajtha-féle variánsok (55., 57., 58., 59., 60., 61.) és a Kodály által feljegyzett 37/1. sz. variánsnak hiányzik a közepe. Ez a rövidítés bizonyára a szöveg kedvéért történt.

A 29. számú variáns a következő, a 3. csoport tipikus példája. Ebben a csoportban a következő variánsok vannak: 29., 15., 17., 28., 44., 12., 20., 14., 73., 49., 33., 25., 40., 51., 53., 91., 84. Az előbbi csoporttól csak annyiban különbözik, hogy a sorvégen oktávra rögtön kvintre ugrik (ill. a 3. ütem utolsó hangja mindig oktáv); ennek a három, Nyugat-Szlovákiából való variánsnak a vége bővített, ami által eltűnik ezen a helyen a kvart ugrás (51., 53., 91.). Hat variánsnál: 73., 25., 40., 51., 53., 91. nagyszepetim helyett nóna-terjedelem található:

29 V ší-rom po-li strom ze-le-ný, hruš-ka ze-le-na.

15 Po-ve-dal si ze-ma-vez-rač, zé-ma-ne-na háš.

17 Stá-va-mo-ja naj-mi-lej-ši, už je bi-ný deň.

28 A-ni som sa ne-jo-šá-lil ni-ko-na že-ne.

44 Pod-o-kien-kom če-re-sien-ka, na dvo-re sú dve

12 V či-rem po-li, hruš-ka sto-ji, pek-ná ze-le-na.

20 Keď som i-šov po troch čé-kach, na ten sa-ba-čik.

14 V ší-rom po-li hruš-ka sto-ji pek-ná ze-le-na.

73 Szé-les a Ti-sza, ma-gos a part-na.

49 Pod-ob-luč kom Pip-ka tas-tie, pre-čo dve-mi dve.

33 Kar-dom-nák a mar-ko-lat-ja nem-taz-ta-čm-bul.

25 V či-rem po-li strom ze-le-ný, hruš-ka ze-le-na.

40 V ší-rom po-li sto-ji hruš-ka, pek-ná ze-le-na.

51 V tom Kraj-ňan-skom kos-te-lič-ku, v tom Kraj-ňan-skom kos-te-le.

53 Ten lies-kov-ský kláš-te-ri-ček, do ko-la-je bie-ly les,
91 Bo-ra, bo-ra, bo-ro-vien-ka, šak si pek-ná, vi-so-ká,
84 Kon-ca chy-ži za-hra-doč-ka sa-ma cir-ňo-vá,

A 4. számú csoportot a 75. számú, a Slovenské spevyből való variáns képviseli. Kisszeptim ambitusú és a kezdő hanggal végződik. E csoportba a következő variánsok tartoznak: 75., 65., 71., 80., 89., 92., 70., 93.

75 Vjen-ja-ed-nu za-hra-doč-ku sa-ma tr-ňa-va,
65 A-ké-si-ty moj zni-le-ňj a-ko-zru-že kvet,
71 Vši-rom po-ti hruš-ka sto-ii, hruš-ka ze-le-ná,
80 Po-ehvá-l'en bud' Je-žiš Kris-tus, ši-eš-te-pi-ješ?
89 Muo-ri-tee-šov dob-ri-ja-ger-ja som je-ho-syn
92 A-tá-na-ša za-hra-doč-ka-ňe-ňi-cier-ňo-va
70 Ma-la som ja mi-lov-ňi-ka a už-ňe-mám-ňič,
93

Különleges ebben a csoportban a 89-es számú hegedűn előadott variáns. A gazdag melodika díszítésében is érezhető a dallam vokális eredete.

Az 5. csoportban még érezzük a kis szeptim nyomát az előző csoportból, de a variánsok dallamvonala domború. A dallamívelés legmagasabb hangja az oktáv, illetve a nóna. E csoport túlnyomó részének variánsainál a dallam első részének a végén kvart leugrást találunk. Mintaként a 85. számú variáns szolgál. Az 5. számú csoportba a következő variánsok tartoznak: 85., 87., 88., 64., 66., 81., 82., 41.

85 Vši - rom po - lu hruš - ka sto - ji veš - kom že - le - ná.

87 Vši - rem po - li hruš - ka sto - ji pek - ná ze - le - ná

88 A ja chla - pec A - me - ri - čan, ja še dob - re mám,

64 Ne - i - šjel bych cez tv ho - ry, kde bych ne - mo - sel,

66 Siau som žit - ko za ho - ra - mi, to mi ne - zeš - lo,

81 Siau som žit - ko za ho - ra - mi, to mi nej - zeš - lo,

82 Za - mi - lo - val som si d'ou - ča, a - le je mla - de,

41 Po - chvá - len buď Je - žiš Kris - tus! za - se tu pi - ješ'

A 87. sz. variánsban a szekundonként való emelkedés helyett a dallam elején oktáv-ugrást látunk. Bár a 64. és 66. számú variáns nem oktáv ambitusú, mégis ide tartozik végződése miatt. A kvart-leugrás szabályát megszegi a 41. számú variáns. Az 5. csoportban különleges a 66. sz., K. Plicka által feljegyzett variáns, továbbá a 81. és 82. variáns, melynek sajátossága a tipikus regionális többszólamúság.

A 6. csoportban levő kvint- és szext-ambitusú variánsok egymástól a dallam első részének végében különböznek. A 26., 78., 86., 74., 27., 90., 43., 24., 68., és 79. számú variáns vége felülről közelíti az utolsó hangot. A többi variáns ebből a csoportból alulról közelíti az utolsó hangot: 46., 76., 83., 67. Ebben a csoportban is találkozunk többszólamú variánsokkal. A 74. és 78. számú variáns lid kvartot tartalmaz, ami az észak- és közép-szlovákiai népzene tipikus zenei sajátossága. A csoport variánsait két fekvésbe transzponáltuk:

27 Ja som chla - pec z Te - meš - vá - ru, ja sa dob - re mám,

90 Vši - rom po - li sto - ji hruš - ka pek - ná ze - le - ná,

43 Ne - ve - del som vče - ra ve - čer, že bu - dem vo - jak,

79 A keď šu - haj van dro - val z mies - ta pred,

86 A ta ku - ra ja - ra - ba - ta, ma pek - ne pe - ri,

67 Vši - rom po - li sto - ji hruš - ka ze - le - ná,

24 Acl, bo - že mój pre - mi - le - ny, tam - to je ten štep.
68 A tej na - fej za - hra - den - ky...
26 V ši - rom po - li hruš - ka sto - ji pek - ná ze - le - ná,
46 Jest pred do - mom za - hra - doč - ka veľ - mi tr - ha - vá,
74 A ja smut - ni le - sa - ri - ček, čo ja ro - bit' mám,
76 Pred po - to - kom, za po - to - kom sto - ja vo - ja - ci,
83 A tá na - ša za - hra - deč - ka sa - mu otr - ho - vá
78 Ni - že lip - ki, vi - še lip - ki, ni - že ja - se - ňa,

Kevesebb kvint ambitusú variáns végződik 7. kódszámmal: 9., 21., 34., 39., 37. A variánsok vége domináns jellegű, ezért a 2. számú csoporthoz is lehetne őket csatolni (azok viszont nagy terjedelműek s többnyire alaphangról indulnak). A 9. számú variáns csak kvart ambitusú:

9 Sze - gény le - gény - nek ol - csó a vé - re,
21 Oj - ta na - ša za - hra - doč - ka tr - nim hra - de - ná,
34 A pred na - mi za - hra - deč - ka tr - nim ple - ce - na,
39 Za - ku - ka - la ku - ku - lien - ka, sad - la na na - vo - rec,
37 (Éj) Vi - lág, vi - lág, ha így bánj ve - lem,

A 8. sz. csoportba kvartra végződő dallamokat soroltunk. A csoport élére a Slovenské spevy-ből való 54. sz. variánst tettük. A csoportba a következő variánsok tartoznak: 54., 45., 47., 72., 48., 52., 63.

54 Ńe - ve - dev som šče - ra ve - šier, že bu - dem vo - jak,

45 Vi - le - te - la ho - lu - ben - ka šec - ka sple - še - ná,

47 Ma - la som ja mi - lov - Ńi - ka a už ne - múm Ńišt,

72 V ší - rom po - li hruš - ka sto - ji, hruš - ka ze - le - ná

48 Pred há - jič - kom, za há - jič - kom, tam sú vo - ja - ci,

52 Vče - ra ve - der som ne - ved - zel, že bu - jem vo - jak,

63 Pod ob - lač - kom za - hra - doč - ka cir - na, cir - Ńa - va.

A variánsok A A részének utolsó csoportja a legújabb típusú variánsokat tartalmazza. Valószínűleg századunk elejéről származnak a következő „hallgató”-típusú (érzelgős – Rubato) variánsok: 42., 94., 95.

42 A ta na - ša za - hra - doč - ka tr - nim tr - ne - ná

94 Znam ja jed - nu za - hra - doč - ku...

95 V na - šej ker - ci za - hra - doč - ka sa - ma cir - Ńo - vá

A 38. sz., Bartók által feljegyzett hangszeres variáns felépítésében a 35. sz. verbunkos típusú variánshoz hasonló.

A 10. számú csoport a variánsok B részének dallamsorait foglalja össze. Mintaként a 67. sz. variáns szolgál ebben a csoportban. Tipikus alakját a kvart ugrás adja meg a sor elején és két süllyedő nagy szekund lépés a dallam B részének végén. Ehhez a csoporthoz a 86. sz. variáns is tartozik, amely átmeneti – még nem kikristályosodott – alakot képvisel. A 10. számú csoportba a következő variánsok tartoznak: 86., 67., 71., 53., 66., 75., 43., 90., 81., 82., 72., 48., 47., 8., 31., 10. sz. példacsop. Az utolsó öt variáns (72–31.) átmenetet képvisel a következő, 11. számú nagy csoporthoz. Az új csoportba a következő

Musical score for Alexander Mózi, measures 86-31. The score consists of 14 staves of music, each with a measure number on the left. The staves are numbered 86, 67, 71, 53, 66, 75, 43, 90, 81, 82, 72, 48, 47, 8, and 31. The music is written in a single system with a vertical brace on the left. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings such as accents and slurs.

33 variáns tartozik: 69., 15., 23., 11., 45., 34., 77., 70., 63., 14., 92., 30., 20., 27., 65., 18., 91., 89., 68., 21., 84., 85., 25., 19., 95., 93., 40., 41., 29., 88., 51., 80., 73. A 11. sz. csoport variánsai ereszkedő dallamvonalúak, túlnyomó részük akkord felbontással végződik.

Musical score for Alexander Mózi, measures 69, 15, 23, 11. The score consists of four staves of music, each with a measure number on the left. The staves are numbered 69, 15, 23, and 11. The music is written in a single system with a vertical brace on the left. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings such as accents and slurs.

The image displays a musical score for a piece from the Kuruc era, consisting of 20 staves of notation. The staves are numbered on the left side with the following measures: 45, 34, 77, 70, 63, 14, 92, 30, 20, 27, 65, 18, 91, 89, 68, 21, 84, 85, 25, 19, 95, and 93. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings such as accents and slurs. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 3/4. The score is written in a single system, with each staff representing a different voice or instrument part.

Musical score for Alexander Mózi, measures 40-73. The score consists of seven staves of music, each with a measure number on the left. The notation includes various rhythmic values and accidentals.

A 12. számú csoport variánsai túlnyomó részben kvart ambitusúak és a végük domináns jellegű. Ebbe a csoportba a következő 29 variáns tartozik: 39., 46., 78., 76., 64., 1., 3., 4., 5., 10., 33., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 62., 37., 94., 17., 52., 7., 87., 12., 9., 13., 32.

Musical score for Alexander Mózi, measures 39-55. The score consists of ten staves of music, each with a measure number on the left. The notation includes various rhythmic values and accidentals.

56
57
58
59
60
61
62
37
94
17
52
7
87
12
9
13
32

A 13. sz. csoport négy variánsa az alaphang oktávjával végződik: 83., 35., 42., 44.

83
35
42
44

A 14. sz. csoport variánsai kvint (sext) ambitusúak, és 5-ös kódszámmal (= kvartton) végződnek: 24., 22., 74., 26., 28., 50.

Musical score for six variations (24, 22, 74, 26, 28, 50) of the 14th group. Each variation is on a separate staff, showing melodic lines with various intervals and accidentals.

Csoportokon kívül álló variánsok: 79. – kvartttal végződik; 2., 36. – a közép B részük moduláló; 16., 6. – két részes formájúak; 54., 49. – a hangnemük hatodik és hetedik fokán végződnek, továbbá 37/1. és 38.

A variánsok utolsó, C része nem nyújt sok újdonságot. A variánsok zenei formaelemzésénél kimutattuk, hogy 39 esetben az utolsó rész azonos a dallam első részével.

A 15. sz. csoportba olyan utolsó sorú variánsok tartoznak, ahol a záró A rész csak kevésbé eltérő a dallam első sorától. A csoport variánsai kétféleképpen végződnek: 0 és 5-ös kódszámmal. A csoport két kisebb szakaszra tagozódik: 12., 29., 40., 20., 31., 14., 17., 25., 32., 33., 84., 69., 68., 18., 15., 23., 7., 34., 39., 21., 37/1.

Musical score for eight variations (12, 29, 40, 20, 31, 14, 17, 25) of the 15th group. Each variation is on a separate staff, showing melodic lines with various intervals and accidentals.

32
33
84
69
68
18
15
23
7
34
39
21
37¹/₂

A 16. sz. csoport variánsai a B résznek melodikai és ritmikai elemeiből építődtek fel (vö. a 31. sz. példával), A B és Bv közötti részek autentikus módszerrel vannak összekötte. A dallam két része között olyan szoros a kapcsolat, hogy lefelé való kvintelésről beszélhetünk. A dallam C része végénél kisszekund van. Meg kell még jegyezni, hogy ez csak a magyar variánsoknál található. A 16. sz. csoportba a következő variánsok tartoznak: 5., 10., 37., 13., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 62.

5
10
37
13
55

56
57
58
59
60
61
62

A 17. sz. csoportnál a dallam utolsó része aszimmetrikus: csak öt, illetve hét hangot tartalmaz: 50., 28., 8., 11., 22., 44., 49., 73., 19., 64., 91., 51., 53.

50
28
8
11
22
44
49
73
19
64
91
51
53

Az utolsó, 18. számú csoportban a dallam önálló szimmetrikus C részű variánsokat tartalmaz. Melodikájuk descendens. A szlovák variánsokból csak a 77. sz. nyugat-szlovákiai variáns tartozik ide, amelynél hiányzik a kisszekund. A csoport a következő dalokat tartalmazza: 1., 2., 3., 4., 9., 35., 36., 77.

II. rész

A variáns dallamok analízise

A variánsok csoportosítása után szeretnénk részletesebben analizálni a dallamokat. Zenei megfigyelésünk alapján már most is megállapíthatjuk a csoportokban levő dallamok rokonságát. Ilyen megfigyelések sokszor szubjektívek, ezért vitathatók. Ahhoz, hogy objektíven be tudjuk bizonyítani a dallamok rokonságát, a zenében eddig kevésbé használt módszerhez kellett folyamodnunk. Analízisünkénél legfontosabb a dallam alakja, amelyet plasztikusabban megkaphatunk, ha a szokásos kottairás helyett kódszámokat használunk.

Miroslav Filip szerint a máig kialakult hagyományos kottairás is végeredményben kódszám jellegű, mert idealizálja a hangrendszer lejegyzését.²⁵ Az egyes hangokat követ-

²⁵ „Okrem toho naše notové písmo (v súlade s našim ponímaním hudobných prvkov) idealizuje tónovú sústavu s fixovanými stupňami tak, ako keby jej jednotlivé hodnoty mali nulový rozptyl, t. j. nie je uspošobené na vyjadrenie intonačných odchýlok, či už tieto vznikajú náhodne ako nevyhnutné chyby, alebo s istým interpretačným zámerom. V tomto ohľade má teda náš notopis povahu číslicového kódu (Číslicový kód priraduje určitým stavom jednej veličiny diskrétnu hodnotu inej veličiny. Naproti tomu analógový kód priraduje každej hodnote spojitú sa meniacej veličiny hodnotu inej, tiež spojitú sa meniacej veličiny) s rozlišovacou schopnosťou 1 temperovaný poltón, ktorým kvantifikujeme viac alebo menej spojitú melodickú realitu.” (MIROSLAV FILIP: Spôsoby objektívneho grafického záznamu melódie. *Hudobnovedné štúdie VII.* Vydavateľstvo SAV Bratislava 1966, str. 176.)

kezőképpen írjuk át kódszámokká. A d_1 -hez transzponált variánsok egyes hangjait félhang távolságban 0-tól 12-ig jelöljük, pl.: $d_1 = 0$, $e_1 = 2$, $f_1 = 3$, $fis_1 = 4$ stb. Egy oktávon belül 12 kódszámot kapunk. Mondhatjuk tehát, hogy kódszámrendszerünk 12-es egységű. A d_1 alatti hangokat negatív (–) kódszámokkal jelöljük, ahol –1 megfelel $cisz_1$ -nek, $-2 = c_1$, $-3 = h$ stb. A 12 egységű kódszám rendszerünkben a –1 kódszámú 1 egység távolságot jelent a 0-tól, amit ha összeadunk a kiegészítő 11-es kódszámmal (ez a megfelelő oktávhang kódszámja), megkapjuk a 12 egységet. Ha a kódszám 12-nél nagyobb, kódszámrendszerünk akkor is helyes marad, mert minden ilyen kódszám 12 egységnyi távolságban van a megfelelő alaphangjától: pl. a 14-es kódszám a 2-es kódszámtól oktávnyi távolságra van.^{2 6}

Meg kell jegyeznünk, hogy analízisünknel nem vettük figyelembe a dallamok ritmusát, csak a hangok magasságát. Ha a dallam hangszeren volt előadva, a taktusban több hang is előfordul. Ebben az esetben a számítások miatt csak a dallamnak megfelelő főhangokat választottuk ki, melyek a dallam énekelt alakját ábrázolják. A többszólamú feljegyzéseket is hasonlóan vizsgáltuk. A dallam díszítéseit sem írtuk át kódszámokra.

A dallam ritmuseltérését egy hang esetén a taktuson belül (a hang kitartásnál) pontokkal jelezzük. A vonások szünetet jeleznek. A dallamok átírása ilyen egyszerűsítések után megegyezik a szöveg szótagszámaival.

A felsorolt variáns csoportok dallamait átírjuk kódszámokká. Így körülbelül négy hangot kapunk egy taktusban. Az első csoport kódszámjai a következők:

*Az I. variáns-csoport kódszám-táblázata**

Variáns száma																
1	0	2	4	5	7	.	.	.	7	8	10	8	7	.	.	.
5	0	2	4	5	7	.	.	–	7	5	10	8	7	.	.	–
10	0	2	4	5	7	.	.	.	7	5	10	8	7	.	–	–
13	0	2	4	5	7	.	.	–	7	5	10	8	7	.	.	–
56	0	2	3	5	7	.	.	.	7	7	10	9	7	.	–	–
69	0	5	4	5	7	8	7	5	8	8	10	8	7	.	.	–
69	0	5	4	5	7	8	7	5	8	8	10	8	7	.	.	.
Oszlopok	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

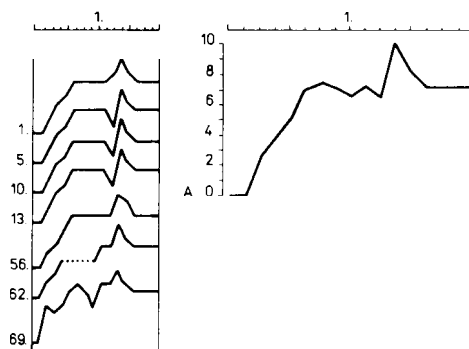
*Helyhiány miatt itt mintaként közöljük a variánsok első dallamcsoport-elemzését és a második csoporthoz való ábrázolásokat és számításokat a II. függelékben közöljük.

^{2 6}Ha a 12 egységű rendszert az ellentétes előjelű kódszámoknál keressük, akkor a kódszámok abszolút értékeit adjuk össze, vagyis a mínusz (–) és plusz (+) jellegű kódszámokat összeadjuk: $(-1) + 11 = 12$. Ha a 12 egységű rendszerünket az azonos előjelű kódszámoknál akarjuk igazolni, akkor különbséggel dolgozunk, azaz a nagyobb kódszámból levonjuk a megfelelő kisebb kódszámot pl. $14 - 2 = 12$.

A kódszám-táblázat adataiból megrajzoljuk a csoportba tartozó variánsok alakját. Ha a variánsokat azonos koordináta-rendszerben rajzolnánk, a dallamok azonos kódszámúak a megfelelő helyeken egybeesnének, azaz görbéjük nem különbözne, így a dallamok rokonságának vagy azonosságának ábrázolása nem lenne plasztikus. Ennek elkerülése végett olyan koordináta-rendszert választottunk, amelyek egymással párhuzamosak, így az azonos vagy rokon dallamok görbéje is ennek megfelelően párhuzamos.

Az alább közölt diagram vizuálisan mutatja be a dallamok rokonságát vagy azonosságát.

Az I. variáns-csoport diagramja

Tulajdonképpen a dallamokat leképeztük a síkra olyan pontokként, melyek első komponense a_{ik} (az i -dik variáns k -edik eleme), második komponense pedig a kódszáma.

Egységként 0,5 cm-t, az átlagnál, hogy kifejezhessük pontosan a tizedes számokat, 1 cm-t választottunk. Kódszámok segítségével ki tudjuk számítani a csoportban levő variánsok átlagát és ezen átlagból való konkrét eltérésüket. Az átlagot a számtani közép segítségével számítjuk ki. Minden diagramon az utolsó görbe a csoportban levő dallamok átlagát ábrázolja, amit A-val (average) jelölünk. Az egyszerűség kedvéért jelöljük az első variáns első elemét a_{11} -gyel, második elemét a_{12} -vel stb., általánosan az i -dik variáns k -dik elemét a_{ik} -val. Ennek segítségével írjuk fel az átlagot. A megfelelő kódszámok átlagát a_k -val jelöljük.

$$a_k = \frac{a_{1k} + a_{2k} + a_{3k} + \dots + a_{jk}}{j}^*$$

- *Megjegyzés: a = az oszlop általános kifejezése
 i = a dallam variáns számának általános kifejezése
 k = a dallam elemének sorszáma
 j = csoport mennyiségének száma a megfelelő oszlopban

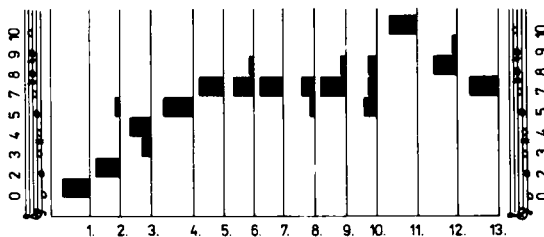
ahol j jelenti a csoportba tartozó variánsok számát, k pedig azt, hogy a dallam hányadik eleméről van szó. Az átlagszámítást segéd táblázattal végezzük, amely összeszámolja minden oszlopban az azonos kódszámokat. A táblázat vízszintes sorában a megfelelő oszlopok számát jelöljük, függőleges oszlopában pedig az előforduló kódszámokat.

I. Segéd táblázat

10											7			10
9												1		9
8					6	5	6	3	6	2		6		8
7		1		7			1			3			7	7
5			5											5
4			2											4
3														3
2		6												2
0	7													0
	1	2	3	4	5	6	7	8	10	11	12	13		

A segéd táblázatot nemcsak az átlagszámításhoz használjuk, hanem az ún. hisztogram elkészítéséhez is, amely oszloponként ábrázolja az azonos hangok gyakoriságát (frekvenciáját). A hisztogram a következőképpen olvasható: mindkét oldalán megtalálhatók a táblázatban előforduló kódszámok, megfelelő hangjegyeikkel. Vízszintes irányban minden oszlopon leolvasható az azonos hangok gyakorisága. Így tulajdonképpen minden csoportban vizuális képen kapjuk meg az átlagot.

I. Hisztogram

Számítások:

$$a_1 = 0$$

$$a_2 = \frac{2 + 2 + 2 + 2 + 2 + 2 + 2 + 5}{7} = \frac{6 \times 2 + 1 \times 5}{7} = \frac{12 + 5}{7} = \frac{17}{7} = 2,4$$

$$a_3 = \frac{2 \times 3 + 5 \times 4}{7} = \frac{6 + 20}{7} = \frac{26}{7} = 3,7$$

$$a_4 = \frac{7 \times 5}{7} = 5$$

$$a_5 = \frac{6 \times 7}{6} = 7$$

$$a_6 = \frac{5 \times 7 + 1 \times 8}{6} = \frac{35 + 8}{6} = \frac{43}{6} = 7,1$$

$$a_7 = \frac{6 \times 7}{6} = 7$$

$$a_8 = \frac{1 \times 5 + 3 \times 7}{4} = \frac{5 + 21}{4} = \frac{26}{4} = 6,5$$

$$a_9 = \frac{6 \times 7 + 1 \times 8}{7} = \frac{42 + 8}{7} = \frac{50}{7} = 7,1$$

$$a_{10} = \frac{3 \times 5 + 2 \times 7 + 2 \times 8}{7} = \frac{15 + 14 + 16}{7} = \frac{45}{7} = 6,4$$

$$a_{11} = \frac{7 \times 10}{7} = 10$$

$$a_{12} = \frac{6 \times 8 + 1 \times 9}{7} = \frac{48 + 9}{7} = \frac{57}{7} = 8,1$$

$$a_{13} = \frac{7 \times 7}{7} = 7$$

A: 0; 2,4; 3,7; 5; 7; 7,1; 7; 6,5; 7,1; 6,4; 10; 8,1; 7.

A variánsok kódszámainak eltérését az átlagtól a következőképpen kapjuk: ha a kódszám kisebb, mint az átlag, az eltérés negatív (–); ha a kódszám nagyobb az átlagnál, eltérése pozitív; amennyiben a kódszám megegyezik az átlaggal, eltérése 0.

A következő differencia-táblázat tartalmazza ezen eltéréseket, amelyeket a következőképpen számoltunk ki (példaként az I. kódszám-táblázatot használjuk):

1. a_{11} eltérése az a_1 átlagtól

$$a_1 - a_{11} = 0 - 0 = 0$$

2. $a_{56,2}$ eltérése az a_2 átlagtól

$a_2 - a_{56,2} = 2,44 - 2 = 0,44$, mivel $a_{56,2}$ értéke kisebb, mint a_2 , ezért az eltérés negatív: $-0,44$ stb.

I. Differencia táblázat

Variáns száma	0	2,44	3,71	5	6	7,33	7	6,5	7,14	6,43	10	8,14	7	7
1	0	-0,44	+0,29	0	0	+0,33	0	-0,5	+0,14	-1,57	0	+0,14	0	0
5	0	-0,44	+0,29	0	0	+0,33	0	-	+0,14	+1,43	0	+0,14	0	0
10	0	-0,44	+0,29	0	0	+0,33	0	-0,5	+0,14	+1,43	0	+0,14	0	0
13	0	-0,44	+0,29	0	0	+0,33	0	-	+0,14	+1,43	0	+0,14	0	0
56	0	-0,44	-0,71	0	0	+0,33	0	-0,5	+0,14	-0,57	0	+0,86	0	0
62	0	-0,44	-0,71	0	-	-	-	-	+0,14	-0,57	0	+0,14	0	0
69	0	+2,66	+0,29	0	0	-0,67	-	+1,5	-0,86	-1,57	0	+0,14	0	0
Oszlopok:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14

Befejezésül a dallamokat a következő kritériumok szerint csoportosítottuk:

Az A – rész alakjai:

a) Septim ambitusú alak 7-es kódszámmal a végén (pl. 1. sz. dallam; átmeneti típusú a 69-es dallam, amely 0 helyett 5-ös kódszámmal is kezdődhetne, úgy viszont a 7-es csoportba tartozna).

b) Oktáv ambitusú alak 7-es kódszámmal a végén (példaként szolgáljon a 30-as számú dallam; a 22-es számú dallam átmeneti típust képvisel hasonló tulajdonságokkal, mint a 69-es dallam). Altípusok: 35., 60.

c) Oktáv ambitusú alak 7-es kódszámmal a végén, amelyhez kvart ugrással érünk (pl. 29-es sz. dallam), vagy lépésekkel (51. sz.); átmeneti típusok: 14., 84. sz. dallamok.

d) Kis septim ambitusú 0 kódszámmal a végén (ún. kis-görbület típus): 75., 80., 93., 89.

e) Oktáv ambitusú 0 kódszámmal a végén (ún. kis-görbület típus): 85., 81., 41.

f) kvint (sext) ambitusú három fekvésben:

1. 0 – 7 – 0 kódszámok között: 27., 67.

2. 5 – 12 – 5 kódszámok között: 46.

3. 5 – 12 – 7 kódszámok között: 21.

g) Oktáv (septim) ambitusú 5-ös kódszámmal a végén: 54., 72. és átmeneti típusok a 8. számú csoportból, ahol a dallam kezdő kódszáma egyszer 0, másszor 5.

h) Nona ambitusú 5-ös kódszámmal a végén (ún. kis-görbület típus): 42.

B rész alakjai:

a) Görbület típusú ambitus 7 – 12 (14, 15) – 0 kódszámok között: 67., 75., 82.

b) 12-es kódszámmal kezdődő és 0-val végződő descendens típusú ambitus: 69., 34., 14., 18., 19., 88., 80.

c) 12-es kódszámmal kezdődő és 7-es kódszámmal végződő descendens típusú ambitus: 39., 60., 37., 94.

d) Két típusú terraszos melodika:

1) 12-es (8., 10.) kódszámmal az elején és 12-es kódszámmal a végén: 83. (13. sz. csoport)

2) 12-es kódszámmal az elején és 5-ös kódszámmal a végén: 22., 28., 50.

A variánsok befejező részének alakjai:

a) 0 – 12 – 0 kódszámok közötti oktáv ambitus (ún. kis görbület típus): 40., 32., 84., 69., 18.

b) 5 és 0 kódszámok közötti descendens ambitus: 5., 37., 60.

c) Aszimmetrikus formájú descendens vagy teraszos ambitusú alak 5-ös kódszámmal a végén: 50., 28., 8., 44., 73., 64. vagy 0 kódszámmal végződő 91., 53.

d) 5 és 0 kódszámok közötti descendens ambitus, ami előtt rendszerint 1-es kód-szám áll: 3., 1., 77.

Példák a csoportosításhoz:

Dávidné Soltári* (1790-91)

1

Nints be - tsül - le - ti a Ka - to - ná - nak
Mint volt ré - gen - ten az Ku - rutz - ság - nak

Val - lyon va - gyon e hi - ré - vel az mél - tó - ság - nak

Hogy az If - jak Ma - gyar fi - ak rossz bets - ben vagy - nak.

Solčany (Nitra), 1901.

29

Parlando

Vě - rom po - li strom ze - le - ný, lúč - ka ze - le - ná,
pod ním sto - jí mo - ja mi - lá trá - vu vy - ží - ná

keď ho o - na vy - ža - la, pre - ža - lost - ne pla - ka - la,

vi - de - la tam strom ze - le - ný, de - sa lú - či - la

Klenovec, J. Oláh - hegedű
1969.

89

Lento

Andante

Allegro vivace

rit.-----

Andante Poniky (Zvolen), 1910.

21

a, I. Jest pred do - mom za - hra - duoč - ka ve lími tľ - ěa - vá,
av ěej ras - t'ie roz - ma - ri - ěik, bic - li vr - šok má.

He, hej, roz - ma - rin, ěag ja o ěom dob - re vím,
keď ma ěech - ceš, ěe - mi - lu - ješ, ja tľ vi - po - vím.

Parlando Vrbovce (Nitra), XIX. sz.

42

Oj ta na - ša za - hra - doč - ka tľ - nim hra - de - ná,
vtej za - hrad - ce roz - ma - rin - ěek bi - ly kví - tek má,

hej, hej, roz - ma - rin, však ja o nem dob - re vím:
kto ma ver - ne ne - mi - lu - je, to - mu vy - po - vím.

Tempo giusto, moderato Medzibrod (Zvolen), 1916.

67

A tá na - ša za - hra - duč - ka tr - ním tr - ne - ná
 a v nej ras - tie roz - ma - rin - ček. bie - li pí - čok má.
 a tam je ten roz - ma - rín. však ja o ňom dob - re viem:
 ko - ho nech - cem ne - mi - lu - jem. to - mu vi - po - viem.

Moderato Dobrá Niva, 1943.

46

Vši - rom po - li sto - jí hruš - ka ze - le ná.
 pod tou hruš - kou ca - kom - pak voj - ska ve - fa.
 šab - le sa im blís - ka - jú. ka - no - ni - eri stri - el'á - jú
 a hu - sá - ri na ko - ní - ka sa - da - jú.

Andante Kysac (Jagpsz lávia), 1947.

69

Aj tá na - ša za - hra - douč - ka tr - ním hra - de - ná.
 a v nej ras - tie roz - ma - ri - nok bie - li vr - šok - má.
 roz - ma. roz - ma - rín šak ja o tom dob - re viem.
 ko - ho nech - cem, ne - mi - lu - jem to - ho od - po - viem.

Porcizma (Szatmár), 1936.

60

$\text{♩} = 58$ $\text{♩} = 76$ rit. al. $\text{♩} = 58$
 2. Vé - let - le - nül Szerencsém for - dult. Or - cá - j - mon
 $\text{♩} = 76$ $\text{♩} = 69$ $\text{♩} = 80$
 könnyem le - csor - dult; m Mint pe - li - kán a puszta - ba
 $\text{♩} = \text{cca } 69$
 mely ma - ga szo - mit, A ré - gi jó mint ol - vadi hó.
 mely - be be - szá - mit.
 tő - lem úgy el - mult.

Parlando Tura(Budapest),1906.

32

Kecs - ke - mét is ki - ál - lit - ja nyal - ka ver - bunk - ját,
 csár - da e - lőtt ki is tü - zi ve - res zás - ló - ját.

Gyer - tek i - de fi - a - ta - lok, tes - sék be - áll - nyi,
 Nyolc esz - ten - dő nem a vi - lág, le - het pró - bál - nyi.

Allegro Slovenské spevy, XIX. sz.

50

Pod o - kán - kom že - reš - nič - ka a ve dvo - re dve,
 spiš mi - lá či ču - ješ, či ma ver - ne mi - lu - ješ,
 ot - vor mi dve - re.

„Tóth István”, 1828-32.
 „Gy. B.”

3

A variánsok ritmusa

A Tyukodi-nóta variánsai első részének ritmikai elemzésénél először a 10 szótagú variánsokkal szeretnék foglalkozni, amelyek a dallam legrégebb típusát képviselik. Ebbe a csoportba tartozik az 1. számú *Dávidné Soltári* c. kéziratból származó variáns is.

A csoport tipikus ritmusa:

Az 1. számú, nem ritmizált feljegyzésű variánsnak is valószínűleg ez az előadói ritmusa. A 19. csoportba való tízszótagú variánsoknak a ritmusa a következő:

5. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
3. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
4. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
10. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
13. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
73. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
9. -		♪ ♪ ♪ ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
56. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
57. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	

A 20. sz. csoport csonka alakja az előbbi csoport variánsainak. Ide többnyire a Lajtha-féle feljegyzések tartoznak: 55., 59., 62., 60., 61., 35., 58.

55. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
59. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
62. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
60. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
61. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪	
37. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	
58. -		♪ ♪ ♪ ♪ ♪. ♪		♪ ♪. ♪ ♪ ♪. ♪	

A 21. sz. csoportban érezzük a 19. sz. csoport jellemző elemeinek változását: 79., 67., 11.

79. - | |
 67. - | |
 11. - | |

Ez a három variáns hidat épít a következő, 13 szótagú nagy csoporthoz, amelynek a ritmusa:

| |

valószínűleg a 10. szótagú variánsok ritmusának későbbi változata. A csoportba 43 variáns tartozik: 8., 16., 19., 21., 20., 22., 23., 24., 25., 27., 28., 29., 30., 34., 40., 41., 43., 44., 45., 46., 48., 49., 50., 54., 63., 69., 75., 76., 77., 78., 80., 82., 83., 88., 90., 52., 74., 93., 95., 71., 15., 32., 36. Azonkívül ide tartoznak a következő sz. dallamok, amelyekben variálva van a fentebb jelölt ritmus:

94.- | |
 87.- | |
 64.- | |
 42.- | |
 47.- | |
 70.- | |
 72.- | |
 14., 17.- | |
 86.- | |
 33.- | |
 12.- | |
 6., 7., 13.- | |
 26.- | |
 81.- | |
 66.- | |

Tipikus kolomejka-ritmusa van a Pálóczi Horváth Ádám által feljegyzett 2. számú variánsnak.²⁷ Ennek a ritmusnak az elemei felismerhetők minden 13 szótagú és ennek közeli variánsai dallamában. Ebből a nagy csoportból keletkeztek a 14. és 15. szótagú variánsok, amelyeknél bővült a végük a szöveg követelménye szerint. A második számú kolomejka ritmusú variáns:

A következő, 23. sz. csoportba a bővült végű variánsokat választottuk ki: 39., 35., 53., 51. és 91.

A variánsok B részének ritmusa

A variánsok B részének legnagyobb csoportja a 14 szótagú, következő ritmusú csoport:

²⁷A kolomejka ritmusról részletesebben ír BARTÓK B.: A magyar nepsdal. Rózsavölgyi és Társa, Budapest 1924, 63–64 l.

50. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ |

28. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ |

22. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

49. - | ♩. ♩. | ♩. ♩. | ♩. ♩. | ♩. ♩. |

44. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ |

A következő csoport 12 szótagú B részű variánsokat foglal össze. A variánsok ritmusa:

csak az első taktusban eltérő a B résznek első (24. sz.) 14 szótagú csoportjától. Ide a következő variánsok tartoznak: 69., 15., 45., 34., 77., 63., 21., 46., 75., 83. A 48. és 7. számú variánsok egyszer 12, másszor 14 szótagúak, azért mind a két csoportba tartoznak:

7, 48: | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ |

A 26. számú csoport a 12 szótagú variánsok csoportjának ritmikai változatait foglalja össze: 84., 70., 19., 95., 18., 73.

84. - | ♩ ♩. | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

70. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩. |

19. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

95. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

18. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

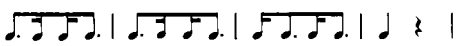
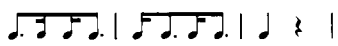
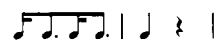
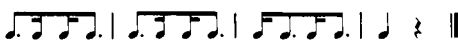
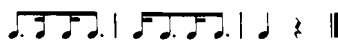

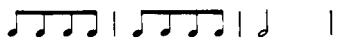

73. - | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

Az utolsó (73. sz.) variánsnak a ritmusa eltérő a többitől. A 27. sz. csoportba kizárólag magyar variánsok tartoznak. A variánsok ritmikai modellje 13 szótagú:

A modell változatait bemutatja a következő példa: 3., 4., 32., 33., 37., 5., 10., 59., 60., 37/1., 55., 56., 57., 58., 61., 62., 9., 13., 35., 36., 2., 1.

Az 1. számú variáns ritmus nélküli feljegyzéshez, amely ehhez a csoporthoz tartozik, a következő ritmust rekonstruálhattuk:

A 6. és 16. sz. variánsoknak csak kétrészi zenei formájuk van. A második B rész szimmetria szempontjából megtartja az első A rész ritmusát:

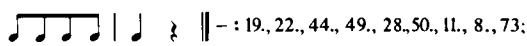
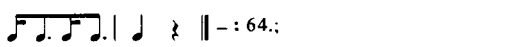
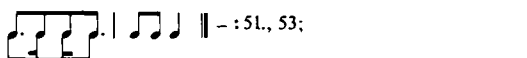
6 A | | | | J ζ |
 B | | | | J ζ ||
 16 A | | | | J |
 B | | | | J ||

A variánsok C részének ritmusa

A variánsok utolsó része túlnyomó esetben azonosak a dallam első részével. Ide nemcsak az A A B A formájú variánsok tartoznak, hanem az A A B Av csoport is, mert az A és Av közötti különbség csak a variánsok melodikájában van. A 17 esetből: 20., 25., 40., 29., 23., 12., 17., 31., 69., 15., 34., 21., 7., 84., 14. és 39., csak az utolsó két variáns esetében találtam kis ritmikai változatot a dallam A és Av részei között:

14. - A | | | | J. 7 :||
 Av | | | | J. 7 ||
 39. - A | | | | J. ||
 Av | | | | J. ||
 vagy | | | J. J ||

Az első és az utolsó részek ritmusa azonos a 77. sz. dallamnál is, amelynek zenei formája A A B C. Az aszimmetrikus végzetű variánsok kétféleképpen végződnek:

a, | | J ζ || - : 19., 22., 44., 49., 28., 50., 11., 8., 73;
 | | J ζ || - : 64.;
 b, | | J J || - : 51., 53;

A b, típusú ritmus augmentálva található a 91. sz. variánsnál:

| J. J | J J. | J J. | J ζ ||

A 30. sz. csoportban olyan variánsok vannak, amelyeknek az utolsó része ritmikai szempontból közeli rokona a dallam első részének. Ezen variánsok utolsó részének melodikája több önállóságot mutat, mint ritmusuk. A következő példában összehasonlítottuk a dallam első és utolsó részének ritmusát:

32. - A
 Av
 33. - A
 A+Bv
 36. - A
 Av
 68. - A
 Av

A 31. számú csoport olyan példákat illusztrál, ahol a dallam utolsó része ritmikai és némely esetben melodikai szempontból is (Vö. a 16. sz. példacsoporttal) közeli rokonságot mutat a dallam középső B részével: 5., 9., 10., 37/1., 13., 55., 56., 57., 58., 60., 61., 62.

5. - B
 Bv
 9. - B
 Bv
 10. - Bv
 B
 37. - B
 Bv
 37_1 - B
 Bv

U-B

Bv

55-B

Bv

56-B

Bv

57-B

Bv

58-B

Bv

59-B

Bv

60-B

Bv

61-B

Bv

62-B

Bv

Ritmikai és melodikai szempontból önállóak a 32. számú csoport következő variánsai: 2, 3, 4, 40.

• Az 1. számú dallam utolsó részének önálló melodikájából feltételezhető, hogy bár ritmusfeljegyzése hiányzik, az is önálló lehetett, azért ehhez a csoporthoz tartozik.

A variánsok szövege

A variánsok szövege többnyire a fiatalok szerelméről szól. A szerelmi kapcsolat a két fiatal között nem tartós, például a következő okok miatt: kettő közötti vagyonskülönbség, a fiú katonának megy, hűtlenség stb. Szerelmi jellegű tartalma van a következő variánsok szövegének: 6., 7., 11., 16., 51., 64., 66., 78., 84., 86., 91., 8., 15., 18., 19., 22., 21., 23., 24., 34., 36., 47., 50., 65., 69., 70., 77., 82., 94., 75., 81., 83., 93., 95., 44., 45., 46., 39., 31.

Katonaságról és szerelméről szól a szövegek következő csoportja: 12., 14., 17., 20., 25., 33., 42., 53., 71., 72., 76., 79., 85., 87., 90., 40., 29., 26. Általános katonai tematikájú szövegek: 48., 52., 43., 54., 67., 2., 32., 35. Az utolsó három variáns szövege verbuváláshoz kötődik. Kuruc kori tematikájú szövegek: 1., 9., 13., 56., 57. Ehhez a csoporthoz a különösen szomorú jellegű és történelmi szövegek tartoznak: 37., 55., 58., 59., 60., 61., 4., 5., 10.

A gúnyversek és a satirikus szövegek csoportja: 27., 28., 41., 80., 88. A gúnyversek szövegében az előadó saját szegénységéről, rossz házasságáról stb. énekel.

A katonaság témájú szöveg két esetben a vadászattal kapcsolatos témára vált át: 74., 92.

Szöveg nélküli és egyéb variánsok: 3., 38., 89., 62., 73., 68., 63., 30., 39.

Függelék

96. „Viem ja jednu zahradenku, na nej trnava” – Vanyarc (Nógrád), Hudec Pálné, 54 é. 1956. IV. 14-én feljegyezte Dr. Manga János.
97. „Zajedzme si, zapime si dokád žijeme” – Horné Orešany (Trnava), énekelték asszonyok a lakodalomban, 1970-ben feljegyezte Brós Viktor.
98. „Pred nama je zahradenka trním pletená” – Horné Orešany, lányok, 1970-ben feljegyezte Brós Viktor.

99. „Širom poli hruška, stojí, pekná zelená” – közli Dr. Manga János: A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban. *Ethnographia* 1956, 3. sz., 255 l.
100. „Mám ja jeden kaštiel nový . . .” – Stankovany (Liptov), hegedűn előadta Eduard Šimko, 57 é. A. Móži 1966.
101. „Sedzi bralta za stolikom jag ružový kvet” – Krivany (Kelet-Szlovákia), közli J. Lazorík: Krivianska svadba, Rytmus c. folyóirat 1972, 5. sz., 7 l.
102. „Chvála bohu dobre mi je mladú ženu mám” – Bobrovec (Liptov) Vojtech Littva 34 é., A. Móži 1972.
103. „V novobanskom komorhofe lipka zelená” – Nová Baňa, közli Jozef Hindický: Poriadok čiže reguly banickej mládeže v Novej Bani. Stredoslovenské vydavateľstvo 1970, 44 l.
104. „Dicsérvjétek, tiszteljétek, ti keresztények” – közli Bogisich M.: Őseink buzgósága imák és énekekben . . . közrebocsájt Bogisich Mihály. Budapest 1897, 252 l., 119. sz. (Bogisich átvette a Bozóky Mihály: Énekeskönyvéből. Vác 1797, 245 l.)
105. „Pred naším je zahrádečka trním pletená” – Hrubá Vrbka (Morava), 1971-ben feljegyezte D. Holý.
106. „Keď bi si ti, mamko prišla do tej kasárni” – közli Deme D. a „Vyletel vták . . .” c. népdalgyűjteményben. Budapest 1955, 38. sz., 681. A gyűjteményben még egy variáns található: „Pred nama je zahrádečka . . .” 88. sz., 126 l.
107. „Hol vagy” . . . magyar egyházi ének, közli C. Nagy Béla: Adatok a magyar népdal kialakulásához. Zenatudományi Tanulmányok VIII. Budapest 1959, 656 l.
Megjegyzés: További variáns a Csomasz Tóth Kálmán: Halottas énekeskönyveink dallama c. tanulmányában található „Vigyázz halálodra . . .” c. szöveggel. Zenatudományi Tanulmányok I. Budapest 1953, 319 l. Vö. a 108-as sz.
108. „Vigyázz halálodra, halandó ember!” – közli Szabolcsi B.: A magyar zenetörténet kézikönyve. Budapest 1955, 68* l., g-példa.
109. „Búcsút vennem, el kell mennem e földről nékem;” – közli Református egyházi énekeskönyv. Debrecen 1921, 332. sz. Csomasz Tóth Kálmán szerint a dallam harmadik kiadása (1780, 1842). Segítségéért köszönetet fejezek ki.
110. „Vim ja kostelíček pod jednó horó,” – közli František Sušil: Moravské národní písňe (első kiadás 1859). Praha 1941, 52 l. (harmadik kiadás).
111. „Seďelat’e na kopečku jak ružový květ,” – közli František Sušil: Moravské národní písňe. Praha 1941, 663. sz., 416 l.
112. „Chvála bohu má ženičko, žes za mnu přišla,” – František Sušil: Moravské národní písňe, 797. sz., 578 l.
113. „Dyž ja přidu do hospody . . .” közli J. V. Polášek – A. Kubeša: Valašské pěsničky I–IV. Milotice n. Bečvou, 1941, IV. kötet, 33. sz.
114. „Ach, ach milí krest’añe, čo sme dočkali,” – Tótkomlós, Judita Tomková, 71 é., dr. Manga János 1958.
115. „V našom dvore je zahrádka trním hradená” – Tótkomlós, Karkus Jánosné, 48 é., dr. Manga János 1955 augusztus hó. A variánsok átadásáért és szíves segítségéért dr. Manga János urnak tartozom köszönettel.
116. „Strápená zem pradedov našich vzbud sa” – forradalmas dal Brezno környékéből. Rendelkezésemre nyújtotta dr. Ladislav Leng, amiért ezen a helyen is köszönetet mondok.
117. Hangszeres feljegyzés – Perkáta, Fejér megye, közli Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Kiadta a Népművelési Propaganda Iroda (é.n.), 57. B számú zenei példa.
118. „Cítui Maramurešu,” – Maramures, énekelte Tiberiu Ceia, 33 é., A. Móži, 1973 aug. 15-én.
119. „V širom poli hruška stojí” – Lapáš (Nitra), énekelte Martin Pilka, szül. 1907-ben, Elschek–Ruttkay gyűjtésből (1972. V. 18) feljegyezte A. Móži 1973 szept. 5-én. A felvétel a Szlovák Tudományos Akadémia Zenatudományi Intézet archívumában található. Sign. 1867, 19. sz. dal.
120. „Pri kostele orešanském lipka zelená” – Horné Orešany, énekelte Šebastián Blažo, szül. 1899, 1973-ban feljegyezte Petronela Gáborová.
121. „Nevedel sem čera večer, že budem voják” – Bánov (nové Zámky), énekelte M. Klobučník, 58 éves, 1973-ban feljegyezte Mária Čelková.

122. „Sel sem žitko na úvrati, nebudem ho žatí” – Vrbovce (Myjava), 1974-ben feljegyezte Cyril Zálešák.
 123. „Mám ja jednu frajerečku slúži na fare” – Abrahámovce (Poprad), énekelte Mária Michlíková, 62 éves, 1974-ben feljegyezte A. Móži.

I. Fügélék

96 $\text{♩} = 152$ Vanyarc (Novohrad)

Viem ja jed - nu za - hra - den - ku, na nej tr - ňa - va,
 jest tam pek - ný roz - ma - ri - nok svet - lím pre - kvi - tá.
 A ja roz - ma - rin, všag ja o ňom dob - re vim,
 že mňa mi - lá ne - mi - lu - je ja jej od - po - vim.

97 Moderato $\text{♩} = 96$ Horné Orešany (Tnava)

Za - jedz - me si za - pi - me si do - kád ži - je - me,
 šag po smr - ci nig - di vá - cej ne - u - pi - je - me.
 Le - da ke - dy hrob pre - mok - ne vo - dič - ka mut - ná
 a to bu - de pi - ja - ti - ka vel - mi ne - chut - ná.

98 Moderato $\text{♩} = 96$ Horné Orešany (Tnava)

Pred na - ma je za - hra - den - ka tr - nim ple - te - ná,
 v tej za - hrad - ke je roz - ma - rin ši - ro - ki list má!
 Ej, roz - ma - rin, ja o te - be _____ dob - re vim.
 Že - ho ver - ne ne - mi - lu - jem, to - mu vi - po - vim.

99 $\text{♩} = 100$

Ši - rom po - li hruš - ka sto - jí, pek - ná ze - le - ná.
 Pod hou sto - jí mo - ja mi - lá, je vy - pla - ka - ná

Bie - ly ruč - ník ruč - ky má, čier - ne oč - ká u - tie rá

A roz - ma - rín, strom ze - le - ný za čí - kô dá - va.

100 **Allegretto** **Stankovany (Liptov)**

Mám ja je - den kas - tiel no - vý.

101 $\text{♩} = 104$ **Krivany**

Še - dzi bral - ta za sto - lí - kom jag ru - žo - vý kvet —

po - pa - tre - la ho - re - do - lu, po - pa - tre - la

ho - re - do - lu zme - ňil še jej svet —

102 **Moderato** **Bobrovec (Liptov)**

Čtvá - la bo - hu dob - re mi je mla - dú že - nu mám,
 do tan - ca mi ju ne - ber - te to vám po - ve - dám.

le - ho keď roz po - sko - či, hláv - ka sa jej za - to - či,

ho - pa, ho - pa, ho - pa, ho - pa, ho - pa, ho - pa, hop.

103

V no - vo - ban - skom ko - mor - ho - fe lip - ka ze - le - ná,
 tan - cu - jú tam mlá - den - ci spa - nen - ka - mi
 pod ven - ci, mu - zi - ka im . hrá.

Moderato

104

Di - cseér - je - tek tisz - tel - je - tek, ti ke - re - szé - nyek.
 Ne - po - mu - ce - nus szent Já - nos, i - gaz - jó hi - vek.
 Te vagy Prá - ga vá - ro - sá - nak haj - nal csi - lla - ga.
 Te vagy gyön - gye, drá - ga kin - cse, szép ko - ro - ná - ja.
 Is - ten - nek hív szol - gá - ját, Kri - stus ked - ves már - tír - ját,
 Nem - ze - ted é - kes - sé - ge, Cseh - or - szág fé - nye - ssé - ge.
 Ki é - ret - te meg - ve - tet - te a ször - nyű ha - lák.
 Az e - gész vi - lág - nek pe - dig győ - nyő - rü - sé - ge.

Hrubá Vrbica (Morava)

105

Pred ná - šim je za - hrá - deč - ka íf - nim ple - te - ná,
 a v ni ros - te roz - ma - ri - nek bi - ue vř - ky má,
 a já sšem roz - ma - rin, a ja o hem dob - re vřm,
 do ma ne - sce mi - lo - va - ti, te - mu vy - po - vřm.

Poco rubato

106

Ked' hi si ti, mam - ko pri - šta do tej ka - sár - ňi,
 ja - ki je tam kaž - di vo - jak vi - pu - co - va - ňi.
 Bie - li ruč - nik vruč - ke má, se - be oč - ká u - ti - rá.
 Tam - bor bi - je ná bu - ben, a ja mi - lá proč poj - dem.
 Ke - rá mat - ka si - na ma - la, kaž - da o - pla - ka - la.
 A či ti ko žal ne - bu - đe, ked' ja viac ne - pri - dem.

107

Ma - gyar egy - há - zi é - nek (Hol vagy...)

108

Vi - gyázz ha - lá - lod - ra. ha - Jan - dó em - ber!
Lá - tod, hogy a sok bűn á - rad mint ten - ger.
Tud - jad e - zért hogy meg kell hal - nod egy - szer.
De nem tu - dod, raj - tad hol e - sik a szer.

109

Bű - csút ven - nem. . . el kell men - nem e föld - ről né - kem;
Fé - ryes - ség - ben. di - cső - ség - ben lesz ü - lő szé - kem;
Jé - zu - som ke - he - lé - ben. Rej - te zem szent ö - lé - ben.
Fáj - dal - mid - től si - ral - mid - től szünj meg hát lel - kem!

(Od Brna)

110

Vím ja kos - te - li - ček pod jed - ná ho - ró,
a vtem kos - te - lič - ku, a vtem kos - te -
lič - ku tři ol - tá - fe só

111

Se - dě - lu - tě na ko - peč - ku jak ru - žo - vý květ,
vi - la vín - ky z rez - ma - řin - ky, u - vi - la jich pět.
Do há - teč - ka svá - za - la, sy - neč - ko - vi pos - la - la:
Muj sy - neč - ku rez - to - mi - lý, bu - deš - li mě chtít?

Z Lichnava

112

Chvá - la Bo - hu má - že - nič - ko žes za mnu při - šla,
 či - li tě tu mat - ka bo - ži sa - ma při - nes - la?
 Dy si při - šla tož tu bud', za - pla - tiš tu za mne dluh;
 mně go - řal - ka lep - ši svěd - či než na po - li pluh.

Zvolna $\text{♩} = 60$

113

Dyž ja při - du do hos - po - dy, mu - zi - ga hra - je.
 švar - né děv - ča vok - ně se - di, pěk - ne sa smě - je.
 to je děv - ča ja - ko květ, ja to děv - ča mo - sům mět.
 daj ty, mam - ko, pat - nást li - šic, vez - mu si ho hned!

Rubato $\text{♩} = 89-92$

Tótkomlós (Magyarország)

114

Ach, ach, mi - li kres - ta - ňe, čo sme do - če - ka - li,
 neb se již na nás hra - ve, ten hnev bo - ži va - li
 Pre mr - zu - tě z na - še zlos - ti hrie - chi ňe - prá - vos - ti,
 je - mu sme vrá - ži - li je - ho ve - leb - nos - ti.

Poco rubato $\text{♩} = 84$

Tótkomlós (Magyarország)

115

Vra - šem dvo - re je za - hrad - ka tr - ěm hra - ůe - ná.
 vlej za - hrad kl je roz - ma - řín, pek - nú vó - hu má.
 šej, haj roz - ma - řín, ved' ja o ňom dob - re viem,
 ko - ho ně - choem, ňe - mi - lu - jem to - ho vi - po - vím.

Revolučná z Poľomky

116

Strá - pe - ná zam pra - de - dov na - sích vzbud'sa!
 Búš - te už, pro - le - tár - ske sme - lé srd - cia!
 Ka - pi - tál nás bi - ču - je, kle - ri - kál o - hlu - pu - je
 a tá voj - na chro - mých - sle - pých do - mov vra - cia.

Giusto $\text{♩} = 72$

117

„Elvesztette az oláh lány a kecskét!”

Ritardando

118

Cít - ui Ma - ra - mu - re - su, Cít - ui Ma - ra -
 mu - re - su Nu - i fi - cior ca ien si tu
 Ni - ci o - ras ca Si - ghe - tu.

Animato $\text{♩} = 120$

119

Všl - rom po - li hruš - ka sto - jí pek - ná ze - le - ná,
 pod ňou sto - jí mo - ja mi - lá je u - pla - ka - ná.
 Bie - li ručník vru - ke má, čier - ne oč - ka u - tie - ra
 a roz - ma - rín, strom ze - le - ni za čá - kov dá - va.

Andante

120

Pri kos - te - le o - re - šan - skem lip - ka ze - le - ná
 pod ni sto - ja mlá - den - ci, aj s pa - na - ma pod ven - ci,
 mu - zi - ka im hrá. 2. Tá na - ša sú - se - da
 pek - nú cé - ru má, ze - ber - me sa chlap - ci.
 všet - ci sme jed - na - ci o - na nám ju dá.

atd.

Moderato **Bánov (Nové Zámky)**

121

Ne - ve - del sem čo - ra ve - ňer že bu - dem vo - jak,
 že ja bu - dem kver - no - si - ťí na svích ra - me - nách.
 už je mi - lá, už je zle, už je čáp - ka na hla - ve
 snú sa bu - dem te - ši - va - ti vo - jen - skem sta - ve.

Rubato **Vrbovce (Myjava)**

122

Sel sem žit - ko na ú - vra - ťí ne - bu - dem ho - ža - ťí,
 mi - lo - val sem švar - né d'iv - ča ne - bu - dem ho - ma - ťí.
 Sel sem, ne - žal sem, mi - lo - val sem, ne - bral sem.
 sel sem, ne - žal sem, mi - lo - val sem, ne - bral sem.

Allegretto **Abrahámovce (Poprad)**

123

Mam ja jed - nu fra - je - reč - ku slú - ži na fa - re,
 ňe - mo - žem ja ku nej hod zic bo tam fa - ra - re.
 keď som ku nej hod - zie - val, čiž - my v ruč - ke no - ši - val,
 po - ma - fuč - ki, po - ci - huč - ki dzverka ot - vi - ral.

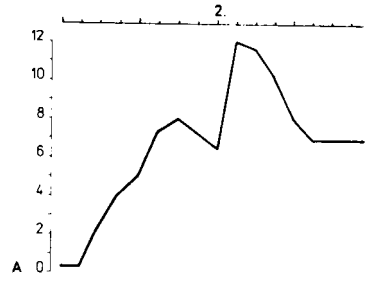
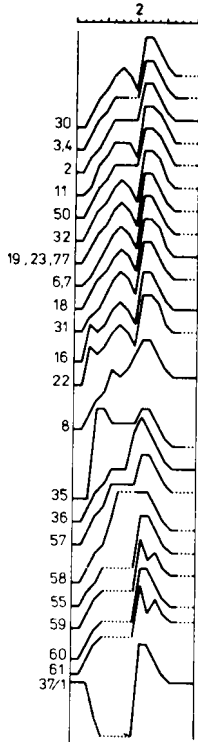
II. Függelék

A 2. kódszámtáblázat

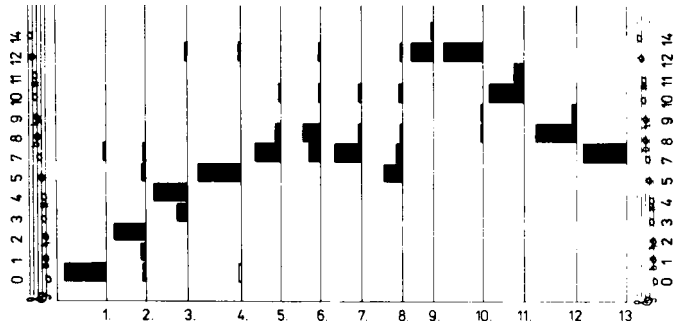
Variánsok száma																	
30	0	2	4	5	7	8	7	5	12	12	10	8	7	.	—	—	
3, 4	0	2	4	5	7	.	.	.	12	12	10	8	7	.	.	—	
2	0	2	3	5	7	.	7	7	12	12	10	8	7	.	8	.	
11	0	1	4	5	7	.	7	5	12	12	11	9	7	.	—	—	
50	0	2	4	5	7	7	7	7	12	12	11	9	7	.	—	—	
32	0	2	4	5	7	8	7	5	12	12	11	8	7	.	—	—	
19, 23, 77	0	2	4	5	7	8	7	5	12	12	10	8	7	.	—	—	
6, 7	0	2	4	5	7	8	7	5	12	12	10	8	7	.	—	—	
18	0	2	4	5	7	8	7	5	12	12	11	8	7	.	.	.	
31	0	2	3	5	7	8	7	5	12	12	10	8	7	.	.	—	
16	0	5	4	5	7	8	7	5	12	12	10	8	7	.	.	.	
22	0	5	4	5	7	8	7	5	12	12	11	8	7	.	—	—	
8	0	2	4	5	8	7	8	10	12	12	10	8	7	.	.	.	
35	0	0	12	12	10	10	10	10	12	12	10	8	7	.	7	—	
36	0	2	4	5	7	7	7	12	14	12	10	8	7	.	.	.	
57	0	2	4	5	8	.	.	.	12	12	10	8	7	—	—	—	
58	0	2	4	5	8	12	—	—	12	12	10	8	7	.	—	—	
55	0	2	3	5	—	—	—	—	12	12	10	8	7	.	—	—	
59	0	2	4	5	—	—	—	—	12	9	10	8	7	.	—	—	
60	0	2	4	5	—	—	—	—	12	12	10	8	7	.	—	—	
61	0	2	4	5	—	—	—	—	12	8	10	8	7	.	—	—	
37	7	7	3	0	—	—	—	—	12	12	10	8	7	.	.	.	
Oszlopok	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	

2. segéd táblázat

14								1								14
12								11	20							12
11										5						11
10					1	1	1	2		17						10
9									1				2			9
8					3	9	1	1	1			20				8
7	1	1			13	6	13	3						22		7
5		2		20				9								5
4			16													4
3			5													3
2		16														2
1		2														1
0	21	1		1												0
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13			

2. diagram

2. histogram

2. differenciáltáblázat

Variáns száma	0,31	2,31	4,13	5,09	7,35	8,0	7,3	6,5	12,09	11,68	10,22	8,09	7
30	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
3, 4	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	-1	-0,3	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
2	-0,31	-0,31	-1,13	-0,09	-0,35	-1	-0,3	+0,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
11	-0,31	-1,31	-0,13	-0,09	-0,35	-1	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	+0,78	+0,91	0
50	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	-1	-0,3	+0,5	-0,09	+0,32	+0,78	+0,91	0
32	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	+0,78	-0,09	0
19, 23, 77	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
6, 7	-0,31	-1,31	-1,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
18	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
31	-0,31	-0,31	-1,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	+0,78	-0,09	0
16	-0,31	+2,69	-0,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,6	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
22	-0,31	+2,69	-0,13	-0,09	-0,35	0	-0,3	-1,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
8	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	+0,65	-1	+0,7	+3,5	-0,09	+0,32	+0,78	-0,09	0
35	-0,31m	-2,31	+7,87	+6,91	+2,65	+2	+2,7	+3,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
36	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-0,35	-1	-0,3	+5,5	+1,91	+0,32	-0,22	-0,09	0
57	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	+0,65	0	+0,7	+1,5	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
58	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	+0,65	+4	-	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
55	-0,31	-0,31	-1,13	-0,09	-	-	-	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
59	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-	-	-	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
60	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-	-	-	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
61	-0,31	-0,31	-0,13	-0,09	-	-	-	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
37	+6,69	+4,69	-1,13	-5,09	-	-	-	-	-0,09	+0,32	-0,22	-0,09	0
Oszlopok	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13

VITA

 AZ ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET SZEREPE AZ ANYANYELV
 ÉS AZ IDEGEN NYELVEK OKTATÁSÁBAN

Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága és Általános Nyelvészeti Munkabizottsága 1978. május 29-én együttes ülésen vitatta meg az általános nyelvészet szerepét az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatásában. A vita kötetlen eszmecsere formájában zajlott le. A hozzászólásokat csak a közös téma kapcsolja össze és az a tény, hogy a jelenleg aktuális problémákat elemzik. Ez magyarázza, hogy ugyanaz a kérdés más-más megvilágításban többször is fölmerült. A vita célja nem lehetett az, hogy a kérdéskör alapvető problémáit tisztázza, csupán napjaink gondjait, kétségeit, nehézségeit tette szóvá.

A hozzászólásokat elhangzásuk sorrendjében adjuk közre.

Természetesen sem a vita közéleti, sem a résztvevők nem értenek egyet számos részletmegfogalmazással (köztük néhány kétségtelenül éles megfogalmazással). Nem kívántuk azonban megrostálni a szöveget például az egyes súlyos megállapítások igazságértéke stb. szerint, mivel úgy gondoltuk, hogy valamennyi megnyilatkozás közös szándéka a helyzet feltárása és egy olyan eszmecsereben való részvétel volt, amely előbbre viheti a magyarországi nyelvészet ügyét.

Zsilka János (Az általános nyelvészet tárgya – a magyar és idegen nyelvek vizsgálatának összefüggése):

1.1. A témával kapcsolatban először is azt jegyezném meg, hogy tartalma – az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeképpen – lényegileg megváltozott. Az „általános nyelvészet” eredetileg a különböző nyelvek *közvetlen* összefüggéseit, egyezéseit vizsgálta; és ezen át próbálta a nyelvek általános tulajdonságait feltárni. Ez, először: rendszerint valamely favorizált nyelv mértéke/túlsúlya alapján történt – az eltéréseket a nyelvek között esetlegesnek minősítve; a későbbiekben: az eltérések kerültek inkább előtérbe – az autonómítás jelentőségét, az egyes nyelvek sajátosságát hangsúlyozva.

1.2. Az utóbbi években – a felszíni és mélyszerkezet viszonyának, ill. a viszony problémájának kialakulásával párhuzamosan – az egyezést/azonosságot a különböző nyelvek között az elemzések során mind általánosabbá váló ún. mélyszerkezetben keressük. A mélyszerkezet feltárása pedig mindenekelőtt az egyes nyelvek belső vizsgálata keretében – a szintaktikai és szemantikai rendszerek egyeztetése során – történik.

1.3. Közben az egyes, ill. különböző nyelvek és az általános tulajdonságok viszonya mind érdekesebbé válik. Pl. a belső nyelvi vizsgálatok során az angolban rájönnek arra, hogy a *not* a mélyszerkezetben predikatív értékű – nem elemezhető egyetlen mondat

keretein belül. Ez a megállapítás a 65-ös Chomsky-anus értelemben is meghökkentő; másfelől, ami még meghökkentőbb: a japán, ill a finnugor nyelvek – amelyek a Neg használatában az angolhoz képest közvetlenül csak az eltérést mutatják – a *not*-ra vonatkozó előbbi megállapítást erősítik meg. Vagyis a különböző nyelvek felszíni eltérései a nyelvek általános mozzanatainak valószínűsítését teszik lehetővé.

1.4. A különböző nyelvek általános összefüggéseinek a meghatározása csak az egyes nyelvek belső vizsgálata keretében lehetséges. Az eltérések pedig a különböző nyelvek között – ebből a szempontból – csak annyiban jelentősek, amennyiben egy másik nyelvben közvetlenül meg nem jelenő összefüggésre világítanak rá. Vagyis: csak a belső nyelvi vizsgálatokon át derülhet ki egy másik nyelv valamely közvetlen jelenségének az általános értéke; másfelől: csak egy másik nyelv esetlegesnek tűnő felszíni jelenségén át bizonyulhat be valamely – belső elemzés során feltárt – általános vonatkozás érvénye. Ez annyit jelent: ezekben a vizsgálatokban a lényeg és jelenség összefüggése egy újabb oldalról, különben meglehetősen vitatható módon, világosodik meg. Ugyanis, ha a közvetlen és általános belső összefüggés szükségszerű érvénnyel nem világos, úgy az sem: hogyan lehet valamely belső összefüggést egy külső jelenséggel mechanikusan igazolni. Kérdés: nem egy preconcepció alapján hozunk-e kapcsolatba olyan véletlenszerű jelenségeket, amelyeknek a lényegét illetően semmi közük egymáshoz.

2. A mélyszerkezetről – egy más irányból – a felszíni szerkezetekre való áttérés során alkalmazott transzformációs folyamatok egyezését is vizsgálják – mint a felszíni szerkezeteknek, ill. a felszíni és mélyszerkezetek viszonyának sajátos egyezését. A hagyományos egyezések túlnyomó többsége ide tartozik. Vagyis: a hagyományos vizsgálat számára lényegnek tűnő egyezés/azonosság a különböző nyelvek között – a felszíni szerkezetek azonosságának bizonyul. Egyúttal érdekes: mintha a lényeg és jelenség viszonya mintegy két síkon állna szemben egymással.

3. A mélyszerkezet fogalma is azonban újból és újból átértékelődik – 1957 óta legalább háromszor, de inkább négyszer változott meg. Utóbbi formájában a matematikai-logikai összefüggések kerültek előtérbe: a mondatok szerkezetét ill. jelentését az alapjukat képező matematikai-logikai összefüggésekből vezetik le. Fel kellene figyelni ebben a leírásban:

- a) a belső nyelvi mozgásfolyamatok teljesen elesnek;
- b) a nyelvi-logikai viszonya egyirányú – mintha az elvont logikai összefüggések a mondatok szerkezetét, ill. jelentését egyoldalúan határoznák meg;
- c) nem világos: mi a szerepe a nyelvnek a logikai összefüggések kialakulásában.

Ami a közvetlen és általános viszonyát illeti: az érintett elemzés az egyes nyelvek belső vizsgálatában metafizikus módszert követ. Hiszen a közvetlen és általános viszonya homályban marad; a jelenséget az általánosból a nyelvi átmenetek kiiktatásával közvetlenül vezeti le; másfelől – ennek megfelelően –: a belső elemzés során feltárt általánost más nyelvek felszíni jelenségeivel azonosítja ill. igazolja. Valójában: a fenti ((a) – (c)) folyamatokban a nyelvi szerkezet/jelentés mint az elvont logikai viszonyok anyaga, forrása vesz részt. Ennek az összefüggésnek a figyelembe nem vételével – a metafizikus módszeren túl – az újabb elemzések idealisztikus tartalma nyilvánul meg.

4. Ismételten szeretném hangsúlyozni: az amerikai nyelvtudomány eredményei egy olyan problematika alapján alakultak ki, amely régebbi mint maga az amerikai nyelvtudomány. Az elemzési módszer az amerikai nyelvtudományban ezeknek a problémáknak

csak egy bizonyos irányú, nem egyedül lehetséges kibontása. Ezt a sajátos fejlődést meghatározott történeti feltételek tették lehetővé – a második világháború után. Ezzel szemben, lehetséges az érintett problémáknak egy olyan, az európai hagyományokon alapuló kibontása, amely mélyen dialektikus és materialisztikus. Dialektikus; mert a nyelven belüli kettős mozgásokat vizsgálja; valamint: a mozgásfolyamatok kettősségét a nyelvi és logikai mozgások között. Materialisztikus; mert a nyelvnek/jelentésnek (mint anyagnak) és a logikai viszonyoknak, mint elvont vonatkozásoknak az összefüggéseit, azok kettős mozgását vizsgálja. A leírás amerikai formája a hagyományt bizonyos vonatkozásban meghaladja: a nyelvnek mint egésznek a leírását állítja maga elé feladatul. Ugyanakkor: a hagyományos leírásnak az a képessége, hogy – ha ösztönösen és töredékesen is – a közvetlen és általános viszonyát a maga valóságában ragadja meg, az amerikai leírást meghaladó lehetőségeket tartogat. Ezen a vizsgálaton keresztül közvetlen és elvont viszonya a különböző nyelvek viszonylatában nyilván tartalmasabbá válik.

5. Szeretném továbbá megjegyezni: a jelzett kétféle vizsgálati módszer eredményeinek bizonyos egyeztetése – az amerikai elemzés minden módszerbeli korlátoltsága ellenére – lehetséges. Pl. – hogy csak megvilágítsam ezt a lehetőséget – az amerikai nyelvtudomány utóbbi éveinek egyik legérdekesebb eredménye annak a felismerése, hogy a főnév mélyszerkezetben V értékű – egy feltételezett határozatlan névmás, pl. a *one* predikátuma. Más oldalról: bizonyítani lehet – egy egészen más természetű gondolatrendszeren belül – pl. a [*lekési + a vonatot*]-ban a *vonatot* egyidejűleg értelmezhető úgy, mint egy \bar{N} és úgy mint egy S kondenzációja.

Mindamellet, gondolom, nem kell hangsúlyozni: a magyar nyelvtudomány – az egyeztetés lehetősége ellenére – nem teheti meg a jövő évek vizsgálatának alapjává az idealisztikus tartalmú, metafizikus módszerű elvet. Az egyeztetés csak egy – fentebb körvonalazott – dialektikus/materialisztikus vizsgálat eredményeinek a másikkal való egyeztetése alapján lehetséges. A Nyelvtudományi Intézet ezzel szemben pillanatnyilag semmiféle módszeres erőfeszítést nem tesz a konkrét kutatási kérdések filozófiai vonatkozásának elrendezésére; ugyanakkor: a dialektikus jellegű kutatásokat jobb ügyszóval méltó buzgalommal gáncsolja.

A „vita” során felmerült kérdésekre részleteiben nem térek ki, csak megjegyzem:

- a) A nyelvi kifejezések nem egyszerűen „egymás mellett vannak”. A nyelvi kifejezéseket alapvetően hierarchikus összefüggések határozzák meg; bár nem kizárt a mellérendelés. (Ez mutatkozik meg Hjelmslev oksági, interdependenciális, konstellacionális fogalmaiban is.)
- b) A transzformációt – végzett elemzéseimben – elsősorban az ún. transzformációs csoportokkal kapcsolatban használtam. Ezen túl nem használtam olyan értelemben, hogy az a transzformáció pl. Harris-i meghatározásától elszakadna; legfeljebb – az egyezéson belül itt-ott a fogalom mélyebb értelmét kerestem.

Szépe György:

1. A magyarországi nyelvészetnek jelenleg két fő vonala van: a magyar nyelvészet és az „általános nyelvészet”. Az utóbbit azért tettem idézőjelbe, mert nem egészen világos a tartalma: beletartozik a nyelvelmélet, sőt Magyarországon bizonyos mértékig a nyelv-

filozófia is; azután a nyelvészeti kutatás módszertana; nagyon sok önállóvá fejlődő, egyetemes igényű téma (mint például grammatikaelmélet, a szemantikaelmélet, az általános fonológia, a nyelvtipológia); számos interdiszciplináris terület elméleti szintje (például a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, kvantitatív nyelvészet); végül olyan kutatások, amelyek az emberi nyelv megismerésére irányulnak egy nyelvnek – például a magyar nyelvnek – az alapján, eredeti, újszerű, hipotézissel ellátott és ellenőrizhetővé tett formában (amely forma koránt sincs szabványosítva).

Az általános nyelvészet kifejlesztése (kiterjesztése) még nem fejeződött be. Hosszú ideig betöltetlen volt a budapesti általános nyelvészeti tanszék; igen fiatal még a debreceni és a szegedi általános nyelvészeti tanszék. A nevelőképző intézményekben sehol sincs külön szakember ennek az oktatására. Egyes tanárképző főiskolákon találhatók kiváló magyar nyelvészek, akik az általános nyelvészetben is tájékozottak; ez azonban nem jellemző ennek az oktatási formának a többségére. Még kevésbé rendezett a helyzet a tanítóképző főiskolák és a felsőfokú óvónőképző intézetek esetében. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a következő másfél évtized során a magyarországi középfokú oktatásban a most bevezetésre kerülő tantervek keretében minimális lesz a nyelvről való tudományos ismeretek aránya (vagyis az általános nyelvészeti rész), addig valamennyi nevelőképző intézményben szükség volna sajátosan megkomponált nyelvészet bevezetésére. Erre márcsak azért is szükség volna, mivel a nevelési folyamaton belül a nyelv és a kommunikáció nem pusztán műveltségi anyag (ami szintén nagyon fontos), hanem az egész folyamatot lehetővé tevő alapfeltétel.

Az egyes nyelvek felsőoktatási képviselőjében („X Nyelvi és Irodalmi Tanszéken”) némileg más a helyzet. Őtőlük nem várják el, hogy nyelvészeti alapképzést nyújtsanak. Ennek ellenére néha ezzel kénytelenek tölteni idejüket, ha azt tapasztalják, hogy a hozzájuk került hallgatók semmilyen vagy nem a szükségletüknek megfelelő általános nyelvészeti alapot kaptak. Ezeknek a komplex tanszékeknek – kiterjedt irodalmi és „országismereti” feladataik mellett – meg kell tanítani magát a nyelvet, az illető nyelv nyelvészetét (mégpedig néha több változatban: annak a magyarországi hagyományát, a nyelvterület országában vagy országaiban uralkodó változatait, a nyelvészet fejlődését legjobban előrevivő országaiban levő változatait), az illető nyelvnek és a magyarnak a kontrasztív nyelvészetét, továbbá az illető nyelvvel kapcsolatos fordítást; végül azt, hogyan kell tanítani magyar diákok számára a szóban levő idegen nyelvet. Nyilvánvaló, hogy ennyiféle feladat mellett önekik általában viszonylag csekély a hatásuk a saját szakterületükön kívül. Ezért nem alkotják a magyarországi nyelvészeti fejlődés „fő vonalát”. (Egyébként ez az utóbbi jellegzetesség egyáltalában nem kötelező: Csehszlovákiában és Lengyelországban kiemelkedő fontossága van az egész nyelvészet kutatásában az anglisztikának. Más országokban a szlavisztikának vagy a romanisztikának.)

S egyáltalán nem zárult még le az általános nyelvészet kutatóbázisának a kialakítása. Mindössze két kutatóintézeti osztály működik ezen a területen: az MTA Nyelvtudományi Intézet általános nyelvészeti osztálya; valamint egy másik osztály, amely feladatainak zöme alkalmazott nyelvészeti jellegű: a strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztály. Egyébként nem azt hiányolom, hogy nincs több kizárólag kutatással foglalkozó részleg, hanem azt, hogy nincs több kutató kollektíva ezen a területen (beleértve az interdiszciplináris zónákat is). Ez tekinthető a felsőoktatási kutatások szervezeti kritikájának is; bár ez ennél sokkal bonyolultabb probléma.

Mindenképpen elmondható azonban, hogy Magyarországon az általános nyelvészet – szervezeti és nemcsak szervezeti szempontból – viszonylag nagyon fiatal diszciplína. Tehát nemcsak művelni kell, hanem tervszerű fejlesztésére is szükség van. Fejlesztésének elmaradása megjósolhatóan a jelenlegi magyarországi nyelvészet orientációs zavarainak állandósulásához vezet. S megsínyli majd ezt a magyarországi társadalomtudományi és általában elméleti-filozófiai kutatások nagyobb köre is. (Most itt nem említem a gyakorlatot.)

2. Alig akad olyan magyarországi nyelvész, aki ne egyezne meg abban, hogy lépésvesztésben vagyunk. (Az általános nyelvészetre gondolok. A magyar nyelvészetet csak önmagához lehet mérni. S ez most – közvetlenül – nem tárgya a vitának.)

A lépésvesztés idejére, jellegére nézve nagyon eltérnek egymástól a vélemények. Abban azonban valószínűleg a legtöbb érdekelt egyetértene, hogy a prágai iskola megismerése nem olyan mélységű és mértékű, mint amilyen lehetne fél évszázad alatt.

A fonológián innen vagyunk, akármilyen változatát is fogadjuk el. Aki elolvassa, amit manapság a hangról, a betűről, a helyesírásról és néha magáról a fonémáról írnak magyarul, az nyilván egyetért ezzel. De a prágai iskola nemcsak fonológiát adhatott volna, hanem a morfológia, a szintaxis és a nyelvelmélet összefüggő területén egy olyan szemléletet, amely magába zárta a forradalom előtti és utáni orosz nyelvészetet, az európai funkcionalistákat és korai strukturalistákat. Én nem azt hiányolom, hogy nem olvasható több írás magyarul a fonéma mibenlétéről, hanem azt, hogy nem használják a legkézenfekvőbb esetekben sem a fonémát, a morfofonológiai szempontokat, a megjelöltséget (Markiertheit), a téma és réma oppozícióját és számos egyéb módszertani eljárást. Különösen fájó, hogy a prágai iskola egyik nagy vívmánya, a nyelv kommunikációs funkcióinak tana nem honosodott meg, pedig épp ebből húzhatott volna a legnagyobb hasznót a stilisztika, a költői nyelv kutatása és a nyelvművelés is. Ez a „tan”, annak a kornak a színvonalán a legjobban összeilleszthetővé tette a nyelvészetet a társadalomtudományokkal, az esztétikával, az irodalomtudománnyal és a pszichológiával.

Ez maradt ki. (S ezt nem lehet Laziczius Gyula sajátos személyiségének rovására írni.)

Hát hogy lehetne elérni azt, amit mi itt olyan nagyon áhítunk (egy *viszonylagos módszertani egységet, hogy legalább közös nyelven tudjunk vitatkozni*), ha a magyarországi nyelvészet még nem esett át a prágai iskolán. (Egyesek szerint a saussure-i fordulaton sem; nekem ebben más a véleményem.)

3. Egy kiváló gyakorlótanár példáján szemléltetném, hogyan függ össze a nyelvészet bizonyos gyakorlati feladatok megoldásával.

Az illető az egyetemen inkább irodalom iránt érdeklődött. Volt professzorának ajánlására pályázta meg az MTA Nyelvtudományi Intézetében a főtitkári ösztöndíjat kontrasztív nyelvészetből. Ez idő alatt továbbra is tanított, de megtanulta a következőket: az illető nyelv nyelvészetét, nagyobb mélységben, mint az egyetemen; bizonyos mértékig a magyar nyelvészetet (mivel eredetileg „két idegen nyelv” szakos volt); a kontrasztív nyelvészet módszerét; és mindezek révén, de ezek ráadásaként egy kissé az általános nyelvészetet is.

Főtitkári ösztöndíjának befejezése után, két év múlva egy kísérletre vállalkozott. A magyar nyelv és az idegen nyelv oktatásának határait kívánta áttörni bizonyos pontokon. Ezt úgy végezte, hogy idegennyelvi órái mellé kapott egy órát, amelyen az MTA Nyelvtudományi Intézete középiskolai magyar nyelvészeti kísérleti tananyagát tanította (első-

sorban az *Ember és nyelv* címűt). A magyar és az orosz mellett az amúgy is tanított nyelvből válogatta ki a nyelvi példákat; az idegen nyelv tanításában is igyekezett érvényesíteni mindazt, amit ebben az általános nyelvészeti bevezetőben talált. Különösen nagy haszna volt a kommunikációs szempontnak.

A tanulóknak igen jót tett ez az „általános nyelvészeti” erősítés. Amikor csak elindultak, ők nyerték a középiskolai tanulmányi versenyt abból az idegen nyelvből.

A tanár megnyerte (egyedül ő nyert első díjat) a középiskolai második idegen nyelvi tankönyvpályázatot. Publikáló nyelvesszé vált; több nemzetközi konferencián vett részt. Nemrég doktorált az idegen nyelv nyelvészetéből.

Ez a példa rámutat arra, hogy gyakorlatban hogyan lehet összeilleszteni a magyar nyelv és az idegen nyelv oktatását; illetőleg a nyelvészet, az alkalmazott nyelvészet (itt kontrasztív nyelvészet) és az oktatási fejlesztés és gyakorlat szempontjait.

A főntebb példából többféle következtetést lehet levonni. Én mindössze egyre szeretném felhívni a figyelmet. Körülbelül ilyen módon lehetne ezt a feladatot megoldani nagyobb mértékben is.

Egyébként ő maga élvezte a tankönyv írását, de nagyon elégedetlen volt azzal, hogy tankönyvét elkészülése után, különösebb kísérletezés nélkül azonnal tanítani fogják.

4. S ezen a ponton térnék át a kísérletezésre, pontosabban az oktatási kísérletezésre, mint az alkalmazott kutatómunka egyik részére.

Mind a mai napig Magyarországon általában nem kikísérletezett tanterveket vezetnek be, s. kipróbálás nélküli tankönyveket adnak a pedagógusok kezébe (bár ez utóbbi vonatkozásban épp a most, 1978 után bevezetésre kerülő új tanterv jelent részleges változást). Az érvényes oktatáspolitikai határozatok pedig joggal mondják ki, hogy csak kipróbált tananyagot lehet bevezetni.

Hogy ez most legyen így legutoljára, azon egy külön országos távlati tudományos kutatási főirány, a 6. számú (a köznevelést elősegítő, elsősorban pedagógiai kutatásokat tartalmazó) hivatott változtatni. Ha minden a tervek szerint folytatódik, akkor 1990 körül az akkor esedékes következő oktatási reform keretében már csak kipróbált tanterveket és tankönyveket vezetnek be.

Ehhez hozzá kellett látni időben. Az 1972. évi párthatározat körüli években fordult az MTA Nyelvtudományi Intézethez az Országos Pedagógiai Intézet, hogy nyújtson segítséget az anyanyelvi oktatás megújításához. Az a fiatal kollektíva, amely hozzálátott a feladat megoldásához, első cikke alá írt a szerkesztőség kérésére egy rövid megjelölést, saját hosszabb névsora helyett. Ez a rövid megjelölés volt a „Fiatal Nyelvészek Munkaközössége.” Azóta végzik ezt a kísérletet, amely fokozatosan intézeti tervmunka lett. Majd 1976-tól kezdve hivatalosan is a 6. főirány 2.1.1.1. számú témájának („Az anyanyelvi nevelés fejlesztése”) a középiskolai része.

A fiatal nyelvészek a témának csak egyik részét dolgozzák ki; nem foglalkoznak sem az óvodával, sem az általános iskola alsó tagozatával. A témában egyébként – Temesi Mihály professzor elnökletével – az MTA Nyelvtudományi Intézete mellett az OPI és az OOK egy-egy osztálya, valamint négy nevelőképző intézmény vesz részt. A munkálatnak egyik kifejezett célja az általános és magyar nyelvi képzés összehangolása, továbbá az idegennyelvi oktatás elősegítése. Természetesen a fő feladat a tanulók kommunikációs készségfejlesztése: ez az állandó feladat hároméves kortól tizennyolc éves korig. Ezt igyekszünk egységes nyelvészeti (és pedagógiai és pszichológiai) keretben adni; ezt a keretet művelt-

ségi anyagként meg is tanítjuk, mégpedig annál jobban, minél „följebb” kerül a tanuló az iskolarendszerben. Valahol az általános iskola 8. osztálya és a középiskola I. osztálya körül billen át a súlypont a készségfejlesztésről a nyelvről való tudományos ismeretek megtanítására (tudatosítására, kibontására).

Idáig az a kísérleti tananyag aratta a legnagyobb sikert, amely a középiskola I. osztálya számára készült (az *Ember és nyelv* című általános nyelvészeti bevezető).

A munkálat minden szinten, de most főleg a középfokról beszélek, tele van problémával, kudarccal és megtorpanással. Valahol azonban nagyon sikeres: a tanulók és a pedagógusok szeretik ezt az újfajta tárgyat. Állandóan javítunk rajta; a gyakorlati tapasztalatok, elég szigorú szakfelügyelet, a kísérletező tanárok meg a tanulók (!) véleménye alapján ciklikusan átírjuk a tananyagot. Egyéb tapasztalatokat, tanulságokat is szereztünk. Így például ma már kétségtelen előttünk, hogy szerencsésebben alakult volna az egész ügy, hogyha a kollektíva először egy teljes nyelvleírást készít, s utána fog a tananyagok elkészítésének. Történelmileg azonban erre nem volt lehetőség, mert egyrészt senki sem adott megbízást nyelvleírásra, hanem adott tananyagkészítésre; másrészt pedig ennek a munkának a keretében alakult ki maga a kollektíva.

A tanulságok alapján jövőre máris hozzákezdünk egy új tervmunkához (a magyar nyelv strukturális nyelvtanának elkészítéséhez). Sőt a nyolcvanas évek első felének ez lesz a kutatási súlypontja a strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztályon. Ez idő alatt is folyik az anyanyelvi kísérletnek (s középiskolai részének) „karbantartása”, de majd csak akkor térünk mi vissza hangsúlyosabban erre a témára, ha elkészül az a bizonyos nyelvtan.

Egyébként az alkalmazások története azt mutatja, hogy a gyakorlati igényeket ki kell elégíteni akkor is, ha nincs egyértelműen elfogadott alaptudományi eredmény azon a területen. Főleg a társadalomtudományokban és a műszaki tudományokban ez a helyzet. A hézagokat természetesen nem rögtönzésekkel, hanem kutatással kell betölteni. Ez egyáltalában nem könnyű dolog, de kényszerű feladat minden alkalmazott kutatás számára. (Vigyázat: alkalmazott kutatásról van szó, nem pedig egyszerű alkalmazásról vagy felhasználásról.)

S hogy egy távlati kutatás hamarabb is eredményeket hozhat, arra igen jó példa az, hogy a már 1978 után bevezetésre kerülő gimnáziumi I. osztályos tankönyvek is (meg a tantervek is) sok újítást átvettek a mi kísérletünktől. Így például az általános nyelvészeti bevezetést, a szövegtant, meg azt az igényt is (igaz, hogy nem olyan mértékben, mint ahogy mi szeretjük volna), hogy valamilyen összefüggő (magyar) nyelvtörténetet kapjanak a tanulók.

Különben, azt egyáltalában nem mi találtuk ki, hogy a középiskolában lehetne tanítani tudományos igényű nyelvészetet (a megfelelő feldolgozásban). Ezt, ha jól emlékszem rá, már a hatvanas években javasolta az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékének egyik kiváló modern nyelvésze. (S hadd tegyem hozzá, hogy senki sem akadályozta meg abban, hogy ki is dolgozza elgondolásait.)

Az anyanyelvi nevelést nemcsak a mi témánk képviseli a 6. számú kutatási főirányban. A 2.11.2. számú „A gimnáziumi és általános iskolai anyanyelvi oktatás korszerűsítése” című témán egy másik kollektíva dolgozik. Ebbe tartoznak a tudományegyetemek és a csepeli tanárképző főiskola.

A két témának az a feladata, hogy versengjen. Nem árt, hogyha valakinek nincs monopóliuma egy területen. A konkurrencia mellett természetesen évenként egyszer (tavaly kétszer is) hivatalos körülmények között kicseréljük tapasztalatainkat.

A tananyagok írását (elsősorban a tankönyvek írását) a mi felfogásunk szerint hosszú távú kollektív munka alapján lehet csak befejezettek tekinteni. Ezt a feladatot nem lehet a gyakorló pedagógusokra korlátozni azért, mert ők közvetlenül benne vannak az oktatás napi gyakorlatában. A munkálatban szükség van a felsőoktatás szakembereire és nem zárhatók ki belőle a kutatóintézeti szakemberek sem (főleg akkor nem, ha őhozzájuk fordultak a hivatalos szervek segítségéért, és ők ezt a segítséget meg is adták). De kellenek a csapatba pszichológusok, tantárgypedagógusok és didaktikai szakemberek is. Egyébként is rendkívül összetett feladat egy ilyen témában a kutatás (a pedagógiai és a mi esetünkben: nyelvészeti kutatás) követelményeinek eleget tenni. Teljesen kizárt dolog, hogy a mostani években erre egyedül, külső segítség nélkül képesek volnának a középiskolai tanárok (talán a gyakorló gimnáziumi tanárokat kivéve).

Azzal teljesen egyetértünk, hogy jobb volna, ha egy új elkészült nyelvelírás szolgálna a tananyag nyelvtani részének megalapozásául. (Mert a tananyagban azért bőven akad nem grammatikai vonatkozás is. Nem nyelvtant, hanem nyelvészetet adunk a tanulóknak, s ezenközben nyelvtant.) De hát történetileg nem így alakult a dolog.

Nagyon is kívánatos volna, hogyha a már most rendelkezésre álló nyelvészeti-nyelvtani elméletek, elképzelések gondoskodnának saját munkájuknak iskolai tananyag formájában történő kipróbálásáról. Több ilyen van, mindegyiket ki kell próbálni – sőt esetleg mindegyiket többféle módon is. Ebben a tekintetben senkit sem fognak akadályozni, aki dolgozni akar ezen a téren.

Nagyon sokféle lehetősége van az elmélet és a gyakorlati fejlesztés összekapcsolásának. Minden alternatíva elfogadható távlati szempontból, csak egy nem fogadható el: az, hogy addig semmit se tegyünk, amíg teljesen el nem készült egy „mindenki számára elfogadható” új nyelvelírás (nyelvtan).

Molnár Ilona:

1. Egy megjegyzés a „címkeragasztgathoz”: ezt a kérdést kissé anakronisztikusan vetjük fel, ha csupán olyan értelemben szólunk róla, hogy az „idealista”, „metafizikus”, „mechanisztikus” stb. jelzők osztogatása „káros”. A dolog egyik oldala, hogy ha egy elmélet vagy módszer tényleg idealista stb., akkor ezt a jellegét nem lehet róla letörölni, és ha megállapítjuk, az kifejezetten hasznos. Nem járna haszonnal viszont e jelleg tagadása vagy elhallgatása. Előfordul ugyan, hogy a gyakorlatban fordítva sül el: a helytálló megállapításból származik kár (pl. úgy, hogy valaki rossz következtetést von le belőle), a tévedésből vagy az elhallgatásból pedig haszon (pl. ha valaki bátrabban ismerkedik egy mechanisztikus módszerrel olyan körülmények között, hogy az nincsen mechanisztikusnak nyilvánítva). Ilyenkor azonban nem a minősítésben van a hiba, hanem az értelmezésben, a tudománypolitikai légkörben, a módszertani színvonalban stb. De lehet a „címke” téves is; tegyük fel, valaki egy dialektikus gondolatmenetet nevez metafizikusnak. Ha egy ilyen értékelésből kár származik, azt hiszem, végső soron egy ilyen

következmény okát sem magában az értékelésben kell keresni, hanem abban, ahogyan azt valaki „veszi”. Egyszóval, az említett „címkék” – feltéve persze, hogy nem odavetett szavak, hanem komoly megállapítások – mindenekelőtt nem „károsak” vagy „nem károsak”, hanem „helyesek” vagy „tévesek”. Az utóbbi esetben az adekvát magatartás az, ha valaki megcáfolja a szerinte téves tételt. Tudjuk, nem mindig a kutató éleslátásán és tehetségén múlott, hogy helyeselje vagy cáfolja egy tudományos elméletnek azt a filozófiai értékelését, amellyel találkozott. Emlékezünk az időre, amikor gyanús volt a polgári tudomány bármely eredményének felhasználása; aztán arra is, amikor a marxizmus pusztá említése is könnyen maga után vont a „sztálinista” jelzőt. Varga Dénes is említette (szóbeli hozzászólásában) az annak idején „burzsoá áltudományak” kikiáltott kibernetika példáját. Hasonló értelemben említhetjük a szemiotikát is. De remélhetőleg ma már érettebb korszakát éljük tudományos életünknek; ezért is mondhatjuk a „káros” – „nem káros” szempontját itt már eléggé időszerűtlennek. Mindamellet hadd jegyezzem meg: korántsem vagyok biztos benne, hogy a „burzsoá áltudomány” nem csupán egy igen durva kifejezés-e, és nem volna-e igazunk, ha azt állítanánk, hogy például a szemiotika mint megközelítés nem tökéletesen illeszkedő része az anyagi világ marxista elméletének. Sokszor gondolok arra, mintha léteznének, születnének ismeretelméleti szempontból „prolatív” tudományok (a finnugor casus prolativus nevének mintájára nevezem ezeket így); olyan tudományok vagy elméletek, amelyek úgy tesznek felfedezéseket, hogy közben valami lényegesnek csupán a *mellékén*, a *mentén* haladnak. E „prolatív” tudományok nem áltudományok, nem tévtanok, viszont a valóságot valamiképpen eltolódott rálátással nézik, s ez előbb vagy utóbb a gyakorlatban is kiderül, sikereik mellett.

A dolog másik oldala, hogy a metodikai eljárás mechanisztikus volta önmagában még nem jelent rosszat. A kutatásban – a társadalomtudományokban is – mindig vannak csak mechanisztikusan megoldható feladatok. Hogy mást ne mondjak, mechanisztikus a formális logika. Nem ott van a baj, hogy egyáltalán bármikor is mechanisztikus eszközt használunk; a mechanisztikus lépéseket nem lehet a vizsgálatokból kirekeszteni. A baj az, ha nem tisztázuk, miben mérvadó egy alkalmazandó mechanisztikus eljárás és miben nem; mit várhatunk tőle, és mire nem való.

Én igazat adok Zsilka Jánosnak abban, hogy napjaink „egész” ún. modern nyelvtudománya mechanisztikus (értsd: jellemzően, túlnyomórészt), mégpedig olyan módon, hogy globálisan egyik elmélet sem fogadható el. Ha azonban valaki ennek az ítéletnek a nyomán akár azt tenné, hogy iszonyodva fordul el az ún. modern nyelvészettől, akár úgy gondolkodna, hogy ha az ún. modern nyelvészettnek vannak értékes eredményei, akkor Zsilka téved, az nagyon rossz volna, és Zsilka álláspontjának sem felelne meg. Zsilka „mechanisztikus” vagy „metafizikus” jelzője – biztos vagyok benne – nem ledorongolni akar, hanem „csak” pontosan azt akarja mondani, amit ezek a szavak jelentenek, természetesen nem összefüggés és cél nélküli, semleges ténymegállapításként.

2. Szépe György az én véleményemet is kifejezte, mondván, hogy az oktatás modernizálásával nem lehet addig várni, amíg a nyelvtudományban fel nem épül egy bázisul szolgáló modern marxista nyelvkoncepció. (Itt nyilván egyikünk sem arra gondol, hogy ma ne volnának marxista nyelvészek és marxista nyelvkoncepciók, hanem arra, hogy a nyelvtudomány egyelőre nem tud nyújtani az oktatásnak eléggé kidolgozott konzisztens materialista nyelvelméletet. S jelenleg ez a helyzet. Ismerünk és igyekszünk alkalmazni

néhány fontos alapelvet, de számos kérdés még nyitva van.) Azonban szeretnék most a dolognak egy másik oldalára is rámutatni ahhoz képest, amelyről eddig szó volt.

Egy kidolgozott marxista nyelvelmélet hiányáról általában úgy szoktunk beszélni, mint a mostani alkalommal is: önmagunkat (értsd: a materialista világnézetű hazai és külföldi nyelvészek mai generációját) bírálva és hibáztatva érte, és sürgetve az előrelépést. Úgy vélem, ez az önvádoló hozzáállás csak részben indokolt, és csak részben progresszív. Igaz, hogy a modern nyelvészetnek még legfőbb eredményei sem váltak teljesen közkinccsé (vö. Szépe találó példáját a fonológiával kapcsolatban). Igaz, hogy a kellő erőfeszítést sem tesszük meg mindig egyik vagy másik fontos kérdés tisztázására. Ezek az okok fennállnak, de nem *csak* ezek. Egy másik jelentős tényező – amint én látom – az általános tudományos fejlődésnek az a vonása, hogy az ún. társadalomtudományoknak egy része, főként az agy és az idegrendszer működésének tanulmányozását (is) kitűző tudományok, mindenekelőtt a pszichológia ágai viszonylag nemrég érkeztek el fejlődésüknek ahhoz a szakaszához, amikor az ismeretek felhalmozódása és több más kedvező tényező folytán tárgyuk lényeges összefüggései már eléggé világosan felismerhetők. A pszichológia például mindmáig sajátos dualizmusban „szenved” (mint A. N. Leontyev és mások is rámutattak): a pszichofiziológiai kutatások és az ún. lelki élet, lelki jelenségek pszichológiája még nem találtak eléggé egymásra. De már e ténynek felismerése is a fejlődést jelzi. E tudományokat egyebek között épp fenti helyzetüknél fogva szoktuk fiatal tudományoknak nevezni. Mármost, az az érdekes, hogy a nyelvészet, annak ellenére, hogy nagy múltú, nagy hagyományokkal bíró tudományág, ma bizonyos szempontból a fiatal tudományok vonásait mutatja. Egyes pontokon múltjából szinte semmit nem fogad el, általánosan elfogadott elméleti kerete még nem forrott ki, elméleti és metodológiai útkeresés, irányzatosság jellemzi. A modern nyelvészet mérföldköveit Saussure és Chomsky munkásságában szokták megjelölni. Érthető, miért. Azt hiszem, többféle szempontból is mérföldkövezhetjük a nyelvtudomány történetét, s ezek az állomások nem esnek feltétlenül egybe. Így annak a kérdésnek a szemszögéből, amelyről most beszélek, sokkal inkább a nyelvészetnek a szemantika, s azzal együtt az „ember-tudományok” felé fordulása jelenti a fordulatot a 60-as évek közepén, mint az első generatív modell megjelenése, mely persze előkészítette az előbbit. – A nyelvészet történetének ezt az érdekes alakulását én a kutatás tárgyával, magával a nyelvvel magyarázom. A nyelv tudniillik társadalmi és pszichikai léte mellett szembetűnően rendszerezett fizikai jelenség, így érthető, hogy már igen korán tudományos megfigyelések, vizsgálódások tárgyává válhatott. Hosszú időbe telt azonban, míg a nyelvészet a nyelv funkcióit is közelebbről kezdte megismerni. Pedig aligha kell bizonygatni, hogy amíg a nyelv fizikai megjelenésének a bonyolultabb anyagformákkal való összefüggéséről nem tudunk eleget, nemigen vállakozhatunk egy adekvát nyelvelmélet megteremtésére. Nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás, nyelv és logika stb. – mily régóta ismeri a nyelvészet ezeket a kapcsolódásokat! És milyen nehezen mozdul el a nyelvészet ezeknek mint elveknek a pusztá deklarációjától vagy korunknak már meg nem felelő értelmezéseitől! Vajon nem hangzik-e valószínűtlenül, ha ezt a helyzetet a nyelvész lustaságának, tehetségtelenségének és konzervativizmusának tudjuk be? Nem inkább arról van-e szó, hogy a nyelv anyagi jellemzőit csak most kezdjük mélyebben megismerni? Ismerve a megoldásra váró kérdéseket, nem nagyon bíznék egy olyan marxista nyelv-

elméletben, amelyet valaki nagy lélegzetet véve, jól nekigyürkőzve a dolognak két hét alatt az asztalra tesz. Szerintem a célhoz vezető úton ma kulcsfontosságú dolog az, ami látszatra nem a legdirektebb lépés: a tanulás, az ismeretek megújítása, amely a nyelv-elméleti feldolgozást megalapozza. A nyelvész ma, szerintem, akkor jár el célirányosan, ha mennél szélesebbre tárja érdeklődését mindazok felé a természet- és társadalomtudományok felé, amelyeknek a nyelvhez közük van. Mert mit ér az a „marxista” nyelvelmélet, amely, mondjuk, a szó–fogalom–tárgy hagyományos és – tegyük hozzá – a metafizika bizonyos jegyeit magán viselő – hármasságát tartalmazza, aztán jön a kísérleti pszichológus, és bebizonyítja, hogy ugyanarról a tárgyról az inger az agynak nem mindig ugyanazon pontjába jut, a nyelvész pedig nem tud mit szólni ehhez az információhoz? Vagy mit ér az a „marxista” nyelvelmélet, amely a jel nagy hatású, marxisták és nem marxisták által egyaránt alkalmazott morrisi elméletéről annál többet, hogy azt „kritikailag fel kell használni”, nem tud mondani, s amely általában a neopozitivisták nyelvfilozófiát és módszertant még nem emésztette meg, és nem foglalt állást annak a marxista ontológiához és a dialektikához való viszonyát illetően? Ezek hallatlanul fontos kérdések, és intenzív kutatásuk még éppen hogy csak elkezdődött; tudomásom szerint a leginkább a Szovjetunióban, de ott is egyelőre inkább a filozófiában és a logikában. A nyelvészetbe nyilván onnan fog majd az elmélet átömleni. – Szerintem tehát elsősorban arra kell törekednünk, hogy a nyelvet abban a komplexitásában fogjuk fel, amelyet a mai kor lehetővé tesz; mégpedig a nyelvészeti és nem nyelvészeti szaktudományos ismereteket, valamint a következetesen materialista filozófiát, a marxizmust egyaránt beleértve e feltételekbe. Ez meglehetősen kemény munka, és a társtudományok fejlődésének is függvénye, de másképp nincs értelme. És nem utolsósorban: ez a bár „tanuló”, de épp ezzel együtt aktív magatartás a nyelvészt a felfedezés örömeivel is megajándékozta, ahelyett, hogy mulasztásainak terhe alatt rogyadozna. S ez természetesen nemcsak azért jobb dolog, mert kellemesebb lelkiállapot, hanem mert objektíve is reálisabb.

Az oktatás szempontjait tekintve, azt hiszem, annyit józanul meg kell állapítanunk, hogy bizonyos eklektikát a tananyagban egyelőre nem lehet elkerülni. Hiszen eklektikus a tudományterület maga is; sőt, egy-egy ponton valószínűleg éppen az jelenti az előrelépést, hogy *már látjuk*, hogy az elmélet eklektikus, még ha nem tudjuk is azonnal korrigálni. Erősen keverednek a hagyományos nyelvtan, a deskriptív és a generatív nyelvészet fogalmai; nem kevésbé a marxista filozófia és ismeretelmélet, valamint a pozitivisták nyelvfilozófia fogalmai. És állítom, hogy e fogalmak viszonyainak tisztázása nagyon sokszor nem azon múlik, hogy valaki veszi-e a fáradságot, hogy kispekulálja a helyes megoldást. A fáradság sokkal inkább a problémák tanulmányozásához, tudatos érleléséhez kell. Kétségtelenül nem ideális helyzet, hogy az oktatásban a tanulók valamiféle elméletegyveleget kapnak tananyagként, amint több hozzászólásban is elhangzott. De annyi reális vigaszunk lehet, hogy ha például a prágai fonológiát meg a transzformációs szintaxist anélkül ismeri is meg valaki, hogy egyúttal viszonyukat is világosan látná, mindkettő képében megismer valami valóságosat, viszonylag függetlenül attól, hogy e valóságdarabokat majd miként fogja egy fejlettebb szinten összeilleszteni. A tananyag akkor lenne szerintem igazán korrekt, ha a megfelelő fokon és a megfelelő összefüggésben a tárgyi ismereteken kívül magának a fejlődési szakasznak a jellemzőit is a tanulók, a hallgatók elé tárná. Szellemileg is fejlesztő hatású, ha a fiatalok szembe találkoznak azzal a realitással, hogy nem „a tökéleteset” tanulják, hanem olyasmit, aminek a tökéletesítése az ő generációjuk feladata is lesz.

Varga Dénes:

Részben a kibontakozott vitához kapcsolódva szeretnék kifejtetni néhány gondolatot a nyelvészet és a nyelvtanítás gyakorlatából.

Először is nagyon hasznosnak és szükségesnek tartom azt a módszertani kísérletet, amelyet a Nyelvtudományi Intézet fiatal munkatársai folytatnak a nyelvészet esetleges iskolai oktatásának előkészítésére. Hasznosnak nemcsak az anyanyelv-oktatás túlzott irodalomcentrikusságának csökkentése és a nyelvészeti érdeklődés felkeltése céljából, hanem az idegennyelv-oktatás közvetlen gyakorlatias szempontjaiból is. Jelenlegi stádiumában természetesen nem mehet túl a kísérletezés keretein, de mint kísérletre, szükség van rá a módszertani elvek kialakításához, a tanítható anyag és a konkrét példaanyag összegyűjtéséhez és kipróbálásához. Mint felhasználható gazdag nyersanyagot, szeretném külön is a figyelmébe ajánlani az érintetteknek azt a gazdag példaanyagot, amely moszkvai Lomonoszov-egyetem évről évre megrendezett matematikai nyelvészeti olimpiáin évek hosszú sora óta összegyűlt. Ezeket a középiskolások számára rendezik, külön az alsóbb osztályoknak, külön a felsőbbeknek, és a legkitűnőbb nyelvészek és matematikusok vesznek részt a feladatok összeállításában. A gyakorlatban beigazolódt, hogy rejtvényt-szerűen érdekes feladatokat lehet összeállítani ismeretlen idegen nyelvek és írásrendszerek anyagából, s ezek a megszokottól eltérő nyelvi tények kitűnő segítséget nyújtanak a nyelvészeti absztrakciók kialakításához és közvetlen alkalmazásához. (A matematika tanításában sem azért fontosak a más számrendszerekből vett példák, hogy helyettesítsék, kiszorítsák a 10-es számrendszert, hanem éppen azért, hogy azt jobban megértsék, tudatosodjék maga a számrendszer fogalma.)

Abban sem látok semmi rosszat, hogy ezt a kísérletet egy akadémiai intézet munkatársai végzik. Nagyon hasznos volna természetesen, ha az egyetemek is lehetőséget kapnának ilyen vagy hasonló pedagógiai kísérletekhez az egyetem falain belül és kívül, s nem hiszem, hogy ennek leküzdhetetlen akadályai lennének. Ahol a legnehezebb a személyi feltételek biztosítva vannak, ott az adminisztratív lehetőséget is meg lehet találni eredménnyel kecsegtető kísérletek folytatásához. Utalni szeretnék a debreceni KLTE példájára, amely (elsősorban Papp Ferenc aktivitása nyomán) megtalálta a lehetőségeket az ottani egyetemi számítóközponttal való együttműködéshez, és az egyetemi hallgatók bevonásával kialakította a gépi nyelvfeldolgozás hazai bázisát. Bizonyára az ELTE is meg tudná találni a maga profilját a személyi adottságoknak megfelelően, különösen, ha több tanszék is együttműködne a profil kialakításában.

Másodszor. Az idegen nyelvek oktatásával kapcsolatban szeretném a pedagógusok figyelmébe ajánlani, hogy jobban használják ki az igényes írásbeli fordítatásnak mint a nyelvek egybevetésének eszközét. Tapasztalatom szerint a tanulók legtöbbször csak az egyetemi szakszöveg-tanítás idején kezdik megérteni, hogy a szöveghűség nem a szintaktikai szerkezethez való hűséget jelenti: az egyes nyelvekben pl. más-más a különböző szavak szintaktikai terhelhetősége stb. Nyúl-farknyi szövegeken még az alaktan hasznosságát sem fogja föl a tanuló, hiszen a szavak lexikai jelentéséből a legtöbbször már ki lehet találni nyelvtani összefüggésüket. (Ezért tartom roppant értékesnek például Lev Tolsztoj körmondatait nyelvtanítási szempontból: ott már jól meg kell nézni, mi mivel egyezik.) A melléknévi igeneves szerkezetek fontosságát is az tudja igazán értékelni, aki eljutott az értekező próza bonyolultabb mondatszövévéhez, s nemcsak fölösleges nyakatekert ki-

fejezési formának tartja, hanem meglátja benne a tömörítés és pontos vonatkoztatás hatékony eszközét. Magyarra fordításnál aztán helyenként kikerülhetetlen a mondat teljes átszerkesztése, feldarabolása, igésítése, szóösszetételek alkalmazása stb., ha az értelmet, és nem az eredeti mondat szerkesztést akarjuk híven a saját nyelvünkön visszaadni. (Ezért nem pótolja az ilyen „igazi” fordítást a szövegek mondatról mondatra való fordítása: annak elsősorban a megértés, nem az anyanyelven való adekvát visszaadása a főcél.) És még valami, ami szintén csak nagyobb szöveganyagon figyelhető jól meg: a lényegnek, a mondatok tulajdonképpeni mondanivalójának felismerése. Az írásbeli fordítást ennek fejlesztésére is kiváló eszköz, persze csak akkor, ha a tanár elég igényes, s megkívánja, hogy a helyes szórenddel ne csak feléből-harmadából, hanem értelemszerű pontossággal fejezzék ki a tanulók a *szöveg* összefüggéseit is.

Végül még két rövid javaslat:

1. Kívánatos lenne, hogy filológusok számára az egyetemi számítástechnikai oktatás jobban alkalmazkodna a szövegfeldolgozás igényeihez (elsősorban az ún. listakezelő nyelvek, a LISP és társai adnak ehhez kiváló eszközt).

2. Ideje lenne kidolgozni a szöveges információk gépi adathordozókra való fölvitelének előírásait, egységes szabványait, s tervszerűen hozzálátni nyelvemlékeink, legfontosabb szótáraink anyagának gépreviteléhez és elsődleges feldolgozásához. A megnövekedett számítógépkapacitás egyúttal a holt idők megnövekedését is jelenti óhatatlanul. Talán el lehetne érni, hogy számítóközpontjaink „háttérmunkakén” ilyen bármikor elővehető és félretehető munkát végezzenek önköltséges áron, központi irányítás mellett, s az így elkészült anyag kutatóink, egyetemi hallgatóink számára feldolgozásra hozzáférhető legyen.

Inkei Péter:

Az elmúlt hónapokban több dokumentum (előterjesztés, állásfoglalás) születésénél működtem közre, amelyek az iskolai idegennyelv-tanítás helyzetével foglalkoztak. Visszatérően szerepeltettük azt a megállapítást, hogy a nyelvtanítás hiányosságaiban többek között az anyanyelv-tanítás alacsony színvonala is közrejátszik. Ezzel első hallásra azonosultam én is, mások is, és csak egy idő elteltével nyugtalanított picit, hogy ennél az első hallásnál sosem léptünk tovább, és sosem tisztáztuk föltétlen egyetértésünk tárgyát.

A mostani vitában sok minden tisztázódott, de talán nem fölösleges számba venni ezeket a kérdéseket.

A két iskolai tárgykör kapcsolatát eddig az jellemezte, hogy az idegennyelv-tanításnak igényei és kifogásai voltak az anyanyelv-tanítással szemben: az utóbbinak egyik funkciója lévén, hogy elősegítse az előző sikerét. Ha valóban ez, és ez marad a kapcsolat jellemző iránya, akkor az a feladat, hogy megfogalmazzuk az idegennyelv-tanítás „rendelését”, hogy erre hivatkozva reklamálhassuk az anyanyelvtanítás „szállítási hiányosságait”.

A rendelésnek nyilvánvalóan differenciálnak kell lennie abban az értelemben, hogy az első idegen nyelv előtti (alsó tagozatos), avval párhuzamos (felső tagozatos), avagy az igényesebb (gimnáziumi) anyanyelvi nevelésre irányul. (A vitában – úgy érzékeltem – az első és harmadik szakasz teendői kerültek előtérbe.)

A legtöbb figyelmet föltételezhetően az első szakasz érdemli, tehát a kisiskolások anyanyelv-tanítása, mint idegennyelv-tanítási propedeutika. Pedagógiai tanácskozásokon több ízben elhangzott olyan javaslat, hogy valójában csak annak szabadna idegen nyelvet tanulnia, akinek a magyar nyelvi osztályzata bizonyos szintet elér. Ez is azt a meggyőződést igazolja, hogy az anyanyelvi órán olyasvalamit kap a gyerek, ami a nyelvtanulásban hasznára van.

De mi ez a valami? Biztos, helyes és játékos, tudatos és intuitív anyanyelv-használat? A magyar nyelv adekvát és szabatos leírásának ismerete az adott életkor lehetőségeinek a szintjén? Avagy a nyelvészeti absztrakciókkal, fogalmakkal és kategóriákkal való megbarátkozás? A nyelvvel való manipulációs készség?

Valószínűleg mindez. De meg kell neveznünk a dolgokat, hogy azután rangsorolhassuk őket, és így adjuk meg az anyanyelvi tantárgyaknak menő rendelőt. Eközben nyilván kételyek és ellenkező vélemények merülnek föl, és ennek nyomán az elméleti és kísérleti igazolás és cáfolás igénye. Ez pedig mindkét szakterületnek javára lenne.

Személyes tapasztalataim alapján nem az anyanyelvhasználat szintjét tenném a rangsor élére. Vitathatatlan, hogy általában szoros kapcsolat van az anyanyelvi és idegennyelvi performancia között, de ez többnyire olyan alkati okokra vezethető vissza, amin az anyanyelvi tantárgy keveset módosíthat.

A magyar nyelv adekvát megismerése révén még messzebb jutunk attól az aranykortól, amikor olyanformán folyt multilaterális kontrasztív nyelvtanítás, hogy minden nyelvet a latin nyelvtani kategóriákkal ütköztetve, azok közvetítésével szembesítettek egymással. Volt például passivum, és ebbe a sablonba keresték nyelvenként a helyi változatokat (-tatik/-tetik). A nyelvek immanens sajátosságaira összpontosító nyelvelírás megfosztotta a nyelvtanulókat a jó öreg dativustól, acc. cum infinitivo-tól stb.

Pedig hasonló tájakon remélem a legtöbbet az anyanyelvi képzés propedeutikus lehetőségeitől. Egy olyan nyelvi intelligenciát kellene elsajátítani a kicsiknek, hogy pl. fölfogják a „passivum” jelenség mibenlétét, rájöjjenek hogy magyarul miképpen fejezhető ki: elintézték, el lett intézve, elintéződött, (sőt talán helyenként a -tatik/-tetik is előjöhethet); tudják és elfogadják, hogy ezeket az absztrakciókat minde.: nyelv a maga módján tölti meg, és az az érdekes, hogy mindegyiknek vannak olyan kategóriái, amelyek nélkül más nyelvek jól-rosszul megvannak.

Én tehát ezt tartom a legfontosabbnak az anyanyelv-tanításban az idegennyelv-tanítás szemszögéből. Sok egyéb, és ennél fontosabb feladata mellett érzékeltesse ez a tárgy a gyerekekkel, hogy magyarul beszélve az ember nyelvi eszközeinek (hangok, szerkezetek stb.) csak egy kis – bár önmagában teljes – válogatásával élünk, és keltse föl bennük az érdeklődést, hogy minél többet megismerjenek az idegen nyelveknek a miénktől eltérő alkotóelemeiből. (Ennek gyakorlati hasznát persze más forrásokból kell fölfogniuk.) Vagyis pontosan azt igénylem az anyanyelvi tárgytól, amit Varga Dénes a számrendszerek hasonlatával szemléltetett.

Juhász János (kivonat a felszólalásaiból):

1. Az utóbbi évtizedekben az egyes nyelvek grammatikájával foglalkozó nyelvészek egyre inkább általános nyelvészeti alapokra helyezték vizsgálatuk tárgyát. Ez hasznára vált mind az egyes nyelvek grammatika-kutatásának, mind az általános nyelvészetnek. Örven-

detes, hogy ez a fejlődés a felsőoktatásban is tapasztalható, ez a szemlélet azonban még alig honosodott meg az iskolai anyanyelv- és idegennyelv-oktatás koncepciójában. Ezért a felsőoktatásra még sok teendő vár.

2. Az általános nyelvészeti megalapozásba tartozik a kontrasztív nyelvészet fejlesztése. Ezen a téren is számos eredmény tapasztalható; feltétlenül szükség lenne azonban a különböző kontrasztív munkacsoportok jobb együttműködésére.

3. A magyarországi nyelvészeti kutatásra általában jellemző az elszigeteltség. Nemcsak minden tanszék, hanem gyakran egy tanszéken belül is az egyes kutatók külön-külön dolgoznak anélkül, hogy a többiek eredményeit kellőképpen figyelembe vennék. Az általános nyelvészeti tanszékekre ezen a téren részint tanszéken belül, részint a többi tanszék viszonylatában bizonyos koordináló szerep várna.

4. Az elszigeteltségből ered az a nem kívánatos körülmény, hogy nemcsak a fogalmi apparátusok, hanem a terminológiák terén is meglehetősen nagy a zűrzavar, így pl. ahogyan használják a transzformáció fogalmát ill. terminuszát. Igaz, hogy ez világszerte is, de egy olyan kis országban, mint Magyarország, az egységre való törekvésre nagyobb szükség van.

5. Többet kellene tenni a nyelvtudomány történetében elért eredmények iránymegértéséért ill. értékeléséért. Így pl. anakronisztikusan hátrányos lehet főleg az ma a behaviourizmust bírálják, hiszen ennek – az eredetileg a pszichológiában keletkezett – irányzatnak, iskolának elévülhetetlen érdemei vannak. Ha lenyesegetik a vadhajtásait, szélsőséges nézeteit, a behaviourizmus számos tétele ma is érvényes. Ennek hangoztatása annál is inkább indokolt, mivel az idegen nyelvek oktatásában, de az anyanyelvi oktatásban is a stimulus-response viszonyoknak döntő szerepe van.

6. Igaz, hogy az általános nyelvészet az utóbbi évtizedekben meglehetősen absztrakt lett, de ennek nemcsak hátrányai vannak, mint pl. az egyes műveletek, kategóriák stb. hiposztázálása, hanem előnyei is, hiszen így válik lehetővé „a nyelv” megragadása az egyes nyelvekben és vice versa. Óvakodni kell attól, hogy az általános nyelvészetben a kutató a saját nyelvéből induljon ki, mert így az általános nyelvészet csak arra a nyelvre nézve lesz „érdekes”.

7. Sajnos évek óta az a gyakorlat uralkodik, hogy az ún. hagyományos és az ún. modern nyelvészek indukálják egymást egymás ellen. Meglehetősen nagy azoknak a nyelvészeknek a tábora, akik nem hajlandók tudomásul venni, hogy többféle módon lehet megközelíteni a nyelvet. Már sokat tettek ennek kiküszöbölése érdekében, de eredmények csak itt-ott mutatkoznak.

8. Csak egyet lehet érteni azzal a nézettel, hogy minden nyelvésznek meg kell ismerkednie a prágai iskola fonológiájával, hisz enélkül el sem képzelhető korszerű nyelvészeti módszerek alkalmazása. Általában nem indokolt a prágaiaknak elvetése, mert nem „modern”. Mind a mai napig ez az iskola a legkiegyensúlyozottabb. Eredményeinek továbbfejlesztése minden nyelvész feladata kell, hogy legyen.

9. A jövőben az eddiginél nagyobb együttműködésre van szükség a MTA Nyelvtudományi Intézete és a felsőoktatási nyelvi tanszékek között. A Nyelvtudományi Intézetben nem foglalkoznak idegen nyelvekkel (a finnugor nyelvektől eltekintve), az egyetemi tanszékekre ugyanakkor igen nagy teher nehezedik a sok oktatási és adminisztratív feladat miatt. Így az egyetemi oktatók a kutatás területén eleve hátránnyal küzdenek. A felsőoktatás sok hasznos indítékot ad a nyelvészeti kutatásnak, így az általános nyelvészetnek is.

Dálnoki-Fésüs András: (Az idegenyelv-tanítás és a nyelvészet kapcsolata)

Az idegenyelv-tanítás egy szinte beláthatatlan sokféleség egysége. A nyelvészet, lélektan, pedagógia, didaktika „fogyasztói oldala”, megvalósulásának személyi és tárgyi körülményeit, célrendszereit, intézményes és taneszköz-generációs vonatkozásait még felsorolni is elcsüggesztő feladat. Pedig ennél is mélyebbre kell mennünk: a benne szereplő elemek mindegyikének részletes elemzése áll a módszertani megfontolások és kutatások középpontjában.

Mi sem természetesebb hát, hogy módszertana gyors, az előzményeket gyökeresen megtagadó változások színtere, hiszen az egyes szakterületek tudásai tudományuk specifikus ítéleteivel, tudományos „csőlátásukkal” érkeznek le a nyelvtanítási módszertan területére, a hivatalból rendelt irányítók intézkedéseiben a presztízs, a reklám hozta újításokban a tőke védi önmagát.

A Whitney, Palmer, Sweet nyomán megeredt direktizmus hihetetlen erejű evidenciája ma is hódít, Viëtor, Schmidt, Müller, Aronstein egy-egy gondolata újdonságnak hathat napjainkban is bármely nyelvtanítási műhelyünkben, bár eljárásaik rész módszer-jellege világos. A nyelvtanítás nem okult az egyoldalúságból bekövetkezett kudarcából: Bloomfield nyelvkönyvei már indulásukkor megbuktak, az Army Method (Sapir, Harris stb. nyomán), a párizsiak indította audio-plusz, strukturo-plusz módszerek (Gougenheim, Michéa, Guberina stb. nyomán) nem példák ma már szinte egyetlen eltérő keretű nyelvtanításra sem, illetve a gyakorlat során sorban tagadták meg saját direktizmusukat.

E divatváltozások mögött is a Skinner-féle mechanikus kondicionáló eljárások, érvényterületükön túlvitt, alaptalanul központivá tett rész módszerek érvényvesztése áll: Európa valóban a nyelvi laboratóriumok temetője.

A Scherer–Wertheimer kísérlet, 1964 óta pedig az is közhelyszámba megy, hogy a módszerek hozama, értéke között nincs különbség, csak a körülöttük vert por nagyságában. És senki sem gondolt rá, hogy ők is csak egy hagyományosnak tudott és egy modernnek hitt eljárásrendszert hasonlítottak össze – voltaképpen két rész módszert. Üdvösebb út abban kínálkoznék pedig, hogy a valóban központi változókat kiemelve, azok együttes meglétét és lehetőleg teljes kapcsolat- és kontraszt-rendszereiket tárjuk fel előbb. Hihetőleg így tudjuk elkerülni majd az egyoldalúságokat, a rész módszerek veszélyeit: a korszerű eljárás- és módszerkutatásnak hitünk szerint alapeszméjévé kell válnia, hogy komplex, általános módszerehez csak a változók teljes anyagára kimenő, a teljes kapcsolat- és kontrasztrendszert feltáró vizsgálódás vezethet. A kapcsolati rendszerek elfogulatlan feltárása nyithat utat afelé, hogy a nyelvtanító gyakorlat (tananyag, tanterv, tankönyv, taneszköz, tanítás – tanulás) megbízható irányban és arányban gazdagodjék.

Egy ilyen célú készség-elem kombinatorika nagyon vázlatos bemutatására kerítenénk most sort. (A nyelvi alapegység, melyen az egyes készségterületi műveletek végbemennek: a mondat és a bekezdés.)

A készség-elemek vázlatos csoportjai:

	– forrás -másolás-átalakítás elemei						
– idegen nyelvi szektor:	H	O	M	Í	V	Ví	F · Fí
– anyanyelvi szektor:	Ha	Oa	Ma	Ía	Va	Vaí	T Tí

(A készség-elemek jeleinek jelentései:

- H/Ha = hallgasd idegen nyelven/anyanyelven
 O/Oa = olvasd idegen nyelven/anyanyelven
 M/Ma = mondd idegen nyelven/anyanyelven
 Í/Ía = írd idegen nyelven/anyanyelven
 V/Va = változtasd idegen nyelven/anyanyelven
 – operációk, transzformációk, transzponációk,
 – szűkítés, bővítés, műfajalakítás stb.,
 – a Va-ban: tárgyi-képi-motoros szemléltetés is
 Vi/Vai = változtasd írásban idegen nyelven/anyanyelven
 F/Fi = fordítsd anyanyelvre szóban/írásban
 T/Ti = tolmácsolj idegen nyelven szóban/írásban

Az egyes elemek forrásainak, céljainak, didaktikai szerepének elemzésétől itt eltekintünk. Azt azonban – ha vázlatos áttekintés alapján is – közelebbről láthatjuk, hogy a forrástudományok hatásterülete melyik kombinációs csoportokban testesül meg. A nyelvészet fő hatóterületei: H, M (a fonetikai tanítás és korrekció), V, Va (a grammatika területe), O, F, T (a szövegépítés, stilisztika, fordításelmélet). A lélektan – benne pontosan a tanulásemelvények, motivációtan, ergonómia – majd a kombinációk mint készségkapcsolatok tervszerű megépítésében, a tanári irányítás, tanulói önirányítás és tevékenységtervezés, diagnosztika területén ad vizsgálati és tervezési támpontokat. A didaktika a keretekkel való összehangolást végzi, a szemléltetés, a kommunikációs forrású és indíttatású készségfoglalkoztatást irányítja.

Gyakorlatunkban kidolgoztuk a készség-elemek kettes (176 db) és hármas (1760 db) kombinációit, s a rájuk épülő gyakorlatokkal intenzitásméréseket kezdtünk. *A kettős kombinációk* során a készségterületek bármelyike – mint kiindulás – kapcsolódik egyenként mindegyik többivel (H–O, H–M, H–Í stb.). A tapasztalat szerint előnyös bennük a forráselemek (H, O) visszacsatolásként való megisméltése, ami a nagyon hatásos *álhármas kombinációkat* hozza létre. *A hármas kombinációk* a kettesek során kialakult kontrasztkapcsolatokból indulnak ki, s kapcsolják magukhoz mindegyik többit (pl. H–O–M, H–O–Í, H–O–V stb.). Itt is hatásos a forráselemek isméltése a kombinációkban, valamint a gyakorlatunkban már régebben létrejött kórus–szűrés–javítás–kórus mozzanatok a csoportos foglalkozásokban.

Az említett *intenzitásméréseket* úgy végezzük, hogy önkísérletek, kis- és nagy-csoportok tanítása során a gyakorlatokat hármas szempont szerint értékeljük-értékel-tetjük. A hármas szempont: a *fontosság* (a tanító, tanuló fontosnak, szükségesnek tartja-e), a *hatékonyság* (a tanító, tanuló hatékonynak, a célt milyen fokban elérőnek tartja), az *elegancia* (a tanító, tanuló tapasztalata szerint milyen könnyű, milyen gyorsan végrehajtható a gyakorlat). E három szempont szerint 0 és 10 között osztályozzák az egyes kombinációkat, s az osztályzatok összesítése, átlagolása adja a kombinációk intenzitás-értékét. (Azt, hogy a tanulási eredmény és a fenti módon értelmezett gyakorlat-intenzitás között egyenes és pontos megfelelés van, azt egy 1969–70-es felmérésünk alapján vesszük bizonyíthatónak.)

A kombinációs alapon létrejött gyakorlat-tömeg értékelő felmérésének közel a vége felé tartunk. Az eddigi tapasztalatok tanúsága szerint megállapíthatjuk:

a) semmi sem indokolja, hogy a nyelvtanítás nagyrészt egylépéses gyakorlatokban merüljön ki (egység – fordítás, egység – átalakítás, hallás – mondás, szemléltetés – mondás stb.), hiszen a többlépéses, három- és többemeles anyagkezelés az intenzitásmérések szerint nagyobb hozamú;

b) a kombinatorika nagyon sok új gyakorlatfajtát tár fel: a tanárképzés hasznos iránya lenne, ha a jövő nyelvtanára előre (még saját nyelvtanulása során) megismerkednék a lehetséges – hatékonysági sorrendben is bemutatott – gyakorlatfajtákkal, s ennek alapján alakítaná ki az ő kezében legmegfelelőbbnek mutatkozókat; így óvhatná meg magát az ösztönös útkeresés buktatóitól, a szűk eszközanyag, egyoldalúság veszélyeitől;

b) a kombinatorika nyitott rendszer, hiszen helyet ad olyan változatoknak is, mint a nagyon hatékony O–M–Ov–Mv, H–M–Hv–Mv stb. képletű gyakorlatoknak, melyekben az eredeti mondatot, bekezdést a forráselem ismétlésekor a tanuló bizonyos (nyelvtani, fonetikai, fonodinamikus stb.) szempont szerint átalakítva kapja és másolja.

Dezső László: (Az általános nyelvészet alkalmazása a nyelvtanításban: néhány alapvető jellemző)

Napjaink általános nyelvésze a szakosodás és elvonatkoztatás magas fokát érte el. Ez a hatalmas változás az utolsó húsz évben történt és többek között ennek következményeképpen alakult ki az alkalmazott nyelvtudomány, amely ma már nemcsak az egyes nyelvek nyelvészetének alkalmazása oktatási célokra, hanem alkalmazott általános nyelvészet is, ahogy ezt Scserba előre látta. Az általános nyelvészet azonban az egyes nyelvek eredményein keresztül kerül alkalmazásra.

Ebből következik az általános nyelvészet alkalmazásának egyik lényeges behatároló tényezője: annyiban alkalmazható a gyakorlatban, amennyiben az adott nyelv vizsgálatában már érvényesül a nyelvtudomány modern szemlélete. Például nem írhatunk a mai általános nyelvészet szemléletet tükröző portugál tanterveket és tananyagokat, ha nincs korszerű szemléletű portugál nyelvtan.

Az általános nyelvtudomány és ennek alkalmazása az oktatás gyakorlatában azonban nem határozható meg feltétlenül azzal, hogy alkalmazzák-e az adott nyelv leíró nyelvtanaiban.

Az iskolai, de bizonyos mértékben a főiskolai, sőt egyetemi nyelvtan (nyelvtanok, a leckék nyelvtani anyaga) nem közvetíti az adott nyelv teljes nyelvtani rendszerét, hanem ennek csak a tanulás és tanítás szempontjából lényeges magvát. Nem kell tehát megvárni, míg egy részletes modern nyelvtan elkészül, elég, ha ennek az oktatás szempontjából lényeges, alapvető kérdései korszerű megvilágítást kapnak egy rendszeres nyelvtan keretében. Példánknál maradván, bár ez az ideális, de nem tontos, hogy részletező, korszerű portugál nyelvtannal rendelkezünk, elég a portugál nyelvtani rendszer alapjainak korszerű megvilágítása.

Feltűnhetett, hogy mindig korszerű általános nyelvészeti szemléletről beszéltem, de sehol sem említettem valamelyik elméletet, mondjuk, a generatív nyelvtant. Ez nem volt véletlen. Nézetem szerint ugyanis az iskolai oktatásban nem egy elméletet kell alkalmazni, hanem a korszerű szemléletet kell érvényesíteni. Ha ez, például, egy generatív portugál nyelvtant jelent a leíró nyelvészetben, az iskolai oktatásban ebből nem következik, hogy

generatív középiskolai nyelvtant kell tanítani és a leckék grammatikai anyagát így kell felépíteni. Más dolog a kifejezetten elméleti célú egyetemi nyelvtan, amilyen nálunk még nincs, de majd lesz. Itt azt tartanám helyesnek, ha több nyelvtant íránk, más és más elmélet alapján és megvizsgálánk hasznosságukat, magyarázó értéküket. Valószínűleg ez fog történni az angoloktatásban. De még itt sem kötelező egy elmélethez ragaszkodni, de azonos típusú megközelítéshez igen. Például, ha olyan angol nyelvtant akarnánk írni, amelyben lényeges szerep jut a tipológiára alapozott kontrasztivitásnak, nem biztos, hogy ezt egy konkrét elmélet keretében meg tudjuk majd tenni, de mód lesz rá azonos megközelítésben.

Mindez azért van így, mert a modern általános nyelvészet, elsősorban a szélesebb értelemben vett grammatikaelmélet fejlődése azonos irányban halad, azonos típusú nyelvtanokhoz vezet, amelyeket szintetikusnak lehet nevezni, a szó tudománymódszertani értelmében. Ez a nyelvtantípus különböző elméletekben realizálódik, amelyek egyike a generatív nyelvtan. A leíró nyelvtanokban ezt a típusú nyelvtant célszerű alkalmazni. A pedagógiai alkalmazás során ez olyan szemléleti alapot ad, amely izomorf a jelenleg uralkodó metodikai megközelítéssel: a beszélő tevékenységét is modellálja, tehát alkalmas a beszédközpontú oktatás megalapozására.

A fentiekben a nyelvészettnek a nyelvoktatásban való alkalmazásáról volt szó, ami ahhoz a félreértéshez vezethet, hogy a nyelvoktatás egyenlő az alkalmazott nyelvészettel, pedig tudományunk a pszicholingvisztikával és a tanuláslélektannal együtt csak egyike a metodikát megalapozó diszciplínáknak. Igaz, a nyelvoktatás metodikájának specifikumát az adja meg, hogy nyelvet oktatunk. Ebben azonban az eddigieknél sokkal nagyobb szerep jut majd a pszicholingvisztikának. A nyelvi szabályok pszicholingvisztikai cselekvésekké, operációkká alakulva kerülnek elsajátításra. Annak, hogy az iskolai anyag nyelvészeti szabályokra emlékeztető formában kerül megfogalmazásra, két oka van. Az egyik, hogy a nyelvészet és a pszicholingvisztika között jelentős az egyezés, a másik, hogy a pszicholingvisztika nem elég fejlett, keveset tud nyújtani.

Az általános nyelvtudomány nyelvoktatásban való alkalmazása tehát interdiszciplináris tevékenység, és ezt a nyelvésznek figyelembe kell vennie. Az alkalmazással így jutunk a nyelvtudomány határain túlra, más diszciplínák területére és az így kialakuló problematika már a marxista tudományelmélet és módszertan területéhez tartozik. A marxista filozófia eredményeit tehát nemcsak az általános nyelvészet alapkérdéseinek kidolgozásában kell felhasználni, hanem az alkalmazott nyelvészet kardinális problémáinak megoldásában is.

HEXENDORF EDIT

A TESZ CSOKONAI-ADATAINAK MEGVITATÁSÁHOZ

1. Az I. Osztály Közleményeinek XXX. kötetében megjelent Vargha Baláznak a *TESz Csokonai-metszete* című írása (247–266). A cikket a szerkesztőség bizonyára nyilvános vitát indító közleménynek szánta. Várható, hogy egy ilyen alapos, gondos, a részletmegjegyzések apró tárgyain kívül általános kérdéseket is érintő és módszertani tanulságokra is kitérő megnyilatkozás nem marad visszhang nélkül, hanem hozzászólást – köszönetet, felvilágosítást, viszontkritikát és egyebet, ami a válaszok kere-

tébe illik – vált ki az érdeklődők körében, elsősorban a metszet révén megbírált nyelvtörténeteszek részéről.

Annak, hogy az első hozzászólók között jelentkezem, nem csupán bizonyos egyéni tulajdonságokban és nem is egykori vagy jelenlegi munkaköri megbízatásokban kereshető az oka. Szűkebb szakterületemnek: a szóképzlettörténeti kutatásoknak az érdeke megkívánja, hogy a tudományának a jövőjét is érintő kérdésekben a legilletékesebbek véleménye minél előbb nyilvánosságra kerüljön.

2. Bevezetőül néhány személyes körülményt kell érintenem. Szeretném ugyanis olvasóimat biztosítani teljes tárgyilagosságomról. A nyelvészet egyes ágaihoz, a TESz-hez, a NSz-hoz, illetőleg a szakmán kívüliek szempontjaihoz való viszonyom kizárja, hogy a nyelvészek és a más szakmabeliek között támadó vitákban szakterületem javára elfogult legyek. A TESz-ként emlegetett új etimológiai szótár készítőinek azon „törzsgárda”-tagjai közé tartoztam, akiknek a szóképzlettörténettel való kapcsolatát nem e szótár írásában való részvétel teremtette meg vagy mélyítette el. A szakterületen szerzett korábbi tapasztalataim, az ott nyújtott régebbi teljesítményeim alapján vontak be az előkészítő munkálatokba, majd helyeztek át előző munkahelyemről a Nyelvtudományi Intézetbe. Nem voltam ideális munkatárs. Úgy tapasztaltam: törvényszerű volt, hogy a műfaji, terjedelmi és időbeli keretekhez legnehezebben a lexikológiai kutatásokban jártasabb szócikkírók alkalmazkodtak. – A szótár készítésének másfél évtizede alatt kevés energiám maradt egyéb munkára. Sajnálom, hogy vállaltam közben egy-két olyan kisebb megbízatást, amelynek teljesítésére aránytalanul sok időt fordítottam, s a feladatok sajátos értelmezésével, nagyrészt kéziratban maradó írásaim kritikai hangvételével csalódást kellett okoznom azoknak, akik bizalmukkal megtiszteltek. Leginkább azonban azt sajnálom, hogy kevés olyan szótanulmányt írhattam, amelyben lehetőségem volt szótári keretek között meg nem oldható kérdésekkel foglalkozni. Korábbi egyéni témaválasztásaimtól eltérően ezeknek az újabb szótanulmányoknak a többségében figyelmem elsősorban viszonylag új kifejezésekre, illetőleg a jelenlegi szóhasználati szabályok kialakulásának és megállapodásának szempontjából legfontosabb közvetlen előzményekre irányult. Ezeknek az egyéni lexikológiai kutatásoknak a révén kerültem szorosabb kapcsolatba a nagyszótári gyűjtés cédulaanyagával. Valamikor régen dolgoztam már néhány hónapig a Nagyszótárnál; akkor az ötvenes években megindított pótgyűjtések folytak, ezeknek az ellenőrzésében kaptam feladatot. Volt dolgom a nagyszótári anyagból kiemelt cédulákkal *A magyar nyelv értelmező szótárának* munkálatai közben is. Az új etimológiai szótár készítése során többnyire gazdag múltú, sok adat áttanulmányozását kívánó szavakkal, szócsaládokkal foglalkoztam, s általában nem volt lehetőségem arra, hogy valamennyi nagyszótári cédulát személyesen magam nézzek át. A szócikk vázlatának alapján érdekesnek talált, esetleg felhasználható adatokat más munkatárs készítette elő számomra. E sok és jellegében többféle munka közül tehát elsősorban az egyéni szótanulmányokhoz szükséges adatok gyűjtése volt az, amelynek alapján a nagyszótári anyagot értékelhetem. Néhány hónap óta hivatalos munkaköri feladatként is foglalkoztat e régi gyűjtésű anyag további sorsa, jól használható archív adattárrá rendezésének megtervezése és megindítása.

3. Amikor tehát a TESz Csokonai-metszetének vitájában részt veszek, nemcsak a szótár volt munkatársaként, de többféle minőségben is illetékesnek érzem magam a hozzászólásra. Nem a TESz „megvédését” tekintem feladatomnak, hanem a félreértések

okainak felderítését, a „hibákért” való felelősség megoszlásának tisztázását. Végő soron pedig arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy a meghatározott időn belül publikálható művek szempontjából nem közömbös, milyen állapotban van az a nem publikálható cédulaanyag, amely nélkül nem lett volna lehetséges a sokszor emlegetett régi adósságok törlesztgetése.

E hozzászólás megírása talán ismét egy olyan vállalkozás, amelyben nem azt nyújtom vagy nem csak azt nyújtom, amit várnak tőlem. De ezt az írást nem megbízásból készítettem. Remélem, hogy megjelenik. Minden szaváért egyedül az enyém a felelősség.

Szükségesnek tartom, hogy hozzászólásom lényegét előrebocsássam, ezzel feloldva a további olvasás terhe alól azokat, akik a későbbiekben részletesebben is kifejthető mondanivaló iránt kevésbé érdeklődnek, a szótár köteteinek forgatására és Vargha Balázs cikkének nyomán követésére nem vállalkozhatnak, s a szótárkészítés műhelyproblémái és a szótörténések gondjai nem foglalkoztathatják őket.

A lényeg tehát a következő:

a) Vargha Balázs *adatkorrekcióinak jelentős többsége helyes*. Javításait, észrevételeit, a tőle kapott új adatokat a szótörténeti kérdések kutatói köszönettel fogadják, és – mint az eddig már másoktól is kapott kiegészítéseket – a szükséges ellenőrzés és kritikai értékelés után fel is fogják használni. Részben már a most készülő egykötetes idegen nyelvű szótár munkálatai során, esetleg egyszer majd a TESz-nek új, javított kiadásán dolgozva, de egyéb keretek között végzendő munkájukban is.

b) A részletmegjegyzések jelentékeny hányadának helyessége ellenére – és a szerzőnek a szótár jelentőségéről, értékeiről mondott elismerő szavait is figyelembe véve – mégis azt kell mondanunk, hogy a „*metszet*”-ben kapott kritika a maga egészében *nézve nem igazságos*. A TESz-szel szemben egyrészt azért nem lehet az, mert az irodalmár szakember egy kicsit mást várt a munkától, mint amit egy szótörténeti adatokat is bőven nyújtó, de fő rendeltetését tekintve mégiscsak etimológiai szótárnak szánt mű adhat. Másrészt – és főként – azért nem tudott a metszet helyes átfogó értékelést kialakítani, mivel készítője alapvető tévedésben volt a TESz vállalkozását illetően. *A közvetítő források adatainak ellenőrzését ugyanis a szótár nem vállalta*. – Közvetítő forrásból való adatközlésre akkor kerül sor, ha az adott munka keretei között nemcsak nagyobb arányú saját adatgyűjtés nem lehetséges, de a más művekben, gyűjteményekben talált adatok visszakeresése és ellenőrzése sem áll módunkban. A közvetítő források általában nagyobb mennyiségű adatot tartalmaznak. Ezért célszerű, ha a belőlük vett adatok esetében nem csupán a közvetítő forrásra hivatkozunk, hanem az illető adatnak az abban közölt forrásjelzését is megadjuk.

c) A legutóbbi két évszázad szókészlettörténeti változásainak vizsgálatában legfontosabb közvetítő forrásunk az akadémiai nagyszótári gyűjtésnek körülbelül öt-millióra becsült cédulaanyaga volt. Ezzel az úgynevezett Nagyszóttárral szemben Vargha Balázs azáltal követett el súlyos igazságtalanságot, hogy *nem tájékozódott a benne levő Csokonai-adatok gyűjtésének koráról és arányáról*, s így olyan követelményeket támaszt a szerény keretek, szűkös anyagi körülmények között 1929-ig összegyűjtött anyaggal szemben, amelyeket korszerű és teljes kritikai kiadás hiányában még ma sem lehetne teljesíteni.

*

A továbbiakban hozzászólásom felépítése a következő:

Az I. szakaszban néhány általánosabb kérdéstről szólok, főként Vargha Balázs írásának bevezetésével foglalkozva, de előre hozva a metszetben később vagy több helyen is érintett általános jelentőségű dolgokból is valamit. A II. szakaszban a Vargha Balázstól hibásnak tartott megoldásokon és hiányokon haladok végig, abban a rendszerezésben, amelyet nála találunk. Végül a III.-ban a metszetkészítés alapján levont következtetésekről és az ezekhez kapcsolódó kérdésekről mondom el véleményemet.

I.

A Vargha Balázs írásának bevezető részében mondtak – a szótár jelentőségének méltatását nem számítva – két fő kérdés köré csoportosíthatók. Az első, hogy megkapja-e egy irodalmár a szótártól, amit vár tőle. A második, hogy elvégezték-e a TESz készítői azokat a feladatokat, amelyeknek a teljesítésére a szépirodalmi művekből vett adatokkal kapcsolatban vállalkoztak. A szótár érdemeinek elismerése, hangsúlyozása ellenére már az előljáróban monditakból is kiderül, hogy a metszet készítője a maga részéről mindkét kérdésre *nem*-mel válaszol.

Ahhoz, hogy megértessem az ő állásfoglalásáról alkotott véleményemet, kissé részletesebben, a nyelvészeket is bírálva kell szólnom néhány szóhasználatról, s egyet-mást előre kell hoznom a metszet későbbi anyagából.

1. Munkatársaim némelyike feltételezi rólam, hogy egyfelől valamiféle naivság, levetkőzhetetlen laikusság, kicsinyesség, másfelől a szótörténeti kérdések bogozgatása közben elszenvedett foglalkozási ártalom következményeképpen szoktam bírálni szóválasztásaikat, nemcsak megjelent művekkel kapcsolatban, de „házi” használatra szánt tervezetek, előterjesztések megvitatása során is. Fel sem merül bennem a gondolat, hogy mentegetődnöm kellene azért, mivel a szóhasználati kérdések megítélésében elsősorban magyar anyanyelvű emberként járok el. De az ellen sem kívánok tiltakozni, hogy mint nyelvész szűkebb szakterületemen szerzett tapasztalataim alapján valóban érzékeny vagyok a szóhasználat kérdései iránt, s így hajlamos arra is, hogy esetenként talán kissé túlértékeljem a nyelvi választások jelentőségét. A kritikai beállítottságnak azonban az okoknál sokkal fontosabb a célja. Szakmai szempontból és a közművelődés érdekeire is gondolva károsnak tartom az általánosabb érvényű nyelvi normáktól való eltérést, a külsőségekben való szakszerűsködést.

Vargha Balázs írásának némely részletét olvasva feltehetjük, hogy szótárunk előszavának és a borítólapp ajánlószövegének az *irodalmi és köznyelv* anyagára való hivatkozása alapján több adatot várna jelentősebb szépíróinktól. Elvárná, hogy irodalmunk nagyjaival kivételt téve a náluk előforduló jelenségeket valamelyest fontosabbnak ítéljük, gazdagabban szemléltessük. Úgyszintén valószínű, hogy egy címében *történeti-etimológiai*-nak jelzett szótártól egy kicsit több adatot szeretne kapni, nemcsak az első előfordulásokat, az alak- és jelentésváltozatok első példáit. Már elég sokszor tapasztalhattuk, hogy bizonyos kifejezések használatával – éppen az itt említettekkel kapcsolatban is – a nyelvészek azt érik el, hogy egy-egy elhangzott előadásuk, nyomtatásban megjelent munkájuk nem tudja teljességgel kielégíteni a szakmán kívül álló művelt emberekben – némely esetben kiváló írókban vagy tudósokban – felébresztett érdek-

lódést. Én az efféle félreértésekből adódó kellemetlen következményekért elsősorban azokat hibáztatom, akiknek a célszerűtlen szóválasztásai a félreértésekre alkalmat adnak. Persze esetenként a félreértésért többé-kevésbé a másik fél is okolható.

Függetlenül attól, hogy mi az egyéni véleményem a normatív nyelvtípussal foglalkozó szakemberek szóválasztásairól, azt tartom: *az irodalomtudomány képviselőinek tájékozottnak kell lenniük arról, hogy a nyelvi rétegződéssel foglalkozó szakemberek, illetőleg ezek tekintélyének tisztelete alapján a nyelvészek többsége más értelemben alkalmazza az „irodalmi nyelv” kifejezést, mint ők*, mint a többi művelt és ép nyelvérzékű magyar ember úgy általában. Legalább annyira követelmény ez a tájékozottság az irodalomtudományi szakemberek számára, mint amennyire követelmény például a jelentősebb írók és költők műveinek fontosabb kiadásáról való tájékozottság a nyelvészek számára. Különösen meglep engem a tájékoztatatlanság a felvilágosodás korának irodalmával foglalkozó szakember esetében, hiszen az egy időben „részdiszciplíná”-nak is tekintett kutatási terület alapfogalmaival és terminológiájával mindmáig legterjedelmesebb és legigényesebb elméleti alapvetésként éppen egy olyan nagyszabású nyelvtudományi szakmunka bevezetése foglalkozott, amely a felvilágosodás-korabeli írásbeliségben vizsgálta a nyelvjárássok közötti kiegyenlítődés hangtani tüneteit (Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, 1960.; az alapfogalmak megnevezése körüli nehézségekre nézve lásd főként a mű 59. lapját, amelyen tulajdonképpen arról értesülünk, hogy a józanságnak és a szaknyelvi hagyományoknak a küzde!me eldöntetlen marad). Más kérdés, hogy a terminusok körüli vita nincs lezárva, s hogy a gyakorlati kutatások szűkkörűsége folytán az elméleti alapvetés sem lehet helyes és végleges. Maga a szerző sem szánta „szentírás”-nak, aminek egyesek később tekintették. Persze csak részben tekintették annak, mivel a normatív nyelvtípus jelölésére kizárásos alapon javasolt kifejezés a gyakorlatban azóta sem tudta háttérbe szorítani azt a szokást, hogy az egységes fogalmat többnyire továbbra is a fogalom részeinek külön-külön is kifogásolható nevével jelölik. Szótárunk előszava is így jelöli. Az, hogy egy irodalmi kutatásokkal foglalkozó szakember a kifejezést még ma is félreértheti, nemcsak az ő tájékoztatatlanságának a jele, hanem egyben arra is figyelmeztet, hogy valóban ismét napirendre kellene tűznünk az irodalomtörténészek körében hagyományos s már a művelt olvasók táborában is ismert és természetesnek talált szóhasználatához való visszatérés szükségének kérdését, amelyről többen már régebben is másképpen vélekedtünk, mint azok, akik újabban érintették e visszatérés lehetőségét.

A laza mellérendelésre, a típusai közül leggyakrabban előforduló kötőjeles jelzőpárokra vonatkozó kérdések megvitatása még alighogy elkezdődött, ebben még nem kívánhatunk minden irodalomtudományi szakembertől tájékozottságot. Még nincs részletesen kifejtve és talán nem is lesz elfogadva az az általam képviselt, de eddig még csak egy előadáshoz fűzött hozzászólásomban elmondott vélemény, amely szerint egy alkalmilag használt, le nem járatott szerkesztésmóddal alakult kifejezés lehet esztétikailag hatásos stíluseszköz a szépirodalomban, de lehet célszerűtlen, félrevezető, a fogalmakat és a fogalmak egymáshoz való viszonyát összezavaró, ködösítő hatású is, és ezért kevésbé fogadható el a szaknyelvekben vagy az ismeretterjesztő munkákban. Egy nagyobb arányú kéziratban levő dolgozatomban, amelyet 1977-ben írtam, részletesebben foglalkoztam az új etimológiai szótár címének bírálatával is. Amit ott írtam, azt nemcsak Vargha Balázs nem ismerheti, de a szótár munkatársai sem olvasták. — A címről alkotott véleményem

ellenére mégis úgy gondolom, hogy *egy szótár jellegének, céljának, feladatvállalásának megítélése szempontjából a tartalma jóval fontosabb, mint a címe*. A szócikkekből világosan látható, hogy szótárunk miben nyújt jóval többet, mint az etimológiai magyarázatokra szorító szakmunkák általában, és miben jóval kevesebbet, mint a megfelelő szövegkönyvezetben szemlélhető szóadatoknak a tömegét szolgáltató, a származékokat, összetett szavakat, lexikalizálódott szókapcsolatokat az alapszókkal egyenrangú nyelvi egységként kezelő, ezenfelül valamit a kifejezések használati arányairól is megsejtető nyelvtörténeti szótárak.

Az elmondottak alapján úgy gondolom, hogy egy irodalomtudományi szakembernek nem szabad azt várnia szótárunktól, mint amit például én úgy 15–20 éves korom táján vártam volna, vagy amit Vargha Balázs a munkát még nem ismerve talán várt. Aki egy író, költő nyelve, szóhasználata iránt érdeklődik, az műveiből és a nyelvhasználatára vonatkozó szakirodalomból alkothat magának képet azokról a kérdésekről, amelyekre figyelme irányul. Többnyire merő véletlen csupán, hogy valamit éppen egy ismert irodalmi nagyságtól idézhetünk első adatként. Sőt a nyelvújítás korát nem számítva, főként az utána következő korszakokat illetően az a helyzet, hogy minél nagyobb jelentőségű alkotóról van szó, annál kevésbé várható tőle adat szótárunkból, lévén a legnagyobbaknak többé-kevésbé tudatosan vallott elve és vállalt programja, hogy a köznyelv a norma az írók számára is. A nyelvfejltségnek egy bizonyos fokán túl nem az újítás, hanem a meglévő eszközökkel való bánni tudás az, ami az igazi alkotótehetség ismertetőjele. Úgy bánni a meglévő nyelvi eszközökkel az átlagembernél jobban, hogy ezt az átlagember színvonalán is értékelni lehessen: ez jelenti az írói rátermettséget, ebben rejlik a magas rétegszintű nyelvhasználatnak nagyobb fokú hatóereje. Az újszerűségek olyan természetesek, hogy alig vehetők észre, mégis ezeknek van legnagyobb esélyük a norma alakulásának befolyásolására. Néha nem könnyű eldönteni, hogy például egy szójelentés azért köznyelvi-e, mert Petőfinél vagy Móricznál előfordult, vagy azért fordult elő náluk, mert korukban már köznyelvi volt, illetőleg az azonnali köznyelvivé válás esélyével jött létre.

2. A most érintett kérdésekkel már el is érkeztünk a Vargha Balázstól készített Csokonai-metszet bevezetésének egyik fő kérdéséhez, hogy tudniillik a felvilágosodás korának irodalmával és Csokonaival különösképpen is foglalkozó kutató hogyan vélekedik szótárunknak a magyar irodalom nagyjaitól idézett adatairól, azok mennyiségéről, a rájuk való hivatkozásról, a nevüket tartalmazó forrásjelzésekről. Azokat a korszakokat illetően, amelyekre nézve elsősorban a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótár volt fő közvetítő forrásunk, nagyjából az az arány jellemzi a mi szótárunkat is, mint ami a NySz-ban szereplő első adatok alapján megfigyelhető. Mivel a NySz természetesen fontosnak tartotta, hogy a jelentősebb szerzők műveit a szótár céljára kicédeljék, így elég sokszor szerepel a TESz-ben is az első előfordulás adatolásában a régi magyar irodalom nagyjainak neve. A későbbi korszakokat illetően leggazdagabb közvetítő forrásunk az el nem készült Nagyszótár kézirat cédulaanyaga volt. Egyelőre ugorjunk át egy évszázadot. Kétségtelen, hogy a századfordulón megindult nagyszótári munkálatok során a közelmúltbeli és a kortársi irodalom alakjainak jelentőségét mérlegelni, nagyságrendi „besorolásukat” helyesen elvégezni nem lehetett olyan könnyű feladat, mint a régebbi korszakbeli írók megítélése a NySz készítésekor. Az újabb idők nagyobb alkotóinak nevével elsősorban mégsem azért találkozunk ritkábban, mintha részrehajlók, maradi

ízlésűek, vagy éppen haladásellenesek lettek volna a „feldolgozandó” forrásokat kiválasztó nagyszótári munkatársak (az idézőjeles szó használatára alább még rátérek). A kevés XX. századi anyagot különben jórészt már a felszabadulás után gyűjtötték. A fő ok az előbb említett nyelvtörténeti és irodalomtörténeti tényben keresendő: egy bizonyos nyelvfeljelettségi fokon túl a jelenségek első előfordulása nem a szépirodalmi művektől várható.

Az érintett korszakok közötti időre vonatkozólag Vargha Balázs írásában számomra meghökkenítő tartalmú és megfogalmazású mondatokkal találkozunk. Íme: „A felvilágosodás- és a reformkor irodalomtörténéseit viszont elkényezteti a TESz. Anélkül, hogy valamiféle vetélkedőnek tekinteném az említések számát, megállapíthatom, hogy – a szótárírókat nem számítva – felvilágosodás kori írók neve szerepel leggyakrabban a szócikkekben (247).” Az első idézett mondatban két szóhasználaton ütközöm meg. Szégyen ide vagy oda, elég régen jártam egyetemre, és szakvizsgám óta az említett korszakok irodalomtörténéseivel nem foglalkoztam. Egy-két könyvet bizony le kellett volna emelnem polcaimról, ha tisztázni akarom, jól emlékszem-e arra, kik voltak e korszakokban azok, akik a magyar irodalom történetével foglalkoztak. Persze nem került sor ismereteim ellenőrzésére, mivel szótárunk anyagára gondolva a mondat végénél már láttam, hogy tévedés az *irodalomtörténész* szó használata. Elég furcsa – bár bizonyos szempontból könnyen magyarázható – tévedés ez az irodalomtudományban otthonos szakember részéről. A másik szó, ami kifogásolható: az *elkényeztetet*. Már a stílushatás szempontjából is megütközik az olvasó: hogyan kerülhet egy ilyen kifejezés egy szótár adatválogatásának, adatközléseinek nyilvános bírálatába? De a fő kérdés: hogyan feltehető bárminemű részrehajlás az adatválogatásban, ha világosan leírt alapelv, hogy az első előfordulásokat igyekszik nyilvántartani az illető szótár? Talán feltehető a mai nyelvtörténészekről, hogy ők is tudják, mi a különbség például Barczafalvi Szabó Dávid és Ady Endre jelentősége között. De nyelvtörténeti körülményektől determinált, vitathatatlan tény, hogy kinek kellett közülük több olyan szót csinálnia, amelyek közül néhány köznyelvivé vált. – Még inkább csodálkozhatunk a következő mondat tartalmán. Ha valaki nem tekinti valamiféle vetélkedőnek az említések számát, akkor miért lepődik meg azon, hogy a szótár adataiból világosan, ellenőrizhetően kirajzolódik az a magyar társadalom művelt rétegeiben régóta, egyes egyének számára kisiskolás koruk óta jól ismert tény, hogy a magyar szókészlet fejlődésében az említett két korszakra kiterjedő, leginkább ekkor virágzó nyelvjújtási törekvéseknek páratlan jelentősége volt? Hát nem furcsa, hogy ezen a közismert tényen éppen egy olyan valaki akad fenn, aki a felvilágosodás korának irodalmával szakemberként foglalkozik? – Rögtön meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy számos kifejezésnek e korbéli első előfordulása, adatalása nem a nyelvjújtással van összefüggésben, hanem részben véletlenszerű, részben pedig – mint a Csokonaitól idézett adatok jelentős többségében – azzal is összefügg, hogy a félig-meddig meghonosult idegen eredetű szavakat a NySz készítésekor nem méltatták kellőképpen figyelemre, nem gyűjtötték régi adataikat, nem számoltak azzal, hogy a mindenkori vagy a jövőbeli nyelvállapot szempontjából milyen jelentősek voltak vagy milyen jelentőssé váltak a későbbiek során.

3. Vitaindító cikkének egészéből látjuk, hogy Vargha Balázs tudja: a szó első adatának kora általában nem azonos a szókészletbeli megjelenésének idejével, s hogy a megnevezett szerzőktől elsőként idézhető szó csak ritka esetben a szerző alkotása. Mégis

vannak szóhasználatában és a nyelvészeti adatközlésekkel kapcsolatos igényeiben olyan tünetek, amelyek azt mutatják, hogy a névhez kötöttségnek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint amennyit az említett tényekkel tisztában levő kutatónak kellene. Például ilyen tünet a *Csokonai szava* kifejezés használata. Köztudomású, hogy a *valakinek a szava*, az a kifejezés, hogy *egy* vagy több szó *valakié* többféleképpen értelmezhető. Lehet például használni arra vonatkoztatva, hogy a szót az illető teremtette meg. Lehet akkor élni vele, ha *valakinek* a mondanivalóját idézzük, és jellemzőnek tartjuk, hangsúlyozzuk, hogy a szót ő maga használta. Lehet vonatkoztatni mondanivalóra, főként intelemképpen elhangzott mondásra. Vagy a birtokos személyragos forma többesszámú *val*-ragos alakjával utalhatunk a betanulttal szemben *valakinek* a saját fogalmazású szövegére; stb. Nem vitás, hogy a szóképzélettörténeti tárgykörön belül, szótörténeti kérdésekkel kapcsolatban a kifejezés használata csak az itt említett első értelemben helyesíthető. *Csokonai szava*: ez a nyelvtörténeti fogalomkörben annyit jelent, hogy 'Csokonai nyelvújítási alkotása', hogy ő csinálta. Egészen más, ha például egy általa is ismert diáknyelvi, tájnyelvi, társaséletbeli kifejezést használ, és ez véletlenül tőle adatható először. Nem fér össze a nyelv történetének helyes szemléletével, ha valaki *Csokonai szava*-ként kéri számon tőlünk azokat a kifejezéseket, Csokonai nevének említését hiányolja az olyan szavaknak az esetében, amelyeket akármelyik kollégiumi diák vagy bálozó leányka ugyanúgy használt, mint Csokonai, aki szépirodalmi szövegben a szót leírta. De ennek a fordítottjára nézve is áll ez a vélemény: őszintén szólva egy nyelvtörténésznek nem különösképpen „kellemtelen” (ez Vargha Balázs szóhasználatában), ha a korábban Csokonainak tulajdonított szerzemények némelyikéről kideríthető, hogy nem tőle származik, és ezt a nagyszótári adatgyűjtéskor még nem tisztázott körülményt a Nagyszótárra hivatkozó TESz nem tünteti fel. Tessék tudomásul venni, hogy *Csokonai neve mint egy forrásjelzésnek egy eleme szerepel szócikkeink adatközléseiben*. Ha tisztázott dolog, hogy a szót ő csinálta, vagy közkeletűvé tételében jelentős szerepe volt, akkor erre a szöveges magyarázatban utalunk. — Persze nem azt mondom, hogy a szótár nem választhatta volna azt a megoldást, hogy például egy Kazinczy levelezésanyagából vagy egy folyóiratbeli közlésből vett Csokonai-adat esetében közli Csokonai nevét is. Különösképpen félti Vargha Balázs a szótár használóit annak az optikai csalódásnak a veszélyétől, hogy Kazinczy neve számos olyan adat után szerepel, amelyek a neki másoktól írt levelekben fordulnak elő. Ismét csak azt mondhatjuk: *Kazinczy neve a forrásjelzésnek egy eleme*. Akinek volt már kezében e levelezésanyagnak valamelyik kötete, az nem is tekinthet rá a forrásjelzésre abban a tévhitben, hogy az idézett adat feltétlenül Kazinczytól való. A korra vonatkozó irodalomtörténeti ismeretek közül elemi fokon is feltételezhető tudnivaló a Kazinczyval folyó levelezések szerepének, jelentőségének megfelelő értékelése. De ismétlem: a szótár készítői dönthettek volna másképpen is az eltérő szerző nevének közlésére vagy elhagyására vonatkozólag. A nagyszótári cédulákon az eltérő szerzőre való hivatkozás megvan. Már nem emlékszem, volt-e vita közöttünk ebben a kérdésben. Ha volt, akkor én bizonyára a szerző nevének megadása mellett foglaltam állást. A terjedelemnek egy nyomdai *n*-nel való megnövelésétől azonban jobban féltek munkatársaink, mint az egyesek által félreérthető forrásjelzés várható kritikájától. Mégis azt hangsúlyozandónak tartom, hogy a szótár használóját nem vezettük félre: a forrásjelzés alapján az adat megkereshető, és a szerző kilétét tisztázhatja az a kutató, akinek sajátos kérdésfeltevései szempontjából ez elsőrendűen fontos feladat.

Arra azonban magától értetődően ügyelniük kellett a szócikkek íróinak, hogy ha az adatnak a keltezését is érintő különbségről van szó, akkor a megfelelő évszám kerüljön az adat elé. Részemről egyetlen munkatársamról sem feltételeztem volna, hogy ezt a „magától értetődő” követelményt nem tartja szem előtt. Sajnos, a TESz Csokonai-metszetében leleplezett és általam is hibásnak ítélt adatok ellenőrzése folyamán rá kellett jönnöm, hogy amit többen magától értetődő követelménynek tartunk, az nem mindannyiunk számára volt az. Így elvétele bizony akadnak a szótárban olyan adatközlési hibák, amelyeket a szerkesztői munkálatok további szakaszaiban már nem lehetett javítani. Már most előre kell bocsátanom, hogy a Csokonai-metszetben lelepleződött hibák közül viszonylag kevés az, amiért a TESz munkatársai felelősek, de az én szememben — aki a személyes teendőmig lebontva látom, egyszerűen nem tudom másképpen nézni a szótár készítését — ezek a hibák súlyosságuknak és mennyiségüknek megfelelő arányban bizony csökkentik az illető munkatársak iránt korábban érzett megbecsülést. Arra azonban törekszem, hogy a korábbi tapasztalatok ne tegyenek bizalmatlanná és igazságtalanná. — Bizony dühöngtem akkor is, amikor Vargha Balázs egy rádióműsorban téves szövelemzést adva, két ragos szóalak alkotóelemeit tárgyalva a morféákat hangelemekre bontotta, s így szándékával ellentétben helytelen szemléletre nevelte a hallgatókat. De ha a TESz-ben levő adatokkal kapcsolatos észrevétele helyes, azt el kell ismemem.

4. Alapjában véve méltánylandó Vargha Balásznak az a törekvése, hogy nem egyoldalúan, nemcsak az irodalomtörténész várakozásához viszonyítva ítéli meg a szótárban szereplő adatokat, hanem igyekszik figyelembe venni, hogy a TESz mit vállal, mit ígér. *Vállalásainkat illetően azonban tévedésben van.* Pedig tanulmányozta az előszót és a szótár használatához adott tájékoztatót; az a gyanúm, hogy egyes részleteit jobban ismeri és szigorúbban értelmezi, mint a szótár szerzőinek némelyike. Az előkészítő munkálatok alapján volt egy utasításunk a szócikkek összeállításához — amin persze eleinte még módosításokkal, kiegészítésekkel változtatni kellett —, s ehhez nagyjából sikerült igazodnunk. Az első kötet munkálatainak vége felé elolvashattuk a főszerkesztő és az egyik szerkesztő által megírt bevezető szövegeket, és észrevételeket fűzhettünk hozzájuk, de a szócikkeken már nem változtathattunk. Ekkor már — szemben az utasítások kidolgozásakor felmerült kérdések megvitatásával — inkább a bevezető fejezeteket kellett a szótár szócikkeihez igazítani. De jelentősebb észrevételekkel már nem is kellett előállnunk. Egyáltalán nem tűnt úgy, hogy lényeges különbség volna a vállalt és a teljesített feladatok között. Vargha Balázs nem hivatkozik arra, hogy a bevezető fejezeteknek melyik pontja, kitétele alapján gondolja, hogy a TESz szerzői vállalták a közvetítő forrásokból átvett adatok ellenőrzését. Én sehol nem találok olyan részletet, amely erre a súlyos tévedésre alapot adhatna.

E sajnálatos tévedés láttán úgy gondolom, hogy noha a szótár munkatársai nem hibáztathatók annak a szakemberek számára teljességgel fölösleges figyelmeztetésnek a hiánya miatt, amely szerint a közvetítő források adatainak esetleges hibáiért a felelősség nem őket terheli, talán mégsem ártott volna, illetőleg új kiadás esetén nem ártana a bevezetőben egy kicsit többet foglalkozni a közvetítő forrásokot érintő kérdésekkel. Főként azzal, hogy mindkét fontos közvetítő forrásunknak: a múlt század végén készült NySz-nak és a torzóban maradt nagyszótári gyűjtésnek megvannak a tőlünk is jól ismert fogyatékosságai. Hangsúlyozom, hogy nemcsak a nagyszótári anyag érdekes ebből a

szempontból. Számos befejezett és kinyomtatott műben (szótárban, folyóiratban) viszonylag nagy mennyiségű olyan adat van, amelyet nem a mai igényekhez igazodó anyaggyűjtési alapelveknek megfelelően jegyeztek fel és közöltek. Tehát ha nagyon szigorúak vagyunk, akkor minden adat mellé oda lehetne írni, hogy ellenőrzendő. A mi közvetlenül használt eredeti forrásaink adatainak ellenőrzésében is maradhatott hiba, s a nyomtatott szövegben is mindig akad sajtóhiba. Tapasztalataink alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy a Szarvas–Simonyi-féle szótárban viszonylag több a hibás adat, mint a nagyszótári cédulákon. Nem lett volna helyes, ha – mint Vargha Balázs később egy helyen javasolja – a nagyszótári adatok megbízhatatlanságára, ellenőrzendő voltára különös hangsúllyal figyelmeztetjük a szótár használóit. Nagyon is érthetőnek tartom, hogy a történeti jellegű szó tárban eddig fel nem használt nagyszótári anyaggal kapcsolatban az előszó inkább a pozitívumokat hangsúlyozza. Forrásjegyzékünkben az NSz rövidítés feloldásánál megtalálja a TESz használója azokat a szükséges tudnivalókat, amelyekből sejthető, hogy a cédulaanyag nincs kiadható művé alakítva. Itt külön is megjegyeztük, hogy az anyagot közvetítő forrásként használtuk. Egyébként a nagyszótári gyűjtés múltjáról és állapotáról, az anyag jellegéről és értékéről elég sok publikációban tájékoztatást nyújtottak az illetékes szakemberek, jórészt már a TESz munkálatainak megindulása előtt. Például az I. Osztály Közleményeiben megjelent próbaszócikkek közlésekor is (XI, 151–172, XIII, 329–353). Nem tartoztunk tehát semmiféle mentegetődzésfélével azért, hogy az újabb korszakok szempontjából nélkülözhetetlen anyagot miért használtuk fel a „tökéletes”-től messze levő állapotának ellenére. – Természetesen újabb kiadás esetén kissé módosítani kell az anyagra vonatkozó közléseken, mivel azóta véglegesen eldöntöttnek tarthatjuk, hogy a nagyszótári gyűjtés kéziratossá maradt.

5. Ha most előrehozzuk a metszetből levont következtetésekben látható számvetéseknek azt az anyagát (265), amelyből kiderül, hogy *a kifogásolható Csokonai-adatok hibái bírálónk szerint több mint 97% arányban a nagyszótári gyűjtésre, tehát egy közvetítő forrásra vezethetők vissza*, akkor akár le is zárhatnánk a vitát. Ezzel zárhatnánk le: egyetértünk Vargha Balázssal abban, hogy megjegyzései a TESz lényeges tartalmát nem érintik, az apró adatközlési hibák többségéért pedig nem a szótár munkatársai a felelősek. De nem volna illő, ha kitérnénk a további kérdések megtárgyalása elől, nem volna helyes, ha magunk is nem próbálnánk tisztázni a hibákért való felelősség kérdését, s nem foglalkoznánk az általános következtetésekkel. S az sem volna bölcs dolog, ha elhallgatnánk a viszontbírálatot, illetőleg ha nem élnénk azzal a lehetőséggel, hogy a vita kapcsán egy-két kérdésben felvilágosítást adhatunk, és véleményt nyilváníthatunk szótárkészítési és szókészletkutatói feladatokról.

Ha már a legfontosabb közvetítő forrás kérdéseinél tartunk, maradjunk egy kicsit még az említett kimutatás adatainál és szövegénél (265). Meg kell mondanom, hogy Vargha Balázs számításai számomra nem egészen világosak, és az ő írása alapján tőlem készített számvetés eredményei nem egyeznek meg az övéivel. A metszetben levő számadatok szerint a szótárban 300 Csokonai-adat van. Ebből 180 kifogástalan, s a 180 kifogástalanból 175 a nagyszótári gyűjtésből való. Ezek szerint jó adatainknak 97,3%-át a NSz-től kaptuk. A következő mondat: „Ennél is nagyobb az NSz részeseése a Csokonai nevét feltüntető, de valamilyen okból kifogásolható adatokból”. Hogyan kell ezt érteni? Abszolút számra nem gondolhatunk, hiszen még a fennmaradt 120 is jóval kevesebb a 175-nél, továbbá a *részeseedés* nyilván arányra utal. Ha pedig százalék szerint magasabb az

arány 97,3-nál, akkor jóformán alig lehet két vagy három hiba, amiért a TESz munkatársait tarthatnánk felelősnek, hiszen a fennmaradó 120-nak a 2,7%-a is alig több 3-nál. — A következő bekezdésben említett 70 + 30 + 17 összesen 117. Ez volt előzőleg 120-ra kerekítve? — A hiányok kategóriájába eső adatok természetesen felette állnak a 300-nak. A B. 1–2. hibakategóriákban 126 a hiányok összege. Nem egészen értem, hogy ha az első előfordulásnak és az új alakváltozat első adatának a hiányát hibaként tartja nyilván Vargha Balázs, akkor a jelentésnek és a származéknak az esetében a hiányt miért nem tartja hibának? Valószínűnek látszik különben, hogy a jelentésmegállapítás téves voltát ő egyébként sem tartotta hibának, holott a TESz munkatársai ezért valóban felelősek. Ebből adódhat, hogy az én eredményeim kissé mások.

Az én megítélésem szerint 10–12 olyan hiba van szótárunk megbírált Csokonai-adataiban, amelyért a TESz készítői felelősek. Ez a 120 (vagy 117?) „hibás” adatot tekintve mindenképpen több 2,7%-nál. Most nem veszem figyelembe, hogy én nem mindent tartok hibának, amit Vargha Balázs annak tart, márpedig ha az összes hiba száma kevesebb akkor a TESz-t terhelő százalékarány nagyobb.

6. A TESz vállalásaival, illetőleg a nagyszótári gyűjtők munkájával kapcsolatban még szükséges bírálónknak egy-két olyan észrevételére is kitérni, amelyeket a metszet szintén nem a bevezető részben hoz szóba, de én általános jelentőségük alapján ebben a szakaszban tárgyalom őket.

Megint egy szóhasználati kérdéssel kezdem. Vargha Balázzsal egyetérttek abban, hogy nem minden művelet nevezhető *feldolgozás*nak, amit a nyelvészek a zsargonban így neveztek vagy neveznek. A *feldolgozás* szónak gyerekkorom óta ismerem a köznyelvi jelentését, úgy 20 éves korom tájt pedig azt is megtudtam, milyen feladatot jelent, milyen módon folyik, milyen szakaszokra tagolódva történik valamely mű szóanyagának tudományos igényű vizsgálata. Ennek alapján én magam soha nem lettem volna hajlamos arra, hogy egy mű szavainak a kicédlését *feldolgozás*-nak nevezzem. Még akkor sem, ha minden szót valamennyi alakváltozatában, valamennyi jelentésében számba veszek, s az előfordulási arányokat is nyilvántartom. Ám az emberek többsége nem ilyen szigorú. Nekem is meg kell értenem, hogy egy hosszabb ideig tartó anyaggyűjtés közben a nyelvészeti szakzsargonban egy mű *feldolgozása*-nak mondták azt a műveletet, amelynek során az illető műből való adatgyűjtést elintézték, befejezettnek tekintették. Semmiképpen nem helyeselhetem, hogy a nagyszótári gyűjtés irányítói a forrásjegyzék céljára olyan nyomtatványokat csináltattak, amelyeken a *feldolgozás*, *feldolgozta* szavak szerepelnek. A valóságban az volt a helyzet, hogy eleinte egy-egy lapról átlagosan mindössze 3–4, később valamivel több, de a 15–20-at általában meg nem haladó mennyiségű adatot kiírtak, megfelelő szövegkörnyezettel. A feladat persze nem le-kicsinylendő, mert a szükséges szövegkörnyezet megállapítása az egyik legnehezebb kérdés a későbbiekben feldolgozásra kerülő adatok gyűjtésekor. Esetleg az adat értékelését elősegítő megjegyzést is írtak a cédulának az erre fenntartott sarkába, vagy jelezték, hogy korábbi szótárainkban előfordult-e az illető kifejezés. Ha a nagyszótári szakemberek ezt a szövevényes adatkirást *feldolgozás*-nak nevezték, nem botránkozhatunk meg túlságosan azon sem, ha az ő munkájukat említő nyelvészek később szintén ezzel a szóval élve nyilatkoztak róluk, adatgyűjtésükről. Szigorú értelemben véve talán nem volt *feldolgozás* az sem, ha mi felhasználtuk a közvetítő forrásokban talált adatok némelyikét, pedig itt már a szelektálási elvek érvényesítésére gondolva valamelyest jogosabban lehetne

ezt a kifejezést alkalmazni. Be kell vallanom: hirtelen nem tudnám meghatározni, mitől is függ az, hogy némely igényesebb adatgyűjtés esetében már nem érzem egyértelműen kifogásolhatónak a *feldolgozás* szó használatát. A szóhasználati szabályok bizonyos mértékű rugalmasságának praktikus, célszerű voltát példázó esettel van dolgunk. S így nem lehetünk túlságosan merevek. A szóhasználatra mégis ügyelnünk kell, egyrészt azért, hogy saját választásunk alapján ne történhessen félreértés, másrészt pedig azért is, mert minden esetben tudnunk kell, tisztáznunk kell, hogy egy munkával, egy munkának valamely részletfeladatával kapcsolatban mit is értettek maguk a munka végzői a *feldolgozás*-on. Vargha Balázsban megvan az igényesség abban a tekintetben, hogy ő mit nevezne *feldolgozás*-nak, de hibát követett el azzal, hogy nem tájékozódott eléggé, nem igyekezett tisztázni azt, hogy a tőle kissé gúnyosan emlegetett, idézőjelbe tett szó használata tulajdonképpen mire is vonatkozhatott a megbírált adatgyűjtők esetében. Én valószínűnek tartom, hogy az adott keretek, feltételek között a nagyszótári adatgyűjtők nem törekedhettek olyan teljességre és igényességre, amilyenre szívük szerint örömmel vállalkoztak volna, és tudásuk alapján is vállalkozhattak volna.

Nem lennének igazságosak a századeleji szakzsargonbeli szóhasználatot megfontolatlanul írásban is továbbterjesztő nyelvészekkel szemben, ha e *feldolgozás*-ért szigorú szemrehányással illetnék őket. Annál kevésbé lehetünk szigorúak, mivel tanúi, átélői vagyunk annak, hogy a nyelvészet különböző ágaiban azóta is és ma is számos célszerűtlen, helytelen szóválasztással élnek, sőt az ép nyelvérzékét sértő szavakat is alkotnak kollégáink. Nem szeretnék konkrét példák elemzésével túlságosan nagy kitérőt tenni, de valamit azért megemlítek éppen szótárunkkal kapcsolatban. Nagyon sajnálom, hogy némely pontatlanul használt kifejezés a mi szűkebb körű szóhasználatunkból is bekerült az írásbeliségbe szótárunk tájékoztatója révén. (Későbbi tapasztalataim alapján beszélek most, mert az I. kötet megjelenésének idején még nem láttam veszélyesnek, kifogásolhatónak a most említendő kifejezéseket.) Azzal, hogy a TESz szócikkeink első bekezdését *szótörténeti*-nek, a másodikat *etimológiai*-nak nevezi, holott megokolhatóbban *adatközlő*-nek és *magyarázó*-nak (vagy *szövegyszerű*-nek, *szöveges*-nek) minősíthetnék e részeket, a szakmán belül erősíti, a kívülállók körében pedig megalapozhatja azt a téves szemléletet, amely szerint a *szótörténet* egyenlő a *szótörténeti* adatok közlésével, és feladatai ebben ki is merülnek. Az *etimológia* értelmét pedig nem kívánatos módon kitágítja. A kifejezések ilyen használata megakadályozza, hogy a két szóval jelölt fogalomnak, illetőleg kutatási ágának mibenlétéről és egymáshoz való viszonyáról helyes képet alakítson ki magának az olvasó.

7. Nem szóhasználati kérdés, bár van egy kis szóhasználati vonatkozása is, hogy mi tartozik bele a *szótörténeti* szakirodalomba. Noha a szövegkritikai részletproblémákat tárgyaló közleményeknek lehetnek *szókészlettörténeti* szempontból figyelemre méltó tanulságai, mégis az a véleményünk, hogy *az ilyen jellegű dolgozatok nem sorolhatók be a szótörténeti, szókészlettörténeti kutatások révén felhalmozódott szakirodalomba*, tehát abba az ismeretanyagba, amelyet a TESz összegezett, kritikailag értékelt és kiegészítésekkel bővített. Így a szótár előszavából (1: 7) a 249. lapon idézett mondat, amire az adatközlési „pontosság” értelmezésével kapcsolatban Vargha Balázs felhívja a figyelmet, nem tartalmaz olyan vállalásokat, amelyeknek a szótár készítői ne tettek volna eleget. Ettől függetlenül elismerem, hogy a különféle irodalomtörténeti publikációkból való adatgyűjtés követelményét vitathatónak, bizonyos mértékig jogosnak találhatjuk, de

az Előszóra való hivatkozás a kérdéssel kapcsolatban semmiképpen nem helyénvaló. A gyakorlat megkövetelte, hogy a feldolgozandó szakirodalom körének a határát valahol megvonjuk, és számolunk azzal, hogy más tudományok szakemberei másutt vonták volna meg ezt a határt. Ha már erről van szó, megjegyzem: nagyon jó volna, ha a különféle szaktudományok terén folyó vizsgálatoknak a szótörténet szempontjából érdekes tanulságairól időnként közölnének összeállításokat az illető szakmákban dolgozó szakemberek nyelvészeti folyóiratainkban. Ez hasznosabb volna, mint nyelvészeti publikációk ismeretése nyelvészek számára.

II.

A következőkben végighaladok Vargha Balázs részletmegjegyzéseinek típusain, a tőle kialakított rendszer sorrendje szerint.

A. 1. Nem Csokonaitól való a nevét tartalmazó forrásjelzéssel jelölt mű adata (249–250). – Köszönjük szépen a korrigálásokat. A korábban Csokonainak tulajdonított írásokból vett 8 adat ügyében a következőket mondhatjuk. Ha az évszám és a lelőhely pontos, és ha Csokonai nevét a fentebb mondottak értelmében a forrásjelzés egy elemének tekintjük, az adatközlést nem tarthatjuk hibásnak. Mindamellett fontolóra vehetnénk a változtatás lehetőségét, ha Vargha Balázs megmondaná, hogy honnan idézzük kifogástalan forrásjelzéssel a kérdéses adatokat. Nem tartanánk szerencsésnek azt a körülményes megoldást, hogy a jelenlegi forrásjelzés után valami efféle megjegyzést tegyünk: „nem Csokonai szövegéből, 1. erre nézve I. OK. 30: 250”. Az ilyenféle megoldás alapján joggal következtethetne a szótár használója arra, hogy Kármán Urániájának, Kazinczy levelezésének stb. esetében feltétlenül a szerzőre utal a forrásjelzésbeli név. Talán megfelelőbb volna „a szerzőség kérdésére lásd . . .” fordulat, de akkor nem Vargha Balázs cikkére kellene hivatkozni, hanem azokra a közleményekre, amelyekben részletesebb információ és bizonyíték található. – Más a helyzet a kiadói jegyzetekből vett adatok esetében. Ezekről egy kicsit többet kell mondanom. Az *előttemez* és a *fellebbez* kérdéses adataival kapcsolatban (az utóbbit így kell írni, két *b*-vel, nem úgy, ahogy a metszetben van) a TESz szócikkének szerzője hibát követett el azzal, hogy a törtvonal előtti évszámot tekintette az adat korát meghatározó dátumnak. Kényes bevallanunk, de az igazság kedvéért meg kell tennünk, hogy jó, azaz Kelemföldyre utaló nagyszótári cédulákat használt fel rosszul a TESz. Az ember ugye azt hinné, hogy minden szótári munkatárs el szokta olvasni, mi van a cédulára kiegészítő figyelmeztetésként ráírva, és ha nem tudja, mire vonatkozik a kiegészítés, akkor igyekszik tájékozódni róla. A metszet alapján elindulva és a nagyszótári cédulát előkeresve megállapíthatjuk, hogy ez a magatartás nem minden munkatársra volt minden esetben jellemző. Különben ezek az adatok arra figyelmeztetnek, hogy a tört évszámokhoz való ragaszkodás az ilyen esetben nem célszerű. (Hogy a nagyszótári anyag gondozásáról, ennek hiányáról vagy szükségéről is eláruljak valamit: a szócikkíró által felhasznált cédulák közül csak az egyiket láthattam. A *fellebbez*-nek a felhasznált cédulája időközben eltűnt, de feltehetően ugyanattól a gondos adatgyűjtőtől származott, mint az *előttemez*-é. Van viszont a gyűjtésben – mert duplumok is találhatóak benne – más kézírással egy kifogástalan, szimpla 1845-ös kelte-zést tartalmazó cédula. Hogyan történhetett, hogy a két céduláról nem vette észre senki, hogy ugyanazt az adatot tartalmazza? És hogyan tűnhetett el nyomtalanul egy néhány

éve még meglevő cédula?) Természetesen a két adat korrigálása csak akkor lehet helyes, ha az 1845 előtti forrásokot és a többi nagyszótári cédulát is megnézzük annak ellenőrzése érdekében, nincs-e a kérdéses szóra és alakváltozatra 1845 előtti adat. — A *fellebbez*-zel kapcsolatban mondtak alapján érthető, hogy a *suvi*ksz adatát én a kiadó nevének említése nélkül is jónak tartom. Az évszám helyes, és aki tudja, hogy Csokonai meddig élt, az azt is tudja, hogy az adat nem lehet az ő szövegéből való. A forrásjelzés a Nagyszótár forrásjegyzéke alapján feloldható, de aki tájékozott a különféle Csokonai-kiadások kérdéseiben, annak nem is kell befáradnia ezért a Nyelvtudományi Intézetbe.

A.2. A megadott dátum vitatható (250–254). — Csokonainak sajnálatosan rövid pályafutására gondolva általánosságban azt mondhatjuk, hogy az adatok keltezésének vitathatósága nem nagy jelentőségű kérdés a szókészlet történetének szempontjából. Annak persze, aki Csokonai nyelvvel foglalkozik, nagyon fontos lehet, hogy életének melyik szakaszában, hol, milyen forrásból ismerhetett egy-egy kifejezést. S az előbb mondott általános vélemény — hogy tudniillik néhány év a történeti folyamatok egészét tekintve nem sokat számít — nem jelenti azt, hogy nem tekintjük követelménynek a keltezésekkel kapcsolatban a pontosságot, s nem korrigáljuk akár csak egyetlen évszámnyi különbség alapján is a TESz közlését, ha erre valamilyen keretek között alkalmunk van.

A metszetnek a dátumkorrigálással foglalkozó részében két dolog keveredik. Részben valóban az adat kora szorul javításra az újabb, a nagyszótári gyűjtés idején még nem ismerhető és a TESz-ben figyelembe nem vett publikációk alapján. Részben azonban azt kifogásolja a bíráló, hogy a TESz, illetőleg közvetítő forrásunk egyes műveknek nem a lehető legjobb kiadásából közli az adatot. Meg kell mondanunk, hogy szótörténeti szempontból *minket az adat kora érdekel*, és mivel nem tudunk olyan biztonsággal tájékozódni a különféle Csokonai-kiadások útvesztőiben, mint egy kritikai kiadást készítő kutató, nem tulajdoníthatunk olyan nagy jelentőséget annak, milyen kiadásokból vette a Nagyszótár az adatokat. Később majd rátérek arra, hogy a nagyszótári munkálatok vezetői kimutathatóan törekedtek bizonyos szempontok figyelembevételére: igyekeztek a költő életében megjelent első kiadásokat használni, a későbbiekből pedig a feltételezhetően jó kiadásokban található többletet kicédulázni. De nincs biztosíték arra, hogy bármiféle elvek követése alapján kielégíthetők volnának egy mai Csokonai-kutató igényei. Már eddig is láthattuk, hogy némely korábban Csokonainak tulajdonított szerzeményről viszonylag későn derítették ki, hogy nem tőle való, a korábbi kiadások tehát erre nem lehetnek tekintettel. Másutt arról szerzünk tudomást, hogy egyes kiadók megváltoztatták az idegen eredetű szavak helyesírását, bizonyos esetekben mégis a kifogásolt kiadásból lehetett volna idézni az NSz-ban felhasznált későbbi helyett. Ki tud itt eligazodni?

Vargha Balázs rendkívül szigorúan kezeli a tört évszámmal kelezett adatok ügyét, bírálja a szótár tájékoztatójának erre vonatkozó pontját. Elismerjük, hogy a tájékoztatóbeli szöveg nem egészen kifogástalan. A tájékoztató szerzője felvilágosítást kívánt nyújtani a szótár használóinak, s ezt alapjában véve nem tette rosszul. Valóban hiány, hogy a kettős keltezésről szólva nem tért ki a kézirat/nyomtatvány változatra, s egy kis pongyolaság, hogy *felhasznált* kiadás helyett *feldolgozott*-ról tesz említést. Amit a törtvonalas keltezésről közöl a tájékoztató, az a szótárbeli tört évszámok megértéséhez segítő magyarázat kívánt lenni, de nem jelentett előírást, kötelezettségvállalást arra nézve, hogy a szótár készítői ilyen vagy olyan esetben okvetlenül tört évszámot alkalmazzanak. A

tájékoztató arra is utal, hogy a nyomtatott művekből vett adatok esetében a tört évszám többnyire a közvetítő forrásként használt NSz-ből való.

Nem találok eléggé megokoltnak, hogy Vargha Balázs a Csokonai-adatok keltezésével kapcsolatban „sokféle” megoldást vet szemünkre. Mint mondtam, inkább az ő kifogásai többfélék. A szótár vagy a NSz céduláiról idézi a Csokonai-adatokat, s akkor ragaszkodnia kell a cédulán található keltezéshez és forrásjelzéshez (azaz eredeti kiadásból kiírt adat esetében egy évszám van, későbbi kiadásból vett adat esetében két, egymástól törtvonallal elválasztott évszámot ad), vagy nem nagyszótári céduláról idéz. Az utóbbi esetben lehet forrásunk más közvetítő forrás, például a nyelvújítási szavak szótára, s akkor az abban talált évszámot kell megadnunk. Nyomatásban megjelent közvetítő források (szótárak, folyóiratok) esetében nem tartottuk szükségesnek az általunk használt mű évszámának feltüntetését, hiszen ez ellenőrizhető a forrásjegyzékben. „Félszeg”-nek tartott szimpla évszámmal keltezett Csokonai-adataink nem nagyszótáriak. A TESz-nek nem volt saját „idézési módja” (252), pontosabban keltezés-használati szabálya. Így némi egyenetlenség akad is a munkában. A Vargha Balásznál B. 5. alatt felsorolt esetek egyikében látható például, hogy egy Nyr.-beli adatnál a folyóirat évfolyamának ideje is fel van tüntetve. Némely egyenetlenség pedig azzal függ össze, hogy bizonyos esetekben a közvetítő forrás mellőzésére is törekedtünk.

Mint többször hangsúlyoztam, a közvetítő források adatainak ellenőrzésére nem vállalkoztunk. Megállapodtunk viszont abban, hogy a mi szótárunk feladatait tekintve nagyon fontosnak ítéhető adatokat nem közvetítő forrásból idézzük. A címszó első teljes értékű adatát igyekeztünk faksimiléből, megbízható nyelvemlékkiadásból, nyomtatott művek esetében lehetőleg első kiadásból, illetőleg a közvetítő források alapján megkereshető lelőhelyről idézni. Így számos olyan műből hoztunk adatokat, amelyeket szótárunk részére nem céduláztunk ki, de más forrás figyelmeztetése alapján módunk volt közvetlenül használni. Ezen a téren nem volt minden munkatárs eljárása egyforma. A Nyelvtudományi Intézet könyvtárának anyagát jól ismerő tapasztaltabb kutatók számos esetben a hasáblevonatok korrigálása közben ellenőrizték az adatokat olyan forrásokból, amelyeknek hozzáférhető volta lehetővé tette a közvetítő források mellőzését. Mivel a korrigálásnál nem mindenki látott minden részt, elég nagy különbségeket találunk: az aprólékosabb munkára hajlamos és időt nem kímélő munkatársak a kevésbé fontos adatok esetében is igyekeztek a közvetítő forrást kiküszöbölni, mások pedig arra sem figyeltek fel, hogy első teljes értékű adatok között is maradtak közvetítő forrásbeliek, holott az eredeti forrás is hozzáférhető lett volna. Persze a kérdés az újabb korszakok nyomtatványainak szempontjából nem nagy jelentőségű. Először is vitatható, hogy a közvetítő forrásban talált kései kiadás tekinthető-e eredeti forrásnak. Hiszen minden nem-első kiadás már közvetítő forrás, sőt ha a kézirat megvan, akkor már az első kiadás is az. – Csokonai adatainak esetében a közvetítő forrás leginkább akkor volt mellőzhető, ha a nagyszótári cédula alapján a Harsányi–Gulyás-féle kiadáshoz fordulhattunk. Azoknak az adatoknak az esetében, amelyeket ebből a kiadásból idéztünk, nem találtuk volna értelmét a törtszámmal megadott dátumjelzésnek, hiszen a forrásjelzés saját rövidítésjegyzékünkben megkereshető, a kiadás kora tisztázható.

Persze, hogy a nyelvészek szeretnének betűhív kritikai kiadások felhasználásával dolgozni. De ezek híján mit tehetünk? Kénytelenek vagyunk a gyengébb kiadások anyagát is úgy „tiszeltelni”, mintha tökéletesek volnának, mert nincs jogunk a felhasznált

forrástól eltérni. A le nem zárt kritikai kiadásokat pedig egy-egy munkálat közben nemigen lehet figyelembe venni, egy-egy kötet megjelenésének a nyomában nem lehet a forrásokat váltogatni, főként nem lehet egy ötmillió cédulaanyagot átfésülve kikeresni belőle a korrigálnivalót.

A datálással kapcsolatos általános észrevételek után rátér Vargha Balázs a konkrét példákra. Egy-két megjegyzés ezekhez:

Több esetet is érintő megjegyzés, hogy nem utalhattunk a korábbi kiadásra, ha a közvetítő forrás nem azt használta, vagy ha mi nem azt használtuk. — Az adat kora szempontjából a törtszámoknak csak az első fele számít. Tehát például egy 1795/1845 dátummal keltezett adat nem korábbi, mint amit 1795/1922 évszámmal idéztünk. — A *hókuszpókusz* két adata nincs egybeolvasztva. De a két szöveggörnyezet nélküli adatot jobb lett volna külön forrásjelzéssel függetleníteni egymástól, mivel a két adatnak vesszővel való elkülönítése nem célszerű abban az esetben, ha az egyik adaton belül is van vessző. Meg kell tudni ítélni, mikor szabad, sőt kell eltérni a szabályszerű eljárástól. — A *kokett* és a *kurtizán* évszámát nem tarthatjuk kifogásolhatónak. Ha a két szó előfordult a Dorottyában, akkor ez az előfordulás korábbi, mint a szavakhoz írt jegyzetek. A költő nyilván 1799-ben is olyan hangalakban és jelentésben ismerte őket, mint 1802 körül. Persze nem ártott volna az 1799-i adatokat is szemléltetni. Az különben érthető, hogy a szócikkek írója a költő szómagyarázatának közléséről semmiképpen nem akart lemondani. — Sajtóhiba vagy más zavar lehet a *mélá*-ra vonatkozó észrevételben, hiszen az 1794 nem korábbi az 1793-nál, úgyszintén a *serikál* esetében, amelyben az 1799-ből idézett szóval „már 1802-ben” van szembeállítva. Legvalószínűbb, hogy itt nem az adat korát, hanem a felhasznált kiadást érinti a bírálat. — A *plezúr* és a *zseníroz* szavakkal kapcsolatban sem a megadott évszám helytelen, hanem tulajdonképpen a magyaros írásmód korábbi adatát hiányolja Vargha Balázs. Ezekben az esetekben a szócikkek írója a nagyszótári anyagból vette az adatot, és annak alapján közvetlenül nem is kereshette volna meg az 1845-i kiadásban. Az adatok tömegével dolgozva és mai könyvtárhasználati viszonyainkat ismerve nem tehetjük meg, hogy írásváltozatok differenciáinak nyomozása ügyében több régebbi kiadványban keresgéljünk, még ha az idegen eredetű, félig-meddig meghonosult szavak esetében nem rekesztettük is ki a fontosabb írásváltozatokat.

A.3. Az adatok jelentéstani értékelésének bírálatával (254–255) az esetek többségében egyetérthetünk. Én hat esetben nemhogy vitathatónak, de rossznak tartom a szócikkekben található megoldásokat. Persze a hibák súlyossága nem egyenlő mértékű. — Néhány adat megítélése némileg problematikus. Az 1805-i kiadásbeli *leng* nem esetleg, hanem igen nagy valószínűséggel sajtóhiba *reng* helyett. A jelentést azonban a korrigálás nem teszi kétségtelenné, mivel a *reng*-nek van ’erős hangtól megrengetve visszhangzik’-féle értelme is, amivel erdőre, erdős hegyoldalra utaló alany mellett előfordulhatott. Tehát nem feltétlenül a fák mozgására, hanem az erdős területen támadó hangjelenségre is utalhat a *reng* kifejezés. Erre a *reng*-nél 5. helyen álló jelentésre korábbi adat van a szótárban. A *leng* adatait viszont újra át kell nézni, hogy más szerzőtől nem idézhető-e a szó ’zúg, zeng’ jelentésben. (Elvben kellene lennie ilyen adatnak, mert egyszer előforduló jelentést az újabb nyelvi korszakokból csak nagyon kivételesen vehettünk fel a szótárba, persze irodalombarát szócikkszerzőink valamelyike talán hajlott arra, hogy a szabályt megszegje.) — Nem állíthatjuk, hogy a *mámor* esetében téves a TESz jelentés-

megállapítása. De mivel a kétségtelenül így értelmezhető adatot korábról lehet már Csokonaitól idézni, a példát inkább a B. 3. alá sorolhatónak látom. — Végül a *totykos* jelentésének a javasolt megszorítással való szűkítése csak akkor volna megokolható, ha a szó minden adatában öregkori elnehezültségre utalna. Az a gyanúm, hogy a megszorítást csak „töbnyire” elemmel enyhítve és megfelelő írásjellel elkülönítve lehetne beiktatni.

A jelentések megállapítása és jórészt megfogalmazása különben szintén a szótárnak azon típusú hibái közé tartozik, amelyekért a szócikk írója a felelős. Felhasznált és főként fel nem használt adataink sokaságát a szócikk szerzőjén, illetőleg bizonyos források esetében az adatokat számára előkészítő munkatársakon kívül senki nem nézhette át újra. A segédmunkatárs igyekezett minden esetleg felhasználható adatot a szerzőnek átadni. Az nemigen fordulhatott elő, hogy a szerkesztők kellő utánjárás vagy a szerzővel való megbeszélés nélkül lényegesen változtattak volna a jelentéseken. A szócikkírók adatértékelő munkája roppant felelősséggel járt, hiszen a figyelemnek egy pillanatnyi kiesése vagy a kellő körültekintés hiánya helyrehozhatatlan, a munkálatok további folyamán le nem leplezhető, nem javítható hibát okozhatott. Bizonyos számú hiba a leg gondosabb ember munkájában is előfordul. Nem tájékozódhattam afelől, hogy a 180 jónak és a 120 rossznak tartott Csokonai-adat közül mennyi volt az, amelyik valamely jelentés első előfordulását képviselte. De ha a három kötetben csak ez a hat jelentéstani szempontból hibás értékelésű Csokonai-adat akad, akkor azt mondhatjuk, hogy nem végeztek rossz munkát a szócikkek szerzői.

B. Minthogy mi Csokonai műveit a szótár készítésekor végzett kiegészítő anyaggyűjtés keretében nem céduláztuk ki, a szótárunkban nem közölt, pontosabban a szótárunkban közölteknél korábbi adatokért Vargha Balázsnak csak köszönetet mondhatunk, de hiányukért nem érezhetjük magunkat felelősnek. Később a metszet készítője is utal rá, hogy amennyiben ezt néhány nagyszótári doboz anyagában ellenőrizhette, meg tudta állapítani, hogy a tőle hiányolt adatok nem voltak meg a nagyszótári gyűjtésben. Alább majd rátérek arra, hogy röviden ismertessem a nagyszótári Csokonai-adatok gyűjtésének vázlatát, amelyről Vargha Balázsnak is kellett volna tájékozódnia. Itt hozom szóba, noha némely esetben már a korábbi példák is alkalmat adtak volna rá: nem ártott volna, ha a javasolt adatok forrásainak jegyzékét is csatolja a szerző a metszethez. Könnyebben át tudnánk tekinteni, hogy mi az, amit a nagyszótári gyűjtőknek az általuk használt kiadások helyett máshonnan kellett volna céduláznuk. Az egyes verscímek feltüntetésének nagyon örülünk, mert így könnyen kikereshetjük az illető szót bármilyen kiadásból, hiszen számos kérdés van, amelynek megítéléséhez nem szükséges a régi vagy a kritikai kiadások használata.

Némely esetben kérdésesnek vagy tévesnek találok a Vargha Balázstól javasolt megoldásokat, kiegészítéseket, némelyik pedig alkalmat ad arra, hogy a szótárkészítők munkájának nehézségeiről, esetleg az utólagos módosítások veszélyeiről is szólhassunk, nem azért, mintha Vargha Balázst vagy a TESz-t súlyosan hibáztatni akarnánk bármiben.

B. 1. A szóra korábbi adat idézhető Csokonaitól (255–257). — A *hangszer*-t illetően nem vagyok bizonyos abban, hogy valóban helyes volt az 1796-i adatot a szó első előfordulásának számítani. Ha az írásmód *Hang' Szere* volt (én is ellenőriztem, hogy ez volt), akkor a hiányjel a birtokos jelző kitehető ragjának a hiányát jelzi, a szószerkezet alaptagjának végén levő személyrag pedig a *hang* birtokos jelzővel való grammatikai

kapcsolatra utal, azaz nem a *hangszer* a birtokszó és nem a *szózat* a birtokos. De nem is annyira a szerkezet tagjainak összetételéé még nem tapadt volna, hanem a *szer*-nek a jelentése, illetőleg az egész verssornak az értelme kérdéses. Mivel a *szer* nemcsak 'szer-szám, eszköz' fogalmat jelölhetett, hanem többek között 'mód'-ot is, gondolhatunk arra, hogy a költő nem egyféle hangszerkíséretre utal, hanem a hangzásnak hasonló módjára, például egyaránt erőteljes, határozott, lelkes stb. megnyilatkozásra. A tágabb szövegkörnyezetet figyelembe véve én inkább erre az értelmezésre hajlok, ezért az adatot legfeljebb kérdőjellel idézném a *hangszer* első előfordulásaként. De talán még kielégítőbb megoldás lehetne, ha az adatközlő bekezdés végén „De vö.” utalással hivatkozna rá a szótár, mivel itt szoktunk utalni a hasonló elemekből felépült, az összetett szó megjelenésénél korábban előforduló szószerkezetre vagy kissé más jelentésű kapcsolatra, amelyekről a címszó szótörténetileg független. — A *karton*² alá javasolt korábbi adat értékelésében nagyobb szövegkörnyezetre vagy magyarázó kiegészítésre volna szükség. (Íme egy példa arra az adatközlési fogyatékosra, amely sajnos a közvetítő forrásokban elég gyakori.) Nem derül ki, hogy kik vagy mik fognak, s az sem, hogy mi az a *kieskarton*, ami a *legelő* jelzője. Vajon szép tájat, legelőt ábrázoló képről van szó? És biztos, hogy nem *vászon*, hanem papír a feltételezett kép anyaga? — A *monoton* szócikkében nincs *monotónia* alcímszó, tehát az utóbbi kidolgozása nélkül az ajánlott adatot csak a szöveges részben említhetnénk. — A *Titán* tulajdonnévre az adatközlő rész végén van korábról idézett adat. A Vargha Balázstól kapott adatban a szó tulajdonnévként értékelhető, akár birtokos jelző, akár alany volna. A szövegkörnyezet itt is kevés: hogy ki szeretett és kinekél miért szerette jobban azokat, akiket szeretett, az nem világos. — Az *ühum*-höz ajánlott adatoknak talán nem mindegyike vonható ide, szövegkörnyezet nélkül itt sem ítélnénk biztosan. Az *uh* indulatszó a TESz-ben nem címszó, de az ÉrtSz az *uh*-nak felháborodást kifejező példái között hoz Csokonai-adatokat.

B. 2. Egy alakváltozatra korábbi adat idézhető Csokonaitól (257–259). — A *baziliskusz* alakváltozatánál sajtóhibás lehet az évszám: 1779/1804 helyett minden bizonnyal 1799/1804-nek kellene állnia. — A *dádé*-hoz (amely ábécérendileg lejjebb csúszott) ajánlott első adat évszámának valószínűleg 1795-nek kellene lennie. — A *font* szócikkében a „Pfund-Sterling” nem adat, hanem a 4. jelentés németül. Az ajánlott *fontsterling* évszáma későbbi, de az adat említhető a szöveges részben. A szótárban viszont az a hiba, hogy az 5. jelentést magyarázza a szöveg, holott a szótörténeti adatokat tartalmazó bekezdésben ilyen jelentés nincs, a mondottak nyilván a 4. jelentésre vonatkoznak. Valószínű, hogy több jelentés volt eredetileg kidolgozva, és utólag módosítottak a szerkesztők a megoldáson, de a szöveget elfelejtették a megváltoztatott adatközlő részhez hozzáigazítani. Ez egyik tipikus fajtája a szerkesztés során elkövethető hibáknak. — A *hisztérika* alakot (amelyet a TESz nem 1865-ből, hanem csak a Horovitz-féle idegen szavak szótárának 1926-i kiadásából idéz) nem helyettesítheti a Csokonaitól idézett *hisztérika*. Vagy sajtóhiba Vargha Baláznál az *e* betű? Az *sz* miatt nem kellene az adatot idézni, mivel az *s*-nek a hangértéke az első adatban is *sz*. Igaz, hogy a *hisztériá*-nál szerepel két azonos hangértékű írásváltozat, de én inkább azt tartom túlzásnak. — Az „Arany-sújtásos nadrág”-ban előforduló *Kótyogós* (a *Butellia* jelzőjeként) a *kotyog* származéka, amelyre ebben a hangalakban a szótárban 1791-ből van adat. A metszet készítője tévesen gondolja a szót a *kótyagos* alakváltozatának. — A *lép*-nek *i*-ző változatáról jelenleg én sem tudom eldönteni, hogy a *lép*⁴ adata-e. Tárnyilag kellene tisztázni, hogy melyik *lép* lehet a

fonnyad ige alanya. Elképzelhető például, hogy a ragadós anyag beszáradásáról, összezugorodásáról van szó a hasonlításban. Nem ártana látni, hogy a hasonlított alany micsoda, ez befolyásolhatja az asszociációt, amely a hasonlatot megérteti. Jelenleg tehát legfeljebb megkérdőjelezett alakváltozatként lehetne idézni a Csokonai-adatot a *lép*⁴-nél. De ha más adat nem erősíti meg az *i-ző* forma előfordulását, akkor jobb elhagyni ezt a változatot. — A *liphec*-nek a szótárban 1800-ból idézett adata korábbi dátumot mutat, mint amit Vargha Balázs „Már”-ral közöl. Ha a szó a Dorottya-ban 1799-ben megvolt, akkor viszont a keltezés téves.

B. 3. Egy jelentésre korábbi adat idézhető Csokonaitól (259–262). — Az *árt*² igéhez kiírt adat esetében más lehet a szó értelme, mint a 2.-ként nyilvántartott, csak *bele*-igekötős kapcsolatban élő jelentés. — A *dátum*-hoz ajánlott adatban a szó jelentését a megadott szűk szöveggörnyezet alapján nem lehet megítélni. — A *dísz*-nek a 'bőség' jelentésére a példából nem lehet teljes bizonyossággal következtetni. — A *fortyan*-nak TESz-beli 10. jelentését, amelyet Vargha Balázs a szótárban ott nem levő, de jól ideillő *fő* igével is kiegészített, nem lehet az idézett Csokonai-adatba belemagyarázni. Mivel az alanyt a vér hajjai képviselik, talán beleférne vagy virgulával elválasztott árnyalatként beledolgozható volna a Csokonainál képviselt jelentés a korábról idézett 7. szótári jelentésbe. — A *fő*¹ ige 2. jelentése nem vonható el a *föz*-nek átvitt értelmű példából. Így inkább a magyarázó szövegben lehetne kitérni arra, hogy a 2. jelentésnek megfelelő árnyalatok a -z képzős származékban korábról is kimutathatók. — A *front* idézett adatáról a szöveggörnyezet (főleg az alany) ismerete nélkül és a *sík* jelentésének, illetőleg mondatrész-funkciójának pontosabb megállapítása nélkül nem dönthetjük el, hogy mire utal vele a szerző. Én kevésbé gondolok a 2. jelentésre, inkább az 1.-re, amely korábról van a szótárban kimutatva. — A *hermelin*-nek lehetne 2.-ként egy 'ebből készült vagy ezzel szegélyezett ruhadarab'-féle jelentést csinálni, s ezt a Csokonai-adattal dokumentálni. A jelenlegi 3. jelentés persze fölöslegessé válna. Kifejezetten 'hermelinbundá'-t én nem ajánlanék, mivel az említett pétervári udvari szánkázáson részt vevő hölgyekkel kapcsolatban Szibéria értékes prémesállatkáinak csak a neve van említve, de hogy bunda, ködmönke, gallér, kepp vagy egyéb ruhadarabokra gondoljunk-e, az képzeletünkre van bízva (ha csak nem tartjuk féken képzeletünket a 18. század végi pétervári divat tanulmányozása alapján). — A *kankó*³ alatt közölt szójátékos adat megítélése eléggé problematikus. Nem emlékszem olyan esetre, amelyben a szó legelső előfordulását szójátékból kellett volna idéznünk. Vargha Balázs nem fejezi ki magát eléggé szabatosan, amikor az adatot „mindkét jelentés”-nél számon tartandónak mondja, hiszen nem egy szónak két jelentésével, hanem két homonim szóval van dolgunk. Mivel a *kankó*¹, azaz a ruhadarab neve jóval korábról van a szótárban adatolva, ott a Csokonai-adatra nem kell utalnunk. Én azonban a *kankó*³ alatt inkább a szótörténeti adatok bekezdésének végén, „De vö.” megoldással hoznám a példát. Mert igaz ugyan, hogy a szójáték alapján joggal tehető fel a *kankó*³ szó ismerete a szerző részéről, de sejtésem szerint ez sokkal kevésbé lehetett akkor közkeletű (már koránál fogva is), mint a ruhadarab neve, amelyre a szöveg első olvasásakor okvetlenül gondolnia kellett a kortársaknak. A szójátékos megoldás funkciója itt egy kicsit az eufemisztikus kifejezőmódéra is emlékeztet: ködmönféléről és francia kabátról illendőbb volt beszélni, mint nemi betegségekről. A *kankó*³ itt mintegy el van takarva a *kankó*¹ által. — Nem tudom, hogy a *cantus praeses* kifejezésben szereplő *cantus* már magyarrá vált diáknyelvi szóként fogható-e fel. Kétségtelen, hogy a szónak elől álló

birtokos jelzőként való alkalmazása arra vall, hogy eléggé magyar szóként bánhattak vele. A kifejezés egésze mégis kissé felemás volna egy meghonosult és egy idegen szó alkotóelemekkel, s így némileg bizonytalanságban vagyunk afelől, milyen lehetett a kortársi megítélése. Arra is gondolok, hogy Vargha Balázs megjegyzése szerint (251) Csokonai a meghonosult latin szavakat inkább kiejtésüknek megfelelően írta le, s némely esetben bizonyíthatóan a későbbi kiadótól származik a visszalatinosítás. — A *kunyhó* és a *kupak* esetében kevés a szöveggörnyezet a jelentésmegállapítás ellenőrzéséhez. — Az *oszlop* kérdéses jelentését előbbre helyezhetővé tevő adat kapcsán megemlítjük, hogy a nagyszótári anyagban jelenleg még nincsenek utalók az összetételbeli utótagokról, s így szinte lehetetlen volt az összetételekben való első előfordulás nyomozása. A TESz-ben viszont ez a jelentés rászorulna egy „[főként összetételek alaptagjaként]” megszorításra. — A *perdül* esetében vagy új jelentést kellene kidolgozni az ajánlott adat alapján, vagy megfelelően át kellene fogalmazni a 3. jelentést, hogy különböző kategóriájú alanyokra vonatkoztatható legyen. — A hegedű *reszketése* nem alkalmas a *reszket* 8. jelentésének dokumentálására, a hangszerrel kapcsolatban ugyanis a húr rezgése és hangadása egyidejű, s az eredetileg az előzőre utaló kifejezéssel kapcsolatban nem bizonyítható, hogy az utóbbira vonatkoztatható, arra leszűkíthetően is megáll a szó használata. A példa jól szemlélteti, hogy a jelentésváltozások szempontjából legérdekesebb adatok többféle-képpen értékelhetők, s így nem jól használhatók szótári dokumentációban. — A *rozsdá* szócikkébe ajánlott adatok a címszónak melléknévi származékát képviselik, ezek alapján a főnévnek szitokszóként való használatát nem igazolhatjuk. Az első adatban a szókapcsolat együtteséhez, illetőleg inkább alaptagjához, mint a jelzői determinánshoz fűződik a „szitokszó” jelleg. A *rozsdás*-nak a második példában való alkalmazása nincs semmiféle összefüggésben szitkozódással. — A *sugár* esetében kevés a szöveggörnyezet a jelentés pontos megállapításához. Az *elcserget* némiképpen ellentmond a folyadék előtörő, saját erejű ömlésének, amit ma feltétlenül jelentéstartalmi összetevőnek érzünk. De elképzelhető kisebb módosítással olyan megfogalmazás, amely a Csokonai-adatra is ráillik. — A *szeszereg* Csokonai-adatainak az évszáma valószínűleg téves. Vagy ennyire korai vers is bekerült a Lilla-dalok közé? — A *sziszeg* és a *tempó* esetében csak feltehetjük, hogy Vargha Balázs jelentéértékelése helyes, az aprócska szövegrészlet nem elég ennek bizonyítására.

Lehetséges, hogy kissé furcsán hatott a nagyobb szöveggörnyezet közlésének igénye, minthogy a szótár az első kivételével a jelentéseket tulajdonképpen nem szemlélteti, csak nyilvántartja. De minden esetben nagyon alapos mérlegelésekre épül a nyilvántartás.

Apró észrevételeim, kételyeim elmondása alapján is sejthető, hogy az adatok jelentéstani értékelése nem könnyű feladat. Jelentéstani szempontú kutatásokban csak a tágabb szöveggörnyezetű szóadatok használhatók. A közvetítő források adatközlésének nagyon jónak kell lennie, a legideálisabb természetesen a közvetítő források teljes kikiktatása volna. Sajnos, ez még hosszabb szótanulmányok készítésének keretében sem oldható meg. Természetes, hogy szótárkészítés közben a jelentések kezelésében kevésbé lehetünk igényesek és óvatosak (e két szó ezen a területen szinonimája egymásnak), mint a saját gyűjtésen alapuló vagy az adatok visszakeresését a szükséghez és lehetőséghez mértén megvalósító egyéni kutatásokban.

B. 4. Egy származékra korábbi adat idézhető Csokonaitól (262). – A *hipp-hopp*-ról mondottaknak nem itt volna a helye, mivel ez a kifejezés nem származéka a *hopp*-nak. A kérdésnek nincs is helye a metszet rendszerében, „szótártani” szempontból azonban nagyon tanulságos volt, hogy Vargha Balázs szóba hozta. A *hopp*-hoz fűzött megjegyzések felhívják figyelmünket egy olyan hibára, amely csak a szerkesztői átdolgozás folyamán követhető el, illetőleg amely a címszótörítés nyomában járhat. Minden bizonnyal korábban külön kidolgozott címszó volt a *hipp-hopp*, amelyet utóbb beleolvasztottak a *hopp* anyagába, de a szócikk végén a rá való utalást elfelejtették kihúzni. De nem ez a legnagyobb baj. A régi nyelvben előforduló főnévi használatra vonatkozó megállapítás két különböző keltezésű adattal is bekerült a szövegbe, a ma is élő indulatszói szerepről viszont semmit nem mond a szótár, első adatát sem közli. Részemről általában is vitathatónak tartom a szótárnak azt az eljárását, hogy az indulatszók esetében a jelentés helyén csak az indulatszói jellegre van utalás, és csupán a szövegben lehet némi tájékoztatást kapni arról, mit is fejezhet ki ez az indulatszó, illetőleg a szituációkról, amelyekben a kifejezés alkalmazható. Persze el kell ismernem, hogy az adatok értékelése ilyen jellegű kifejezések esetében különösképpen nehéz feladat volna. A *hipp-hopp*-ról azonban a szövegben sem tudunk meg semmit. A *hipp-hopp* ma is főként varázslatos gyorsaságú történésekkel, mesebeli átváltozásokkal kapcsolatban alkalmazott, játékos hangulatú kifejezés, amilyenek a Csokonai-adat is mutatja. Ezt az adatot a *hipp-hopp* szócikk törlése után már nehezen lehetne értékesíteni, meg egyébként is: régebbi adat és származék is van a Szarvas–Simonyi-féle szótárban. A *hipp-hopp* címszó megszüntetését nem tarthatjuk helyesnek, bár elismerjük, hogy mivel szóikerítéses keletkezése folytán a *hopp*-hoz képest másodlagos, némileg érthető, ha egy etimológiai szótárban kevésbé figyelemre méltó szóképzélembeli elemként kezelik. De vitathatatlanul irodalmi nyelvi és köznyelvi szó: a mesék világából lép át minden magyar kisgyermek életébe. – A *lovás* esetében nem ez a származék korábbi a szótárban levő első adatnál, hanem – mint némely, a B. 3. kategóriába sorolt hiány esetében – az a helyzet, hogy egy közös alkalmazási területen a származék bizonyos jelentésének előfordulására korábbi adat van, mint az alapszó kérdéses jelentésére. Mivel a TESz a származékok jelentésével csak kivételes esetben foglalkozik, csupán arra van mód, hogy a magyarázó szövegben szóljunk az alapszó jelentésváltozatának szempontjából érdekes, annak első előfordulását megelőző adatról. – Az a *repedezett*, amelyet Vargha Balázs idéz, nem a hangutánzó jellegű elavult *repedezik* szónak a származéka (ezt mint alcímszót a *repeg* szócikkében találjuk), hanem a szintén hangutánzó eredetű, de ma már kevésbé ilyen jellegű köznyelvi *reped* szónak a *repedez(ik)* származékából továbbképzett műveltető ige. Mivel másodlagos, kései, ritkán előforduló, magyarázatot nem kívánó jelentéktelenebb származékszó, szótárunkban nem kell szerepelnie, Csokonai kedvéért sem.

B. 5. Nem szerepel Csokonai neve a tőle származó adat mellett (262–263). – A korábbi B.-beli kategóriák hiányaival szemben ebben a pontban Vargha Balázs nem a Csokonaitól idézhető adatot hiányolja, hanem azt kifogásolja, hogy Csokonai szerzősége nincs megemlítve az adat mellett. Amint az adatok forrásjelzéséből látható, ezek többségét a szakirodalomból vettük, néhány pedig a Kazinczy-levelezés anyagából, illetőleg az Uránia folyóiratból való. (A nagyszótári gyűjtésből származó adatoknál Vargha Balázs a közvetítő forrás jelzését elhagyta.) Mint fentebb említettem, számunkra a jelenség előfordulása, és nem az adatszolgáltató szerző „szavának”, szóhasználatának a nyilvántartása

a fontos. Csokonai nevének a következetes hiánya mutatja, hogy a nevet más esetben sem mint szerzői nevet, hanem mint a forrásjelzésnek egy elemét kezeltük. Más kérdés, hogy a forrásjelzésbeli első elemként álló név az esetek jelentős többségében egyben a szerző neve is. Itt is szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a nem egy szerzőjű kiadványok, illetőleg a forrásjelzés első elemeként a szerkesztő nevét tartalmazó kiadványok esetében a nagyszótári cédulákon a szerző neve is fel van tüntetve. Ezt a TESz-ben elvszerű következetességgel, nem hanyagság folytán mellőztük. — Látható az is, hogy a munkatársak többsége minden külön megállapodás nélkül is elégnék ítélte a szimpla évszám alkalmazását. (Kivétel a *baratina* megfelelő adata, amely mellett az 1915 az adatot közlő Nyelvőr-évfolyam megjelenési idejére utal. Érdekes azonban, hogy a szócikkben szereplő többi Nyelvőr-beli adat esetében csak az adat korának egyszerű évszáma áll: nem találtam érdemesnek utánajárni annak, hogy a szerző vagy a szerkesztők munkájának jelentéktelen következetlensége folytán.) — Két apró megjegyzéssel akad. Nem világos számomra, hogy a *mandzsú* szó, amelynek első adata a Marosvásárhelyi gondolatok szövegében a *mongol* népnév közelében szerepel, csak a költeménynek az idézett helyen Szilágyi Ferenctől említett 1798-i átdolgozásakor került-e a versbe, vagy a dátum kiigazítása, ami a *mongol* adata mellett megvan, itt tévedésből hiányzik. — Valami zavar van a *periodikus* keltezésében. A TESz-ben a szó első, latinosan írott adata 1789/1890-ből való, a Kazinczy-levelezés anyagából (1: 264); ez aligha lehetne Csokonaié. A második, magyaros írásmódú adat 1803/1892-ből való, ennek lelőhelye a Kazinczy: Lev. 3: 8. Mindkét adatot a Nagyszótár cédulájáról idéztük. Vargha Baláznál egy téves évszám: 1798/1890 szerepel a második adat forrásjelzésével.

C. A szótárból hiányzó, Csokonainál előforduló alakváltozatok (263–264). — Hogy a Csokonainál előforduló alakváltozatokat a szerzőre való tekintettel fontos, okvetlenül felveendő formáknak kellett volna tartanunk, azt erősen vitathatónak gondolom. Némely esetben azonban Csokonai szerzőségétől függetlenül valóban megfontolandónak látszik az alakváltozat fontosságának mérlegelése (pl. *emigrant*, *fátom*, *ehol*, *kaffé*, *makhina*, *bukli*, *sose*). De nem tudható, hogy az illető szócikkek szerzői látták-e a kérdéses alakváltozatot, nem volt-e már rá korábbi példa is, s hogy a nagyszótári anyag tartalmazta-e a Csokonai-adatokat. Ezért egy javított kiadás esetében az itt felvételre ajánlott alakok beiktatása csak alapos körütekintés után volna elvégezhető. — A megkérdőjelezett „alakváltozatok” besorolási helye valóban problematikus. De ilyenek találók a jegyzékben még néhány más adatot is, amelyben a szó — többnyire alaktani felépítése folytán — nem azonosítható azzal a címszóval, amelyhez a metszet készítője alakváltozatként ajánlja. Például a *brukkol* nem a köznyelvi *büg*¹ ige alakváltozatának látszik, hanem a szótárban címszóként nem szereplő nyelvjárási *burukkol*-é lehet (az irodalomban Áprily költészetéből ismerős). Egyes adatok legfeljebb a szövegben volnának említhetők, mert nem a szócikk adatközlő részében levő szavak változatai, hanem a szócsaládba bevonható régi nyelvi vagy tájnyelvi elemek (pl. *kuporgat*: *pénzkuporás*, *telides-tele*: *teledest telik*, *virít*: *virít*). Előfordul, hogy az alakváltozatot képviselő származék azért fölösleges, mert az alapszónál már korábbról volt idézve az illető alakváltozat (pl. a *kerül*-nek volt *körül* olvasatú adata, s így a *körület*-et nem kell felvenni). — Némely adat megítélésére a szöveggörnyezet ismerete nélkül nem lehet vállalkozni.

III.

1. Vargha Balázs az egyetlen metszet alapján leleplezett sok és sokféle „hibának” az okaival foglalkozva elsőként említi, hogy a szótár készítői nem eléggé működtek együtt más szakmák képviselőivel. Hogy kértünk-e és kaptunk-e segítséget más szakterületek kutatóitól, az inkább szemrehányás, mint kérdés, hiszen a munka létrejöttében közreműködő egyének nevének felsorolásából és a mű alapján is nyilvánvalónak látszik, hogy nem. Elég nehéz volt a nyelvészek között is megfelelő munkatársakat találni. A munkát megtervező szakembereknek volt már annyi tapasztalatuk, hogy meg tudták ítélni, mit lehet 10–15 éven belül megcsinálni. Tessék elgondolni, hogy hány szakma, és például az irodalmon belül hány Csokonai rangú szerző van (mindenesetre több, mint szótörténeti érdeklődésű irodalomtörténész). A maguk területének feladataival éppen eléggé lekötött külső szakemberek bevonása legalább kétszeresére növelte volna a szótár készítésére szánt időt, ha egyáltalán megszervezhető lett volna. Mint említettem, a szótár készítői közül sem minden kutatónak volt korábban a szótörténet a legsajátosabb munkaterülete. Mindenesetre a magyar nyelvtudomány szempontjából nagyobb jelentősége van annak, hogy néhány tehetséges kutató némi kedvet kapott szótörténeti kérdések vizsgálatához is, mint annak, hogy egy-két lexikológusnak elment a kedve a szótárkészítéstől (de nem ám a szótörténeti kutatásoktól!). Bevallom, hogy én nem vagyok eléggé áldozatkész, és 35 éves koromban semmiképpen nem vállaltam volna, hogy életemben soha többé ne csináljak mást a szótári szócikkíráson kívül. A külső szakemberek bevonása életfogytiglani rabság lett volna még nekem is, nemhogy azoknak, akik hangtörténettel, nyelvjárástörténeti kérdésekkel, grammatikai kutatásokkal vagy egyéb vizsgálódásokkal foglalkoznak legszívesebben és legnagyobb szakértelemmel.

Ha már más szakmabeli kutatók segítségéről esik szó, szeretném megkérdezni, hogy például Vargha Balázs, aki szótárunk első kötetének megjelenésétől kezdve jegyezte kritikai észrevételeit a lapszélekre, miért is nem figyelmeztetett bennünket korábban arra, hogy a Csokonai-kiadásokat, a régi gyűjtésből vett Csokonai-adatokat óvatosabban kezeljük? Persze nem szemrehányás akar ez lenni, inkább csak példa arra, hogy még egy szókészlet-történeti érdeklődésű, segíteni kívánó szakember sem nagyon kereshette a velünk való együttműködés módját egyéb munkákban való lekötöttsége mellett.

Nagyon kevesen csináltuk elejétől végig a szótárírást. Én azt sajnálom, hogy egymás szócikkeit nem lektorálhattuk. Ez sokat jelenthetett volna valamennyi munkatársnak, és javára vált volna a szótárnak. Többek között az egyetemes érdeklődés és műveltség fogyatékoságainak a pótlásaival is. Különben nem voltunk „beképzelték” a műveltségünkre. Csupán feltételeztük, hogy szótárunk valóban nyújthat valamit több szakma kutatóinak, ezt jeleztük az előszóban és az ajánlásban. Ami az irodalomtudományi szakembereket, a nekik nyújtható segítséget illeti: én a magam részéről nem gondoltam, hogy a szépiroktól való adatokkal kell valami őket sajátosan érdeklő többletet kínálnunk nekik, hanem hogy – mint más szakterületekkel kapcsolatban is – elsősorban a tudomány szempontjából fontos fogalmak nyelvi megjelöléséről, ezek múltbeli előzményeiről, szókészletrendszerbeli összefüggéseiről, a szavak helyzetváltozásairól kaphatnak némi tájékoztatást. Lehet, hogy ez részemről kissé elfogult leszűkítése volt a vállalható feladatoknak, és némiképpen félre is értett, hiszen éppen az efféle kérdésekkel nehéz szótári keretek között megfelelő színvonalon foglalkozni. Persze ha egyben-másban

néhány szakma többet kapott, mint én feltételeztem volna, akkor ez külön öröm. Azt, hogy a sajátos fogalomkörökben, szakterületeken való tájékozottságot kívánó részlet-feladatokat mi oldjuk meg más szakmabeliek helyett, vagy megvárjuk, amíg kérésünkre ők megoldják, és csak azután merjük szócikkeinket lezárni, semmiképpen nem vállalhattuk volna.

E pontban foglalkozik Vargha Balázs azzal a kérdéssel is, hogy a szótár várható újabb kiadásában lesznek-e javítások, pótlások, és figyelmeztet az átdolgozás, szaklektoráltatás szükségére. Jelenleg intézeti tervmunkaként folyik a szótár mutatójának elkészítése, továbbá egy rövidebb, idegen nyelvű változat kialakítása. Az utóbbiban a kézirat lezárásáig megjelenő javításokat, s esetleg néhány fontos kiegészítést figyelembe lehet venni. — Hogy lesz-e új kiadása a háromkötetes műnek, azt nem tudom. Én éppen az esetleges javítások szüksége, a továbbiakban is várható kiegészítések bedolgozásának igénye miatt nem hiszem, hogy a közeljövőben lényegesen módosított kiadás megjelenhetne. A fő nehézség az, hogy nem tudjuk, kik vállalhatnák az új kiadás elkészítését. A szócikkszerző munkatársakat egy személy kivételével már a szótár készítésének lezárása előtt egy merőben más természetű nyelvtörténeti munkálatba vonták be, s akik ott helyt tudnak állni, azok hosszabb időre abban lesznek lekötve.

2. Második pontként Vargha Balázs azzal a következtetéssel foglalkozik, amely szerint a hibák okainak másik fő forrása az volt, hogy a „szerkesztőkben” (ő — úgy látszik — minden munkatársat így nevez) több volt a források iránti tisztelet, mint a források kritikájára való készség. Megállapítja, hogy a felvilágosodás korának szóanyagában a Nagyszótárra vezethetők vissza a hibák és hiányok. Ezekkel a kérdésekkel hozzászólásomban már az eddigiekben is foglalkoztam, például az I. szakaszban azzal a számszerű kimutatással, amely a hibákért való felelősség aránymegoszlását igyekszik tisztázni. Most szeretnék tájékoztatást adni a nagyszótári Csokonai-adatok gyűjtésének történetéről, arányairól.

A Nagyszótár forrásjegyzék-céduláinak tanúsága szerint 26 „feldolgozott” mű szerepel az anyagban. Ebből egy levonható, mert a Dorottyát kétszer cédulázták ki. Három időszakban történt a Csokonai-művek cédulázása. — A nagyszótári gyűjtés megindulásának eléggé az elején, 1901 és 1904 között 11 művet (többnyire eredetit, egy kevés fordítást) céduláztak, jórészt a költő életében megjelent kötetekből. A legtöbb munkát végző gyűjtő Kosztolányi Zoltán volt, egy művet Megyesi Ferenc cédulázott, az adatgyűjtést pedig a munkálatok akkori vezetője, Zolnai Gyula ellenőrizte, aki maga is cédulázott egy-két apróbb kiadványt. Ez a gyűjtés igen szerény arányú volt, egy műnek egy-egy lapjáról átlag csupán 3–4 cédula készült. Feltehetően elsősorban a NySz-ban nem szereplő kifejezéseket írták ki. A válogatást ekkor nemcsak kissé ferde irányba terelhettek azok a segédeszközök (címszójegyzék, gyűjtési utasítás), melyeket a munkálat megindításakor összeállítottak (vö. erre Imre Samu: MNy. LXXIII, 283), de a kiírási adatok mennyiségében is korlátozó hatásúak voltak. Nem tudom pillanatnyilag felmérni, hogy a munkálatra szánt összeg nagyságának változása is szerepet játszott-e abban, hogy az egy lapról kiírt adatok mennyisége kezdetben minimális volt, később valamelyest növekedett. — 1913-ban és 1914-ben folytatódott újra a Csokonai-adatok gyűjtése. Ezekben az években hét művet, illetőleg fordítást céduláztak: részben a korábbi gyűjtéskor kimaradt apróságokat, többnyire azonban a költő halála után megjelent anyagot, így az 1817-i Domby-féle munkában megjelent verseket, s az 1845-i Kelemföldy-féle kiadás

III. kötetének egy részét. Ekkor már láthatták, hogy némely műből érdemes viszonylag több adatot kiírni. Ezért került sor a Dorottya 1804-i kiadásának új kicédulázására is, amellyel mintegy ötszörösére egészült ki a korábbi Dorottya-beli adatok száma. Ezt a Dorottyából való pótgűjtést a nagyszótári munkálatok akkori vezetője, Tolnai Vilmos végezte, az először feldolgozott kiadványokét pedig az ő ellenőrzésével Putnoky Imre. Látható az a törekvés, hogy igyekeztek az első kiadásokat használni, a későbbiekből pedig azt, ami többlet volt a korábbiak anyagához képest. A gűjtés arányainak bővülését leginkább a Dorottya kicédulázásaival kapcsolatban mutathatjuk ki: a kiírt adatok átlagos száma laponként a régi gűjtésben 4 körül, az 1914-iben 15 körül van. Az első két időszakban végzett gűjtésnek terméke összesen körülbelül 11 ezer cédula volt. — Az utolsó szakasz a Csokonai-adatok gűjtésében 1928–1929-re esik. Ekkor az 1922-ben megjelent, akkor jónak és teljesnek tartott Harsányi–Gulyás-féle kiadás alapján megállapították, hogy mi nem volt korábban kicédulázva, esetleg figyelembe vehették, hogy minek a cédulázása volt korábban túlságosan szórványos, s a hiányokat igyekeztek pótolni. Nem mindent gűjtöttek azonban az új kiadásból. A Tempefőinek, a Gersonnak, a Karnyónénak az 1844-i kiadását használták. A gűjtést ekkor Földessy Gyula folytatta, Putnoky Imre ellenőrizte. Körülbelül 17 ezerrel gyarapodott e két évben a Csokonai-adatok száma. Az abszolút szám magasságának ellenére az egy lapra eső átlag valamivel kevesebb, mint a Dorottya 1914-i kicédulázásának esetében volt. Az arány megállapításában különbséget kell tennünk az összes művek első két kötete között, amelyből csak a korábban vagy máshonnan nem cédulázott művekből gűjtöttek adatokat, és a teljes egészükben cédulázott művek, kötetek között. Az előzők esetében az egy lapra eső átlag körülbelül 5, ami tehát nem tekinthető reálisnak. Az utóbbiaknál az átlag 13 körül van. — Ami a tört évszámú keltezéseket illeti: néhány esetben a korábbi szakaszokban kicédulázott művek nyilvántartó lapján is van utalás arra, hogy az illető mű mikor készült, egy-egy kötet versei mely időből valók, de határozott utasításként csak a legutolsó két évben gűjtött anyag esetében szerepel a kettős évszám feltüntetésére vonatkozó feljegyzés.

Sajnos, a gűjtés anyaga nem egyenletes. A különféle kiadások megbízhatóságának, jóságának kérdései itt még azzal is komplikálódnak, hogy az egyes gűjtők munkája sem volt egészen azonos színvonalú. Bizonyos szempontból azt mondhatjuk, hogy a szerényebb arányú korábbi gűjtések jobbak, mivel ezek korai kiadásokon alapultak, s a munkát kiváló tudósok végezték, illetőleg ellenőrizték. Viszont az is igaz, hogy minden kezdet nehéz, és a gűjtés eleje a tapasztalatlanság, kísérletezés szakaszával esett egybe. Úgy sejttem, hogy a gűjtés tervezésekor és első 10–15 évében többek között azért is nehéz lehetett a kívánatos és a lehetséges arányok mérlegelése, mivel bizonytalan volt, mekkora összeget tud az Akadémia a munkálatra fordítani. Később talán a munka végzésében az anyagi feltételek valamit javultak (vagy legalábbis valamelyest megszilárdultak), de talán a személyiek körül lehetett több probléma. Sajnálatos, hogy a Csokonaitól való adatgűjtés arányainak lehetőségét illetően akkor történt némi megállapodás, amikor a többszöri kiadások nyomában keletkezett zavarok következményei is befolyásolták a gűjtés minőségét, s amikor már nem szakemberek gűjtöttek. Ebben az időben nyilván más szerzők műveiből is nagyobb mennyiségű adat került elő, s így talán az ellenőrzés sem lehetett eléggé gondos.

Mégis azt mondhatjuk, hogy *a körülményekhez képest nem végeztek rossz munkát a Nagyszótárnál*. Mivel az 1941-i népszerű kiadás nem készült kritikainak, s a korszerű

kritikai kiadás csak jóval később indult meg, úgy gondolom, nem róhatjuk fel a munkálatok vezetőinek, hogy sem a második világháború idején, sem a felszabadulás után nem végeztettek újabb gyűjtést Csokonai műveiből. Csokonaitól közel 28 ezer adat volt már, ebből persze egy bizonyos mennyiség duplum, részben a tudatosan vállalt pótgyűjtés, részben a háromkötetes kiadás többletének felmérésében támadt bizonytalanságok következtében. Számos Csokonaival egyenlő rangú XX. századi szerzőtől pedig még egyetlenegy műből sem voltak gyűjtve adatok. A felszabadulás utáni 15–20 évben az volt a terv, hogy az anyaggyűjtést ki kell egészíteni, és akkor egy a felvilágosodás korától a XX. század derekáig terjedő nagyszótár készülhet. Érthető, hogy nem a nagyjából már elintéztnek tekintett szerzőkkel foglalkoztak tovább.

Általában egyébként is azt mondhatjuk: még a legjobb kritikai kiadások egy-egy kötetének megjelenése után sem kerülhet sor arra, hogy a nyelvészek azokból azonnal új anyagot gyűjtsenek, s a rosszabb kiadások alapján készült régebbi cédulákat kiselejtezzék. Sokkal inkább elvárható, hogy ha egy kutatónak egy adatra szüksége van, és a különféle kiadványokban vagy gyűjtésekben levő adatközlést valamilyen szempontból gyanúsnak találja, maga igyekezzen a homályosságot eloszlatni, a tudomása szerint legjobb kiadásból ellenőrizve a kérdéses szót, szövegrészletet. Aki ilyenféle adatellenőrzésben, utánajárásban tapasztalt, az jól tudhatja, hogy egy szűk időhatárok között végzendő szótári munkálat keretében nemigen kerülhet sor olyanféle részletfeladatok elvégzésére, mint amilyenek egy kritikai kiadás készítőjére várnak. Az irodalmároknak számolniuk kell azzal, hogy a hosszabb ideig tartó nyelvészeti anyaggyűjtések és szótári munkálatok során nem tudjuk a le nem zárt kritikai kiadásoknak egy-egy új kötetét figyelembe venni, sőt egy munkálat esetében nem is célszerű eltérni egy lezárt kiadás anyagától. A Petőfi-szótár például az 1951 és 1964 között megjelent hétkötetes kritikai kiadás alapján készül, és a munkatársak nem lehetnek tekintettel arra, hogy azóta egy még korszerűbb kritikai kiadást is elkezdtek publikálni.

Nem érthetünk egyet Vargha Balázssal abban, hogy a Nagyszótár Csokonai szavainak feldolgozásával „több hibát okozott”, mint amennyi hibátlan adatot szolgáltatott. A TESz például a nagyszótári adatok felhasználása nélkül körülbelül 20–22 Csokonai-adatot idézhetett volna az első előfordulásokat képviselő példaként, részben olyan dátummal és forrásjelzéssel, amellyel Vargha Balázs nincs megelégedve. A 300 adattal pedig ennél mégiscsak jóval többet nyújthattunk, ha van is közöttük néhány százalék, ami nem minden szempontból kifogástalan.

Az a véleményem, hogy *a TESz adatközlése nem ítéltető meg a Csokonai-adatok alapján, és a nagyszótári anyag értéke sem mérhető fel a Csokonai-adatok alapján*. Kissé sértőnek találok Vargha Balázs következtetéseiben (az 1. pontban) annak a kérdésnek a feltevését, hogy másféle metszetek vajon milyen képet adhatnának a TESz adatközléseinek kritikájaként. Ez a kérdés szinte sugallja a választ, arról a feltevésről árulkodik, hogy hasonlóképpen sok hiba volna leleplezhető. Nem hiszem, hogy így lenne. Szépíróinkat tekintve a nagyszótári gyűjtés alapját képező kiadások különbségei tükröződnének, tehát azt gondolom, hogy a hibás, vitatható adatok aránya kevés szerző esetében volna olyan nagy, mint a Csokonai-adatok értékelésében. — A nagyszótári gyűjtésnek, a Nyelvtudományi Intézet létesítése után felújított nagyszótári munkálatoknak a mai magyar nyelvtudomány sokat köszönhet. Közvetlenül vagy közvetve minden újabban megjelent és némely megjelenőben levő szótárunk ennek a nemlétező

Nagyszótárnak köszönheti megszületését. Részben a nagyszótári cédulák felhasználásával készült a TESz-t megelőzően már a hétkötetes értelmező szótár is, amelynek munkálatai még tovább elhúzódtak volna, ha az irodalmi szemléltetőanyagot teljes egészében újonnan kell gyűjteni, illetőleg értéke sokkal kevesebb volna, ha a szépirodalmi példákról lemondanak. De ami még ennél is fontosabb: a Nagyszótárnál vagy az értelmező szótárnál töltött „inaskodás” éveiben nevelődtek érett kutatóvá a pozitív és negatív tanulságokat egyaránt hasznosítani igyekvő szakemberek, a később készülő szótárak munkatársai.

3. Vargha Balázs még külön pontban is foglalkozik a nagyszótári anyag értékelésével, s azzal az ellentmondásosnak látszó munkaszervezéssel is, hogy miután az anyaggyűjtés fogyatékoságai miatt a Nyelvtudományi Intézet vezetősége a nagyszótári munkákat leállította, mégis hozzájárult ahhoz, hogy egy újonnan induló munkában felhasználják a gyűjtés cédulaanyagát.

Feltevésem szerint egy-egy felelősségteljes intézkedést bizonyára alapos és hosszas megfontolás előz meg, s így a látszólag ellentmondásos intézkedések sorrendje nem nagyon lényeges. A TESz munkálatainak szempontjából a nagyszótári munka leállítása közömbös volt. Szótárunknak úgyszólván teljesen le kellett volna mondania az utóbbi két évszázadbéli szókészlettörténeti fejlődés vázolásáról, illetőleg erre az időszakra nézve nem tudott volna semmi többletet nyújtani a Bárczi-féle szófejtő szótárhoz képest, ha nem használja fel azokat a kéziratos gyűjtéseket, amelyek közül kizárólag a nagyszótári anyag tartalmazott irodalmi szövegekből származó adatokat. Végső soron tehát *sokkal igénytelenebb és korszerűtelenebb eljárás lett volna a nagyszótári anyagról való lemondás, mint amennyire kifogásolható e régi gyűjtésnek közvetítő forrásként való felhasználása.*

Vargha Balázs idéz egy-két mondatot Imre Samunak egy 1976-ban elhangzott előadásából (megjelent: MNy. LXXIII, 279–287). Felhívja a figyelmet arra, hogy a tekintélyes szakember „mértéktartó”-nak minősíthető fogalmazásban milyen súlyos ítéletet mond a nagyszótári cédulatömegről. A tőle kiragadott részletek alapján valóban súlyosnak, sőt szinte igazságtalannak kellene ezt a véleményt tartanunk. Az előadás szövegének az egészét elolvastva könnyen tisztázhatjuk azonban azt is, hogy Imre Samu jól látja az adatok szótörténeti értékét (283), ha nem méltatta is ezt olyan szép szavakkal, mint azok a kutatók, akik az anyaggal gyakorlati munkájukban naponta találkozáva szerették volna felhívni a figyelmet arra, mit köszönhetnek a szakemberek ennek a gazdag gyűjteménynek (például TESz 1 : 10). Az ő feladata az volt, hogy bizonyos intézeti tervmunkákról a további munkaszervezés szempontjából nyilatkozzon. Azért hangsúlyozta a gyűjtés egészének fogyatékoságát, aránytalanságait, mert rá akart mutatni arra, hogy a jelenlegi anyagnak a szótárrá alakítása, amire nem sokkal korábban még egyes szakemberek is gondoltak, teljes abszurditás. A nagyszótári anyagot és problémákat ismerő szakemberek egy részének azonban már elég régóta az erről a véleménye, mint Imre Samunak. A magam részéről nem is értem, miért kellene okvetlenül szótárt csinálni az anyagból. Az adatok nemcsak a szótárírásban, hanem a lexikológiai kutatásokban közvetlenül is értékesíthetők. Úgy gondolom, néhány szótári munkálaton túljutva most már azt kellene megmutatnunk, milyen is az a szótörténeti kutatás, amelynek során a szótári és nem szótári adatokat felhasználjuk, mit is tarthatunk tanulságosnak a szavak életének tanulmányozásában, amelyhez a szótárak csak segédeszközök lehetnek.

Tehát véleményem szerint *Vargha Balázs félreértette Imre Samunak a nagyszótári anyagról adott értékelését.* Ő ugyanis nem az egyes cédulák adatainak a minőségéről

mondott ítéletet, hanem a cédulaanyag egészének aránytalanságáról, amely nem tüntethető el kisebb pótgyjűtésekkel. Igazat kell adnunk Imre Samunak abban, hogy ha szükség van nagyszótárra, akkor annak munkálatait csak teljesen új alapokra helyezve lehetne megindítani. Vannak azonban az említett előadásban olyan tudományszervezési kérdések, amelyekben nem tudok vele egészen egyetérteni (279–280). Az a szakmai közvélemény, amely az ötvenes években vagy később egyes munkálatok átmeneti leállítását ellenezte, tapasztalt tudósok állásfoglalásán alapult. Egy szaktudomány fejlődésének kérdéseit csak nagyobb távlatokból szabad nézni, csak úgy lehet helyesen megítélni. Egy szakterület munkálatainak a szüneteltetése könnyen a kutatási ág elsorvadásához vezethet, ami a tudomány jövője szempontjából nem közömbös. Ezenkívül a nyelvészetben belüli szakosodásnak a szükségképpen, azaz még elviselhető, sőt a színvonalbeli követelmények érdekében kívánatosnak tartható mértékét is figyelembe kell venni. A néhány témára koncentráció mint radikális megoldás esetleg azt vonná maga után, hogy időnként érett korú kutatók pályaváltoztatási gondok gyötrelmeinek lennének kitéve, olyan áldozattal járó munkák elvégzése után, amelyekért állítólag elismerés vagy előmenetelük elősegítése illetné meg őket (vö. erre Balázs János: MNy. LXXIII, 279). Félreértés ne legyen: semmiféle elismerés vagy előbbrejutás nem ér fel a munkával járó örömmel, de nem tud kárpótlást sem nyújtani a munkával szintén együtt járó vívódásokért, az önmagunkkal való szüntelen elégedetlenségért, vagy azért, ha kollektív munkában a megoszló felelősségnek az egyedül viselhetőnél jóval nyomasztóbb terhéért vállaljuk. Nem azért készítettük a TESz-t, hogy utána a szókészlettörténeti kutatások szüneteltetésének időszaka következék.

4. Egy új alapokra helyezendő nagyszótári munkálat kérdéseire, s így a Csokonai-metszetből levont következtetéseknek a 4. pontjához nemigen tudok hozzászólni. Pessimista vagyok. Nem bízom abban, hogy egy túlságosan nagyszabású, megfelelő színvonalú munkálathoz a szükséges személyi és anyagi feltételeket a közeljövőben biztosítani lehetne. A szókészlettörténeti kutatások folyamatosságának és fejlesztésének érdekében azonban szükséges volna, hogy a még sokáig nélkülözhetetlen régi nagyszótári anyag gondozásának, használhatóbbá tételének a feltételeit biztosítsák részünkre.

Nekem már nem lehetnek nagy terveim. Szerény vagyok. Örülök, ha egy kis részem nekem is lehetne abban a munkában, amelynek eredményeként pályám végén olyan állapotban találhatnák a nagyszótári cédulaanyagot a kutatók, amilyenben fiatal koromban én szerettem volna találni. Ha jól emlékszem, Goethétől származik az a gondolat, amely valahogy így van megfogalmazva: az a boldog ember, aki életének végét össze tudja kapcsolni az elejével. Lehetséges, hogy boldog emberként fejezhetem be rögzös életutamat? De ha ez az út már most véget érne, akkor sem mondhatnám magam teljesen boldogtalannak: Vargha Balázstól megtudtam, hogy az új etimológiai szótár kötetait általános iskolai tanulók is forgatják, én pedig mielőtt szótörténész lettem volna, gyerekeket szerettem volna tanítani.

S ezzel visszatérhetek Vargha Balázs írásának első bekezdésére, amelyért szeretnék köszönetet mondani, személyesen a magam nevében is.

Az I. Osztály Közleményei szerkesztőségének pedig megköszönöm a vita megindítását: lehetőségét annak, hogy nyelvészek és nem-nyelvészek közös gondolataiból, s a szótörténészek sajátosabb problémáiból egy keveset szélesebb fórumon, sokoldalúbban – és talán még őszintébben és fesztelenebbül – tárgyalhatunk meg, mint a szűkebben határolt szakfolyóiratokban.

ORTUTAY GYULA
1910–1978

Ki ne riadozna a naenia, a sirató műfajától... – írta egyik kortársi visszaemlékezésében Ortutay Gyula. És mégis, írásaiban visszaemlékezett ő maga is csaknem minden jelentős kortársára, harcostársára; tudta, hogy a folklorista kötelessége a rituális siratás, azaz a visszaemlékezés, mert ismerte a szóhagyomány elröppenő s gyakran torzító-változtató tulajdonságát. Tudta, hogy vissza kell emlékeznünk az eltávozottakra, akiknek arcvonását még őrzi szemünk, akiknek tetteit még pontosan tudjuk felidézni: hogy az igazságot tudja meg az utókor: mit, hogyan és miért cselekedtek.

Ortutayra visszaemlékezni egyszerre nehéz is, könnyű is. Nehéz, mert élete olyan gazdag volt munkában, eredményekben, hogy csak nagyobb monográfia tudna beszámolni ennek minden részletéről (s ez bizonyára el is készül majd). Másrészt könnyű is, mert nyílt, dinamikus egyéniségéhez éppen nem illett volna valami rejtélyeskedő póz és szívesen szólt kortársairól és magáról is, mindarról, ami szép és jó vele történt, aminek résztvevője volt, úgyhogy szinte egész életrajzát összeállíthatnók saját írásaiból, beszédeiből is.

Arcát az egész ország ismerte, halálhíre a külföldi tudományosságot is megrázta. Kísérteties élmény volt számomra, hogy Budapesten még csak fogalmaztuk az idegen-

nyelvű gyászjelentés szövegét, amikor már megérkeztek külföldről a részvétet kifejező levelek. Titokzatos utakon szájról-szájra terjedt külföldön is a hír, hogy meghalt Ortutay Gyula. És írt, sürgönyözött mindenki, ahogy a szíve diktálta – azok is, akik személyesen jól ismerték és azok is, akik csak olvasták műveit. De a folklorista tudja, hogy az elhunyt tetteit írásban is fel kell jegyezni. Legalábbis néhány kiemelkedőt közülük, amiket ő maga is fontosnak tartott.

Ortutay Gyula 1910. március 24-én Szabadkán született. Apja újságíró volt, egy ideig Móra Ferenc kollégája a Szegedi Napló szerkesztőségében, s a korán elhunyt apa koporsójánál is Móra Ferenc mondta a búcsúztatót. A hamar elárvult család tisztességes szegénységben élt Szegeden, a fiatal Ortutay gyakran volt Mórának vasárnapi ebédvendége. Kedves szavú édesanyját még néhány éve is láthattuk a televízió képernyőjén: magas kort ért meg, szinte egyidőben halt meg fiával.

1929-ben a fiatal Ortutay a szegedi egyetem bölcsészkarára iratkozott be, magyar–latin–görög szakra, s inkább csak ráadásnak írta indexébe Solymossy Sándornak a magyar népdalról szóló előadása címét is. Ezzel a „ráadással” azután eldőlt sorsa is.

1929-ben a magyar népköltészeti kutatás szinte mélypontra volt (a népzene gyűjtése, vizsgálata, hála Bartók és Kodály tanár uraknak, jobban állott). A Katona Lajos élete idején még az európai élvonalba tartozó magyar szövegfolklor-kutatásnak szinte a Szegedi Egyetem volt akkor egyetlen „hivatalos” bázisa. A Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat kiadása is megszűnt 1924-ben. Berze Nagy János és Solymossy levélváltásából például jól érezni azt a keserűséget, amelyet a hazai folkloristák az első világháború utáni évtizedben éreztek. „Akkoriban a néprajzról lényegesen kevesebbet hallottunk, mint manapság – írta Ortutay. – Nem volt divatos tudomány . . . a néprajz a szakemberek ügye volt, s néhány laikus érdeklődő és amatőr még, sem a közönség, sem a művelődéspolitikai nem törődött vele.”

De a szegedi fiatalok – hála Solymossy tanár úrnak – igencsak érdeklődtek a népköltészet, művészete iránt. Az 1929/30-as tanévben már „ismerkedett, vitázott” az a baráti kör Szegeden, melyből a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma és még más, progresszív kezdeményezések, mozgalmak alakultak. A harmincas évek elején sorra alakultak hazánkban az egyetemi hallgatók körében ilyen társulások, melyeknek elképzelései csak a második világháború után valósulhattak meg.

Ortutay volt e szegedi baráti kör egyik fő mozgatója és leghívebb krónikása. Budapesten is hamar megtudtuk, hogy Szegeden valami új indul s ez az új a népköltészetben keresi művészi kifejezőmódjához az ihletést, a formát.

Ortutay első önálló néprajzi terepmunkája Szabolcs megyébe vezetett. Itt döbrent rá, hogy nem elég a népköltészetet felkutatni, lejegyezni, közreadni, elemezni. Nem elég a népművészetet a nemzeti művészetbe beleépíteni, abba áttemelni. Gyökeresen változtatni kell a magyar falu helyzetén: gazdaságilag, kulturálisan is fel kell emelni a nagybirtoktól szorongatott, elárvult magyar falut. Így lett Ortutay nemcsak folklorista, gyűjtő, tudós, hanem tudományszervező és a közügyért harcoló aktív politikus is.

De a szegedi fiatalok természetesen nem csupán a faluval foglalkoztak, hanem az ipari munkássággal is. Reitzer Béla (akit 1929 óta ismertem) a proletárnevelés szociológiai kérdésével foglalkozott, Hont Ferenc a munkásszínjátszással. Hogy hányféle mozgalom indult ki ebből a progresszív baráti körből, azt nem ennek a visszaemlékezésnek a

feladata elmondani. Mi most először arról számolunk be, mit észlelt első gyűjtőútján Ortutay, s ennek milyen következménye lett.

„A falu bizony – a csendőrrel ne is szóljunk, – nem nagyon akarja megérteni szándékainkat, s kutatásainkat nem könnyíti meg” – írta. – „A merev ellenállás, a konok csönd, amellyel az emberek, asszonyok fogadják kérdezősködéseinket, néha elkieserítik a kutatót; jobb lenne hazamenni, abbahagyni ezt a reménytelen gyűjtőmunkát, kínzó élményeivel együtt. Szürös szemű, sovány, fekete asszonyok hallgatják kérdéseinket. Fáradtak, s néha felelnek valamit, de mindjárt visszakérdeznak: mire való a nóták a fiatalúrnak? mennyit keres majd vele? vagy tán ezt is beveszik az adóba?”

„S a kutató ekkor szegyenül meg először a falu színe s önmaga előtt. Mily lelkendezve rohan haza először; úgy érzi: titkos kincseket fedezett fel: balladákat, meséket, zsúfolt hiedelemvilágot! S csak első tüze lohadtán kezdi érteni, hogy pár ének és mese összegyűjtése mily téves és szegényes szolgálat csupán. A mesék, balladák kedvéért oly könnyen megfélekedett a paraszti társadalom osztályhelyzetéről, társadalmi számkivetettségéről, a nyári munka gonosz napjait, a filléres napszámbért, sovány anyákat, bélhurutos, pusztuló gyerekeket, a lázadó csendet – mind elfeledte a téli mesélésért. Szenvedélyes egyoldalúsága, amelyre joggal mondhatták: romantika! – megrémítette.” (Magyarország felfedezése)

Ortutay mindebből két tanulságot vont le a maga számára. Az első: nem elég, hogy folklorista lesz, ismernie kell az egész magyar falut, gazdasági életét, társadalmát is. (Ezen a felismerésen alapult későbbi tudománypolitikai munkássága, az egész néprajztudományt átfogó, tanszékeket, múzeumokat, intézetet alapító tevékenysége, lexikont, könyvsorozatokat szerkesztő működése.)

A második felismerés az volt, hogy aktívan is politizálni kell. Így lett a filológusnak induló ifjúból hamarosan a magyar politikai élet egyik kiemelkedő, progresszív alakja.

De térjünk vissza a szegedi évekre. Szegeden megjelent korai művei közé tartozott *A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban* (1933), *Tömörkény István* (1934), *Mondotta Vincze András béreslegény, Máté János gazdalegény* (1933), *A szerelem Ajak-on a házaseletig* (1935). De a szegedi évek alatt alakult ki sok más könyvének koncepciója is, melyek másutt jelentek meg, pl. a *Magyar népismeret* (Bp., 1937.), *Parasztságunk élete* (Bp., 1937.), ekkor készítette elő a *Székely népballadák* c. antológiát (Bp., 1935.), a *Nyíri és rétközi parasztmesék*-et (Gyoma, 1935.).

E művek alapján megismeri Magyarország Ortutay nevét. Először csak írásai terjednek el, majd ő maga is Budapestre költözik, egyelőre házitanitónak, majd később a Magyar Rádió lektora lesz. Részt vesz a haladó magyar értelmiség igen sok vállalkozásában, folyóiratokat szerkeszt, szervez, de kiindulópontja mindig a szegedi körben szerzett politikai meggyőződése.

A megemlékező itt már nehéz helyzetbe kerül; annyi mindent kezdeményez már ekkor is Ortutay Gyula, hogy a krónikás csak a tények felsorolására szorítkozhat. Ortutay 1940-től Szegeden egyetemi magántanár, több ízben is szerkesztője a Magyarorságtudomány c. folyóiratnak, néprajzi hanglemezeket készített a Rádióknak.

Tudományszervező munkájának legfontosabb ténye azonban, hogy 1940-ben megindítja a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* folytatását, s az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetét saját maga szerkeszti, s a bevezetését is ő írja. A *Fedics Mihály mesél* ugyanakkor Ortutay folklórkutató módszerének legvilágosabb példája is.

Mi e módszer lényege? (– amit Ortutay-iskolának, budapesti iskolának, biológiai iskolának is nevez a külföldi folklórkutatás). A helyzet az, hogy a harmincas években az európai folklorisztika sokféle új módszerrel kísérletezett. A század elején még a variánsok összegyűjtése, rendszerezése, katalogizálása, a szóbeli népköltészet elterjedési szabályainak megismerése volt a fő feladat. Mindezeket leginkább a finn történeti-földrajzi iskola vizsgálta.

E módszer kritikája is megindult azonban már a 20-as, 30-as években. Intézményes magyar folklórkutatás és iskola hiányában a fiatal magyar kutatók önállóan kísérleteznek saját módszer kialakításával. Az egyazon esztendőben született Ortutay Gyula és Honti János is saját maguk alakítják ki vizsgálati módszerüket. Míg Honti főleg műfajelmélettel foglalkozik, Ortutayt az egyén és közösség kölcsönhatása érdekli. Azt nézi tehát, hogy a hagyományos, szóbeli költészet (elsősorban a népmese) hogyan változik, alakul, egy-egy jelentős mesemondó elbeszélése során, hogyan alakítja át az előadó egyénisége a másoktól tanult költői nyersanyagot, mennyi lehetősége van az újításra. Másrészt azt is kérdezi, hogyan fogadja a közönség a mesemondó újításait, és hogyan hatnak a mesehallgatók a mesemondóra.

Ezeket a gondolatokat a *Fedics Mihály mesél* bevezetőjében fogalmazta meg, majd később gyakran újrafogalmazza, továbbfejleszti. Mindenesetre hangsúlyozza, hogy az ilyen vizsgálat előfeltétele egy-egy jó mesemondó teljes meseanyagának lejegyzése. Másik előfeltétele a mesemondó személyiség vizsgálata. Fontos még annak a közönségnek alapos megismerése, akiknek a mese szól. Mint írja: „E tanulmány célja az volt, hogy igyekezzék bemutatni: a közösség által őrzött mesék továbbvitelében, teremtő újraalkotásában milyen szerepet játszik az egyéniség, s hogy ennek az egyéniségnek a szerepe nemcsak a pusztá, változatlan továbbadás, hanem az alkotó átélés, alkotó újratерemtés.” (*Fedics Mihály mesél*, 106. l.)

Miközben Ortutay tudományos módszerét érleli, csiszolgatja, kitör a második világháború. Ortutay tevékenységének súlypontja óhatatlanul mindinkább a politika felé tolódott. Részt vett egyebek közt a Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában és a magyar ellenállás másféle akcióiban. 1944 őszén őneki is illegálisba kellett vonulnia. Valamikor 1944 október végén a Margit-hídnál talákoztam vele véletlenül utolszor az ostrom előtt. Kislánya akkor újszülöttként hamis papírokkal „bujdokolt” és ennél a találkozásnál bizony nem tudtuk, vajon viszontlátjuk-e még valaha egymást.

1945 januárjában azonban, amikor először indultam a Belvárosba, hogy felkeressem a Magyar Nemzeti Múzeumot és onnan segítséget vigyek a vezetés nélkül maradt Szépművészeti Múzeumnak, az első ismerős, akivel a Nemzeti Múzeum épülete előtt talákoztam, Ortutay Gyula volt. Ekkor már a Magyar Központi Híradó (azaz a Rádió és az MTI) helyreállításán fáradozott, melynek azután két évig elnöke is volt.

És itt felgyorsul az idő. Egyszerre és egymás mellett rendkívül sok funkciót töltött be. 1946 óta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (1958-tól rendes tagja). 1945 után professzor a Budapesti Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén, majd 1951-től az újonnan alakult Folklore Tanszék professzora. 1947–1950-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd 1950–53 között a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának vezetője és az egész magyar múzeumi hálózat irányítója; 1945–53-ig parlamenti képviselő is.

1953–1956-ig „csak” egyetemi tanár. Ekkor teljes erejét, idejét a néprajztudománynak szenteli. Ekkor indította el a munkásfolklor és a városi néprajz szervezett kutatását. Részt vesz a néprajztudomány ötéves tervének előkészítésében, antológiát szerkeszt, könyvet ír. Publikálatlan egyetemi jegyzetei, melyek ebből az időből származnak, gondolom, szintén megérdemelnék a kinyomtatást.

1956 után a közélet ismét visszakövetelte Ortutay Gyulát. 1957-től haláláig az Elnöki Tanács tagja; 1970 óta elnöke a Magyar Népköztársaság Országgyűlése Kulturális Bizottságának. 1957–64-ig a Hazafias Néprfront főtitkára, később alelnöke, az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának tagja; 1957–63 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora. 1958-tól haláláig újra parlamenti képviselő. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban elhunytáig különböző vezető funkciókat tölt be.

Az 1960-as években megvalósult régi álma: külön tudományos intézet létesült a néprajz (elsősorban a folklor) kutatására, s Ortutay haláláig igazgatója a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának. 1967–70 között a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának titkára, 1970–73 között elnöke.

Ebben az időszakban itthon és külföldön annyi politikai és tudományos megbízást kap, annyi kitüntetéssel halmozzák el, hogy teljes felsorolásuk oldalakat töltene meg. Kitüntetései közül említsük csak a két, időben utolsót: az Állami Díj I. fokozatát (1975) és az Akadémiai Aranyérmét (1978). Tagja a Szicíliai Akadémiának, külföldi tagja a Finn Tudományos Akadémiának. Külföldi tudományos kitüntetései közül a Pitré díj és a Herder díj jelzi a legmagasabb nemzetközi elismerést. Magyar, finn, román, lengyel kitüntetésekkel halmozzák el.

Tudománypolitikai elképzeléseiről igen jó képet ad a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXV. kötetében (1968) megjelent Beszámolója. Ebben szinte minden tudománypolitikai kezdeményezéséről szolt; mindazokról a feladatokról, amelyeket időszerűnek látott: az iskolai és iskolán kívüli oktatásról, a tudományos ismeretterjesztésről, a nyelv és irodalomtudományokon belül a komplex kutatási módszerekről, a finnugor népek tudományos együttműködéséről, az egyetemi tanszékekről, mint tudományos műhelyekről, a múzeumügyről. Itt esik szó az új Magyarország Néprajza megírásáról is, amelynek tervezésében még közreműködött, de amelynek megvalósítása már az új generáció feladata maradt. Jó tudni, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* első kötetét még elégedetten szemügyre vehette. — A néprajzot mindig is a más humán tudományágakkal való összefüggésben szemlélte az egykori klasszika-filológus.

Ezekben az írói, politikai és tudománypolitikai, szervezői feladatokban oly gazdag években is folytatja tudományos munkáját. Csaknem minden magyar könyvkiadónál néprajzi sorozatokat szerkeszt, főszerkesztője az Acta Ethnographicának, a Népi Kultúra — Népi Társadalomnak, szerkesztőbizottsági tagja a Valóságnak, az MTA Osztályközleményeinek, tagja különböző magyar és nemzetközi tudományos bizottságoknak, elnöke a Magyar Néprajzi Társaságnak.

Az ő indítványára kezdődtek meg a Rádió és a Televízió sikeres néprajzi sorozatai, vetélkedői. Néhány évvel ezelőtt a Televízió portréfilmet készített róla; akkor még a betegség nem támadta meg és mosolygó arccal beszélt múltjáról, jelenéről és jövőjéről. Derűs optimizmussal úgy számította, hogy majd 70 éves korában nyugdíjba vonul és

akkor majd közzéteszi a régóta kiadásra váró néprajzi gyűjtéseit. A halálra nem sokat gondolt. Csupán egy hozzászólásában (mely a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötetében jelent meg) érintette a népi siratók és a siratás kérdését (Bellerophontes).

*

Amikor e folyóirat szerkesztője megbízásából megkértek, írjak Ortutay Gyuláról, egyúttal azt az óhajt is kifejezték, hogy írjam meg elsősorban vele kapcsolatos személyes élményeimet. Ez bizony nem könnyű dolog. 1934 óta ismertem személyesen, hírből már régebben. 1952-ig baráti körünk és tudományos munkánk mindegyre újra összehozott. Mégis, személyes élményeim főleg két későbbi munkakörből származnak.

Az első az 1953–56-ig tartó idő, amikor Ortutay meghívott az általa vezetett Folklore Tanszékre oktatónak és amikor szinte naponta találkozhattunk, tudományos és oktatási kérdésekről beszélgethettünk.

Ebben az időben, amikor nem volt módja az aktív politikai életben cselekvően részt venni, sokat írt, gondolkodott. A magyar történeti tudat kérdése sokat foglalkoztatta. Tanulmányt is írt már régebben Rákóczi népköltészeti utóéletéről, majd később Kossuth alakjáról a népköltészetben, Mátyás király emlékééről a magyar és a szomszédos népek emlékezetében.

Nagyon kedvelte a tudománytörténeti kutatást is, alig volt olyan nevesebb néprajztudós, akiről esszét ne írt volna. (Később, amikor már erre neki nem volt ideje, megindította az Akadémiai Kiadónál a *Múlt magyar tudósai* sorozatot).

Ekkor indult el a Folklore Tanszéken a városi néprajz kutatása és az ipari munkásság életmódjának, költészetének néprajzi vizsgálata. Mindezeket a munkákat elméleti megbeszélések kísérték, s baráti beszélgetéseink egyetemi szobájában, vagy lakásán, vagy a „Százéves” vendéglőben zajlottak. Bizony sok tudományos módszertani nehézséggel bajlódunk, együttesen próbáltuk ezeket tisztázni.

Ezekben az években rendszeresen tartott órákat, kitűnő fiatal kutatógárdát nevelt. A hosszas, adminisztratív jellegű értekezleteket nem szerette — gyorsan, precízen dolgozott, pillanatok alatt átlátta a bonyolult helyzeteket, azonnal döntött.

1956 után továbbra is munkatársa maradtam az egyetemen, de Ortutaynak akkor már egyre kevesebb ideje jutott a tanszéki munkára. Találkoztunk azonban továbbra is, baráti összejöveteleken és ezen túl a legkülönbözőbb bizottságokban, tudományos funkciókban. Főként azonban nemzetközi tevékenysége volt az, amelyet jól áttekinthettem. Nemcsak Budapest, Nyíregyháza, Eger, Paszab és sok-sok más hazai város, község utcái, tájai emlékeztetnek rá, de Párizsba, Athénbe, Moszkvába, Tartuba, Prágába, Chicagoba se mehetek már úgy, hogy léptei nyomát ne keressem.

Nemzetközi tudományos tevékenységében is több politikai szakaszt különböztethetünk meg. Hadd mondjam meg világosan, Ortutay a háború utáni éveknek abban a periódusában, amelyet a „hidegháború” korszakának neveznek, mindent megtett azért, hogy ez a hidegháború ne érintse a nemzetközi népköltészeti kutatást. Bizton hitte, hogy a folkloristák, akik a névtelen kisemberek szavát, költészetét tolmácsolják, a béke hívei. Éppen ezért mindent megtett a nemzetközi tudományos kooperációért, hogy ezzel tudatosan is előbbre vigye a békéért való harcot.

Ebben a törekvésében gyakran lehettem munkatársa. Nagy örömmel vette például tudomásul e hidegháborús időben, hogy a Fabula című folyóirat szerkesztője felkérte, legyen szerkesztőbizottsági tagja az NSZK-ban megjelenő nemzetközi tudományos folyóiratnak. Ortutay azonnal leült és levelet írt a német főszerkesztőnek, amelyben leszögezte saját politikai hitvallását, tanúságot tett a szocializmus mellett. De ugyanakkor azt is megírta, szívesen részt vesz a szerkesztésben mindaddig, amíg a folyóirat a politikai enyhülés és az igazi tudományos együttműködés céljait szolgálja. Fel is olvasta nekünk a levelet rögtön. Ennek a szerkesztő bizottságnak egészen haláláig tagja maradt.

Ugyanezen megfontolásból lett tagja, majd volt éveken át alelnöke az International Society for Folk-Narrative Research nevet viselő nemzetközi társaságnak és vitt vezető szerepet az UNESCO keretében működő európai néprajzi társaságban (Société Internationale d'Éthnologie et de Folklore).

Azonban saját maga is sok mindent kezdeményezett itthon, amivel – úgy gondolta – a nemzetközi együttműködés és a béke ügyét szolgálhatta.

Igen jól emlékszem például arra, amikor 1954-ben az NDK-ban megjelenő tudományos mesesorozatot megalapították. A véletlen úgy hozta, hogy éppen baráti tanszéki-értekezletet tartottunk Ortutay Gyula Pasaréti úti dolgozószobájában (ahol sohasem mulasztotta el megjegyezni, hogy túl sokat dohányzom, és vigyázzak, ki ne cseppentsem asztalára a feketekávé), amikor csengettek, magas őszhajú férfi lépett be. Steinitz professzor volt az, az NDK Akadémiájának akkori alelnöke, aki aznap érkezett Budapestre, és szépen elsétált gyalog a Pasarétre, hogy személyesen is megismerje Ortutayt. Bemutatkoztak egymásnak és rögtön barátok lettek, és nyomban meg is alapítottak egy mesesorozatot, melynek első kötetét, a magyar népmesekötetet Ortutay készítette el.

Steinitz professzor nagyon is korai halála után elmentem Ortutayval Berlinbe, hogy az NDK Akadémiai Kiadójával a sorozat további sorsáról tárgyaljunk. Utána kimentünk Steinitz professzor sírjához is. Ott álltunk némán, eltűnődve együtt. De ez csak percekig tartott és folyt a munka tovább, a küzdelem a sorozat fennmaradásáért.

Steinitz professzor azonban egy másik emlékezetes közös élményünknek is szereplője volt. Ez 1964-ben történt Moszkvában, amikor Bogatürev professzor a lakására hívott meg minket, jó kis baráti tudományos megbeszélésre. Hármunkon kívül a neves nyelvész, Roman Jakobson volt még jelen és a román folklorista Mihai Pop. Soha ilyen vidám társaságot, soha ennyi kedves anekdotát. De Ortutay volt a legvidámabb, ő tudta a legtöbb anekdotát, történetet. Össze-vissza beszélünk négy nyelven is, hogy a történetek csattanója el ne sikkadjon a fordítás következtében. Steinitz is, Pop is tudtak valamicskét magyarul és folyt a vidám soknyelvű beszéd a jó orosz tea mellett. Azóta már nem él házigazdánk, Steinitz, és Ortutay sem.

Ortutaynak a felszabadulás óta tudatos terve volt, hogy a két különböző politikai rendszerben élő Európa folkloristáit összehozza, összeismertesse. Erre a feladatra egész Európában nem volt nála alkalmasabb személy, akinek nevét olyan jól ismerték volna, mint az övét, és akinek olyan tekintélye lett volna, mint neki. E cél érdekében rendezte meg 1963-ban, Budapesten, azt a nemzetközi kongresszust, amelynek anyaga az *Europa et Hungaria, Congressus Ethnographicus in Hungaria* című kötetben jelent meg.

E kongresszusról is sok, Ortutayra emlékeztető jellemző történetet tudok. De még szívesebben emlékszem arra a kerekasztal megbeszélésre, amelyet szintén Budapesten

rendezett, ezúttal nem az egész néprajztudomány, hanem csupán a népköltészet kutatói számára. Az elhangzott előadások *A szájhagyományozás törvényszerűségei* című kötetben jelentek meg, magyar fordításban (Akadémiai Kiadó, 1974). Jelen voltak ezen szovjet, svéd, romániai, amerikai kollégáink, a két Németország képviselői, s a szimpozion téziseiben Ortutay leírta mindazt, amit a folklór kutatásban fontosnak tartott.

E tézisek első pontja a szájhagyományozó költészet történeti és jelen típusaival foglalkozik. A második pont a szájhagyományozás funkcióitörvényeiről szól. A harmadik a szájhagyományozás esztétikájáról. Szó esik még a kutatás feladatairól, a modern városi folklórról, a tömegkommunikáció szóbeliségéről és a „harmadik világ” szóbeliségének típusairól. Ortutay azt ajánlotta (idézem):

„Központot kellene létrehozunk – az UNESCO segítségével – az írástudatlan, átmeneti kultúrák ilyen tanulmányozására, az anyag gyűjtésére, rendezésére. Az adattár mind az archaikus adatok nemzetközi gyűjtését, mind az eleven orális költészeti anyag gyűjtését, rendszerezését szolgálja és a kutatóknak egyes témákhoz álljon rendelkezésére.”

Ez az UNESCO központ sajnos nem jött létre. Ortutaynak viszont átütő sikere volt a finnugor kongresszusok megrendezésével. Sokféle kezdeményezése közül talán egyik sem szerzett számára annyi örömet, mint amikor sikerült Helsinkiben, Budapesten, Tartuban a kis finnugor népek kutatóit, íróit tanácskozássra összehívni.

Nemzetközi hatását nemcsak személyes fellépésén, rendezvényeken keresztül fejtette ki. Számos nyelvre lefordították műveit, így a *Kis magyar néprajzot*, magyar népmese-antológiáját, *Variáns, invariáns, affinitás* című, alapvető elvi kérdéseket tárgyaló tanulmányát. 1972-ben az Akadémiai Kiadó nagyobb angol nyelvű válogatást is közölt fő műveiből (*Hungarian Folklore. Essays*). De hasonló célt szolgált a Corvina kiadónál megjelenő négy nyelvű népművészet-sorozat is, melyet ő szerkesztett.

„... A folklóriztika, a népköltészeti kutatás éppen nem a sovinszta elzárkózás tudománya, ellenkezőleg: a nemzetek testvériségének, együttélésének, az igazi békés egymás mellett élésének legszebb, az egész emberiség számára értékes példákat felmutató területe” – mondotta 1957-ben tartott rektori székfoglaló előadásában. Ezzel Ortutay az Ady Endre és Bartók Béla által kijelölt úton haladt a kelet-európai népek baráti összefogásáért folytatott munkában.

Természetesen nemcsak az eddig említett nemzetközi vállalkozásokban vitt vezető szerepet. Elnöke volt pl. az Antropológiai és Etnológiai Tudományos Kongresszusok magyar bizottságának (International Congresses of Anthropological and Ethnological Sciences). E társaság egyik kongresszusára utaztunk együtt az USA-ba és minden este összegyűltünk Ortutay szobájában, magyar néprajzkutatók, régészek, hogy megbeszéljük az elhangzott előadásokat, együtt pihenjük ki a túlszűfolt programot és a kongresszus hangzavara után magyarul beszéljünk: barátok a barátokkal.

Idáig jutottam el az Ortutayról szóló visszaemlékezésben és csüggedten abba hagytam az írást. E kis történetekből vajon megtudja-e majd az utókor, azok, akik személyesen nem ismerték, hogy milyen is volt igazán? Akkor talán jobb lesz, ha elolvassák szépségesen szép saját írásait, melyekbe tulajdon életét is beleszötte: az *Irók, népek, századok*-at, a *Halhatatlan népköltészet*-et, a *Fényes, tiszta árnyak*-at. Ezekből jobb és igazabb képet kapnak Ortutay egyéniségéről, mint az én visszaemlékezéseimből. A kortárs-munkatársakban (akikhez én is tartozom) az iszonyat, a döbbenet még elfojtja a szót, talán majd később sikerül jobban megragadni emberi portréját. Mert – mondanom

sem kell —, hogy e visszaemlékezés sokszínű egyéniségének és tevékenységének csak egy kis metszetét adhassa s bizonyára másként látták azok, akik politikai téren vagy számtalan munkaköre más területein dolgoztak vele együtt. S másként látják a fiatalok is, akik a vékony termetű fiatal bölcsészt már nem ismerhették, csupán az érett, sikeres férfit.

Igaz ember volt, szépen tudott magyarul beszélni és írni; szerette népét, szerette az embereket. Dinamizmus, közvetlenség, nagylelkűség, nyíltság, gyorsaság . . . ilyen jelzők kerülnek elő, de ez is csupán kis része az emberi portrénak. Bizonyos dolgokat rosszul tűrt és ezekre ingerülten reagált: a törtetésre, ármánykodásra, kicsinyességre. De hamar meg is tudott bocsátani. Képtelen volt valakire hosszabban haragudni és képtelen volt színelni is.

De nagyon szeretett segíteni. Szinte el seni lehet mondani, hogy hány embernek segített, kicsiny és nagy dolgokban. Elleenségeinek is, mindenkinek, aki kért tőle valamit, segített. Még alig hangzott el a kérés és már nyúlt a telefon után.

Azontúl hűséges volt, siring hűséges eszméihez és barátaihoz. És siring hű a magyar néphez, a magyar kultúrához, a magyar nép költészetéhez, művészetéhez.

Szerette az egyszerű élet kis örömeit: a jó és szép könyvet, a szép beszédet, zenét, a jó baráti beszélgetéseket, a szép gyümölcsöket.

Munkabírása, gyors ítélőképessége legendás volt. Életigenlő ember volt, viszonya az emberekhez harmonikus. De legfőbb tulajdonságai között mégis a tisztánlátást és a cselekvőképességet említeném. Akármilyen történt vele, arra rögtön cselekvéssel reagált. Ha módja volt az aktív politizálásra, akkor megtette, amit kötelességének tartott, de ha a körülmények másként alakultak, visszatért az íráshoz. A csüggedést, a kétségbeesést nem ismerte.

Temetésén nagyon sokan voltak jelen, de köztük egy kis csoport ifjúkori barátaiból, egykori harcostársaiból verődött össze. Azokból, akik végigcsinálták vele együtt a falukutatás kezdeti szakaszát, a magyar néprajztudomány megújítását, vagy mint ő, a fasizmus ellen harcoltak, akiket a mi nemzedékünk sorsfordulatai hol fel-feldobtak, hol újra a mélybe taszítottak.

Némán hallgattunk és tudtuk, hogy Ortutay Gyula halálával a mi életünk egy szakasza is lezárult. Amit alkotott, amit létrehozott, az majd tovább él, virágozik, új hajtásokat hoz. Amit leírt, azt az utókor is olvashatja. De ami ő volt, az egyedi és megismételhetetlen, az nincs többé.

Dömötör Tekla

HAUSER ARNOLD

Hauser Arnoldtól, az MTA tiszteleti tagjától búcsúzom. Búcsúzom a nemzetközi és magyar tudományosság egyik eredeti, újat hozó markáns személyiségétől. Mert mindkettőnek jelentős alakja volt.

A régi Magyarország területén született, Temesvárott, magyar anyanyelvű volt, több mint félévszázados távolléte ellenére sem szakította meg kapcsolatait hazájával. Mint kultúrtörténetünk több más, immár világhírű tagja, ő is a század tízes éveiben nyerte el szellemi fegyverzetét. Ahhoz a körhöz tartozott, amely Vasámapi Iskolának is nevezte magát, amelynek szellemi feje Lukács György volt és amelynek tagjai közül oly sokan járultak hozzá a magyar és az európai szellemi élet gazdagításához. Filozófiai tájékozottság, szociológiai szemlélet és nem utolsósorban a marxizmus alkalmazása, ez az a szellemi poggyász, amelyet a társadalmi forradalom felé tartó Magyarországról magával hozott. Hauser Arnolddal ennek a nemzedéknek, ennek a csoportnak utolsó élő tagja távozott el.

Az ötvenes évektől vált az európai szellemi élet kimagasló személyiségévé. Nehéz lenne egyetlen szóba sűríteni, mi volt a „szakmája”: művészettörténet vagy szociológia? Filozófia vagy irodalomelmélet? Mindez együtt; s mégis más – diszciplínák határain túllépő –, új kutatási ágat alkotó tudós volt. Mások szólnak majd róla, hogyan teremtett meg lényegében egyedül, szinte egy új tudományágat, a művészetszociológiát. Részletmegállapításain lehet vitatkozni, de Hauser Arnold eredményeit már nem lehet kikerülni; a legtöbb európai nyelven több kiadásban is megjelent műveire a világ művészet-történései és irodalomtörténései hivatkoznak, merítenek belőle, támaszkodnak rá.

Nehéz sora volt. Kitartó munkával, sok áldozattal verekedte fel magát odáig, hogy ismert tudós legyen. Emigrációja után hosszú évtizedekig rosszul fizetett, hozzá méltatlan munkakörökben dolgozott és csak éjszakáit szentelhetette kutatásnak és írásnak. Az elmúlt években többször szólt erről. De arról már nemigen panaszkodott – pedig ez is tény –, hogy amikor már alapvető nagy művei megjelentek és világsikert arattak, a hivatalos elismerés akkor sem áradt feléje. Mert az új diszciplína teremtésével vállalnia kellett a szaktudományok részéről a bizalmatlanságot, a meg-nem-értést is. Lényegében magányosan élt és dolgozott. A tudományos aszkézis példája is az, ahogyan küzdött sorssal, körülményekkel, majd korával és betegségével. Kitartása így keménységgé, olykor érdességgé vált, – vitakészsége talán egyszer-mászor elfogultsággá is.

Az idős Hauser mindvégig tartotta a kapcsolatot hazája szellemi életével. Elsősorban ifjúkora mesterére, Lukács Györgyre figyelt; tanult tőle és vitatkozott is vele. Örömmel fogadta tehát, hogy vagy 15 évvel ezelőtt több magyarországi érdeklődő, tudós kereste fel. Magam is 12 évvel ezelőtt ismertem meg, s kerültem vele közelebbi kapcsolatba. A hazánkkal folytonossá vált szellemi érintkezés eredménye lett utolsó, most már csak halála után napvilágot látó munkája, a *Gespräche mit Lukács*, amelyben mesterének, vitatársának és ifjúsága korának állít emléket. Ez a cikk- és interjú-gyűjtemény nagyrészt a tőlünk jövő kérdésekre adott válasz.

A múlt felidézése és a mai Magyarország vonzereje egyre inkább megérlelte benne az elhatározást, hogy fél évszázad után ismét itthon éljen. Haza akart jönni, tudását továbbadni és új munkákon dolgozni. A magyar állam és a Magyar Tudományos Akadémia ehhez minden segítséget megadott és hónapok alatt megteremtette a lehetőséget múlt évi hazatéréséhez. Sajnos, mire ez valóra vált, már kor és betegség nyomasztotta, de még sikerült kapcsolatait a magyar tudományossággal, fiatalabb kollégáival megteremteni, a tanítást elkezdeni.

Búcsúzom Hauser Arnoldtól az MTA elnöksége nevében, – de búcsúzik tőle most szerte a világon számos ismert és ismeretlen olvasója, barátja, tanítványa, tisztelője. Fizikai valójában eltávozott, de műve, tanítása tovább fog hatni, új kutatásokra fog ösztönözni. Az igazi tudós életpályájának igazi értelmeként.

Szabolcsi Miklós

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

Az akadémiai Nyelvtudományi Intézetnek erről a nagy termunkájáról a Magyar Tudomány olvasói már több ízben is kaptak tájékoztatást. BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS tudósítása (*A Magyar Nyelvtan munkálatai. MTud.* 1959: 271–80) a mű koncepciójának felvázolásán és a munkálatok helyzetén túl azt is érzékeltette, milyen hasznát veheti majd az elkészülő atlasznak a nyelvtudomány különböző ágai mellett a növénytan, az állattan, a néprajz, a történettudomány stb. Minthogy a folyóirat olvasói ezek a vonatkozások érdeklők legjobban, néhány évvel később DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU még gazdagabb anyagon, jobban konkretizálva, több területre vonatkoztatva rajzoltak körképet a nyelvtan és a többi tudomány kapcsolatairól (*A magyar nyelvtan viszonya egyéb tudományágakhoz.* Uo. 1962: 541–52). A már elkészült térképlapok ugyan még a szerkesztés fázisában voltak, de már kitűnő példákkal szolgáltattak arra, milyen sokszínű következtetések vonhatók le a szóterképek alapján a gazdaság- és társadalomtörténet, földrajz, gazdaságföldrajz számos kérdésére, illetőleg a növénytan, állattan, településtörténet, sőt a lélektan és más társadalomtudományok problémáira nézve is.

Azóta a nagy munka befejeződött, a hat óriási kötet megjelent. Joggal állíthatjuk: *ez a mű a magyar nyelvtudomány eddigi legnagyobb teljesítménye.* Az anyaggyűjtés és ellenőrzés másfél évtizedig tartott (1949–1964). Ennek során az atlasz munkatársai 395 településen mintegy 12 000 helybeli adatközlőt kérdeztek meg (úgy is mondhatnánk: kérdeztek ki, hiszen mindegyiküktől rendszerint több száz kérdésre kaptak választ). A becslések szerint háromnegyedmillió nyelvjárási adatot jegyeztek fel. Emellett minden kutatóponton 20–40 perces magnetofon-felvételt is készítettek, s így megvetették az alapjait egy olyan magyar nyelvjárási hangszalag-archívumnak, amelynek becsé – a nyelvjárási jelenségek gyors visszaszorulását tekintetbe véve – napról napra nő.

A megszerkesztett térképek első kötete 1968-ban, a hatodik 1977-ben jelent meg. A szóterképek száma összesen 1162. Az egyes kötetek tematikája, csoportosítása a következő:

I. kötet: a gabonafélék és részeik, betegségeik; a közöttük található gyomnövények; egyéb természetes növények és részeik; gyomnövények; gyümölcsök; fák; a föld megművelésének eszközei; a szekér és részei; ló- és ökörszerszámok; aratás, cséplés. Összesen 192 térképlap.

II. kötet: a ház és berendezése; a házi munkák; a konyhaeszközök; a ház környéke; a háziállatok, cselekvéseik, sajátágaik. Összesen 196 térkép: a folyamatos számozásban 193–388.

III. kötet: a sütés-főzés; a disznóölés; a ruházatkódás; a család és a rokonság elnevezései; az emberi test, az emberi tulajdonságok, cselekvések. Összesen 182 térkép, sorszám szerint 389–570.

IV. kötet: a kendermunka; a népi szokások; a vallási és társadalmi élet; az időjárás és a természet; a vadon élő kisebb állatok; a madarak; a rovarok; a hét napjai; számnevek; melléknevek; névmások; egyéb szófajok. Összesen 198 térkép; a folyamatos sorszámozás szerint 571–768.

V. kötet: más helyre nem sorolt igék; ige- és névmások. Összesen 192 térképlap, sorszám szerint 769–960.

VI. kötet: más helyre nem sorolt főnevek és hét szemléltető térkép. A kötetben összesen 202 térkép van, az összesített sorszámozás szerint 961–1162.

Futó rátekintésre látható, hogy az atlasz fogalmi körei szinte teljesen átfogják a hagyományos falusi környezet, életmód, életvitel tárgyait, cselekvéseit, az emberi és egyéb tulajdonságok fogalomkészletét. A szóterképek címszavait (tehát a kért fogalom köznyelvi megnevezéseit, s nem a lapokon megtalálható változatokat) a VI. kötet két összeállításban is közli: betűrendben és a térképek

sorszáma szerint. Ezzel nagy segítséget nyújt azoknak, akik gyors tájékozódásként szeretnék megtudni, hogy egy-egy érdeklődési körükbe vágó fogalom neve szerepel-e az atlaszban.

A *nyelvföldrajz* – mint tudjuk – a nyelvi, nyelvjárási jelenségek területi szempontú vizsgálatával, elterjedtségük földrajzi határainak megállapításával, a földrajzi tényezőknek a nyelvben mutatkozó hatásaival foglalkozó tudományág. Eredményeit – a nyelv gazdasági, társadalmi, tudati vonatkozásai révén – a leíró és történeti nyelvtudományon kívül számos más tudományterület is felhasználhatja, mint a tárgyi és szellemi néprajz, a művelődés-, társadalom- és gazdaságtörténet, a szociológia, a lélektan, de akár a növénytan, állattan, földrajz, ásványtan is.

A *nyelvatlasz* a nyelvöldrajzi kutatás „alpműfaja”. Lényege, hogy a vizsgált nyelvjárasterületet hitelen reprezentáló kutatópontokon a helyi sajátságokat spontán módon, híven beszélő adatközlőktől azonos kérdező formulával ugyanazokat a fogalmakat, szóalakokat tudakolják, s a pontos fonetikai jelöléssel felírt válaszokat a kutatópontok rendjében térképre vetítik. Az első szótérképes nyelvatlászok egy évszázaddal ezelőtt jelentek meg (GILLIÉRON, J.: *Petit Atlas phonétique du Valais roman*. Paris, 1880; WENKER, G.: *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*... Strassburg, 1881).

Nem véletlen, hogy az európai nyelvtudományban a nyelvöldrajz és a dialektológia ott fejlődött leggyorsabban, ahol az egyes nyelvjárások nagy különbségeket mutattak, esetleg a kölcsönös megértést is nehezítették, mint a német, francia, olasz nyelvterületen. Bár a magyar nyelvjárási eltérések ilyen nehézségeket nem okoztak, a XIX. század nálunk is jelentős nyelvjárastudományi eredményeket, értékes megfigyeléseket hozott. A nyelvöldrajz iránt is elég hamar felébredt az érdeklődés. BALASSA JÓZSEF alig pár évvel WENKER atlasza után úgy készült fel a magyar nyelvjárásokról írandó áttekintéséhez, hogy kérdőívet szerkesztett a legfontosabb jelenségek felderítéséhez, és ezt kinyomtatva elküldte az ország minden részébe, papoknak, tanítóknak, vidéki tanítványainak. Az általuk kitöltött, megválaszolt listák adták munkájának legjelentősebb alapanyagát. Ezekre, vagy ezekre is támaszkodva tudta kimunkálni a magyar nyelvjárasterületek felosztását. Az ő 1891-ben megjelent műve alapján tanította a nyolc fő nyelvjárás sajátságait iskolarendszerünk szinte a legutóbbi évekig, míg IMRE SAMU – éppen a nyelvatlász adatgyűjtésére támaszkodva – felül nem vizsgálta a csaknem évszázados eredményeket.

Ezek után nem nehéz válaszolni azoknak, akik azt kérdezik: vajon nem túlhaladott, időszertűlten, divatjamúlt dolog-e napjainkban nyelvatlászt készíteni. A válasz a leghatározottabb nem! Egy ilyen óriási nagyságú, hiteles fonetikájú, helyhez köthető adatolási gyűjtemény rendkívül hasznos lehet a régebbi korokból fennmaradt nyelvmélekek sokszor lokalizálhatatlan, bizonytalan olvasatú adatainak értékeléséhez, de éppen úgy a tervszerűtlenül összeállított, esetleg csak érdekességekre figyelő tájnyelvi feljegyzések felhasználásához is. De egyáltalában: amíg egy nyelvterületen lesznek földrajzilag tagolt, területhez kötődő nyelvi eltérések – akár a távoli múlt maradványaiként, akár újabb keletű különfejlődés termékeiként, akár a normanyelv elemeinek egyenlőtlen behatolása, terjedése következtében –, a nyelvatlászoknak mindig lesz mondanivalójuk a nyelv rendszerét, ennek változásait, a nyelv és a társadalom kapcsolatát firtató kutatók számára.

A nyelvatlász tehát úgy tekinthető, mint egy nyelvtudományi fejlődési fok, amelyet előbb vagy utóbb el kell érni, feladat, amelyet meg kell oldani, amit nem lehet kikerülni. Inkább azt sajnálhatjuk, hogy a múlt század végén a magyar nyelvtudósok figyelme talán túlságosan is az újgrammatikus, nyelvtörténeti irányba fordult, és a dialektológia az érdeklődés perifériájára szorult: évtizedeken keresztül csak BALASSA eredményeit ismételtette. A legnagyobbak közül is csak kevesen jutottak el a nyelvjárási jelenségek térképes bemutatásáig, addig, hogy efféléket elterjedésük határvonalával – izoglosszákkal – térképen ábrázoljanak. A nyelvtörténeti irányzat előtérbe nyomulása több más rész tudomány mellett a nyelvöldrajz fejlődésének sem kedvezett. Amikor pedig az 1940-es években BÁRCZI GÉZA komolyan hozzálátott egy tudományos nyelvatlász megalapozásához, a háború vihara sodorta el a kezdeményezést. Így ez a feladat is a felszabadulás utáni időre maradt. Be is került a nyelvtudomány első öt éves tervébe, az akadémiai Nyelvtudományi Intézet gondozása alatt.

A nyelvatlász munkaközösségének elnöke kezdettől, 1949-től fogva BÁRCZI GÉZA volt, egészen 1975-ben bekövetkezett haláláig. A hatalmas anyag összegyűjtésében az intézet kutatói és egyetemi oktatók vettek részt, név szerint: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LÖRINCZE LAJOS és VÉGH

JÓZSEF. A munkálatok során közreműködtek: BALOGH LAJOS, FARKAS VILMOS, S. MEGGYES KLÁRA és SZÉPE GYÖRGY. A szerkesztők DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU voltak.

A jó ütemben megjelenő köteteket mind a hazai, mind a külföldi kritika a legnagyobb elismeréssel fogadta. A neves szerzőgárda kitűnően hasznosította a korábbi külföldi és hazai nyelvatlaszok és kísérletek tanulságait, megtalálta a legjobb megoldásokat, és magas tudományos színvonalú, vitathatatlan hitelű, sokoldalúan felhasználható, kitűnően rendezett, igényes nyomdai kivitelezésű adattárat adott az érdeklődők kezébe.

Melyek az atlasz fő jellemzői, miben tér el, miben nyújt többet, mint a korábbi külföldi hasonló vállalkozások; mi mindenre jó, és mire nem vállalkozhatik? – tehetjük fel a kérdést.

Mindenekelőtt: általános jellegű atlasz. Ez önmagában is több síkú kérdés. Egyrészt azt jelenti, hogy igyekszik felölelni az egész magyar nyelvterületet, tehát a határokon kívül, a szomszéd országokban lakó magyar települések közül is vannak kutatópontjai: Ausztriában 4, Csehszlovákiában 26, Jugoszláviában 12, Romániában 22, a Szovjetunióban 4 magyarlakta helység szerepel kutatópontjai között.

Általános az atlasz olyan értelemben is, hogy nem szorítkozik csak ilyen vagy olyan típusú nyelvi jelenségek vizsgálatára: célja az, hogy nyelvünk leglényegesebb hangtani, szóalkatani és szóföldrajzi jelenségeit tükröztesse. A klasszikus nyelvatlaszok elsősorban olyan szóföldrajzi kérdéseket vizsgáltak, amikor egy fogalomra területenként más-más szó figyelhető meg (pl. *kukorica – tengeri – törökbúza – mále* stb.). Ehhez képest a mi atlaszunk erősebben „nyelvtani” beállítottságú. Mivel nyelvjárásaink elsősorban hangszínükben térnek el egymástól, az atlasz igen nagy figyelmet fordít a hangállomány vizsgálatára. Gazdag anyagot kínál minden magánhangzónk színvariációira (zártabb, nyíltabb, diftongusos realizációira stb.), illetőleg az egyes hangok terhelési gyakoriságának eltéréseire (*i-zés, ö-zés, o-zás* stb.). Nem lehet szó viszont arról, hogy egy-egy jelenségre az összes példaszót beiktassa anyagába, hiszen tudjuk, hogy például az *i-zés* több mint száz tőszóban és két tucatnyi toldalékban fordulhat elő: mindegyiknek kikérdezése szétfeszítette volna a munka kereteit.

Nyelvatlaszunk felbecsülhetetlen haszna, hogy még idejében sikerült megrajzolnia nyelvjárásaink hihetetlenül gazdag hangtani arculatát. A nyelvjárási hangzásnak tulajdonképpen két alaptípusa van. Egyik az, amikor egy norma értékű, köznyelvben is létező funkciós hang helyén annak többé vagy kevésbé módosult, árnyalatában eltérő hangzása jelenik meg: ezek az úgynevezett *realizációs* jelenségek. Hihetetlen változatosságukra jellemző, hogy az atlaszban az *á* hangnak nem kevesebb, mint 14 különböző színezetű ejtészé változatát jegyezték fel, az *a* és az *ö* 8–8 változattal szerepel, az *e* fonémának meg éppenséggel 17 realizációs változatát, eltérő ejtészémódját figyelték meg és rögzítették az atlasz munkatársai.

A nyelvjárások másik, tipikus hangzása jelensége, hogy egy köznyelvi hang helyén egy másik – a köznyelvben ugyancsak létező – hang hallható: például a *szép, kék, néz* szavakban az *i*: *szíp, kik, níz*. Ez azaz a következményel jár, hogy az egyes hangok aránya, előfordulási gyakorisága eltolódik a köznyelvihez képest. Ezért szólunk *i-ző, ö-ző* stb. nyelvjárásról. Az atlasz hatalmas adattára alapján nemcsak a köznyelvhez tudjuk mérni az egyes kutatópontok egyes hangjainak előfordulási gyakoriságát, terhelési eltéréseit, hanem egymáshoz is. Az összegezések eredményeként felismerhetünk szélesebb körben érvényesülő, több hangra vonatkozó tendenciaszerű hangtani jelenségeket is, mint a rövid magánhangzók kedvelése bizonyos köznyelvi és más nyelvjárásokbeli hosszúak helyén vagy megfordítva. IMRE SAMUÉ az érdem, hogy az atlasz anyagának felhasználásával az e téren adódó gazdag tanulságok már összegezve is rendelkezésünkre állanak (vö.: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, 1971).

A korábbi külföldi atlaszokhoz mérten jelentős érdeme atlaszunknak a *szóalkatani* kérdések gazdag reprezentálása. Most első ízben kapunk országos áttekintést arról, hogyan alakulnak a népnyelvben az olyan tótani kérdések, mint az *út : utat, tűz : tüzet, víz : vizet* vagy a *szeker : szekeret, bogár : bogarat*, illetőleg az *ad : ád, ver : vér* és még számos más töváltozás. Számos példaszón követhetjük gazdag határozórag-rendszerünk egyes tagjainak tarka hangszínbeli és alaki variációit (a *-hoz, -hez, -höz; -nál, -nél; -ban, -ben; -ra, re; -ból, -ből; -on, -en, -ön; -szor, -szer, -ször; -kor, -nott, -nól, -ni* stb.). A főnévi és igei ragozás, jelezés jelenségei, melyeket az atlasz tükrözött, gyakran még a szakembereknek is újszerűen hatnak. A szélesebb értelemben vett érdeklődés számára is tanulságosak lehetnek például az olyan kérdések: hogyan mutatkozik a nyelvművelésben annyiszor előkerülő „suk-sük nyelv” nyelvjárási háttere; magyarázható-e ezzel a jelenség mai makacs terjedése?

Atlaszunk „nyelvtani” jellegének tehát rengeteget köszönhetünk. Ebből azonban nem következik, hogy a klasszikus, szóföldrajzi vonatkozásokban nyerhető tanulságok kevésbé értékesek. Ilyen szempontból azok a térképlapok a legérdekesebbek, amelyekben egy-egy dolog megnevezésére több különböző szót használnak országszerte. A több százra menő ilyen jellegű térképlap közül hadd említsük meg például a *napraforgó* térképlapját, ahol e köznyelvel azonos megnevezésen kívül még a következőket találhatjuk: *forgó, napra, napraforduló, napranéző, napraforgoló, napramforgó, napnakforgó, napnakforduló, nap után forduló; napba néző rózsza; tányérrózsza, tányérvirág, tányérbévirág, tányérbé, tányérkőrő, tányérka, tányérica, rica; virágmag*; továbbá szórványosabb előfordulásban még: *ánizs, galabárgyi, makuka, puszu, szotyola, trafik, tutyella, uszu*. E lexikális változatoknak, amelyeket itt köznyelvi formában soroltunk elő, természetesen számos hangzási színeltérésük is van, ezeket érzékeltetni nyomdai okokból nem kívántuk. Mindenesetre e kifejezésbeli tarkaság joggal gondolkozathatja el a nyelvészen kívül a *botanikust* is: hiszen nem is valami ősidők óta honos növényről van szó. A megírandó magyarázathoz érdemes lesz fellapozni régi botanikai könyveinket, szótárainkat is, ahonnan megtudhatjuk, a *nép régóta megfigyelt* más növényeket is, amelyek virágjukkal a nap járását követik. A *katángkőrő* neve például CALEPINUS szótárának 1585-ös kiadásában *nap után forgó fű*; a *Heliotropium* neve 1538-ban *napranéző fű* stb.

A botanikus helyett az *állattan, állattenyésztés* szakemberét kell segítségül hívnia a nyelvésznek, ha az olyan kérdést veszi vizsgálat alá, mint a „*kese dísznő*” térképlapjának tarkasága. Erre a fehérszörű, angol dísznőfajtára több mint két tucatnyi lexikálisan eltérő megnevezés található nyelvjárásainkban: *fehér, szőke, szőszke, kesely, kese, sima, simaszörű, szálkás, pirosbőrű, kurtaorrú, bütösorrú, turpiszorrú, turtyiorrú, angol, jorksiri, bersi, polyák, ruszka, báznai, sikár, baláj, mangalic* stb. Eleve nagyon valószínű, hogy itt a megnevezések mögött több különböző fajta keveredik: az iskolázott szakember ismeretei nem várhatók el a népi adatközlőktől még akkor sem, ha kérdezőskor rajzon is felmutatták a gyűjtők a szóban forgó állat képét. Nyelvészetileg nemcsak az adatok változatosága érdekes, hanem e száz évesnél aligha régebbi szócsoporthangtani színessége is. Emeljük ki a három legelterjedtebb szóváltozatot: *kese, angol, jorksiri*. Ez utóbbi az állatfajta angliai származáshelyére, *Yorkshire* városra utal. Érdemes legalább nagyjából áttekinteni, hogyan alakult, fejlődött, illeszkedett ez a szó a magyar beszélők ajkán a sertésfajta nevéként. Íme az atlaszból kijegyzett ejtőváltozatok némi csoportosításában (a tényleges derivációs összefüggésekre való következtetések nélkül); a bonyolultabb fonetikájú alakok mellőzésével és figyelmünket a szóbeljei *rks-* mássalhangzótorlódás kérdésre irányítva):

I. A torlódást valahogy megőrző formák:

1. *rks-* > *rks-*: *jorksír, jorksir, jorski* stb.
2. *rks-* > *rsk-*: *jorskári, jorski* stb.
3. *rks-* > *rskh-*: *jorskhiri*
4. *rks-* > *rsh-*: *jorshiri*
5. *rks-* > *rsl-*: *jorsli* stb.

II. A torlódást hangkivetéssel csökkentők:

1. *rks-* > *rs-*: *jorsiri, jorsir, jórsir, jorsí* stb.
2. *rks-* > *-ss-* > *s-*: *jóssirei, jóssir, jossir; jósir, josir, jasi*
3. *rks-* > *ks-*: *joksiri, joksirü, joksir, joksi* stb.

III. Egyéb megoldások (tőcsonkítás, analógia stb.):

1. *jork, jorg, jors* stb.
2. *jorsin, jorsit, jorsmit* stb.

Az I. csoportba sorolt alakok mutatják, hogy a bekerülés első fázisában a népnyelv hogyan küszködik a torlódással: olykor még túl is komplikálja kiejtését (*jorskhiri*) feltehetőleg az írott szókép hatására. E csoportban az 5. számú megoldás figyelemre méltó: az *l* hang beiktatódása elveszi a hármastorlódás idegenes ízét. A II. csoport a *k*, illetőleg az *r* kivetésével régi hagyományokat követve egyszerűsíti a kiejtést. Az itt 2. szám alatt jelzett csoport az előző fejleménye: úgy alakul az *-rs-*-ből *-ss-*, mint a népnyelvben gyakori *bossó, bisalma* a *borsó, birsalma* szavakban.

A fenti alakok leegyszerűsítve is jól példázzák: a népnyelv ma is élő, hangzó, beszélt nyelvváltozat, amely nagyrészt az írott formára való tekintet nélkül alakítja, formálja a belé kerülő nyelvi alakokat, és végül hozzáidomítja őket a maga évszázadok során kialakult belső törvényszerűségeihez.

Fontos, és számos külföldi atlaszhoz képest eltérő sajátága atlaszunknak, hogy adatbeíró jellegű. A mértani ábrákkal, rajzokkal ábrázoló típusú atlaszok sokszor elősegítik ugyan a gyors áttekintést, de az adatok hangszínbeli tarkaságát kisebb-nagyobb mértékben elfedik, visszakereshetetlenné teszik. A teljes hangtani hűségű szóalakok térképre írása nem kis mértékben megnehezítette a gyűjtés és szerkesztés munkáját. Részben ennek kedvéért kellett a gyűjtés fázisa után beiktatni a tüzetes ellenőrzés munkaszakaszát (ami sok külföldi atlasznál hiányzik), és ezért kellett a térképeken legendába vinni azokat a felgyűjtött változatokat, amelyek a kutatópont helyénél nem értek el. A teljes fonetikai pontossággal beírt adatok a kutatás sokoldalúan felhasználható forrásává teszik az atlaszt. Az ellenőrzés még jobban növeli bizalmunkat az atlasz adatai iránt. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert nyelvjárásaink gyors visszaszorulása következtében a benne foglalt anyag félig-meddig már ma is nyelvtörténeti jelentőségű: az 1950–60 közt megkérdezett adatközlők közül egyre több nemul el, s a generációval a régi kisparaszti életforma sok kifejezése is a múlté lesz, meg az erősebb tájnyelvi színek is fokozatosan elhalványulnak.

A nyelvátlasz – minden nyelvátlasz – elsősorban adattár. A benne rejlő lehetőségek kibontása, nyelvöldrajzi, nyelvrendszer-tani, nyelvtörténeti és más testvértudományi hasznosítása a következő kutató generációk feladata. Jó lenne, ha nyelvtudományunk ifjú és idősebb képviselői élni tudnának ezzel a lehetőséggel. Az a kutatógárda, mely e nagyszerű művet létrehozta, már amúgy „melléktermékként” is számos kitűnő munkát tett a nyelvtudomány asztalára (pl. DEME LÁSZLÓ: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Bp., 1953; *Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái*. Bp., 1956; BÁRCZI GÉZA (szerk.): *A magyar nyelvátlasz munkamódszere*. Bp., 1955; KÁLMÁN BÉLA: *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966; IMRE SAMU: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., 1971; DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU (szerk.): *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Bp., 1975.). Az atlaszmunkálatok eredményeként alakult ki az az egyezményes népnyelvi fonetikai átírási rendszer is, amelyet azóta széles körben használnak nyelvjárás-tudományunk.

A Magyar Nyelvjárások Atlasza olyan alapműve a magyar nyelvtudománynak, amelyből hosszú évtizedekig lesz mit merítenie nemcsak a nyelvöldrajzi, hanem az egész magyar nyelvtudománynak és testvér tudományainak. Létrehozása nemcsak a munkálataiban részt vevő kollektívának érdeme, hanem annak az intézménynek, az MTA Nyelvtudományi Intézetének is, amely e hatalmas mű ügyét gondozta, költségeit fedezte. Nagyra kell értékelnünk az Akadémiai Kiadó munkáját is, hiszen előzetes tapasztalatok nélkül is olyan igényes kiadvánnyá formálta a köteteket, amelyek állják az összehasonlítást a legjobb külföldi atlaszokkal is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Megjegyzések Zsilka János két újabb könyvéről

(A jelentés szerkezete. Budapest 1975, Akadémiai Kiadó;
Jelentés-integráció. Budapest 1978, Akadémiai Kiadó)

Szeretném előre bocsátani, hogy angol nyelvészettel foglalkozom, ezért a két könyvet kissé angol szempontból vizsgálom. A jelentés viszont „közös ügy”, ahol a nyelvi univerzálék kutatásának bő tere nyílik, s így a magyar nyelvi elemzésnek az angol kontrollja lehet.

Az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IX. kötetében egy bírálat jelent meg ZSILKA JÁNOS egy korábbi könyvéről (*Nyelvi rendszer és valóság*). KOMLÓSY ANDRAS, a bírálat írója, többek között ezeket állapítja meg ZSILKA munkásságáról (208.).

„Többek között azért nem térünk ki Zsilka bíráló megjegyzéseire a generatív nyelvészetről – mert ha más érvekkel is, de hasonló joggal elhatárolhatta volna magát a nyelv bármely más felfogásától is. Annyit azonban hadd jegyezzünk meg, hogy a generatív nyelvészet modelljei meghatározott cél szolgálatában alakultak ki és tökéletesedtek tovább, ezért a szembeállításnak akkor látnánk értelmét, ha Zsilka rendszere ugyanazt a feladatot vállalná és teljesítené magasabb szinten. A nyelv szerves leírása azonban a szinkrón nyelvállapotot vizsgáló elméletek egyikének sem képes vállalni a feladatait: nemcsak a szinkrón rendszer mondatainak viszonylag egyszerű szabályrendszerrel történő generálására

alkalmatlan, de elemző elméletként is használhatatlan. Zsilka elvitathatatlan érdeme viszont, hogy megfigyelései és egyes megoldásai gazdagítják mind az elemző, mind a szintetizáló modelleket.”

A szerkesztőség a felvetett elméleti kérdések fontosságára való tekintettel még ugyanabban a kötetben közölte ZSILKA JÁNOSnak a bírálathoz fűződő észrevételeit és KOMLÓSY ANDRÁS válaszát. A jelen ismertetésben magával a vitával nem kívánok foglalkozni; csupán azt vizsgálom meg, hogy ZSILKA JÁNOS elmélete milyen forrásokból táplálkozik, és a szerző hogyan került szembe a magyarországi általános nyelvészek egy csoportja által hallgatólagosan elfogadott „sztender” elmélettel.

1. *Az amerikai és francia strukturalizmus.* Az első kötetekben DE SAUSSURE, BLOOMFIELD, HARRIS, HOCKETT, TESNIÈRE nevével viszonylag gyakran találkozunk. Ezt az irányzatot a szerző már a kezdeteknél idegennek érezte magától, mivel statikus, hiányzik belőle minden dinamizmus. Két mozzanatot azonban átmentett a későbbi kötetekbe. Ezek: (a) rendszerszerű leírásra való törekvés, és (b) HARRIS valencia elmélete. A HARRIS *együttelőfordulás* (co-occurrence) terminusa a különböző nyelvelvási rendszerekben más és más formában jelenik meg. Az angol iskola a *kollokáció* (collocation) terminust használja. JOHN LYONS a *New Horizons in Linguistics* kötetben megjelent *Generative Syntax* c. cikkében (134) az utóbbit a CHOMSKY-iskola *szelektív jegyek* (selectional restrictions) terminusával azonosítja. CHOMSKY a terminust inkább szintaktikai kategóriaként kezeli. A „szelektív jegyek” egy merőben más felfogása található meg egy sor nyelvésznel (CHAFE, McCAWLEY, LAKOFF, ANDERSON), akik a transzformációs grammatika jelentésen alapuló modelljét hirdetik. Ezek a nyelvészek elvetik a mélyszerkezet CHOMSKY által megfogalmazott változatát. Véleményük szerint a nyelvtan „generatív” ereje éppen a szemantikai komponensben található, és a szemantikai komponens szabályainak a működése megelőzi a szintaktikai komponens immáron tisztán értelmező szabályainak a működését. Ennek az érvelésnek az az alapja, hogy azok a mondatpárok, amelyek felszíni szerkezetükben különböznek egymástól (*János vásárolt egy kocsit Pétertől: Péter eladott egy kocsit Jánosnak*), azonos (vagy legalábbis egymással szoros kapcsolatban álló) szemantikai viszonyokat tartalmaznak ugyanúgy, mint az aktív : passzív mondatpárok egy „szintaktikai bázisú” transzformációs grammatikában (LYONS 136–9).

2. *CHOMSKY elmélete.* ZSILKA CHOMSKYt minden könyvében idézi. de elméletét már a kezdeteknél elutasítja. Átveszi CHOMSKYtól a mélyszerkezet fogalmát, de egyéni módon értelmezi. A szerző fő ellenvetése CHOMSKY elméletével szemben, hogy CHOMSKY és iskolája a nyelvi formákat egy üres S-ből kívánja levezetni; ROBINS hasonlatával élve, az ágazó fa gyökerei a levegőben vannak, ill. onnan táplálkoznak. Ezen kívül „a generatív grammatika, bár a homoszintaktikai szerkezetek problémájából nőtt ki, ezt a problémát megoldatlanul hagyta (MTA 277)”. Ezzel a véleményével ZSILKA nem áll egyedül. A homoszintaktikai szerkezetek leírása inkább angol probléma. Az angolban kevés a morfológiai „fogódzó”, a mondat jelentése sok esetben csak a mondatrészek jelentéviszonyaiból elemezhető ki. A *will* (akar, akarat), *fresh* (friss; *to be fresh with sb.* = „dúrváskodik valakivel”), *air* (levegő, szellőztet), *love* (szerelem, szeret) szavak például a mondatban (alakváltoztatás nélkül) névszói és igei funkciót egyaránt betölthetnek. Így a *Will fresh air cure love?* mondatban az egyes szavak, elemek szófaji hovatartozását a mondatban elfoglalt helye határozza meg, ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy csakis ebből az egy tényezőből következettünk a mondat értelmére. Mint említettem, főleg angol nyelvelvási problémáról van szó, mivel – HALLIDAY példáját használva – a *Mary fears dogs* (= Mária fél a kutyáktól) és a *Dogs scare Mary* (kb. Máriát a kutyák megrémítik) pl. tranzitív igét tartalmaznak, tehát szintaktikai elemzésük: alany + állítvány + tárgy, holott a jelentéviszonyok a két mondatban azonosak. Ez az angol probléma a magyarban olyan esetekben jelentkezik, mint pl. *keni a zsirt (a kenyérré)* és *keni a kenyeret (zsírral)*. A CHOMSKY-moddal az sem segít, amire egyébként az *Aspects*-ben kísérletet tett, ha a mély- és felszíni szerkezet közötti szférában a jelentést „betápláljuk”. CHAFE véleményét idézem:

„Ha nem ismerjük a jelentésszerkezet természetét, nem tudjuk megfelelő módon leírni a közbülső folyamatokat (postsemantic processes), amelyek a jelentésszerkezetekre épülnek, mivel nem ismerjük a felhasználandó anyagot (input). Ha valahol a középső régiókban kezdjük el a leírást, mint ahogy azt a modern nyelvészet tette, úgy járunk el, mint az az egyén, aki a tejtermelésről ír, és közben kifelejtja a tehenet.”

3. *Az esetgrammatika.* A szerző a kérdéssel az *A magyar mondatformák és az esetrendszer* (1966) c. könyvében foglalkozik. A bevezető részben *árgyalja HARTUNG, WÜLLNER, RUMPEL, HJELMSLEV és KURYLOWICZ esetgrammatikai elméletét. Mint latin–görög szakosnak MAXIMUS PLANUDES elmélete sem ismeretlen. A felsorolt nevek és ZSILKA további fejlődése arra enged következtetni, hogy a lokalista elméletet tette magáévá, bár a *Jelentés-integráció* bibliográfiájából hiányzik JOHN ANDERSON neve, aki ma köztudottan a lokalista elmélet egyik legjelesebb képviselője. A szintaktikai szemléletű nyelvtanírók általában az esetragok grammatikai szerepéről, az esetek funkciójáról és használatáról írnak; az egyes esetek konkrét (vagy: lokális) használatát különválasztják a szintaktikaitól. Ezen kívül egyes eseteket tipikusan konkrét, más eseteket tipikusan szintaktikáinak tekintenek. Ezzel szemben a lokalista elmélet híveinek központi problémája, hogy az esetek konkrét (*Romam ire*) és absztrakt (*Romam videre*) használata közötti kapcsolatot megmagyarázzák.

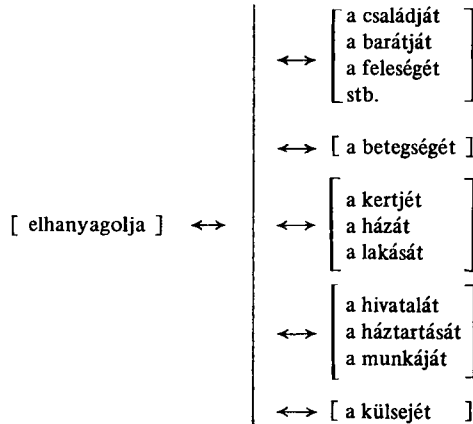
A lokalisták legtovábbi ősöknek a bizánci MAXIMUS PLANUDEST tekintik; legalábbis ő volt az első jelentősebb nyelvtudós, aki az esetrendszer lokalista elméletét világosan megfogalmazta (ANDERSON 6). A lokalista gondolat felbukkan a 18. században (pl. Condillac és Rousseau meg voltak győződve arról, hogy az elvont szókincs és a grammatikai rendszer egy korábbi egyéni és konkrét szókincsből fejlődött ki (ROBINS 150); megjelent az elmélet a 19. században (HARTUNG és WÜLLNER) és a 20. században (HJELMSLEV, KURYLOWICZ); és legújában JOHN ANDERSON épített rá elméletet a *The Grammar of Case* c. könyvében. ZSILKA-Ához hasonlóan Anderson esetgrammatikája a jelentésre épül és CHOMSKY mélyszerkezetét egy közbülső struktúrának sem fogadja el (16.).

4. *A szemantikai elméletek.* ZSILKA rendszerében fontos elemek a különböző mező-elméletek; bár TRIERNél kifogásolja, hogy elméletét nem annyira a nyelvre, mint a logikára építette. Az egyes kötetekben visszatérő mozzanat a KATZ–FODOR-féle, a jelentés „atomizálására” törekvő elmélet bírálata. ZSILKA fő kifogása, hogy KATZ és FODOR a szintaktikai és szemantikai elemzést mechanikusan szétválasztják. Hatással volt még a szerzőre SCHMIDT jelentéselmélete.

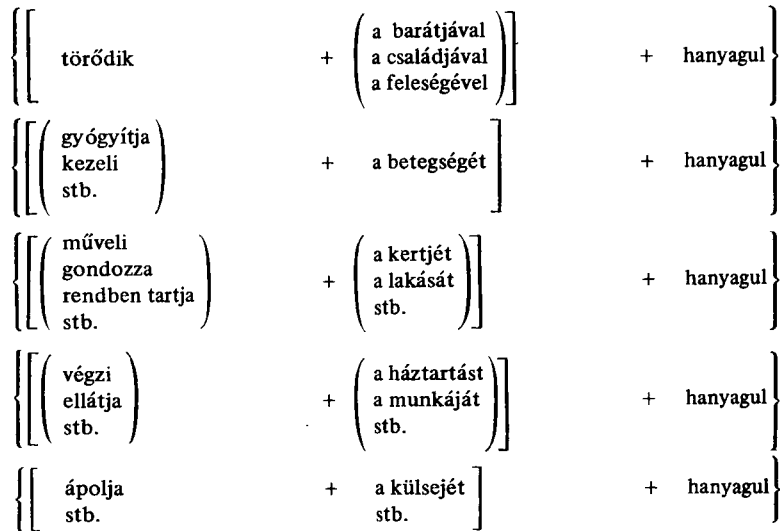
A fenti kérdésekről az *A nyelvi mozgásformák dialektikája* c. könyvében (168–9) ír részletesebben. SCHMIDT könyve, *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*, nagyjából FODORÉK könyvével egyidőben (1963) jelent meg. SCHMIDT hasonló irányban indul el, mint amerikai kollégái, és felismeri, hogy a jelentés elemekre bontható. ZSILKA elemzésében a lényeges különbség a két elmélet között, hogy míg a KATZ–FODOR-féle szemantikai elmélet a mondattan szükségletéből született meg, a mondattan sodrában halad, ennek megfelelően a „jelentéseket nyelvíleg elkülöníti egymástól, minek következtében a mondattan felülvizsgálatára alkalmatlanná vált”, addig SCHMIDT „a jelentés valóságosabb nyelvi aspektusát vizsgálja”, elméletében „az egyes jelentések mint sajátos egységek léteznek, amelyeken belül a komponensek önállósága megszűnik; a jelentések pedig mint komplex egységek vezethetők le egymásból (168)”. SCHMIDT elmélete a német nyelvészetben gyökerezik. H. SPERBER már a 20-as években felismerte, hogy a jelentés változása a kontextus függvénye. Később ezt a tételt abszolutizálták, és a jelentést a kontextussal azonosították. SCHMIDT egy lépéssel továbbment. Szerinte „bár a jelentés közvetlenül kontextusban létezik (= Kontextuális jelentés), a kontextusból a jelentések elvonhatók, kapcsolatba hozhatók egymással, rendszert alkotnak (= lexikális jelentés). A rendszer szempontjából a lexikális jelentés az elsődleges; a kontextusban a lexikális jelentés egy mozzanata csak megjelenik: aktualizálódik (168–9)”.

5. *A hagyományos magyar nyelvészet.* KOMLÓSY állításával ellentétben, a szerzőnek semmi oka nincs arra, hogy magát pl. a hagyományos nyelvészettől elhatárolja; hiszen abban gyökerezik, elméletének csaknem minden eleme SIMONYI, KLEMM, MÉSZÖLY, GOMBOCZ és mások munkáiban fellelhető. Idézem a *Jelentés-integráció* befejező sorait: „A szerző meggyőződése szerint: a jelentés-elemzések valamennyi eredménye végül is a hagyományos kategóriák és funkciók érvényét kell hogy megerősítse. Ennek a feladatnak a megoldása próbakő a kérdés eldöntésében: sikerül-e a nyelvtudománynak a maga autonómitását megőriznie (419).”

Az *A jelentés szerkezeté*-ben ZSILKA JÁNOS a különböző jelentések összefüggéseivel, ezen belül a deadverbális igei képzésekkel foglalkozik. Elemzési módját az *elhanyagol* (74–5) példáján mutatom be. Vizsgáljuk meg az alábbi kifejezéseket:

Az *elhanyagol* jelentése a fenti kifejezésekben csak látszólag azonos. A különbségek a bővítmények szemantikai töltetének a különbségeiből adódnak. PORZIG hasonlatával élve, a bővítmeny-típusok az *elhanyagol* általános, lexikális jelentésének más és más elemeit világítja meg, ill. aktivizálja. ZSILKA elemzésében ez a következő:

Az *elhanyagol* különböző kifejezésekre megy vissza, amelyek az adott összefüggésben nem cserélhetők fel egymással. Ha pl. az *elhanyagolja a barátját* – *törődik a barátjával* + *hanyagul* sorba a *gondoz* szinonimát helyettesítjük be, akkor a *törődik* egy másik jelentése jelenik meg (*gondoz, ápol*), ami feltételezi, hogy a barát beteg. A különböző alapkifejezéseknek megfelelően az *elhanyagol* speciális változataiból jutunk el a hipotetikus *elhanyagol*-hoz. Az *elhanyagolja a családját* jelentése pl. nem érthető meg az *elhanyagol* és a *család* kizárólagos kapcsolatuként, hanem az alábbi két összetevőből épül fel:

$$\left[\begin{array}{l} \text{törődik} \\ \text{elhanyagol} \end{array} \right] + [\text{a családjával}]$$

Vagyis

$$[\text{elhanyagolja a családját}] \left[\begin{array}{l} \text{törődik a családjával} \\ \text{elhanyagol} \end{array} \right]$$

Az *elhanyagol* szerkezete még bonyolultabbá válik, ha az *elhanyagolom ezt a körülményt* jellegű szókapcsolatokat kívánjuk elemezni (194–5). Az előző jelentések valamilyen *gondosságot, szándékosságot* feltételező cselekvések (*törődik, ápol* stb.) kivitelezésében megnyilvánuló *hanyagságon* alapulnak. Az *elhanyagolom ezt a körülményt* kifejezésben a *szándékosság : szándéktalanság* viszonylatában az egész előbbi jelentés-mező még egy tágabb mezőben helyezkedik el, mint annak egyik összetevője (195).

Véleményem szerint ZSILKA JÁNOS egy lényeges körülményt figyelmen kívül hagy. Az *elhanyagol* egy ablativusi elemet inkorporál az *el-* igekötő formájában. ANDERSON a *The Grammar of Case* c. könyvében (218–9) meggyőzően érvel, hogy az ablativus és a tagadás között szinoním kapcsolat van, ill. mutatható ki. Figyeljük meg az alábbi mondatpárokat:

1. a. Elment hazulról.
b. Nincs otthon.
2. a. Elment Budapestre.
b. Nincs itt.

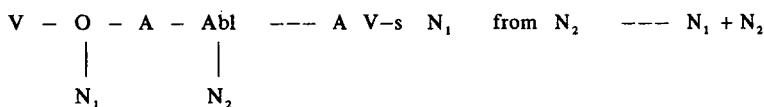
Ezért a (*nem*) *törődik a családjával* mintájára a (*nem*) *törődik a betegségével, külsejével* stb. értelmezés is elképzelhető. Ez a megoldás azért lenne a rendszer szempontjából szerencsés, mivel így a *-t/-vel* szembenállás csorbítatlan maradna.

Az instrumentalis-comitativus nem idegen az ablativustól, hiszen ablativusi *-l* ragot tartalmaz – inkább ugyanannak az esetkategóriának egy másik arca. Az ablativus általában az eltávolodással, elválással hozható kapcsolatba, míg az instrumentalis-comitativus egyesülést, együttműködést, együttelődőfordulást fejez ki. A két eset rokonságának közvetett bizonyítéka a közös rag (*-l*) és az *elhanyagol valamit* és *nem törődik valamivel* mondatpárok megléte. A nemzetközi nyelvészeti terminológiával élve, az ablativus a „source” (forrás), az instrumentalis-comitativus a „path” (út) kategóriába tartozik.

A ZSILKÁÉHOZ hasonló elemzési módot használ ROBERT B. LEES a *Problems in the grammatical analysis of English nominal compounds* c. cikkében. Lees *The Grammar of English Nominations* (The Hague 1960) c. műve könyvsiker volt; a hatvanas években csaknem minden, a tárgykörben írt könyv vagy tanulmány bibliográfiájában szerepel. A szóösszetételről szóló cikkét az esetgrammatika eredményeinek hatására írta. A két elemzési mód között mindössze annyi a különbség, hogy ZSILKA egy ige és bővítményei, LEES pedig két névszó kapcsolatát vizsgálja. LEES, ZSILKÁHOZ hasonlóan, feltételezi, hogy minden szóösszetételben egy vagy több általános jelentésű ige törődik; a grammatikai törlést az teszi lehetővé, hogy az általános jelentésű ige az összetevők egyikének a jelentésszerkezetéből kiemelezhető. Főlölesleges lenne pl. az *állatorvos* esetében megemlíteni, hogy az illető személy gyógyít, mivel ezt a szemantikai elemet az *orvos* jelentésszerkezete tartalmazza. Lees annyiban tér el még ZSILKÁTÓL, hogy az esetviszonyokat is tárgyalja. Az *állatorvos (horse doctor)* szerkezete pl. a következő:

$$\begin{array}{ccccccc} V & - & O & - & A & ---- & N_2 & & V-s & N_1 & ---- & N_1 + N_2 \\ & & | & & | & & & & & & & & \\ & & N_1 & & N_2 & & & & & & & & \end{array}$$

ahol O = tárgy, A = cselekvő (ágens), az általános jelentésű ige: *gyógyít* (*cure*). A *szénbánya* (*coal mine*) szerkezete viszont:

ahol a törölt általános jelentésű ige (*ki*)nyer (*kibányász* értelemben) és a felszíni szerkezetben a cselekvő (A) sem jelenik meg, mivel az is nyilvánvaló a *bánya*, ill. a *mine* jelentéséből.

A szerző a *Jelentés-integráció*-ban (35–52) a „kettős mozgás” kapcsán visszatér az *elhanyagol* (és *elront*) problémájához. Az itt található elemzés szerint az *elhanyagol* (az *elront*-hoz hasonlóan) a *tesz* igével integrálódik. A rendszer újabb formájában pedig „bizonyos mozgás-folyamatokon belül egy-egy tartalom általánosul – hipotetikus tartalmak jönnek létre; majd az egész folyamat egy magasabb szinten megismétlődik; de most már az előbbi folyamat elvont (hipotetikus) pólusa a közvetlen, konkrét (45)”.

Angol forrásokban hasonló esetekben a *do* elemet használják a cselekvő ige jellemzésére. Véleményem szerint a magyarban a *tesz* megfelelő szemantikai elem az *elront* jellemzésére, mivel az illető személy tesz valamit és az állapotváltozás ezért következik be, viszont az *elhanyagol* esetében az illető nem tesz valamit, és ezért valami vagy valaki elhanyagolt lesz. A különbség a kérdéses igék esetében alakilag is kimutatható: az *elront* kauzatív, az *elhanyagol* (= nem törődik valamivel) negatív értelmű cselekvő ige.

A *Jelentés-integráció*-ból részletesebben a *szakít* és az *ugrál* elemzésével foglalkozom. Szeretném előre bocsátani, hogy, amikor a szerzőt néhány ponton bírálom, ezt annak tudatában teszem, hogy a nyelv paradigmatis rendszere az előző kötetekben szerepelt, tehát a szerző a paradigmatis vonatkozásokat a jelentés szerkesztésének tekinti; csupán a *Jelentés-integráció*-ban a hangsúly a szemantika irányában tolódot el.

A *szakít* komponensei: *elválaszt/elkülönít*, és az elválasztás vagy elkülönítés hirtelen, egyszerre, erőszakkal, ellenállást leküzdve, erő kifejtéssel történik. Ez a sor tovább bővíthető a *csonkol*, *roncsol*, *tarol* komponensekkel. Így a *virágot szakít* a *virágot szed + csonkítja a virág szárát* integrációja. Ez a jelentésszerkezet a *háborúnak véget nem szakítok* mondatban egy „berejezés” elemmel bővül, ami érthető, mivel a *szakít* egyszeri, rezultatív cselekvést jelöl. Az *időt szakít vmire* kifejezésben (164) nem érzem a megcsonkít elemet, hiszen a *csonk* leginkább a növényekkel asszociálódik, az *időt* inkább valami olyasminnek fogom fel, amiből egy részt kiszakítok. A *nemzetet két részre szakította* kifejezésben új elem jelenik meg: a *fájdalom*. Ez az élőlény komponens jelenlétével magyarázható, mivel a fájdalmat általában élőlényekkel asszociáljuk. A *csonkít* komponenst itt (166) is fölöslegesnek érzem, bár egy érzelmileg túlfűtött stílusrétegben elképzelhető. A *szakít a barátjával* kifejezés komponensei: *barátkozik vkivel + megszünteti a barátságot*; a társuló szemantikai jegyek: hirtelen, erőszakkal, nem nélkülözi a fájdalmat.

A mediális szerkezetek közül az *az acélkábel nehezen elszakad* mondatban/kifejezésben az elszakad összetevői: hirtelen, nagy erővel elkülönül, (szét)foszlik – (*el*)szakad. Ugyanez állapítható meg az *a folyó két ágra szakad* kifejezésre is, azzal a különbséggel, hogy a *szétfoszlik* helyére a *szétágazik* kerül. A *két pártra szakadtak* származtatása: hirtelen, nagy erővel, nem ellenérzések nélkül elpártol – *két pártra szakad*. A *nagy erővel* variánsa a *szakad a hó* szókapcsolatban: *nagy tömegben*. Nagyjából a többi kifejezésben is (169–71) a *hirtelen, nagy erővel* stb. elemek jelennek meg azzal a különbséggel, hogy az új bővítmények hozzáadásával a *szakad* jelentése új elemekkel gazdagodik. Az *a ház gondja rád szakad* kifejezésben pl. a *gond* feltételezi a *terhel, teherként nehezedik rá* jelentésemel, az *az Alföldről a Dunántúlra szakad*-ban a *kerül, költözik + a gyökeresen megváltozik a környezete* adja a *szakad* valahová jelentést.

Kétségtelen, hogy a különböző jelentések az illető szókapcsolatok jelentésviszonyaiból elemezhetők ki. Viszont a szerző szerint is valószínűtlen, hogy „létezik egyáltalán egyetlen olyan sík, ahol a jelentés karakterizációja kimerítően megoldódik... (418)”. A nyelv a jelentésviszonyokat formákba

rendezi és ezek a mondatformák a jelentés értelmezésében segíthetnek. A *szakít* igével szerkesztett mondatokban feltűnően sok a *sublativusi* kategória. Ez bizonyos problémákat vet fel. Ha a bibliográfiában szereplő FILLMORE esetkereteit vesszük alapul, akkor a kép így alakul:

virágot szakít: (--- O, A)
a háborúnak véget nem szakítok: (--- O, D, A)
időt szakítok valamire: (--- O A ?)
szakít a barátjával: (--- A ?)
az acélkabel elszakad: (--- O)
két pártra szakadnak: (--- ?)
a ház gondja rád szakad: (--- O ?)

Ezeket az esetkereteket csak azért vázoltam fel, hogy bemutassam, hogy amit a szerző a jelentés területén megoldott (a konkrét és az absztrakt jelentések integrálása), a szerkezet oldaláról, legalábbis a FILLMORE által felvázolt rendszerben, megoldatlan. A megoldást a JOHN ANDERSON *The Grammar of Case* c. könyvében található függőségi rendszer magyarra alkalmazott változata hozhatja. Ezen kívül a magyarban az igeestet is tartalmaz információkat. A *szakít* : *szakad* igepár viszonylatában a *szakít* cselekvőt és – kauzatív ige lévén – eredményt feltételez, a *szakad* esetében a cselekvést vagy történést úgy fogjuk fel, mintha magától menne végbe, amennyiben mégis ki akarjuk fejteni az okot, az okhatározói bővítmény hozzáadásával történik, pl. *a kötél elszakadt a túlterheléstől. A túlterhelésben egy cselekvés főnéviesedett formában jelenik meg, s a cselekvés egy cselekvőt feltételez, ami a cselekvő mondat cselekvő alanyával rokonítja, bár a leírásban okhatározóként értelmezzük. A tételt általánosabban is megfogalmazhatjuk: az *ablativus* : *sublativus* szembenállása a *cselekvő* (forrás) : *cél* (eredmény) szembenállásának felel meg.*

ZSILKA elemzésében a metaforikus jelentések alapját a deadverbális képzések alkotják, legalábbis az adverbiumoknak jelentős szerepük van a metaforizálásban. Bizonyos igékhez bizonyos adverbális kiegészülések járulnak; ezek az adverbiumok meghatározott igékben közvetlenül vannak adva. Az *ugrál* jelentésének elemi mozzanatai pl. *a labda ugrál* szókapcsolatban: *fel-le, serényen, szakadatlanul, (se vége, se hossza), nagyokat puffogva* stb. Az értelmezés a bővítmények jelentésstruktúrájától függően változik:

(*A gyerek + ugrál*):

könnyedén
 játékosan
 össze-vissza
 céltalanul/értelmetlenül

(*a bakkecske + ugrál*):

pajzánul
 kecsesen
 rendszertelenül/kiszámíthatatlanul

Analógiás keretek között az *ugrál* jelentése más igék jelentésével integrálódik. Az *otthon az egész család ő körülötte ugrált* kifejezés pl. feltételezi az alábbi sort:

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} \text{törődik} \\ \text{foglalkozik} \\ \text{sűrög} \end{array} \right] + \left(\begin{array}{l} \text{vkivel} \\ \text{vki körül} \end{array} \right) \right\}$$

És természetesen az *ugrál*-hoz kapcsolódó több jelentéselem is megőrződik: *szünet nélkül, (se vége, se hossza), blőd egyhangúsággal, értelmetlenül, mint a játékszer.* Ez az integrációs folyamat egy

átfogóbb hierarchikus rendszerbe épül be: *te nem táncolsz, kosárlabdázol . . . csak ugrálsz*, ahol az *ugrál* egy sor cselekvő igét helyettesíthet.

A pejorítás mértéke nagyban függ a bővítmények jelentésstruktúrájától. Az *Emmának a szíve ugrált (örömben)* kifejezésben a törölt ige lehet: *ver, működik, dobog* (az általános jelentésű ige: *mozog*); a kapcsolódó jelentéselemek: *szaporán, rendszertelenül*. Míg a *mít ugrálsz ezzel a(z olcsó kis) sikerrel* kifejezésben a törölt ige lehet: *hivalkodik, dicsekszik, fennhéjáz, büszke* stb., a társuló jelentéselemek pedig: *puffogtatva, nagyobb vehemenciával mint értelme van, a hang|mozgás arány-talan a történet jelentőségéhez képest*.

Röviden összegezve a két könyvről a véleményemet: ZSILKA vitathatatlan érdeme, hogy a jelentést valóságnak veszi, ill. a valósághoz kapcsolja, és ezt a szempontot következetesen érvényesíti. A két könyv részleteivel lehet vitatkozni, de egészében (KOMLÓSY szavait idézem), ZSILKA JÁNOS „megfigyelési és (egyes) megoldásai gazdagítják mind az elemző, mind a szintetizáló modelleket”.

KORPONAY BÉLA

IRODALOM

- JOHN ANDERSON: *The Grammar of Case*. Cambridge University Press: 1971.
 DWIGHT BOLINGER: *The Atomization of Meaning*. *Language* 41 (1965), 555–75.
 WALLACE L. CHAFE: *Meaning and the Structure of Language*. Chicago and London 1970: The University of Chicago Press.
 NOAM CHOMSKY: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass. 1965: The M. I. T. Press.
 CHARLES J. FILLMORE: *The Case for Case*, a BACH–HARMS (szerk.): *Universals in Linguistic Theory* kötetben, 1–88. New York 1968: Holt.
 CHARLES HOCKETT: *The State of the Art*. The Hague 1968: Mouton.
 OTTO JESPERSEN: *The Philosophy of Grammar*. London 1924: Allen.
 GEORGE LAKOFF: *Irregularity in Syntax*. New York 1969: Holt.
 D. TERENCE LANGENDOEN: *Essentials of English Grammar*. New York 1970: Holt.
 ROBERT B. LEES: *Problems in the grammatical analysis of English nominal compounds*, a BIERWISCH–HEIDOLPH (szerk.): *Progress in Linguistics* kötetben. The Hague 1970: Mouton.
 JOHN LYONS (szerk.): *New Horizons in Linguistics*. Harmondsworth 1970: Penguin Books.
 R. H. ROBINS: *A Short History of Linguistics*. London 1967: Longmans.
 WILHELM SCHMIDT: *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*. Berlin 1963: Akademie-Verlag.
 ZSILKA JÁNOS: *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer*. Budapest 1966: Nyelvtudományi értekezések 53. sz.
Nyelvi rendszer és valóság. Budapest 1971: Akadémiai Kiadó.

Telegdi Zsigmond: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Akadémiai Kiadó.
 Budapest 1977, Tankönyvkiadó. 267 l.

I TELEGDI ZSIGMOND *Bevezetése* tulajdonképpen magasabb évfolyamokat végző nyelvcszakos bölcsészhallgatók számára íródott, de a hazai általános nyelvészet fejlődésében jelentősége ennél jóval nagyobb. Az alapfogalmak tisztázása az ilyen jellegű munkák természetes velejárója, most azonban egyben olyan elemző, kiérlelt összefoglalást kaptunk, amely a nyelvtudományi kutatás mai állásáról és módszereiről ad pontos és világos képet. Egy bevezető jellegű tankönyvbe minden nem fér bele, így érthető, ha kimaradtak olyan most formálódásban levő kutatások, mint a modális logika HINTIKKA vagy MONTAGUE nevéhez fűződő nyelvészeti alkalmazásai vagy a szövegelmélet. A könyv a maga álláspontját a lassan klasszikussá váló transzformációs-generatív szemléletre alapozza, anélkül azonban, hogy ezt kritikátlanul követné, talán ennek tudható be az is, hogy sajnálatos módon FILLMORE „mélyeset” elmélete sem nyer említést.

Félreértés ne essék: éppen a könyv korszerűségére, nagyon is az új eredmények színvonalán álló jellegére szeretném felhívni a figyelmet: ez a könyv módot nyújt a már nem egészen kezdő nyelvész-kutató számára is, hogy tárgyszerű ismereteket szerezzen szakmája mai problematikájáról, megoldandó feladatairól. A hazai általános nyelvészeti tájékozottság viszonylagos elmaradottságának kibontakozó felszámolásában ez a mű igen hasznos szolgálatokat tesz majd, ha a konkrét kutatásokat végző nyelvészek is megismerkednek vele. Gondolok itt – csak ötletszerűen kiragadva – olyan részletekre, mint a tipológiai kutatás problematikájának felvázolása (215–9; itt valamivel több sem ártott volna), a nyelv és a logika összefüggéseinek, de nem egybevágóságának érintése (107, 150, 202–3), a hipotézisek (95), a modell fontossága és szerepe, esetleg éppen a történeti rekonstrukcióban (208), a lexikai mellett a szintaktikai szinonimia erőteljes hangsúlyozása (61, 113). Itt említtem meg – bár a szétválasztás nem mindenben következetes – a jelentést hordozó invariáns *mondát* és a beszédtevékenység során számtalanszor aktualizálható, egyedi *nyilatkozat* megkülönböztetését (18–19, 25–26, 102). Az ilyen természetű kérdések tárgyalásakor a tudomány *mai* terminológiájától nem lehet eltekinteni (pl. „Egy ige jelentésének teljes meghatározásához így fel kell tüntetnünk nemcsak a hozzátartozó változók számát és természetét (grammatikai viszonyukat az igehez), hanem az egyes változóknak megfelelő értéktartományt is” :44); ez a nyelvtudomány újabb fejlődésének szükségszerű velejárója, másrészt az idézett példa azt is megmutatja, hogy TELEGDI a logikában még nem járatos olvasóra is gondolt.

Mindével kapcsolatban szólni kell a kötet nagy gonddal összeállított jegyzetapparátusáról, amely nemcsak alapvető forrásmunkákra hivatkozik, hanem kitér egyes elvileg fontos részletkérdések irodalmára is; e sorok írója nem kis meglepetéssel tapasztalta, hogy az újabb irodalomból mennyi minden olvasható már magyarul. A munka használatát nagyban megkönnyíti, hogy a példaanyag túlnyomórészt a magyarból való, de feltétlenül hasznos, hogy nem szorítokozik pusztán erre, hanem az érintett jelenség valóban általános jellegét érzékeltetve német, orosz, francia stb., kisebb mértékben nem európai nyelvekből vett anyag is szerepel (pl. hominímia: 60, feltételes hangváltozások: 184–5, a kopula elmaradása: 40 stb.)

2. Anélkül, hogy a tudománytörténet igényével lépne fel, a Bevezetés a nyelvtudomány egyes alapproblémáit mint az illető probléma történetét és kifejlődését mutatja be, az egyes iskoláknak és tudósoknak hozzá való viszonyát is úgy tárgyalja, hogy mennyiben vitték előre a kérdés megoldását és mi az, ami még megoldásra várt, vagy vár ma is. Így az újgrammatikus iskola minden érdemének elismerése (89/90) mellett is kiemeli, hogy „bizonyos – történetileg jól érthető – naivsággal végezte a munkáját: nem vizsgálta a maga intuitív módszereinek természetét, eredményességük alapját” (85); vele szemben „A nyelvészeti strukturalizmus küzdelmes utat tett meg egyoldalúságokon és tévedéseken keresztül. De tény, hogy évtizedek intenzív munkájában a nyelvleírás feladatát a múlthoz képest pontosabban és mélyebben határozta meg, és hatásosabb módszereket dolgozott ki a megoldáshoz.” (uo.)

Az értékelés kiegyenlítetttségét mutatja, hogy az elmúlt két évtized kutatásairól nem mulasztja el megjegyezni, hogy a grammatika CHOMSKY-féle eredeti modelljét „Ez az intenzív munka számos ponton, részben lényeges pontokon, módosította, kiigazította, vagy legalábbis kétségessé tette.” (92). „De ha nem is általánosan elfogadott, legalábbis jól megalapozott nézet (én magam nem kétkedem benne), hogy CHOMSKY fellépésével új szakasz nyílik a grammatika történetében, hogy a grammatika, a nyelvleírás egyáltalán, nem térhet vissza a CHOMSKY előtti álláspontra.” (uo.) Ebből a recenzióból is ki fog derülni, hogy mennyi fenntartásom van a transzformációs-generatív iskolával szemben, a nyelvtudomány megújulásában játszott szerepét azonban vakság volna nem elismerni, hiszen „csak a generatív grammatikával jelenik meg a nyelvleírásnak olyan formája, amely a nyelvtani szerkezet minden részletét természetesen, szükségszerű módon, láthatóan a mondatra vonatkoztatja” (101), „amely feltárja, hogy a mondat alkotórészeinek jelentéséből hogyan épül fel az átfogó, egységes mondatjelentés” (150). A könyv szerzőjének objektivitását mutatja, hogy az iskola híveként nem mulasztja el a kritikai megjegyzéseket sem (pl. 153).

TELEGDI ZSIGMOND egy régebbi tanulmányában már rámutatott arra, hogy a nyelv és a beszéd szétválasztása – ha más formában is – már jóval SAUSSURE előtt, HUMBOLDT-nál felmerült (ezt most csupán egy jegyzetbe sűríti: 249). A svájci nyelvész nézeteivel foglalkozva rámutat, hogy „Téved SAUSSURE akkor is, amikor a beszédet mint *egyéni* aktust állítja szembe a nyelvvel” (75), hiszen a nyelv szerepe éppen az, hogy az egyéni tudattartalmat öntse társadalmi formába (uo.).

CHOMSKY „kompetencia” és „performancia” fogalmai a saussure-i „langue/parole” ellentétpárra épülnek, de nála a nyelv szabályai is a beszélő kompetenciájához – és nem egy rajta kívül létező szabályrendszerhez – tartoznak (76). TELEGDI azonban elmulasztja felhívni a figyelmet, hogy CHOMSKY-nál viszont az ideális egyéni beszélő jelentőségének túlhangsúlyozásával a nyelv társadalmi oldala elhomályosodik, távról sem világos, hogy az egyes beszélők hogyan is értik meg egymást (vö. 27). Részben e probléma megoldatlan volta hozta létre a pszicholingvisztikát, de a nyelv társadalmiságát e kutatásokban sem lehet figyelmen kívül hagyni. Másképp, szerencsésebben közelítette meg e kérdést SCSEBBA szovjet nyelvész, aki a nyelvi jelenségek három aspektusát (beszédtevékenység, nyelvi rendszer és a nyelvi rendszerben adott nyelvi anyag) és ezek kölcsönös mozgását különböztette meg (250).

A fentiek ízelítőt adnak a könyv tárgyalási módszeréből. Egy-egy probléma csomópontként való megragadása a szakember számára rendkívül vonzó, de nagymértékben elősegíti a szakmával éppen ismerkedő hallgató problémalátó és problémafelismerő képességét is. Kérdéses azonban, hogy ez a heurisztikus jelenség milyen mértékben következik be, itt az előadó tanár egyénisége nagyon is fontosá válik.

3. Érdekes, alighanem egyéni elgondoláson alapul a könyv három részre tagolódo szerkezeti felépítése. Az első részhez tartoznak: Az általános nyelvészet tárgya, A nyelvi kommunikáció, A nyelvi jel, A jelentés, Jel és jelentés kapcsolata, A nyilatkozat mint indicium, A nyelv és a beszéd. A második rész felosztása: A nyelvek leírása, Szintaxis, Morfológia, Fonetika, Fonológia, Szemantika, A szó-készlet elmélete (lexikológia) és feldolgozása. A harmadik rész fejezetei: A nyelvek belső sokrétűsége [= a nyelv vízszintes és függőleges tagoltsága], A nyelvek változása: történeti nyelvészet, A nyelvek összehasonlítása, Nyelv és gondolkodás, Nyelv és társadalom. Ha jól értem a szerző szándékát, e hármas felosztásban az az elgondolás vezette, hogy egy-egy tömbbe tömörítse a nyelv tartalmi, formai-szerkezeti és társadalmi-történeti vetületeivel kapcsolatos mondanivalóját. Egy ilyen koncepció feltétlenül jogosult és megvan a maga meggyőző logikai ereje, következetes végigvitele azonban sajnos nem sikerült.

Már pusztán rátekintésre is észrevehető, hogy a „Nyelv és gondolkodás”, ez az alapvetően tartalmi kérdéskör az első részbe illenék. De a magam részéről vitathatónak tartom, hogy a szemantika a maga teljes komplexitásában a nyelvtanítás során, tehát a második (formális) részben kerül tagolásra. CHOMSKY hatásával számolhatunk, aki a szemantikát lényegében ugyanolyan nyelvi szintnek tekintette, mint a fonológiát vagy a szintaxist. Ez az elképzelés azonban már a transzformációs grammatikában is vitatott (vö. a generatív szemantikáról írottakat: 151), de maga TELEGDI is úgy véli, hogy a szemantika több mint egyszerű szint (vö. „a nyelv tartalmi oldala, a jelentések összessége”: 144; „a beszélők nyelvtudásának megfelelő modellálásához a CHOMSKY által javasoltaknál jóval előnyösebb, éspedig szemantikai struktúrákat kell a mondatok levezetéséhez alapul venni”: 153), maga is megkülönböztet „szószemantikát” és „mondatszemantikát” (ez utóbbi létrejötte valóban a generatív szemlélet sikere). De ha így áll a dolog, akkor le kell vonni a következtetést: a szemantika legátfogóbb kérdéseit a nyelv tartalmi oldalával kapcsolatban kell tárgyalni, a jelentésről szóló igen tanulságos fejezetben lett volna a helyük. Kétségtelen, hogy a nyelv kitüntetetten formális rendszer, így a tartalomnak megvannak a formális vetületei is, ezek viszont a szintaxissal, a szókészlettel foglalkozó fejezetekben (talán a morfológiában is), ezeken a „szint”-eken a második részben maradhattak volna. A szemantika mint a nyelv „jelkének” az ilyen megosztása egyben annak a bizonyítása is lehetne, hogy a forma és a tartalom kölcsönös kapcsolata, interdependenciája a nyelv vizsgálata során különös erővel nyilvánul meg.

4. Diakróniának és szinkróniának a saussure-i kettős szemlélete jogos, ez azonban még nem vonja maga után, hogy rendszer és történetiség összeegyeztethetetlenek egymással. Könyvének harmadik részében TELEGDI ilyen értelemben foglalkozik a nyelvi változásokkal, számos nyelvi változást mint fejlődést ítél meg (pl. 194, 242). A könyv rámutat arra is, hogy még a tipológiai sajátágok sem változathatatlanok (218–9), a nyelveknek strukturális adottságaiktól függetlenül, szinte korlátlanok a fejlődési lehetőségei, „valahányszor egy elmaradt nép hozzálat utolérni vagy legalábbis megközelíteni az élenjárókat, kénytelen nyelvét is tudatosan, gyorsítva tágítani, új szavakkal, fordulatokkal, szerkezetekkel gazdagítani” (238). Rendszer és történeti változás viszonyának szemléletében meghatározó az a felismerés, hogy „a változás kiindulása és végeredménye egy ideig egymás mellett léteznek, mint stílusosan különböző változatok” (192; vö. még az analógiás újításokról mondottakat: 188–9). Az

egyoldalú historizmussal szemben „Nem kevésbé tudományos feladat, vizsgálni egy nyelvéllapotot, egy nyelv struktúráját (felépítését) történetének egy szakaszán. De ennek a strukturális vizsgálatnak során sem tekinthetünk el a nyelv mozgásától, attól, hogy egy nyelv, a maga történetének bármely szakaszán, mozgásban levő *dinamikus struktúra*” (198).

A nyelv ilyen, mindenkor mozgását előtérbe helyező felfogásával tökéletesen egyetérthetünk, a könyvnek némely helyén azonban mintha egy vele ellentétes merev, statikus szemlélet is megjelenne. E szerint „a szavak viszont jelentésüknél fogva eleve bizonyos mondattani funkciókra vannak hivatva... ebben az értelemben *önmagukban mondatrészek*” (49). A tétel pontatlanságáról az ilyen mondatok mint „*A rózsza virág*”, „*A rózsza piros*”, „*Hozomra nem adok*” egy csapásra meggyőznek. A mondattani szerep nem *eleve*, hanem *elsődlegesen* adott, de éppen a nyelv dinamikus volta folytán egy-egy szófaj képviselője a mondat különféle helyein is megjelenhet. Egy másik példa: „egy adott igetöből képezhető alakok rendszert alkotnak, amely tagjainak száma és egymáshoz való viszonyuk tekintetében eleve meg van határozva” (119.). Ez az „eleve” azonban csak a mereven szinkron strukturális elv számára létezik: a magyarban egykor volt egy *adám*, *adád* stb. típusú múlt is (nem beszélve a könyvben is említett (121) összetett múltakról). Kiveszések nem járt együtt a magyar igeidők rendszerének a pusztulásával, hanem csak az átalakulásával, módosulásával. Ahogy a könyv is leszögezi: a nyelv dinamikus struktúra.

5. Stílszerűen szólva, az ismertett mű „megkülönböztető jegyei”-hez tartozik a rajta végigvonuló dialektikus materialista szemléletmód. Ennek egyik különösen szép példája „Az általános nyelvészet tárgya” című első fejezet (7–20). A szerző itt a nyelv *tartalmi* lényegére vonatkozó tétéleket adja elő: A természetes, hangos nyelv az emberi fajnak nemi (genetikus) jellemzője, minden más lénytől megkülönböztető sajátága. Az állati nyelv mint jelzésrendszer teljes egészében öröklött, éppen ezért változathatatlán. A jelentés révén az emberi nyelv kettősen tagolt, így kimeríthetetlenül gazdag, a valóság legbonyolultabb összefüggéseinek a kifejezésére is alkalmas. Elsődleges, kommunikációs szerepével együttjár, hogy a megismerésnek és a gondolkodásnak egyszerre az eszköze és a terméke, egyidős magával az emberrel, az emberi tudattal. Szükségszerűen társadalmi intézmény, amely lehetővé teszi a munka megszervezését, ugyanakkor a szocializáció eszköze, mivel a nyelv használata nélkül senki sem lehet a társadalom teljes értékű tagja.

A későbbiek során a nyelv e funkcionális sajátságainak a bővebbi kifejtése is megtörténik, így a már itt említett produktivitás mellett a kreativitás is előtérbe kerül, nem kevésbé aktív jellege, bár ismeretelméletileg rendkívül fontos visszatükröző voltát én a magam részéről jobban hangsúlyoztam volna. Mindezekre éppen a teljesség kedvéért talán már az első fejezetben is lehetett volna utalni, sőt valahogy a nyelvben rejlő társadalmi/egyéni belső ellentmondásra, nemkülönben arra, hogy a nyelv szükségszerűen csak az általánost tudja kifejezni. Persze, lehetséges, hogy mindez az amúgyis igen tartalmas fejezet kereteit szétfeszítette volna; magából a műből ezeknek a tárgyalása nem maradt ki.

Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy első megjelenése (1961, 1964) óta a szerző hol és hogyan alakította át, pontosabban hogyan formálta újra könyvét. Ilyen újdonság benne „A nyilatkozat mint indicium” (62–9) című fejezet. Valóban, a nyelvről csak akkor kapunk igazán átfogó képet, ha nem hallgatjuk el nagyon fontos kifejező-érzelmi természetét sem. A nyelv kettős tagolása mellett egy kettős kódolás is van: kognitív-ábrázoló tartalmát szinte mindig egy másik, a beszélő személyes magatartását, érzelmi hozzáállását kifejező vetület is kíséri. Ez a két információ nem esik egybe: az expresszív tényező az ősbibb, lényegében a csak a konkrét helyzet kiváltotta állati hangadás-jelzéssel azonos, ezt azonban magának alárendelte a magasabb rendű, a csak az emberre jellemző, elvontabb ábrázoló híradás. Így az érzelmi csak a gondolati közbeiktatásával jut kifejezésre, mégis – Móricz Zsigmond találó megjegyzésével figyelmeztet rá a könyv – „Minden tud csalni, de a hang színe, az nem” (64). A nyelvnek ez a sajátága már önmagában is bizonyítja, hogy nem lehet pusztá logikára redukálni.

A dialektikus szemléletmód más megnyilvánulásairól már az előzők során szó esett, minden egyes alkalmazására lehetetlen kitérni. Ilyen a nyelvi relativizmus árnyalt okfejtéssel való elutasítása (48, 230), figyelemre méltó továbbá, ahogy a szerző szót emel az egyébként valóban gyakoribb konkrét → absztrakt jelentésfejlődés indokolatlan abszolutizálása ellen és a BALÁZS JÁNOS írta részben ellenpéldát is bemutat: „nem a tölgyfa »őseredeti« indogermán neve hozta létre a szilárdság és hűség fogalmát, hanem éppen fordítva, valamikor a szilárdság kifejezésével jelölték általában az élő fát, főleg pedig a tölgyfát” (211). Kivétel és törvény, esetleges és szükségszerű dialektikus kezelésére minta,

ahogyan TELEGDI az újgrammatikusoknak a hangtörvényekre vonatkozó hibás elképzeléseit elemzi (192–3); itt legfeljebb még a jelenség és lényeg viszonya lett volna említhető. A fonetikának és a fonológiának metafizikus szétszakításával szemben a szerző a kettő belső összefüggését, kölcsönös feltételezettségét emeli ki (131).

6. A „Bevezetés a nyelvtudományba” általános értékelését ismertetésemnek már a bevezető részében elvégeztem. Ismételtlen szeretném leszögezni, hogy TELEGDI ZSIGMOND könyvének gazdag gondolati tartalma, világos okfejtése tiszteletet ébreszt, a mű mindenképpen a magyarországi általános nyelvészet nyeresége. A recenzensnek azonban az is a kötelessége, hogy ne hallgassa el azt sem, hogy vannak olyan alapvető elvi kérdések, amelyekben álláspontja a könyvtől eltér. Befejezésüképpen ilyeneket teszek szóvá.

6.1. Igaza van a könyvnek abban, hogy az amerikai deskriptív iskola vívmánya, a disztribúciós elemzés, lényegében csak osztályozás, azaz „taxonómia” (89), míg a tudomány feladata jóval több: konzisztens magyarázat. Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy az iskola tekintélye ma már szülőföldjén is erősen megcsappant, bár nem tudom, hogy valóban a hitelét veszítette-e (95). „Az ötvenes évek végén feltűnik . . . a nyelvtan egy mélyebb fogalma; eszerint egy nyelv grammatikáját mint *elméletet* kell felfogni, mint elméletet felépíteni, amelyből a tárgyalt nyelv mondatai struktúrájukkal együtt levezethetők. Egy elmélet felállítása pedig alkotó, teremtő munka, amelyet nem lehet egy eleve adott, általános módszer alapján véghez vinni” (95). TELEGDI-nek elvileg igaza van, de lehetetlen nem észrevenni, hogy – ha kimondatlanul is – a transzformációs-generatív iskolára történik utalás. Nem vitatom, hogy ez az irányzat a nyelvleírás terén számos részletben a deskriptivistáknál mélyebbre hatolt, fejlettebb módszereket is kidolgozott, de vajon a legmagasabb elméleti követelmények hangoztatásakor indokolt-e elhallgatni ennek az iskolának nem kevésbé technicista jellegét, egy másfajta módszerhez való kötöttségét. Eredeti, talán túlzottan is szigorú elméleti igényeiről az iskola már régen lemondott. Bármennyire rokonszenves is legyen a rá annyira jellemző örökös forrongás, maguknak az elvi alapoknak a meg-megújuló módosítása, önkéntelenül felvetődik a kérdés: a szó szigorú, tudományos értelmében vett elmélettel állunk-e szemben? Deskriptivistáknak és generativistáknak a szövegből kitetsző *minőségi, értékrendbeli* megkülönböztetése az én számomra nem meggyőző.

6.2. Magától értetődik, hogy egy napjainkban megjelenő nyelvelméleti munkából nem maradhat ki a mélystruktúra fogalma, úgy tűnik azonban, hogy TELEGDI ZSIGMOND evvel kapcsolatban nem eléggé kritikus vagy nem eléggé óvatos. A következőket írja: „az emberi nyelvek roppant változatosága a mondat szerkesztésben főleg a transzformációk különbözőben áll, azok a szabályok ellenben, amelyek meghatározzák a mondatok mélystruktúráját (és ezzel, döntően, a jelentésüket) messzeemenően megegyeznek egyik nyelvről a másikra. Ez a tény [sic!] is igazolni látszik azt a régi feltevést, amely szerint a különféle nyelvek grammatikai szerkezete alapjaiban megegyezik” (113). A tétel *nyelvi* igazolása azonban elmarad, illetve ez csak a „grammatikai szerkezet” egy teljesen új interpretációja mellett volna megkísérelhető, amire a tankönyv jellege folytán nem is kerülni látszik sor. Mai fogalmaink szerint – persze a felszíni struktúra szintjén (de vajon a grammatikai szerkezet nem ide tartozik-e?) – egészen másképpen szerkesztett egy inkorporációs és egy flektáló nyelv. Megadható-e olyan mélystruktúra-szabály, amely a kopulát a logika kötelező erejével írja elő, ugyanis nehezen tehető fel, hogy hiánya egy egyszerű törlési szabályra vezethető vissza. A különféle nyelvek más megformáltságú mondatai tényleg ugyanazt a valóságot fejezik ki, így lehetséges, hogy a logikai ítéletfüggvény azonos (a mélystruktúra ilyen felfogása azonban már elvezet a természetes nyelvtől), azonban még ez sem szükségszerű: a visszatükrözés módja, éppen aktív volta folytán, a valóság ugyanazon részletét más összefüggésben is megragadhatja.

TELEGDI szerint a német *ich sehe dich* és a magyar *látlak* esetében „a két kifejezésnek azonos a mélyszerkezete, a különbség csak a felszíni szerkezetet érinti” (127). Hasonló eljárással a németben elvonható egy „MÚLT” morféma, amely „elvonatkoztat a német múlt idő képzésének morfológiai különbségeitől; ezek a magasabb szintaktikai szinten közömbösek” (128; de éppen a szintek hierarchiája folytán itt már *katégoriák* vannak!). Nem független a fentiekől a még a könyv elején felvetett gondolat: „a nyelv – ha csak szűken mint jelentések (intellektuális tartalmak, gondolatok) közvetítésének eszközeit tekintjük – nincs a hang szubsztanciájához (anyagához) kötve” (32).

Nem hallgathatom el aggályaimat: a nyelvi megformáltság nem lehet irreleváns, a nyelv mint szemiotikai rendszer nem *szükségképpen* hangos, de hangos volta mégis a lényegéhez tartozik,

ezzel pedig egy sor következmény jár. A német *ich sehe dich* tipológiailag nyilván más struktúrát képvisel, mint a magyar *látlak*. Mélystruktúrájuk azonosságáról vagy különbségéről én nem tudok nyilatkozni, de fennáll a veszélye annak, hogy a formától művi úton leválasztott, nem természetes, „tisztá” szemantikai tartalmat hiposztázálunk. Nagy kérdés, hogy ez az anyagi-formai burkától megfosztott tartalom képes-e arra, hogy megőrizze *nyelvi* természetét; magára a könyvre kell hivatkoznom, amely nyomtatékkal szól arról, hogy a jelentés (ez pedig mégiscsak a tartalom lényege) elválaszthatatlan a nyelvi rendszerben, az ennek teljességében elfoglalt helytől.

6.3. Már HEGEL észrevette, hogy a nyelv lényegileg csak az általánost fejezi ki, ezért egyben határozatlan. A határozatlanság csak úgy szüntethető meg, hogy mindig a konkrét beszédhelyzetre, a szituációra vonatkoztatunk (minderről: 51). A helyes premisszákból kiindulva jutunk el e kérdéshez: „lehetséges-e egyáltalán egy természetes nyelvben objektív mondatok, azaz olyanok, amelyeknek értelme független produkciójuk körülményeitől?” (52). A fregei jelentésértelem problémát most nem érintve másvalammal kell vitatkoznom. Az aktualizálás valóban szubjektív, hiszen a beszélő (a szubjektum) egyéni tudattartalmát fejezi ki – az általános-határozatlanból való kiemelés, egyedítés más-képpen nem is lehetséges –, de ez megfelelhet egy objektív tényállásnak, a szubjektív megfogalmazás a valóság objektív voltát önmagában még nem feltétlenül fogja megcsorbítani. Az aktualizálás és eszközei, a deiktikumok (mutatószók, névmások, határozószók: 51), sőt a személyragok, ráértetéssel az igeidők is (52) bizonyos tekintetben valóban más természetűek, mint a főnév vagy az ige. A könyv szubjektív-vannak nevezi őket „amennyiben vonatkozásuk mindenkor azon fordul meg, ki használja őket az adott beszédaktus folyamán” (52). Ez azonban nem zárja ki, hogy a mindenkori szituációhoz kötött igazságértéktől függetlenül egy más vagy magasabb síkon az egyéb morfémákhoz hasonlóan a valóságot, illetve a valóság valamely összefüggését tükrözzék. Az ilyen szemémák szerkezete alkalmasint bonyolultabb mint a főnév és az igéé, de a szituációtól független invariáns jelentésük (pl. -k: cselekvő mód, alanyi ragozás, jelen idő, egyes szám, első személy) nemigen vitatható. Az aktualizálás *tényét*, a konkretizálással járó *korlátozást* teljességgel és önmagában véve szubjektívnek ítélni nem indokolt, a „szubjektív” terminus TELEGDInél valamilyen sajtóságos árnyalatot kap, ilyen használata talán nem egészen megokolt.

BAKOS FERENC

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

Szerk.: Dezső László, Hajdú Péter és Telegdi Zsigmond

Akadémiai Kiadó, Budapest 1978. 334 l.

0. Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok eddig megjelent egy tucat kötete az esetek többségében jó áttekintését nyújtotta a hazai nyelvészeti irodalmunkban uralkodó főbb tendenciáknak, témaköröknek, széles körben bemutatta nyelvészeink olykor nemzetközi mércével mérve is jelentős eredményeit, nézeteit. A sorozat legutolsó, XII. kötete „*Az emberi nyelv sokfélesége*” alcímet viseli. Ennek megfelelően szerkesztése némileg eltér az immár patinásnak számító tematikus rendezettségétől. Az utóbbi kötetbe a szerkesztők a témakörök igen sok válfajából válogattak be dolgozatokat. Ennyiben a kötet általános képe inkább a sorozat legkorábbi tagjaival mutat hasonlóságot. A sokféle témakör között mégis a tipológiával foglalkozó írások dominálnak, így tehát egy-két kivételtől eltekintve ez a kötet a tipológia hazai eredményei alcímmel követhette volna az előző kötetek tematikai szerkesztettségét. Ezt látszanak alátámasztani a szemleovat nagyrészt szintén a tipológiával foglalkozó ismertetései is. Most pedig rátérek a kötetben szereplő 12 tanulmány részletesebb ismertetésére.

1. BALÁZS JÁNOS dolgozata az indouráli nyelvrokonság sokat vitatott kérdéskörével foglalkozik, s a tipológiai összevetést tűzte ki vizsgálatá céljául. Az alsóbb nyelvi szintek magas színvonalú, a témakörrel foglalkozó egyéb kiemelkedő szerzőkkel való polemizáló, tipológiai összevetése után joggal hiányolhatjuk a szintaktikai rétegződés tipológiai összevetését a dolgozatból. A fonetikai, fonematikai, intonációbeli részletes összevetést mindössze egy rövid, a morfológiai összevetés kérdéseivel foglalkozó fejezet követi, ez viszont terjedelmét tekintve csupán egyharmadát képezi az egész munkának. Az ősi indoeurópai és uráli mondatformák elemzését pedig teljesen mellőzi a szerző. Fonológiai – morfológiai

összevetése során azonban így is meggyőzően mutat rá a két alapnyelv között fennálló jelentős tipológiai különbségekre.

2. DEZSŐ LÁSZLÓ tanulmánya a tipológiai kutatásokkal szemben támasztott általános elvi és módszertani követelményrendszer kidolgozásával foglalkozik. A szerző helyesen mutat rá nyelv-tudományunk jelenlegi állapotában arra a tényre, hogy az egzaktás igényével fellépő nyelvelméletek sokszor spekulatív jellegűek, mivel nem rendelkeznek részletesen kidolgozott tipológiai komponenssel. Számos tudománytörténeti tény utal arra, hogy a részrendszerek tipológiai vizsgálata során olyan összefüggésekre bukkanhatunk, amelyeket később mint rendező elveket építhetünk be általános elméletünkbe (pl. téma – réma elmélet). Ahogy a nyelvelméletnek szüksége van tipológiai komponensre, éppúgy a tipológiai tények analízisének is széles körű elméletre kell támaszkodnia. A szerző a tipológiai módszerek tárgyalásakor részletesen elemzi az indukció és a dedukció viszonyát. Itt azonban nem veti alá kellő kritikának Greenberg indukciós alapokra támaszkodó kvantitatív tipológiáját, amely éppen akkor bizonyul elégtelennek, ha a szerző által is az egzaktás követelményét tekintve kiemelkedő helyen tárgyalt generatív nyelvelméletet kívánjuk tipológiai komponenssel egészíteni. A tipológiai kutatások elméleti alapjáról szólva DEZSŐ LÁSZLÓ a HEMPEL (1965) által körvonalozott követelményeket számba véve kiemeli a prágai nyelvészek és R. JAKOBSON munkáinak irányadó voltát, és a generatív szemantika mondattan-felfogását vallja magáénak BIRNBAUM tipológiai eljárásait követve. Helyesen körvonalazza a megfigyelések metanyelvének kategoriális rendszerét, s az utóbbiban kiemeli a kognitív-funkcionális jegyek szükségességét, habár itt a kognitív-kérdéskörével csak felszínesen foglalkozik. A tipológia kutatási programjáról szólva a szerző az elméleti pluralitás elvét vallja, amely szerint a részrendszerek leírásánál célszerű lenne azonos empirikus anyagot generatív, stratifikációs és tagmemikus keretben egyaránt vizsgálni. Véleményem szerint azonban ezek a megközelítések nem eléggé kidolgozottak ahhoz, hogy az elmélet szintjén alkalmazzuk őket, hanem csupán elméleti modellek tekinthetők. A dolgozat a rendszer- és struktúra-elméletnek a tipológiában is jelentős szerephez jutó kategóriáinak tárgyalásával zárul. Ugyanitt esik szó az univerzális grammatikáról is. Kár, hogy az ezek között legfontosabb, a „*tipus*” kategóriának DEZSŐ LÁSZLÓ csak a jellemzését adja meg annak meghatározása helyett. Megjegyzendő az is, hogy pontatlanság csúszott be az irodalomjegyzékbe: kimaradt onnan a dolgozatban egyébként gyakran idézett DEZSŐ 1975-ös publikáció.

3. A kötet következő tanulmánya FÓNAGY IVÁN dolgozata, amelyben a szerző lebilincselően érdekes módon foglalja össze a nyelvi jel motiváltságáról, a hangtörvények pszichológiájáról vallott nézeteit. Tanulmányában kiemeli a nyelvelsajátítás folyamatának a megismeréssel párhuzamosan fejlődő nemcsak progresszív, hanem nyelvi regresszív mozzanatait is, megfigyeléseit pedig a továbbiakban stílusanalízissel támasztja alá. Összeköti ezt a szemantikai regressziók jelenségeivel, ahol célravezetően szimultán vizsgálja a kontextuális és a szociolingvisztikai feltételeket. A szerző erre vonatkozó magas szintű ismereteit fordításmódszertan tanácsok formájában is kamatoztatja. Hasonlóképpen elemzi a funkcionális regressziók jelenségeit is, ahol a pszicholingvisztikailag is megalapozott megközelítése kontextusában határozza meg a stílus fogalmát. A dolgozat a nyelvi jelek szemantikai szerkezetében fellelhető archaikus gondolkodás nyomon követésével zárul, itt azonban számos tekintetben szociolingvisztikai bizonyításra szorul. A nyelvi analízis beszédaktus-elméleti megközelítésében FÓNAGY IVÁN jelentős eredményeket, a továbblépés lehetőségeit mutatja be. Nem ártana talán, ha a szerző vagy követői felhasználnák a kognitív struktúrákkal foglalkozó, számítógépesen is feldolgozott pszicholingvisztikai kutatások eddig elért eredményeit.¹

4. A tipológiai tanulmányok közé sorolható FÜREDI MIHÁLY dolgozata is, amelyben a szerző két olyan témakör vizsgálatával foglalkozik, amelyek nyelvelméleti helyére vonatkozóan a napjainkban divatos generatív modellek sem képesek egyértelmű választ adni. Az alanyiség problémakörét FÜREDI KEENAN és HRAKOVSKIJ erre vonatkozó nézeteivel azonosulva tárgyalja, ugyanakkor bírálva is ezeknek a szerzőknek a munkáit magyar, angol, francia, orosz, avar, arab, japán, kínai, szuaheli és tibeti példaanyagra támaszkodva. A dolgozat azonban inkább ismertető, mint kritikai jellegű. A

¹SCHANK, R. C.: Conceptual dependency: A theory of natural language understanding (*Cognitive Psychology*, 1972, 3., 552–631.); KINTSCH, W.: The Representation of Meaning in Memory (Lawrence Erlbaum, Hillsdale, N. J., 1974).

participiánsok hierarchikus felépítésére vonatkozóan célszerű lett volna a két említett szerző nézeteit összevetni az esetgrammatika reprezentánsainak véleményével, hiszen ezen a téren különösen a függőségi esetgrammatika lényeges eredményekkel rendelkezik. Talán ennek az összevetésnek a hiányából ered az, hogy a dolgozat címe ellenére szinte nem esik szó a passzivitás nyelvelméleti státusáról. Napjainkban a szövegközpontú nyelvi elemzés térhódításával, a topikalizációs jelenségek, valamint a tematizáció szövegközpontú elemzése ismeretében az alany nyelvelméleti helyére vonatkozóan is sokkal tisztább képet kaphatunk, s ezeknek a kérdéseknek az együttes vizsgálata elengedhetetlen az alany és a passzivitás tipológiai szintű tárgyalása során.

5. A kötet két rövidebb terjedelmű tanulmánnyal folytatódik. HAJDÚ PÉTER dolgozata a szerző egy korábbi német nyelvű kongresszusi előadásának tömör magyar változata. A tanulmány az igei csoport mondat szerkezet-grammatikai felbontásán keresztül a segédigék kérdéseivel foglalkozik, különös tekintettel a nyenyec tagadó szerkezetekre. A szerző párhuzamot von a pozitív és a negatív segédigék szerkezeti sajátosságai között, s ezt a párhuzamot hangtörténetileg is igazolja. A pozitív előjelű igék, jelentéstartalmukat megtartva szintaktikai átrendeződés útján negatívakba való átcsapásának bemutatásával felveti a nyenyec negatív és pozitív kopulák, a tagadó és a létige genetikai kapcsolatának lehetőségét. Az egyébként meggyőző érvelés során az egyetlen szépséghibát az okozza, hogy a szerző dolgozata magyar nyelvű változatában a legtöbb helyen megtartotta példáinak német nyelvű fordításait.

HERMAN JÓZSEF cikke a neolatin nyelvrokonság kérdéseit vizsgálja szociolingvisztikai tényezőkből kiindulva, részletesen foglalkozik a költői többnyelvűség jellegével, kiemelve a XII–XIV. század neolatin irodalmi emlékeiben a provanszál központi szerepét. Az eszme-futtatás vezérfonalát annak a kérdésnek a vizsgálata jelenti, hogy milyen mértékben határozta meg a kor költőinek nyelvi tudatát a román nyelvek egysége és egyúttal a köztük fennálló szinkrón különbségek objektív tényanyagának a felismerése.

6. IVÁNYI TAMÁS dolgozata a klasszikus arab irodalmi nyelv hangrendszerének és a sémi hangváltások megkülönböztető jegyes vizsgálatát tárja elénk. Jegy-jellemzésével ezekre vonatkozóan redundancia szabályokat állít fel, majd pedig ezek alapján meghatározza a jegyek hierarchikus felépítettségét ágrajzos formában. A jegyek segítségével a hangzókat osztályokba sorolja. Morfológiai alapokra támaszkodva ellenőrzi, hogy Jakobson jegy-rendszere mennyire alkalmazható a klasszikus arab és a sémi nyelvek hangállományának rendszerezése során. Megállapítja, hogy erre a célra további jegyek bevezetése (éles – nem éles; szótagalkotó – nem szótagalkotó) szükséges. IVÁNYI TAMÁS dolgozatának első részével, az alapszabályok, valamint a morfológiai és fonetikai realizációs szabályok kidolgozásával erős elméleti alapot teremtett arra, hogy generatív keretben körvonalazzon egy függőségi fonológiai leírási rendszert. Kár, hogy a dolgozat elkészítése idején a szerző még nem ismerhette JOHN ANDERSON idevágó nézeteit,² mert a két modell összevetése érdekes tanulságok levonását eredményezhette volna. IVÁNYI dolgozatának kétségtelenül nagyon jelentős részét képezi az, hogy jegy-leíró modelljét kipróbálta a sémi nyelvek és dialektusok hangrendszereinek leírásában. Így, ha tanulmánya jelenlegi állapotában nem is alkalmas ezeknek a nyelveknek a vonatkozásában egy rendszerszerű fonológiai-tipológiai komponens leírására, elképzelési kétségtelenül magukban rejtik egy ilyen rendszer kidolgozásának a lehetőségét.

7. A következő tanulmányt KIEFER FERENC írta, s benne a melléknevek jelentésánál foglalkozik magyar és lengyel példaanyagban, a középfokú hasonló szerkezetekre koncentrálna a figyelmét. A szerkezetek vonatkozásában megvizsgálja azok preszuppozíciós sajátosságait. A mellékneveket szemantikai osztályokba sorolva vizsgálja. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy osztályai sok esetben heterogén jellegűek, nem kapunk pontos útmutatást az osztályon belüli csoportba sorolás kritériumaira vonatkozóan, holott ezeket jól körülhatárolt mátrix-jegyrendszerrel körvonalazni lehetett volna. Így például az általa a 2.3. osztály *d.* csoportjába sorolt melléknevek a [+ kauzatív] [+ statikus] jegyekkel jellemezhetők lettek volna. Ugyanígy rendező elvként szerepelhetett volna a példaanyag 'jelölt' – 'jelöletlen' sajátosságainak számbavétele és rendszerezése. A szerző a továbbiakban alkalmazza a magyar melléknevek általa hierarchikus rendbe állított osztályozási szempontjait a

²ANDERSON, J.M. and JONES, Ch.: Phonological Structure and the History of English (North-Holland, Amsterdam, 1977).

lengyel melléknevekre. Példák sorozatán keresztül bemutatja, hogy pl. a kontradiktorikus és a kontrer jelentésű melléknevek esetében a magyar és a lengyel példák preszuppozíciós viselkedése különböző, s ez befolyásolhatja az illető melléknevek szintaktikai szerkezetekben való előfordulását. Amennyiben a szerző a leírásban használt kategóriákat és jegyeket a továbbiakban szemantikai eszközökkel rendszerezzi és kognitív érvényüket ellenőrzi, akkor valóban fontos lépést tesz abban az irányban, hogy azok az általános jelentésemélet alkotóelemei közé tartozzanak.

8. A megközelítés módszeret illetően MÁRTONFI FERENC dolgozata IVÁNYI TAMÁSéhoz kapcsolódik: itt is, ott is a jakobsoni fonológiai megkülönböztető jegyek alkották a vizsgálat alapját. A szerző bírálata alá veti a CHOMSKY–HALLE interpretatív fonológiát, mivel az nem képes meghatározni a jövevényszavak hangalakját, s erre a célra egy fonológiai automatával ellátott generatív fonológiát javasol. Fonológiai generáló R szabályaira vonatkozóan azonban sajnálatosan nem különíti el az univerzális szabályokat a nyelvspecifikusaktól. Enélkül azonban csak fiktív marad a megközelítés. Fonológiai automatának azt a szabálysort nevezi, amely a nem redundáns összefüggéseket határozza meg, s ezt a komponenst a redundancia szabálysor elé helyezi, kiemelve ugyanakkor a kettő természetszerű kapcsolatát. Dolgozata második részében a szerző a fonológiai automata segítségével tipológiai igényű összevetést végez kilenc nyelv magánhangzórendszerén, s bizonyítja, hogy a megkülönböztető jegyes fonológia nagyobb realitással rendelkezik egy ilyen elemzésben, mint a fonémákra épülő fonológia, majd pedig végigkíséri az előzőleg bemutatott R szabályok működését az átkölcsönzés folyamatában.

9. A kötet következő tanulmányában PÉTER MIHÁLY arról ír, hogy az általános nyelv-elméletnek nagy szüksége lenne egy funkcionális szempontú nyelvhasználatra, s ez nagy segítséget nyújtana mind a fordításelmélet, mind pedig az idegen nyelvek oktatása számára. Egy ilyen vizsgálat keretében tárgyalja a szerző a stílus fogalmára vonatkozó különböző nézeteket, s kiemeli a kontextus tágabb értelmezésének jelentőségét annak meghatározásában. Sürgeti a stilisztika és a szociolingvisztika elhatárolását és a nyelvhasználat tipológiai kidolgozását, valamint felhívja a figyelmet egy kontextus-tipológiai vizsgálat lehetőségére. Mindezek azonban jóval belül esnek a pragmatika határain, s tipológiai rendszerezésre a nyelvelmélet jelenlegi stádiumában még nem adhatnak kellő alapot.

10. SZENDE TAMÁS egy rövid terjedelmű dolgozatban foglalkozik a nyelvi érintkezés, a kifejezési szint tipológiai összevetésének lehetőségével a magyar és svéd szupraszegmentális jelenségeire támaszkodva. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy egy ilyen tipológiai vizsgálat igen heterogén természetű lehet, s területe multidiszciplináris megközelítést igényel, amelyben a szoros értelemben vett nyelvészet csak egy részelemet képezhet. A parole-tényezők vizsgálatának a szerző megítélésében viszont kétségesnek tartom azt a megállapítást, hogy „bármely nyelvi rendszer realizációja bizonyos általános emberi determinációk keretei között történik”, s „ezek egy része az emberiség valamennyi egyedének strukturálisan azonos anatómiai-filozófiai felépítéséből fakad” (235. o.). Bizonyított tény, hogy például a japánok beszédszerzői működése és hangfelfogó képessége nem teljesen azonos az európai emberekével (zenei téren ezek az eltérések jól érzékelhetők), s így ez a megállapítás nem kaphat kulcsszerepet a parole-tényezők tipológiai vizsgálatában. A szerzőnek az emphatikus kifejezési lehetőségekre vonatkozó kontrasztív kimutatása felveti az ilyen jelenségek univerzális sajátosságai vizsgálatának a szükségességét, amely nélkülözhetetlen a tipológiai kutatások számára.

11. A kötet utolsó tanulmánya VOIGT VILMOS munkája a nyelvtipológiai kutatások irodalmi és folklorisztikai alkalmazásának lehetőségeivel foglalkozik. Ez a dolgozat inkább tudománytörténeti áttekintés, és különösen a szovjet irodalomra támaszkodik. Ez nem is véletlen, hiszen éppen az irodalomtörténetben és a folklorisztikában a tipizálás kérdéseivel már a múlt század vége, illetve századunk eleje óta foglalkoznak, s a strukturális tipológia és a formalista módszerek összekapcsolásában éppen a szovjet szerzők jártak és járnak az élen, s a mai szemiotikai modellek is erre a háttérre támaszkodnak.

12. Összegezve elmondhatjuk, hogy a kötet a tematikai szerkesztettséget nélkülözve is – holott erre a tipológiai tanulmányok domináló volta lehetőséget adott volna – hűen mutatja be napjaink hazai nyelvészeti kutatásainak sokrétűségét, eredményeit, s a kötetben szereplő dolgozatok színes témaválasztása biztosítja azt, hogy az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XII. kötete nemcsak egy szűkebb szakértőcsoporthoz szól, hanem igen széles körű olvasóközönségre tarthat számot.

ANDOR JÓZSEF

Hazai György: Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache

Akadémiai Kiadó, Budapest 1978, 190 l.

A törökországi török nyelv tanulmányozásába való bevezetés a szerző több évtizedes kutatómunkája, valamint egyetemi hallgatók és ifjú kutatók évtized óta tartó kinevelése során leszűrődött eredmények foglalata, egyetemi hallgatók és tudósok számára nemzetközi síkon mindaddig nélkülözött kézikönyv, a tudományos problematika teljes szélességben, a nemzetközi síkon folyó kutatómunka mozgásában való első bemutatása.

A „Bevezetés” elsősorban a modern eredmények ismertetésére, értékelésére fekteti a főszólyt, de közvetlenül vagy a megadott irodalmon keresztül közvetett utalásokkal a régi eredmények felhasználásához is útmutatást nyújt.

HAZAI a „Bevezetés”-ben nyomon követi a turkológia kialakulásának kezdeti mozzanatait, amivel egyszersmind megrajzolja az egyes szakágak fejlődési ütemének és a nemzetközi munkamegosztás kialakulásának hátterét is. Az egyes részek, ill. fejezetek nem előre kiszabott méretűek, terjedelmüket, a témának az összképen belüli fontossága, kutatottsága szabja meg, és legtöbb esetben a szerző egyéni kutatási tapasztalataival zárulnak.

Beosztását tekintve a bibliográfiák és kézikönyvek áttekintése után a vizsgálat rendje a következő: a nyelvtörténeti kutatások eredményei, majd a generatív-taxonómiai szemléletű leíró nyelvészet kezdeti produktumai, végül pedig a dialektológia, ahol a leíró és történeti szempontok összeszővődnek.

Az első a nyersanyag: A török nyelvemlékek élesen két részre tagolhatók. Az arab-írásos emlékek, melyek – az „óoszmáni” kezdeti szakaszán túl jobbra a morfológiai és szintaktikai vizsgálathoz nyújtanak bő anyagot, majd az ún. „átírásos” emlékek (azaz a nem-arab-írásos – görög, örmény, cirill, szír, héber, latin, grúz betűs szövegek), melyek a fonológiai kutatások alapjául szolgálnak.

A latin-betűs emlékek kutatásában, HEFFENING GEORGIEVITS elemzésének hatására, jelentős szerepet játszott NÉMETH GYULA és iskolája. NÉMETH GYULA nyugat-ruméliai nyelvjáráskutatósaira támaszkodva alapvető eredményeket ért el főleg délszláv janicsárokból álló magyarországi garnizonok török nyelvének magyarázatában. A latin betűs emlékek kutatását jelentőségükhöz mérten kiemelten vizsgálja HAZAI, aki maga is fontos szerepet játszott átírásos emlékek feltárásában és a latin betűs anyag ártértékelésében.

Különösen a török kutatók részéről széles körű érdeklődés kíséri az anatóliai török irodalmi nyelv kialakulásának kérdését. HAZAI bő idézetekkel tárja fel a karakhanidával „kevert” oguz anatóliai továbbfejlődéséről kibontakozott viták eddigi eredményeit. Ezeknek fényénél az ún. „óoszmáni” időhatáraival és tartalmi elemeivel kapcsolatos régebbi nézetek komoly revízióra szorulnak.

A nyelvi struktúrában beállott nyelvtörténeti változások taglalása során a lényeges elemekre összpontosítva ad beható betekintést az anatóliai törökben beállt hangváltozásokról. Ezek a megállapítások a balkáni kölcsönszavakkal és az átírásos nyelvemlékekkel kapcsolatos saját kutatásainak szilárd – de időhatárok tekintetében rugalmasan értelmezett – eredményein nyugszanak. A főleg arab írásos emlékek bő nyelvi anyagának alapján a morfológiai fejlődés fokozottabb statisztikai vizsgálatára buzdít.

Ami a periodizáció kérdéseit illeti, elsősorban ezekből az emlékekből leszűrhető nyelvi ismérvek szabják meg a nyelvtörténeti periódusok időhatárait. Az általában idézett sorsdöntő történelmi dátumok annyiban használhatók, hogy e nagy fordulópontok egyszersmind a kulturális fejlődés tekintetében, a nyelvi fejlődés menetében is – ha nem is rögtön – de fokozatosan változásokat idéznek elő.

Ami a prestrukturális leíró nyelvtanokat illeti, HAZAI megadja a fő hagyományos nyelvtanok bibliográfiai adatait, majd részletesen foglalkozik a generatív taxonómiai szemléletű nyelvi tanulmányok ismertetésével, terjedelmes idézeteket közölve a kritikai irodalom pozitívabb és negatív értékeléseiből. Mindenesetre felszólít ezen vizsgálati módszerek, kutatási szempontok, a statisztikai eljárás szélesebb körű alkalmazására.

Alapos képet ad a leíró fonetika, fonológia, morfológia területén elért eredményekről és felhívja a figyelmet a kutatás által elhanyagolt kérdésekre.

Tárgyszerű eligazítást ad a szókincsnek szentelt fejezetben. Az oszmánli korszakban a nyelv telezsífolása arab–perzsa elemekkel, majd az Atatürk által initiált nyelvi forradalom tisztogatási akciója nyomán régi és új elemekből előállt megújult nyelv a szóképzlet kutatását elsőrendű feladattá avatja.

Különösen bő teret szentel HAZAI a nyelvjáráskutatásnak. Ezt az eljárását két tényező is indokolja. Egyrészt, hogy a szerző kutatómunkájának egyik jelentős szektorát képezi a balkáni török nyelvjárások vizsgálata. Másrészt itt alkalma nyílt nyomatékosan felhívni a kutatók figyelmét arra, hogy a turkológusok életbevágóan sürgős ügye a nyelvjárások tüzetes leírása: Törökországban, ahol a tömegkommunikációs eszközök rohamos terjedése a nyelvi kiegyenlítődés felé hat és különösen a Balkánon, ahol a kis nyelvi szigetek egymás után szívódnak fel a szláv nyelvi környezetben.

HAZAI joggal emeli ki a NÉMETH-féle iskola jelentős szerepét a modern nyelvjáráskutatásban. A vidini nyelvjárás speciális sajátosságainak felismerése megnyitotta az utat a balkáni nyelvjárások kelet- és nyugat-ruméliai típusra való felosztásához, elmélyült nyelvjárástörténeti kutatásához. NÉMETH GYULA turkológus tanítványai (HAZAI, KAKUK ZS., H. EREN, VI. DRIMBA) jelentős munkát végeztek az egyes nyelvjárások leírásával e munka továbbvitelében, kiépítésében. Ugyanakkor HAZAINAK HARSÁNYI NAGY JAKAB *Colloquiarium*-ával kapcsolatos vizsgálatai segítségével módja volt feltárni a kelet-ruméliai központi nyelvjárás és az isztanbuli köznyelv kialakulása közti mélyebb összefüggéseket. A dialektológiai fejezet mintegy betetőzése a „Bevezetés”-ből önként is adódó tanulságnak, azaz, hogy a nyelvtörténeti kutatás nem elégedhet meg az irodalmi nyelv vizsgálatával, hanem hogy a leíró és a történeti nyelvészetnek egyaránt a nyelvjáráskutatás az egyik fő területe.

A „Bevezetés” integráns része egy (petitben) 80 oldalt kitevő válogatott, de az utóbbi évtizedekre kimerítő nyelvészeti bibliográfia, az egész világon folyó turkológiai kutatómunka seregszemléje. Bár a Bibliográfia nem retrospektív, de mintegy teljességet nyújt a régebbi bibliográfiákra való utalásai révén, így a nyelvtanok, szótárak esetében DENEY: PhTF, I-re, a nyelvjárásoknál BULUÇ (1948) és KAYAHAN E. (1970, felvéve ERIMER K. alatt) bibliográfiáira stb. utal, a folyó bibliográfiák adatainak külön fejezetet szentel. A cikkek nem adnak lehetőséget a szerzők munkásságát összefoglaló bibliográfiák egységes felvételére. Minden esetben megtaláljuk ezt a bibliográfia összeállítójának neve alatt, vagy esetenként a „Bibliographie”, illetve „Festschrift” gyűjtőcímek alatt. Kívánatos lett volna a szerző nevével utalást beiktatni. Hasznos az ismertetések, kritikai cikkek szerepeltetése mindkét helyen: szerzőnél, bírálóknál egyaránt.

Összegezve, a „Bevezetés” a törökországi török nélkülözhetetlen tudományos vademecuma, egy sok egyedi sajátosságot felmutató, speciális kutatási módszereket igénylő nyelv tudományos felmérése, de emellett megszívlelendő tanulságokat tartalmaz más nyelvészeti kézikönyvek és az általános nyelvészeti kutatómunka számára is.

SCHÜTZ ÖDÖN

Gulya János: Gyarmathi Sámuel

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 202 l.

Az egyetemes nyelvtudomány egyik legismertebb magyar alakját, a fordulatokban gazdag életű GYARMATHI SÁMUELt (1751–1830) mutatja be élete és alkotásai tükrében a szerző. A kismonográfia, amely *A múlt magyar tudósai* sorozatban jelent meg, új megvilágításban, a ma nyelv-tudományának a szemszögéből mutatja be a nyelvhasznító és a magyar nyelvet leíró erdélyi tudóst.

A munka 5 fejezetből áll. Az 1. és a 4. elsősorban élettrajzi leírás: GYARMATHI diákéveivel, ifjúságával, ill. öregkorával foglalkozik. A 2. és 3. fejezetben elemzi a szerző Gyarmathi két legfontosabb munkáját, amelyekről az alábbiakban esik szó.

GYARMATHI első nyelvészeti munkájának, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*-nek (Kolozsvár, 1794) a létrejöttét szerzőjének olthatatlan nyelvi érdeklődése s hazafiúi tennivágyása magyarázzák (orvos volt ugyanis). A jó hétszáz oldalas munka mai szemmel nézve is minden elismerésre méltó. GULYA szerint „A legszebb benne mégis: szemlélete és módszere” (79). GYARMATHI racionalista nyelvtant írt. Legnagyobb erőssége, hogy világosan látja a nyelv rendszerszerűségét, és ezt

szem előtt tartva tudatos következetességgel boncolgatja nyelvünk törvényeit. Felismeri, s bemutatja a képzés fontosságát. Ő ir elsőként mondattant nálunk, tanulságos felosztásban. Kartézianus elveihez híven a deduktív módszert követi. Fejtegeti a „beszélő” és „hallo” viszonyát, az igék aspektusát, a szórend funkcióját stb. Több magyar nyelvi jelenségről ő ír először, s ő az, aki munkájában magyar nyelvű nyelvtani terminológiát használ. GYARMATHI nyelvtana „egészében és sok-sok részletében is – ma is elgondolkoztató. De a legelgondolkoztatóbb vele kapcsolatban mégis az, hogy munkája kristálytisza gondolatai, következetes definíciói, megoldásainak algoritmusszerű jellege, tárgyalás-módjának szellemessége és eleganciája, a felfedezés örömeit sugárzó emberi magatartása ellenére is majdnem kétszáz évig mintha nem is létezett volna” (108–9).

GYARMATHI-t nemzetközileg ismertté másik munkája, az *Affinitas* néven emlegetett, latin nyelvű könyve tette. A 18. század végén a külföld illetékes szaktudósai szinte egyértelműen vallották nyelvünk finnugor rokonságát, magyar földön azonban erősen megoszlottak a vélemények. GYARMATHI is BEREKSZÁSZIék nézetét vallotta először, ám a tények arra készítették, hogy maga is utánanézzon a finnugor rokonításnak. Ezt mutatja, hogy levelezésbe kezdett a Stockholmi Tudós Társasággal. A döntő fordulat azonban szerencsés véletlen hozta mégis: GYARMATHI Göttingába került (1796. IV. 25. – 1798. IX. 19.), BETHLEN ELEK kísérőjeként. Itt jegyzem meg, hogy a göttingai egyetemi iratok tanúsága szerint GYARMATHI magyar nyelvet tanított az egyetemen. Őt tekinthetjük tehát a Georgia Augusta első magyar lektorának (I. PÜTTER: *Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen*. Göttingen, 1838. 504). Göttingában a kor legkorszerűbb, legrangosabb egyeteme, a hírneves Georgia Augusta, a bámulatos gazdagságú egyetemi könyvtár, valamint A. L. SCHLÖZER (1735–1809), korának nagy hatású történésze teszik lehetővé, segítenek abban, hogy GYARMATHI olyan munkát írjon, amilyet írt. Az *Affinitas* nem egységes mű. Tanulmánygyűjtemény, amely két affinitas-ból (a lapp–magyar és az ész–magyar nyelvrokonságot bizonyító részből), egy observationes-ből (megfigyelések 7 finnugor nyelv körében) és három függelékből (appendix) áll (tatár szövegeket, PALLAS összehasonlító szótárának bemutatása, a szláv eredetű nyelvek összehasonlító szótára, ill. SCHLÖZER *Affinitas*ra vonatkozó levelezésének néhány darabja). Ennek oka létrejöttének körülményeiben, elsősorban SCHLÖZER bírálatában rejlik. SCHLÖZER ugyanis kéziratban olvasta a munka első részét (a lapp–magyar nyelvhasználat) s megjegyzései GYARMATHI-t részint változtatásokra (?), részint további munkára ösztönözték. A mű megjelenési éveként 1799-et szokás számon tartani. PRAŽÁK véleménye szerint (*Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist*. Brno, 1967. 79) azonban az *Affinitas* címlapján tévesen szerepel az 1799-es szám, mivel a könyv 1798 végén megjelent már. GULYA erről nem tesz említést, föltehetőleg nem osztja PRAŽÁK véleményét. GYARMATHI legnagyobb érdeme itt is módszerében rejlik: a nyelvrokonságot nyelvtani-szerkezeti hasonlósággal, ill. azonossággal bizonyítja (képzők, ragozások, birtokos jelek, névutók, a szavak mondattá szerkesztése). A szókincsbeli egyezést csak utolsóként említi. Foglalkozik bibliai helyek (tehát szövegek) összehasonlításával is. GULYA összefoglaló értékelése szerint GYARMATHI „nyelvhasználatának középpontjává tervszerű következetességgel a nyelvtani elemek vizsgálatát tette. Munkájában számos nyelvtani elemünk rokonságát ismerte fel, többét elsőként a tudományág történetében... Felfedez több vonzatbeli, mondat szerkezeti párhuzamot... Vizsgálódásaiából elvi következtetéseket is leszűr: világosan látja a szavaknak mind a hangtani, mind a jelentésbeli, nyelvjárási és történeti változását... a szókincskutatás történeti forrás-értékét... A jövevényszavak elméleti kérdéseit majdnem teljes egészében akár még ma is az ő nézetei szerint lehetne elősorolni” (161–3). Az elismerés – külföldön – nem váratott magára. Majd mindegyik kompetens szakember klasszikusnak kijáró elismeréssel nyilatkozott róla, így a már említett SCHLÖZER, valamint a párizsi orientalista SILVESTRE de SACY, a cseh J. DOBROVSKÝ, a német J. Ch. ADELUNG, a dán RASK RASMUS. (Vö. továbbá egy 1970-ben megjelent általános tudománytörténeti összefoglalás vonatkozó sorait: „Gyarmathi verwandte bereits die Methode, die der Zukunft gehörte: er verglich nicht einzelne Wörter und Wortlisten... Gyarmathi wußte, daß man den gesamten Sprachbau und vor allem auch die Grammatik vergleichen müsse” (H. J. STÖRIG: *Kleine Weltgeschichte der Wissenschaft*. Hamburg, 1970. 2: 339). 1968-ban az *Affinitas*nak fotomechanikus úton sokszorosított új kiadása jelent meg: Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 95.).

GYARMATHI Göttingából hazatérve itthon adja ki 1816-ban *Vocabularium*-át (az *Affinitas*ban több helyütt is tárgyal jövevényszavakat, ezeket egészíti ki az újabb kutatások alapján), de ez „értékes

szóanyaga és nyelvművelő szempontokat is jó érzékkel érvényesítő szemlélete ellenére sem éri el előző munkáinak az egyetemes tudományosságban kivívott szintjét” (181). A nyelvhasználatban GYARMATHI akkor léphetett volna előbbre, ha elutazhatott volna a rokon népekhez. Erre azonban nem kerülhetett sor. S amilyen gyorsan ivelt fölfelé tudományos pályája, Göttingából hazajöve épp oly gyorsan hanyatlott le – miként több, jobb sorsra érdemes kortársáé is (gondoljunk pl. BOLYAI FARKASRA).

A monográfiát bibliográfiai fejezet zárja, amely GYARMATHI műveit és a róla szóló fontosabb irodalmat tartalmazza.

A sorozat (*A múlt magyar tudósai*) természetéből következik, hogy a szerző nem száll vitába mások megállapításaival. FARKAS GYULA dolgozatának olvastán (*Samuel Gyarmathi und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung*. Göttingen, 1948) mégis a gondolat merült föl bennem, jó lenne tudni, miért nem fogadja el, ill. veszi át GULYA FARKAS GYULÁNAK az *Affinitas* keletkezésére, ill. SCHLÖZER és GYARMATHI viszonyára vonatkozó némely megállapítását.

GULYA kismonográfiája gördülékeny, olvasmányos stílusban megírt, jó munka. A szerző nem veszik el a részletekben, jól látja és láttatja GYARMATHI munkásságának úttörő és időtálló értékeit. A vonatkozó szakirodalmat lelkiismeretesen feldolgozta. A GYARMATHI-t méltató elődöket követi a tekintetben, hogy e nagyszerű nyelvbúvár nagybecsű opusát nem titkolt lelkesedéssel, ám mindvégig tárgyilagosságra törekedve mutatja be. A bemutatott monográfiában megrajzolt GYARMATHI-kép megítélésem szerint nem szorul már változtatásra. A még előkerülő (levéltári stb.) adatok inkább GYARMATHI életére, személyiségének jobb megismerésére adnak majd lehetőséget (ahogy pl. a göttingai kísérőtárs, FOGARASI SÁMUEL önéletírása is: F.S.: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*, Bukarest, 1974; vö. még FUTAKY–FEHLIG–KATZSCHMANN: *Hungarica Gottingensia. Verzeichnis der Ungarn betreffenden Archivbestände in Göttingen (1734–1945)*. München, 1978. 34–5).

KISS JENŐ

Vértés Edit: Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie

Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 192 l.

A szerző tetemesnek mondható életműve újabb egy tucat nyomdai ívet kitevő munkával gyarapodott. A mű címe azt ígéri, hogy az osztják magánhangzó-harmónia kérdéseiről tájékozódhat az olvasó. VÉRTÉS EDIT mint K. F. KARJALAINEN és H. PAASONEN kéziratok hagyatékának gondozója, feldolgozója és sajtó alá rendezője igen alaposan megismerkedhetett az osztják nyelvjárások számos olyan kérdésével, amelyek az anyag közzététele előtt mások elől rejtve maradnak. Az utóbbi egy-másfél évtizedben számos olyan dolgozatot jelentetett meg magyar és finn folyóiratokban, tanulmánygyűjteményekben, amelyek e kéziratok anyagok tanulmányozása révén születtek meg és az ismertető munkához szolgáltak előtanulmányul.

VÉRTÉS EDITnek tehát egyedülálló lehetőségei voltak, hogy az osztják nyelvjárások kivételes szakértőjévé képezze magát. Éppen ezért az olvasó nagy várakozással veszi kezébe ezt az új művet, amely e kis rokon nyelvnek – a többi finnugor nyelvből, többek között anyanyelvünkől ismert palato-veláris – magánhangzó-harmóniáját morfonematikus vonatkozásaiban taglalva hivatott részletesen leírni. Mondanivalóját hat fejezetben foglalja össze: 1. *Bisheriges über die Vokalharmonie der ostjakischen Mundarten* (13–27), 2. *Die Vokalharmonie in den südosstjakischen Nachlässen* (28–151), 3. *Grund der bisherigen Nichtanerkennung der südosstjakischen Vokalharmonie* (152–156), 4. *Gegenseitiger Einfluß des Vokalismus und des Konsonantismus* (157–1’), 5. *Keim des Schwundes der Vokalharmonie im System?* (176–179), 6. *Geographischer Zusammenhang zwischen den verschiedenen Mundartgebieten mit unterschiedlicher Vokalharmonie* (180–183). Az egyes fejezetek számos alpontra oszlanak, és az egész az előszó (7) és a függelék (184–192) fogja közre.

1. Az osztják palato-veláris harmónia egyes megnyilvánulási formáira CASTRÉN, HUNFALVY és PAASONEN is fölfigyelt. VÉRTÉS EDIT különösen ez utóbbinak a déli osztjakkal kapcsolatos

eszrevételeit értékeli nagyra. Elismeréssel szól a nyelvészetileg iskolázatlan PATKANOV gyűjtéséről és FOKOS–FUCHSnak az ezen anyagból leszűrt következtetéseiről. Kiemeli, hogy WOLFGANG STEINITZ, miután vachi és vaszjugáni nyelvmesterekkel dolgozott, rájött, hogy a keleti nyelvjárásokban következetes a harmónia, és KARJALAINEN feljegyzéseit tanulmányozva is ugyanezt állapította meg, de szemére hányja STEINITZnek, hogy a hasonló déli jelenségek az ő figyelmét is elkerítették. Megítélése szerint COLLINDER már eléggé közel járt a felismeréshez, sőt a harmóniának a legészakibb, az obdorszki nyelvjárásban meglévő nyomaira is ráirányította a figyelmet.

A 2. fejezetben, miként a cím is elárulja, csak a déli osztják hagyatékot elemzi. Lévéen ez a rész maguknak a magánhangzó-illeszkedés szabályainak a részletes tárgyalása, joggal csalódás fogja el az olvasót: a *könyv* címe még az osztják és nem csak a déli osztják harmónia leírását ígéri (az olvasó a keleti magánhangzó-harmóniával STEINITZ, TYERJOSKIN és GULYA VÉRTES által hivatkozott műveiből ismerkedhet meg, míg az obdorszki nyelvjárásban érvényesülővel HARTMUT KATZ *Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen* [München 1975. 74–76] c. művéből, amely munkáról szerzőnknek a jelek szerint nincs tudomása). Természetesen ez is épp elég nagy feladat, és sikeres megoldása feledtetné, hogy kevesebbet kapunk, mint amennyit a cím alapján elvárhatnánk. Az csak helyeselhető, hogy a szerző vizsgálódásainak alapjául a hagyatékok szövegeit veszi, hiszen ezekben a szuffigált szóalakok sokkal nagyobb gyakorisággal fordulnak elő, mint a szótárakban. A szerző a déli nyelvjárások „fonémáinak” közlésekor (28. l.) az olvasót a *Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen* c. cikkéhez (FUF 37: 1–70) utasítja. Abban ugyan nem fonémákról beszél, de eredményeit nyilván akként értékeli. STEINITZétől eltérő leírását adja a „fonémák” rendszerének, és saját nézeteit változatlanul helyesnek ítéli meg, „da gegen meine dortigen Ausführungen überhaupt keine erwähnenswerten Einwände erschienen sind (die m. E. falsche Transkriptionsweise wurde jedoch nicht aufgegeben)” (28).

Ezt követően a tömorfémákban, majd hosszasan a szuffigált szóalakokban található magánhangzó-kombinációkat elemzi. Egymástól elkülönítve vizsgálja a különféle képzőket, jeleket és ragokat, rámutat a déli nyelvjárásokban jelentkező különbségekre. PAASONEN és COLLINDER nyomán szól a palatális hangrendi igazodásról (Palatalatraction), feltételeiről, annak elmaradásáról és az ingadozásokról. Míg a *j* és a palatalizált mássalhangzók a magánhangzók palatális hangrendi átcsapását (palatalizációját) segítik elő, addig a *χ* a hátsó hangrendűség konzerválását; ha ezek kombinációja található az első és a második szótag határán, az utóbbi hatása bizonyul erősebbnek. Pl. a palatális átcsapás képletét így közli:

$$\gamma(+ \dots \gamma) + \acute{C} \rightarrow \ddot{\gamma}(+ \dots \ddot{\gamma})$$

(1. 60. l.) (csak a pontosság végett jegyzem meg, hogy helyesen e formula így mutatna:

$$\gamma(+ \dots \gamma) + \acute{C} \rightarrow \ddot{\gamma}(+ \dots \ddot{\gamma}) + \acute{C},$$

ugyanígy módosítandó az összes, hasonló változást leírni kívánó képlet is). Veláris átcsapásként értékeli, ha a magas hangrendű igetőhöz a praeteritum e. sz. 3. személyének egyalakú *ot* végződés járul (i. h.). Ezzel a felfogással azonban nehéz volna egyetértenünk, hiszen ténylegesen semmiféle változás, átcsapás nem történik, éppen azért, mert az említett morféma egyalakú, tehát minden környezetben megőrzi eredeti hangalakját. A veláris hangrendűsége való visszaváltást (Velarrückschlag) ugyanezen okból kell elfogadhatatlan minősítésnek tekintenünk pl. a DN *uäittè-mòt* ‚er legte sich nieder‘ szóalakban (61).

Úgy gondolom, igen hasznos viszont, hogy KARJALAINEN tévesen lejegyzett adatait a lehetőséghez képest korigált formában közli (61–64), ezzel segítséget ad mindazoknak, akik esetleg ugyanezen kérdéskörrel (újólag) foglalkozni szándékoznak. Kétségtelen, hogy elég furcsa az a PAASONEN által megfigyelt (FUF 2: 84), a későbbi kutatók által azonban figyelmen kívül hagyott hangtani jelenség, hogy míg nyílt, veláris első szótag után a második szótagban veláris vokális van: *atäšä* ‚Wallach‘, addig a zárt szótagot magas hangrendű vokális követi: *attäšäm* ‚betrüger‘. Még ennél is különösebb, hogy a VÉRTES EDIT által fonémaként értékelt nem első szótagi *e* és *i* is előidézhetheti a következő szótag(ok) palatális átcsapását (75 kk.). Úgy érzem, nem szerencsés a párhuzam, amelyet az

e-nek és az i-nek a magyarban és a finnben a palato-veláris harmónia szempontjából való viselkedésének említésével kíván adni. Tanulmányok a képletek és a hozzájuk fűzött kommentár is:

$\vartheta + (\dots \vartheta +) e/i (+ \dots \vartheta)$	C	$\delta Doxt\acute{e}D\grave{a}$	'auf seinem Schoß'
$\vartheta + (\dots \vartheta +) e/\acute{i} (+ \dots \vartheta)$	DN	$\delta xt\acute{e}D\grave{a}$	'auf'
$\vartheta + (\dots \vartheta +) e/i (+ \dots \grave{i})$	DN	$\delta xt\acute{e}D\grave{a}$	'auf' (l. a 82. lapon).

„Rückläufig lautet die Regelmäßigkeit folgendermaßen: Endet ein Wort mit einer velaren Silbe, dann kann im Wort nur e oder \acute{i} zu finden sein, endet aber ein velar beginnendes Wort palatal, dann kann es entweder e , \acute{i} oder e , i enthalten. Von der Mitte beobachtet: e , i beanspruchen unbedingt palatale Fortsetzung, e und \acute{i} haben vor sich immer velare Silben, hinsichtlich der folgenden Silben sind sie »neutral« (83). Ha ehhez még hozzávesszük azt, miképpen jöttek létre ezek a szóalak-változatok (uo.):

$$\vartheta + (\dots \vartheta +) e/\acute{i} + \vartheta > \vartheta + (\dots \vartheta +) e/i + \grave{i} > \vartheta + (\dots \vartheta +) e/i + \grave{i},$$

amelynek leírásában a legmesszebbmenőkig egyetérthetünk Vértessel, akkor a szerzőnővel ellentétben valami egészen másról van szó, mint a finnugor nyelvek többségéből ismert palato-veláris magánhangzó-harmóniáról: 1. a veláris szó utolsó szótaga fakultatíve hangrendileg disszimilálódik, 2. ez pedig – ugyancsak – fakultatíve magához hasonítja a megelőző e-t vagy i-t, tehát ebben a lépésben *umlaut* következik be! (Tekintsünk el attól, hogy az e és az \acute{i} fonémastátusa nincs bizonyítva.)

A továbbiakban bizonyos morfémák viselkedését, az esetleges ingadozásokat vizsgálja és számos táblázat, grafikon és diagramm összegezi a VÉRTES által tapasztaltakat. Az egyes szóalakokban végbemenő átcspásokat az azonos hosszúságú (szótagszámú) szavakban elkülönítve tárgyalja. Ismerteti a szövegekben, a szótári anyagban és a nyelvtani feljegyzéseken végzett vizsgálatok eredményeit. A recenziens kötelességének érzi megemlíteni, hogy helyenként homályban maradt előtte, mit is akart mondani VÉRTES EDIT, bár ez talán épp a recenziens hibájából történt így.

A 3. fejezetben közölteket rövidre fogva: a kutatók eleddig azért nem ismerték fel a déli osztyák magánhangzó-harmóniát, mert STEINITZ irtisi osztyákkal dolgozva – objektív vagy szubjektív okokból – azt nem regisztrálta és „Die große Autorität von STEINITZ konnte verursachen, daß seine Meinung von vielen der Uralisten ohne weiteres angenommen wurde” (156).

A 4. fejezetben voltaképpen KARJALAINEN és STEINITZ szinkron leírásának szembeállítását a magán- és mássalhangzók kölcsönhatásának leírását találjuk. Ez alighanem azt a célt szolgálja, hogy a VÉRTES-féle fonémaanalízis helyességét igazolja STEINITZ-ével szemben.

Az 5. fejezet lényege, hogy a szerző szerint az egyes déli nyelvjárásokban tapasztalható ugyan eltérések a magánhangzó-harmónia szabályaiban, de egészében véve nem valószínű, hogy úgy kellene megítélnünk a déli osztyákat, mint amelyben a harmónia eltűnésének csirája már megjelent volna.

A 6. fejezet szerint a palatális hangrendi igazodáson alapuló magánhangzó-harmóniát (*Vokalharmonie mit Palatalattraktion*) felmutató déli nyelvjárások közt a Kamenszkijében beszélt dialektus jelenti az átmenetet az északi csoport irányában, míg kelet felé a DN az összekötő kapocs. Sőt úgy látja, hogy a déliben tapasztalható palatális hangrendi igazodás a keleti nyelvjárásoktól sem idegen.

Az ismertett könyv szerzője valóban érdekes téma feldolgozására vállalkozott, de ez a recenziens megítélése szerint nem hozott kielégítő eredményeket:

1. Szerintünk VÉRTES EDIT fonémaanalízise nem meggyőző, mégha nem is szóltak hozzá a szakemberek az elmúlt közel tíz esztendő során. Kétségtelen, hogy STEINITZ leírása éppen VÉRTES észrevételeinek ismeretében itt-ott esetleg korrekcióra szorulhat, bár azt sem hálghatjuk el, hogy STEINITZ osztyák vokalizmustörténetével korántsem tekintette osztyák stúdiumait lezártnak. Többek között a déli nyelvjárások elemzésére is visszatért a sajnálatos módon kéziratban maradt *Vokalskizze der Irtyschmundarten* c. cikkében, amely részletesebb az OstjVok.-ban közölt leírásnál. Úgy vélem, a déli osztyák fonémarendszer egészéhez érdemben majd csak az a kutató szólhat hozzá, aki olyan alapos és sokoldalú vizsgálata vállalkozik, mint LIESELOTTE SCHIEFER tette *Phonematik und Phonetik des Vach-Ostjakischen* (München 1975) c. könyvében. Egyelőre inkább úgy tűnik, hogy VÉRTES EDIT nem a fonémáknak a környezettől függő változásait vizsgálta, hanem a PAASONEN-nál és KARJALAINEN-nél föllelhető *betűkombinációkat*.

2. Mint már fentebb említettük, kétséges, valóban palatoveláris magánhangzó-harmónia-e a VÉRTES által tárgyalt jelenség. Ehhez vö.: „*Vowel harmony is a case in which vowels agree in certain features. In Turkish, the high vowels of a suffix agree in backness and rounding with the stem vowel . . . In German, back vowels are fronted before certain suffixes containing a high front vowel; this is known as umlaut*” (SANFORD A. SCHANE: *Generative Phonology*. Englewood Cliffs, New Jersey 1973. 52). Úgy látom, a déli osztyjokban inkább az utóbbiról lehet szó.

3. Vajon a hangsúly helyének nincs szerepe akár abban, hogy a veláris hangrendű szó utolsó szótaga palatálisba csap át, akár abban, hogy ezt követően bekövetkezik a „Palatalattraktion?”

Végezetül még egy kiegészítő jellegű megjegyzés: az általam tanulmányozott szurguti osztyják nyelvjárásokban szinte teljes következetességgel palatális magánhangzók vannak az első szótagnál hátrább, függetlenül az első szótagi vokális hangrendjétől (erről l. *ALH* 27: 272).

Nem érdemes a kis számú sajtóhiba javítására vállalkozni, de némelyik adathoz szükséges megjegyzest fűzni:

1. Az orosz eredetű melléknemek egy részét helyesen nyelvjárási alakokból magyarázza, pl. *пèршoj* < *непошj*, másokat viszont az irodalmi nyelvi változatból, pl. *шjрноj* < *жирный* (59. jegyzet). Miért?

2. A *нè·когда* (uo.) nem lehet a *не когда* átvétele, ilyen ugyanis nincs, csak *некогда* és az osztyják szó forrása ennek a nyelvjárási *нековда* változata (így KT 605).

3. A DN *χjрmàттенàт* 'sinä heidet suutut' (77) jelentése feltehetőleg: 'sinä heidät suututit'.

HONTI LÁSZLÓ

Gunda Béla: *Bátky Zsigmond*

A múlt magyar tudósai. Budapest, 1978. 175. Akadémiai Kiadó

A magyar néprajzi kutatás egyik kiemelkedő alakjáról kétségtelenül idősezerű volt egy ilyen jellegű áttekintő elemzés elkészítése, és senki sem lehetett volna a feladatra illetékesebb, mint éppen GUNDA BÉLA. Az a kutatástörténeti sor, amit HERMAN OTTÓ (1835–1914), JANKÓ JÁNOS (1868–1902), BÁTKY ZSIGMOND (1878–1938) képvisel, vele folytatódik leginkább. A születési és halálozási dátumokból talán nem is tűnik ki igazán, hogy itt egymást váltó generációkról van szó, de az életpályák részletei, az alkotó évek tömörülései, a gondolatsorok átívelései meggyőzően rajzolják ki a kapcsolódásokat.

BÁTKY annyiban szerencsésebb elődeinél, hogy neki nem a megalapozás primér gondjaival kellett csupán szembenéznie, támaszkodhatott már bizonyos eredményekre és intézményekre. Igaz, ezek még szórványosak, egyenetlenek, illetve gyengén ellátottak voltak, de mégiscsak léteztek. Valamire tehát már építhetett, amikor elkészítette az első, mai értelemben vett magyar néprajzi összefoglalást (1905), amelyet GUNDA úttörő jellegűnek mond. Igaz, hogy ez nem lép túl az ismeretterjesztő jellegén s ma elsősorban tudománytörténeti jelentőséggel bír, de mindenesetre kifejezi a szinoptikus látás igényét. Hamarosan (1906) követi ezt egy újabb áttekintés, már jóval fejlettebb formában, ha korlátozottabb témakörrel is: „Útmutató a néprajzi múzeumok szervezésére”, amely mindmáig nélkülözhetetlen kézikönyv. Ez a munka nemcsak a néprajzi muzeológia fejlődésében, hanem a kutatómunkában is meghatározó jellegű volt. Praktikumán túl az első rendszerezési kísérlet, amely eligazít a tárgyak világában, felhíva a figyelmet egy-egy nagyon szerény tárgyacskára művelődéstörténeti mondanivalójára és jelentőségére.

Mindezek egyben készülődést is jelentenek az 1933–34 évben megjelent magyar néprajzi összefoglalás első két kötetéhez, amelyek létrejöttében BÁTKY-nak a közvetlen szerepe is kiemelkedő. Az I. kötet kétharmad része az ő munkája, s bizonyára nem véletlen, hogy logikai okok ellenére írásai éppen az induló kötetben kaptak helyet. A Magyarság Néprajza értékelésénél azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy időben alig maradt el ZELENIN vagy MOSZYŃSKI máig alapvető kézikönyveitől s megelőzött olyan összefoglalásokat, mint van GENNEP, SPAMER, vagy BACH kötetei.

GUNDA egy fejezetrészt szentel BÁTKY és az MTA kapcsolatának ismertetésére, ami természetesen csak az egykori szervezeti kereteknek megfelelően jöhetett létre. Azzal, hogy BÁTKY akadémiai néprajzi könyvsorozat szerkesztője lesz, sikerrel tőri át egy akkori arisztokratikus szemléletet. E kapcsó-

latok terén jelentős elvi továbblépés 1933-ban az a dolgozata, amelyben az eljövendő kutatás akadémiai feladatait vázolja. Programjának akkor nem támadt különös visszhangja, de ma elégtétele lehetne, hogy két évtized múltán az újjászervezett MTA valóban hozzákezdett ennek megvalósításához.

„Bátky Zsigmond tudományos munkásságának legjelentősebb területe a népi építkezés kutatása” – írja a szerző. Ennek a megállapításnak a helyességét igazában akkor tudjuk értékelni, ha eredményeit nemzetközi összefüggésbe helyezzük el. Igaz, hogy az építkezés kutatása a századforduló óta a néprajz más részterületeit messze megelőzve igen jelentős eredményekkel dicsekedhetett Európa több pontján is, de aztán a világháború évtizedeiben valahogy megakadt. BÁTKY volt az, aki el tudta különíteni a korábbi valós eredményeket a zsákutcát jelentő megállapításoktól, s a metodikai tanulságokat eredményesen egyeztetette a magyar anyaggal, kidolgozva egy olyan rendszert, amelyet ugyan sokan próbáltak megingatni, de egyes részleteitől eltekintve alapszabványként napjainkig érvényben maradt. Pedig azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyarországi házfelfedés talán az egész kontinensen a legösszetettebb, a Kárpát-medencében olyan sokféle erővonal érvényesült e tekintetben, mint talán sehol másutt a kontinensen. Ennek ellenére Közép- és Kelet-Európa sokkal szimplébb fejlődésű területeiről a mai napig nem rendelkezünk a lakóház alakulásmenetének annyira kidolgozott rendszerével, a táji változatok típusjegyeinek számbavételével, genetikájával, mint amit ő nálunk megteremtett. Nagyot léphetnénk tovább, ha szomszédainknál is elvégeztek volna hasonló vizsgálatokat, mert ezek fontos támpontokat jelentenének számunkra sok részletkérdésben. Korunk kiemelkedő építkezéskutatói, mint RAGLAN, WEISS, SCHIER, SCHEPERS, ERIXON, VALONEN stb. lényegében hasonló módon dolgoztak. Talán e témakörben végzett kutatásainak vitathatatlan jelentősége el is halványította a népi táplálkozás körében végzett munkásságát, amire az Ethnographiában 1974-ben közzétett tudománytörténeti tanácskozás hívta fel a figyelmet.

Külön fejezetben méltatja a munka BÁTKY nevelő tevékenységét. Esete jól példázza azt, hogy e tekintetben nem kizárólag a katedra jelenti a fórumot s azt, hogy egy intézmény műhelymunkájával mennyire pályára lehet irányítani kezdő embereket. A harmincas évek elején-közepén a Néprajzi Múzeum fiatal nemzedékének ő volt az inspirátora s az ott rendszeresen folyt szemináriumszerű megbeszélések többek számára sorsdöntőek voltak. „Tanításait, útbaigatásait, gyakran éles kritikáit évtizedekre kiható tanulással hallgatta az 1930-as évek elején a Néprajzi Múzeumban dolgozó fiatal nemzedék.” Ebben a műhelyben bontakozott ki egy olyan nemzedék (egyik képviselője GUNDA), amely túlemelkedett a provinciális szinten, s tág horizontjával képes volt befogadni az új törekvéseket. Az évtized vége felé BÁTKY ugyan elégedetlen volt a helyzettel, szűknek tartotta a néprajz művelőinek körét, s nyomasztotta a társadalmi légkör, amely kedvezőtlen volt egy lendületesebb néprajzi kutatás kibontakozásához. Bizonyára nemcsak a nyugdíjazott s a halálhoz közel álló (egy év múlva meghal) öregember dohogásáról van szó, az utókor is igazolhatja: a „levegő” tényleg nem volt kedvező.

Vitázó alkatú tudós képe bontakozik ki róla GUNDA munkájából. Nem olyan értelemben, hogy mindenhez hozzászól, szereplésre vágyik, vagy mások ledorongolásával a maga nagyságát kiemelni kívánó jól ismert típust képviselné, hanem sokkal inkább a töprengő, alternatívákat kereső és azokat kritikusan végiggondoló elme megtestesítője, aki tévedéseitől sem fél, ha meggyőzték, képes revízióra. Tucatnál több tudományos vita elindítója vagy részvevője, s függetlenül attól, hogy az ő álláspontja győzött vagy sem, minden esetben hozzájárult ismereteink, tisztánlátásunk gyarapításához. Nincs korának még egy etnografusa, aki annyit és főleg oly elmélyülten olvas. Könyvismertetései példázák leginkább, hogy milyen érzékenyen reagál minden új eredményre, szempontra, egytértően vagy ellentmondva, de leginkább továbbvivően, az érintett problémát kiszélesítve. „Mindig tudta, milyen munkára kell felhívni a magyar etnográfusok figyelmét. A néhány soros ismertetésekben az ösztönző gondolatok serege, egy-egy doktori értekezés csírája rejlik” – írja taláiban GUNDA.

A kötetben természetesen található rövid életrajz, a sorok között pedig kibontakozik Bátky emberi arca. Lezárásként jelentőségének összegzett értékelését kapjuk.

Nem állítható, hogy GUNDA elfoglaltság nélkül méltatja BÁTKY egész tevékenységét, de ez legkevésbé sem személyi, szubjektív részrehajlás, talán még csak nem is a mesternek kijáró tisztelet, hanem sokkal inkább fejhajtás a tudós elme előtt, akinek tévedéseit is menti a tisztánlátásra törekvés csillápláthatatlan vágya, aki hitt abban, amit csinált, aki „a magyar néprajztudományban kora európai színvonalát képviselte”. Az idézet különben indoka is lehetne a kötet megjelentetésének.

BARABÁS JENŐ

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Szabó T. Attila: Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései</i>	3
<i>Borzsák István: Néhány megjegyzés Tacitus Germaniájához</i>	31
<i>Voigt Vilmos: Az ókori folklór problémája</i>	41
<i>Török László: A meroitikus Núbia gazdasági hivatalai és hivatalnokai</i>	55
<i>Mózi, Alexander: Adalékok a kuruc kori népzene magyar–szlovák kapcsolataihoz</i>	97

VITA

<i>Az általános nyelvészet szerepe az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatásában</i>	153
<i>Hexendorf Edit: A TESz Csokonai-adatainak megvitatásához</i>	171

MEGEMLÉKEZÉSEK

<i>Ortutay Gyula (Dömötör Tekla)</i>	199
<i>Hauser Arnold (Szabolcsi Miklós)</i>	208

SZEMLE

<i>A Magyar Nyelvjárások Atlasza (Sebestyén Árpád)</i>	211
<i>Megjegyzés Zsilka János két újabb könyvéről (Korponay Béla)</i>	215
<i>Telegdi Zsigmond: Bevezetés az általános nyelvészetbe (Bakos Ferenc)</i>	222
<i>Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. (Andor József)</i>	227
<i>Hazai György: Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache (Schütz Ödön)</i>	231
<i>Gulya János: Gyarmathi Sámuel (Kiss Jenő)</i>	232
<i>Vértés Edit: Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie (Honti László)</i>	234
<i>Gunda Béla: Bátky Zsigmond (Barabás Jenő)</i>	237

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. X. 15. Terjedelem: 21 (A/5) ív
80.7608 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Ára: 42,— Ft

Index : 26.500
ISSN 0025—0368

Megjelent 1980. VIII. 15.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST